

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО»

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань

ФІЛОСОФІЯ

Підручник

*Затверджено Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Харків
«Право»
2013

УДК 101(075)
ББК 87-923
Д18

*Затверджено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-5308 від 13.03.2013 р.)*

Рецензенти:

О. Є. Висоцька, доктор філософських наук, доцент, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та інноваційної діяльності Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

М. В. Дяченко, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури;

Т. В. Розова, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, академік Академії наук вищої школи України

Данильян О. Г.

Д18 Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – Х. : Право, 2013. – 432 с.

ISBN 978-966-458-494-1

У підручнику висвітлено предмет філософії, її основні функції, показано її роль і значення в житті суспільства. Охарактеризовано історію розвитку філософської думки, її різні напрями та школи. Стисло, доступно і змістовно викладено основні розділи філософії: онтологія, феноменологія, філософія розвитку, епістемологія, методологія, соціальна філософія, антропологія, філософія історії. Підручник створено на основі курсу лекцій, прочитаного в Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Для студентів, аспірантів і викладачів ВНЗ, а також тих, хто цікавиться філософськими проблемами.

**УДК 101(075)
ББК 87-923**

ISBN 978-966-458-494-1

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., 2013
© «Право», 2013

Зміст

Передмова	5
-----------------	---

Частина перша

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1. Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві	9
§ 1. Світогляд людини, його сутність, структура та історичні типи	10
§ 2. Предмет філософії і коло її основних проблем	17
Висновки до розділу 1	27
Контрольні запитання	27
Розділ 2. Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика	29
§ 1. Філософія Стародавньої Індії	30
§ 2. Філософія Стародавнього Китаю	41
§ 3. Антична філософія	50
§ 4. Філософія середньовічної Європи	69
§ 5. Філософія західноєвропейського Ренесансу	79
§ 6. Філософія періоду Реформації	84
§ 7. Філософія Нового часу	86
§ 8. Філософія епохи Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.	97
§ 9. Німецька класична філософія	104
§ 10. Російська філософія XIX – початку XX ст.	115
Висновки до розділу 2	120
Контрольні запитання	121
Розділ 3. Сучасна світова філософія	123
§ 1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми	123
§ 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії	125
§ 3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії	140
§ 4. Постмодерністський напрям у сучасній філософії	144
§ 5. Релігійно-філософські вчення	153
§ 6. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи	157
Висновки до розділу 3	162
Контрольні запитання	163
Розділ 4. Вітчизняна філософська думка: традиції та особливості	164
§ 1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі	164
§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва	168
§ 3. Українська філософія XIX – початку XX ст.	176
§ 4. Особливості розвитку української філософії XX ст.	181
Висновки до розділу 4	186
Контрольні запитання	186

Частина друга

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ

Розділ 5. Філософські проблеми буття і матерії	188
§ 1. Філософський сенс проблеми буття	189
§ 2. Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії	192
§ 3. Спосіб та форми існування матерії	198
Висновки до розділу 5	203
Контрольні запитання	204
Розділ 6. Свідомість: онтологічний статус	205
§ 1. Проблема свідомості у філософії. Генеза свідомості та її сутність	206
§ 2. Структура та функції свідомості	216
Висновки до розділу 6	224
Контрольні запитання	224

Розділ 7. Філософське вчення про розвиток. Діалектика та її альтернативи	226
§ 1. Історичні форми та особливості діалектики.....	226
§ 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку.....	231
§ 3. Загальні закони розвитку.....	235
§ 4. Категорії діалектики.....	243
§ 5. Альтернативи діалектики.....	250
Висновки до розділу 7.....	257
Контрольні запитання.....	258
Розділ 8. Сутність і структура пізнавального процесу	259
§ 1. Пізнання як відображення та діяльність.....	259
§ 2. Діалектика процесу пізнання. Проблема істини.....	267
Висновки до розділу 8.....	277
Контрольні запитання.....	277
Розділ 9. Логіка та методологія наукового пізнання	279
§ 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання.....	280
§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика.....	292
Висновки до розділу 9.....	299
Контрольні запитання.....	300
Частина третя	
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ	
Розділ 10. Філософське розуміння суспільства	301
§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства.....	302
§ 2. Сучасні концепції суспільного розвитку.....	307
§ 3. Суспільство як система, що саморозвивається.....	314
§ 4. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів.....	322
Висновки до розділу 10.....	328
Контрольні запитання.....	329
Розділ 11. Філософське розуміння людини. Людина і суспільство	330
§ 1. Проблема людини в історії філософії.....	330
§ 2. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та їх взаємозв'язок.....	337
§ 3. Історичні типи взаємовідносин людини і суспільства.....	343
§ 4. Сутність людини та сенс її життя.....	346
§ 5. Проблема свободи і відповідальності людини.....	354
Висновки до розділу 11.....	358
Контрольні запитання.....	359
Розділ 12. Духовне життя суспільства і культура	360
§ 1. Сутність духовного життя суспільства. Суспільна свідомість.....	360
§ 2. Культура як специфічна соціальна реальність.....	372
Висновки до розділу 12.....	382
Контрольні запитання.....	383
Розділ 13. Сенс і спрямованість історії	384
§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії.....	384
§ 2. Концепції філософії історії: від Античності до сучасності.....	388
§ 3. Проблеми сенсу і спрямованості історичного процесу.....	393
§ 4. Глобалізація як загальна тенденція сучасної цивілізації.....	402
§ 5. Глобальні проблеми сучасності.....	411
Висновки до розділу 13.....	417
Контрольні запитання.....	418
Рекомендована література	419
Алфавітно-предметний покажчик	427

— Передмова

На сучасному етапі розвитку людства кожна людина у суперечливому світі поставлена у складні умови соціокультурного життя. Зростаюче напруження, пов'язане зі зміною ціннісних орієнтацій, необхідністю пошуку і швидкого знаходження оптимальних рішень, стресові ситуації – усе це проблеми людського буття, збереження та розвитку особистості, її внутрішнього світу.

Сучасний етап розвитку характеризується також зверненням до гуманістичних ідей: повернення до людини, її інтересів та цінностей. Разом із тим кожній людині необхідно вміти свідомо орієнтуватися в реальності, визначити своє місце в суспільстві та у світі, шукати розв'язання проблем реалізації своїх потреб та інтересів. Здатність і спроможність розумно орієнтуватися у перетинанні зазначених проблем не формуються автоматично. Їх необхідно відпрацьовувати у процесі вивчення насамперед філософії – теоретично сформульованого визначення світогляду, системи найзагальніших теоретичних поглядів на світ та місце людини у світі. Саме філософія допомагає людині розв'язувати проблеми її буття, сенсу існування, обґрунтовує пріоритетні цінності в житті суспільства, визначає прийнятні шляхи і способи досягнення цих цінностей.

Філософія – не просто світогляд, вона є разом із тим також наукою. Це світогляд, що претендує на науковий статус. Розглядаючи універсальні, загальні підстави науки і культури, формулюючи синтетичний погляд на світ, філософія апелює до розуму, логічної обґрунтованості та досвідченої достовірності своїх думок.

Свого часу Гегель писав, що філософія особливо потрібна в ті періоди, коли відбувається переворот у політичному житті суспільства, тому що думка завжди передує діяльності і перетворює її. Усе це свідчить про те, що потреба сучасної людини у філософських знаннях зростає, а її філософська культура стає найважливішою складовою

загальної культури, формування якої в сучасних умовах набуває особливого значення.

Значну роль відіграє філософія і в професійній підготовці правника. Адже відомо, що право як сфера людської діяльності тісно пов'язане з філософією. Фундаментальні проблеми права, такі як справедливість, воля і рівність, вина і відповідальність та інші, є одночасно і суттєвими філософськими проблемами, а їхнє розв'язання пов'язане з основними філософськими питаннями про сутність людини і зміст її життя, онтологічну структуру світу і засоби його пізнання. Право, таким чином, уже за своїм духом «філософічне», являє собою «філософію на практиці».

Вивчаючи філософію, майбутній правник освоює навички логічно аргументованого мислення, опановує культуру ведення діалогу, дискусії, усвідомлює соціально-етичні стимули юридичної діяльності, свою відповідальність за її результати. Філософія в цьому сенсі є способом легітимації правової науки, раціональності як вирішальної основи відповідальної і продуктивної практичної діяльності правника. Ставлячи і вирішуючи питання, що мають достатньо загальний характер, філософія виявляє, усвідомлює, формулює принципи і закони, значущі для правової сфери людської діяльності, допомагає усвідомленню сенсу самої життєдіяльності людини, розвиває здатність орієнтуватися в суперечностях суспільного життя, дає змогу конструктивно діяти в розробленні стратегічних життєвих позицій, порівнянні, обранні та обґрунтуванні правових цінностей, орієнтирів, ідеалів.

Отже, уміння усвідомити високий гуманістичний зміст своєї діяльності, обґрунтувати з філософської точки зору власну теоретичну позицію і прийняти практичне рішення є ознакою високого професіоналізму і громадянської чесності правника. Таке обґрунтування, особливо в галузі практичних рішень, не завжди усвідомлюється, однак воно значною мірою визначається домінуючими настановами світогляду правників, і на формування цього світогляду має впливати філософія. Спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до їхньої релятивізації або догматизації.

Крім того, говорячи про місце філософії в системі вищої юридичної освіти, можна провести аналогію з вивченням іноземної мови. Як знання іноземної мови необхідне для того, аби подолати національно-мовну обмеженість професійного спілкування, прокласти міст до

колег-правників з інших країн, так вивчення філософії необхідне для того, аби подолати професійну обмеженість кругозору, прокласти міст до інших сфер знання і культури.

Водночас попри важливість і актуальність цієї дисципліни їй бракує сучасної навчальної та навчально-методичної літератури. Підручник, який автори пропонують на допомогу студентам у вивченні філософії, розроблений на основі програми з філософії, покликаний певною мірою заповнити цю прогалину.

Підручник складається з трьох частин. У першій частині розкриваються зміст і призначення філософії, ідеться про багатовікову історію розвитку філософської думки, у тому числі в Україні, розглядаються основні напрями світової філософії. Підвищена увага до історії розвитку філософської думки пояснюється тим, що вивчення філософії необхідно починати з вивчення її історії, адже відомо, що без історії немає і теорії, тому будь-яка наука, що прагне творчого розвитку свого змісту, не може бути байдужою до минулого, до історії своїх ідей, відкриттів, висновків.

У другій частині акцентується увага на вічних проблемах філософії: онтології, філософії розвитку, гносеології, методології тощо. Кожну з цих проблем автори розглядають в історичному ракурсі – від давнини до наших днів.

Останню, третю частину присвячено соціально-філософській проблематиці, питанням філософської антропології та філософії історії. Серед них: суспільство та його головні сфери, людина як предмет філософського аналізу, особистість і суспільство, зміст і спрямованість історії та ін. Розглядаючи ці проблеми і наводячи різноманітні погляди на них, автори наголошують, що філософія за своєю сутністю є поліфонічною і жодна філософська школа не може мати монополію на істину. Отже, тільки плюралістичний підхід до розгляду будь-яких філософських проблем дозволяє уникнути односторонності й отримати їхнє «об'ємне відображення».

Підручник містить також список літератури, який репрезентує основні праці видатних філософів, сучасну монографічну та навчальну літературу, а також алфавітно-предметний покажчик. Крім того, до кожної теми запропоновано декілька контрольних запитань. Усе це сприятиме поглибленому оволодінню студентами філософськими знаннями як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи, якій у сучасному навчальному процесі надається все більшого зна-

чення. Підручник є стрижнем комплексного комп'ютерного курсу з філософії, розробленого колективом кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» в рамках упровадження у навчальний процес Болонської системи, що дозволить студентам опанувати основний масив проблем, які вивчає філософія.

Зрозуміло, автори підручника не претендують на вичерпне аналізування поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, а тому будуть вдячні за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу. Висловлюємо щиру вдячність усім, хто допомагав нам у процесі підготовки та оприлюднення цієї праці.

Частина перша

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Розділ 1

Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві

Термін «філософія» утворюється із сполучення двох грецьких слів: *phileo* – любов та *sophia* – мудрість. Отже, буквально філософія – це любов до мудрості, або, як казали за давніх часів на Русі, «любомудріє». Однак це ще не розкриває її сутності, оскільки одного любомудрія явно недостатньо для того, аби стати філософом, хоча воно і є важливою умовою філософствування. Крім того, залишається відкритим питання: «Що таке мудрість?». Самі філософи відповідали на нього по-різному і мудрствували кожен по-своєму, з чим і пов'язане різне розуміння філософії.

Термін «філософія» приблизно в VI ст. до н. е. ввів славнозвісний математик і мислитель Піфагор. Саме йому належить вислів: «Життя подібне до ігрищ: одні приходять на них змагатися, інші – торгувати, а найщасливіші – спостерігати. Так і в житті одні, подібні рабам, народжуються жадібними до слави і наживи, тоді як філософи – до однієї лише істини». Отже, за Піфагором, сенс філософії – у пошуках істини.

Пояснення та закріплення в європейській культурі слова «філософія» пов'язане з ім'ям Платона (427–347 рр. до н. е.). На його думку, завдання філософії полягає у пізнанні вічних і абсолютних істин, а філософи – це люди, які відкривають таємниці природи і людського життя, учать діяти і жити у злагоді з природою та вимогами самого життя.

Отже, філософія є особливим видом знання – це «софійне», мудре знання та повчання на його основі. До того ж – це не просто абстрактна теорія, а й практична мораль. Часто її пов'язують із світоглядом, називають його основою. Аби така характеристика філософії стала зрозумілою, слід розібратися в тому, яке місце в системі людських знань посідає світогляд, а яке – філософія.

Метою розгляду цього розділу є аналіз феномену світогляду, його структури, історичних типів і особливо філософії, її власної природи і значення в особистому та суспільному житті людини.

§ 1. Світогляд людини, його сутність, структура та історичні типи

Будь-яка філософія є світоглядом, тобто сукупністю найзагальніших поглядів на світ і місце в ньому людини. У систему людських знань термін «світогляд» запровадив німецький філософ *Іммануїл Кант*. Світогляд – невід'ємний атрибут людської свідомості.

Мудрою людина вважається тоді, коли вона має не просто багато знань, а тоді, коли має певне розуміння того, як облаштовано світ, яким є ставлення людини до світу тощо. Коли людина ставить питання про те, чи створений світ, чи існує вічно; чи відбувається все за волею випадку або закономірно; хто така людина; чи можна пізнати світ і впливати на нього; що таке істина і хибність; що таке добро і зло тощо – у ході роздумів над ними формується світоглядне знання. Світогляд включає розуміння людиною навколишнього світу, свого місця у світі, відносин між людиною і світом, сенсу людського життя, усвідомлення соціальних інтересів, ідеалів, життєвих цінностей.

Кожна людина має світогляд, і в кожній людині він індивідуально специфічний. Але чи є між ними щось спільне? І що таке світогляд узагалі? Далі, чи змінюється зміст світогляду протягом життя окремої особи або ж поколінь людей, історично віддалених один від одного? Тобто чи розвивається світогляд? Отже, перед нами одна з одвічних філософських проблем: що таке світогляд людини, як його розуміти, яке його соціальне значення?

У найелементарнішому розумінні слова світогляд – це сукупність поглядів людини на світ і сенс життя. Якщо конкретизувати, то *світогляд* – сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відобража-

ють, розкривають і зумовлюють певне практичне та теоретичне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення та оцінювання навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики. Наголошуємо, що світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві настанови. Відношення «світ – людина» – основне питання світогляду.

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх його компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи.

Узагальнені знання. Вони є основною, інформаційною базою світогляду. Чим більші знання того чи іншого народу або тієї чи іншої людини, то серйознішого підґрунтя набуває відповідний світогляд. Слід зауважити, що до світогляду належать не всі і не будь-які знання, а лише ті, які є життєво важливими для людини, практично і теоретично розкривають сутність стосунків між людиною і світом у кожну історичну епоху.

Переконання. Це внутрішні соціально-психологічні елементи духовності, завдяки яким сприймаються або ж, навпаки, відкидаються світоглядні знання. Переконання – це не тільки інтелектуальна позиція, а й емоційний стан, стійка психологічна настанова, упевненість у справедливості своїх принципів, ідей, поглядів. Тому переконання є одним із необхідних структурних елементів світогляду.

Цінності. Це позитивне або негативне ставлення до явищ навколишнього світу, яке ґрунтується на потребах та інтересах людей, культур певного соціуму. Їх людина засвоює у процесі життя. За змістом і сутністю цінності відрізняються від знань. Знанням притаманне прагнення істини – об'єктивного пізнання реального світу. Цінності втілюють у собі особливе ставлення людей до всього навколишнього відповідно до їх прагнень, потреб, інтересів.

Ідеали. Це світоглядна форма цілеспрямованого відображення дійсності, уявний зразок досконалості, норма, до якої слід іти як до кінцевої мети. Особливість ідеалів у тому, що вони становлять випереджене відображення дійсності. Підкреслимо, що суспільний ідеал виконує не тільки цілеспрямовувальну, а й оцінювальну (аксіологічну) функцію щодо ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого

себе. Світоглядні цінності – це вищі цінності життя і культури, які визначають життєву орієнтацію суб'єкта в усіх сферах його діяльності.

Вірування. Це форма і спосіб сприйняття соціальної інформації, норм, цінностей та ідеалів суспільного життя. Не набуті власним практичним чи пізнавальним досвідом, вони сприймаються як очевидні факти чи характеристики об'єктивної дійсності суцього і належного; спосіб засвоєння досвіду попередніх поколінь, сприйняття сподівань, очікувань та надій щодо майбутнього.

Принципи діяльності. Є нормативно-регулятивним компонентом світогляду; визначають свідоме практичне і теоретичне ставлення соціального суб'єкта до об'єкта і до самого себе.

Життєві норми. Це зразки, стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання котрих окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам.

Слід також назвати ще один варіант структури світогляду, що сприяє розумінню його поліфункціональності. В основу цієї поліфункціональності покладено притаманні людині фізіолого-психологічні механізми та засоби пізнання світу й орієнтації. Ідеться про такі засоби духовного світу людини і їх роль у функціонуванні світогляду, як почуття, розум, воля та їхня взаємодія. Виходячи з цього, у структурі світогляду вирізняють такі його підструктури: а) *світовідчуття*, або емоційно-психологічний рівень світогляду; б) *світосприймання*, або досвід формування пізнавальних уявлень про світ з використанням наочних образів; в) *світорозуміння*, або пізнавально-інтелектуальний рівень. Синтез знань людей про природу і соціальну реальність утворює загальну картину світу, сукупність природничих наук – природничо-наукову, а сукупність суспільних наук – соціально-історичну картину дійсності. Створення загальної картини світу є завданням усіх галузей знання.

Отже, світогляд – це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту і дії, критичного сумніву і свідомої переконаності. Спільне функціонування названих елементів і створює ту цілісну систему духовного світу людини, яка спонукає її до практичної дії, певного способу життя та думки. Функціонування світогляду має: а) забезпечити ефективність пізнавально-орієнтаційної діяльності людини і б) бути духовним спонукачем в її соціально-

практичній діяльності. Таким чином, світогляд виконує дві взаємопов'язані функції: пізнавально-орієнтаційну (забезпечується світоглядними знаннями й оцінками) та соціально-практичну (ґрунтується на світоглядних переконаннях і принципах діяльності).

Світогляд у цілому постає загальнолюдським явищем, тобто він є притаманним кожній людині в її нормальному стані. Але саме загальнолюдський характер світогляду зумовлює його надзвичайно велику різноманітність, адже люди по-різному уявляли й уявляють собі світ та себе в ньому. Коли б ми поставили перед собою завдання перелічити основні види світогляду, нам, напевно, знадобилося б багато часу. Отже, виникає потреба в класифікації світогляду.

Існують кілька критеріїв *класифікації світогляду*. За критерієм загальності можна вирізнити такі різновиди світогляду: *індивідуальний, груповий (професійний, національний, класовий), загальнолюдський* та ін. За ступенем історичного розвитку виокремлюють *античний, середньовічний* тощо світогляди, а за ступенем теоретичної «зрілості» – *життєво-практичний та теоретичний*.

Життєво-практичний світогляд являє собою сукупність різноманітних, а іноді таких, що виключають один одного, світоглядних понять, ідей, поглядів, цілей соціального суб'єкта. Такий світогляд породжується безпосередніми умовами життя і досвідом людей, який передається з покоління в покоління. Він має стихійний, несистематизований характер, становлячи набір сентенцій життєвої мудрості, виражених у різних фольклорних формах. Прикладом таких форм життєвої мудрості є численні прислів'я і приказки. Цей рівень світогляду існує у формі здорового глузду. Теоретичний світогляд більш складний: тут усвідомлюються світоглядні проблеми, даються їх розгорнуте обґрунтування і рішення. Це можуть бути різні концепції простору, часу, суспільного розвитку, людини тощо. Теоретичний світогляд існує в логічно впорядкованих системах, в основі яких лежать певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а суспільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський. Звичайно ці типи

світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. У реальному, особливо сучасному світогляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм. Однак така класифікація дає змогу виявити певну закономірність соціального функціонування та розвитку світогляду як певної реальності. Розглянемо історичні типи світогляду докладніше.

Міфологічний світогляд – це своєрідне бачення світу, в якому змішуються природне і надприродне, фантастичне і реально існуюче, ідеальне і реальне, неможливе і можливе, бажане і дійсне. Міфологія (від грец. *mifos* – оповідь і *logos* – слово, поняття, вчення) є універсальним типом світогляду первісних суспільств; усі етноси своїм першим світоглядом мають міфологію, яка містить у своїй основі міф – вигадану розповідь, витвір народної фантазії, в якому явища природи або культури подаються в наївно-антропоморфній формі. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи існують у різних народів, у різних частинах світу; по-друге, міф був єдиною універсальною формою свідомості. Він відображав світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння тієї епохи, в яку створювався. У міфологічній свідомості закріплено поетичне багатство та мудрість різних народів.

Чому ж сприйняття світу первісною людиною набуло такої дивної форми, як міфологія? Слід, напевно, урахувувати такі передумови: а) первісна людина ще не вирізняла себе з навколишнього середовища – природного та соціального; б) нероздільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилася від емоційної сфери. Наслідком таких передумов стало наївне олюднення навколишнього природного середовища. Людина перенесла на природні об'єкти свої особисті властивості, приписувала їм життя, людське почуття. У міфі неможливо відокремити натуральне від символічного, реальне від фантастичного, існуюче від бажаного, духовне від природного, людське від нелюдського, зло від добра та ін. Через це міфу притаманна така форма цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива. Крім того, міф для носіїв міфологічної свідомості був не думкою чи розповіддю, а самою реальністю.

Отже, нездатність провести відмінність між природним і надприродним, байдужість до суперечностей, слабкий розвиток абстрактних понять, чуттєво-конкретний, метафоричний, емоційний характер – ці та інші особливості первинної свідомості перетворюють міфологію на

дуже своєрідну символічну (знакову) систему, через терміни якої сприймався й описувався весь світ.

Релігійний світогляд виростає на підґрунті міфологічного світогляду, але є вже більш зрілою формою світогляду, ніж міфологія. У ній буття осягається не міфічними, а іншими способами. Вирізняємо такі: а) у релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини та природи; б) світ роздвоюється на духовний і тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо); в) у релігії надприродний світ недоступний органам чуття, а тому в об'єкти цього світу треба вірити. Віра і виступає головним засобом осягнення буття; г) особливістю релігійного світогляду є також його практичність, оскільки віра без справ мертва. У зв'язку з цим віра в Бога та надприродний світ узагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру; г) якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії головним є досягнення єдності людини з Богом як втілення святості та абсолютної цінності.

Релігійний світогляд не передбачає логічно чіткого визначення Бога. Релігійні ідеологи часто говорять про те, що логічно точне визначення Бога неможливе, його слід розуміти метафорично.

Релігія – явище багатопланове і багатозначне. Сьогодні, незважаючи на наукові досягнення, які, здавалося б, заперечують її світоглядні положення, релігія продовжує бути великою соціально організованою й організуючою силою у світі. Це значною мірою пов'язано з тим, що вона по-своєму відображає великий життєвий досвід людства, зберігає систему емоційно-образних уявлень і переживань, цінностей, норм життя, моральних ідеалів, які так потрібні сучасному людству. За допомогою обрядовості релігія культивує людські почуття любові, добра, терпимості, співчуття, милосердя, обов'язку, справедливості. Але в релігійному світогляді можуть відображатися й протилежні настрої, ідеї: фанатизм, вороже ставлення до людей іншої віри тощо.

Філософський світогляд. Цей тип світогляду в сучасних умовах розглядається як один із впливових і дійових типів. Він, як і релігія, розвинувся з первісної міфології, успадкувавши її світоглядні функції. Але що ж споріднює і різнить філософію та розглянуті типи світогляду?

Їх об'єднує загальна спрямованість – дати картину світу і в ньому людину з її ставленням до дійсності, що її оточує, і з'ясувати сенс людського буття. Проте відповіді на ці питання представники різних видів світогляду шукають своїми шляхами. Що ж до сучасного філософського світогляду, то необхідно звернути увагу на такі його особливості:

а) філософському світогляду притаманна не чуттєво-образна, як у попередніх світоглядах, форма освоєння дійсності, а абстрактно-понятійна;

б) філософський світогляд – це теоретична форма світогляду, яка історично виникла, і перша форма систематизованого теоретичного мислення взагалі;

в) відмінність філософського світогляду від міфологічного та релігійного полягає у тому, що релігія і міфологія збігаються з відповідним світоглядом, тоді як філософія становить ядро наукового світосприйняття;

г) на відміну від релігії і міфології філософія в осмисленні світу систематично спирається на наукові знання;

г) філософія прагне поставити і розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського буття;

д) філософія досліджує пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне та естетичне ставлення людини до світу; виробляє певні критерії і принципи суспільної та індивідуальної діяльності, спираючись не на авторитет, а на знання необхідності.

Філософський світогляд складається тоді, коли людина прагне зрозуміти, що собою являє світ, хто є вона сама, як жити, якими принципами керуватися у розумінні навколишньої дійсності, в облаштуванні власного і суспільного життя.

Таким чином, філософський світогляд – закономірний етап у духовному розвитку людства, який був обумовлений як змінами в суспільному бутті людей, так і розвитком різних галузей суспільної свідомості.

Перелічені історичні типи світогляду є не що інше, як типізовані та абстраговані форми діяльності людини в окремі історичні проміжки часу відповідно до розвитку культури та пізнання. Ці форми діяльності є виявом і вираженням свідомості та самосвідомості людини, практично орієнтованих на перетворення світу і самого себе за нормами культури і цивілізації.

Хоча міфологічний, релігійний та філософський типи світогляду відрізняються один від одного, у свідомості людей вони можуть поєднуватися найрізноманітнішим чином. Практика свідчить про те, що існують своєрідні «прикордонні зони» між різними типами світогляду, де вони можуть вступати у контакт один з одним, переплітатися, взаємозбагачуватися.

■ § 2. Предмет філософії і коло її основних проблем

Зміст предмета філософії формувався історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос та людину. Не випадково філософи Античності були вченими-універсалами, ученими-енциклопедистами. Першу спробу виокремити філософію в особливу галузь теоретичного знання зробив давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Філософія, на його думку, – це знання, позбавлене чуттєвої конкретності, знання «про причини і початок», «про сутність», «про суттєве як таке взагалі». Радикальні зміни у визначенні предмета філософії розпочалися наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли виникає експериментальне природознавство і починається процес відмежовування від філософії конкретних наук – спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії та математики, потім фізики, хімії, біології тощо. За цих умов філософія опинилася в становищі шекспірівського короля Ліра, який на старість роздав дочкам своє царство, а вони вигнали його на вулицю, мов жебрака. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Цю специфіку можна з'ясувати через порівняння з предметами конкретних наук. Вони подібні і водночас мають відмінності. Виокремимо низку аргументів.

1. Філософія, так само як і наука, є знання загального, і філософія, і наука відображають світ у поняттях та категоріях. Конкретні науки, постаючи обмеженими своїми предметами, узагальнюють лише в їх межах. Для філософії ж характерна наявність категорій, що мають дуже широкий рівень узагальнення, таких як «закон», «буття», «дух», «свідомість», «причинність» тощо.

2. Наукове знання є точним, однозначним і тому загальноприйнятим для всіх людей, а філософське – поліфонічним, плюралістичним. Це

означає, що на одні й ті самі питання в різних філософських школах даються різні (неоднакові) відповіді, які, що досить суттєво, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, у філософії не існує однозначних і загальноприйнятих положень.

3. Зближає науку з філософією і та обставина, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, висловити в теоретичній формі. Але наукове знання об'єктивне, нейтральне щодо людських цілей і цінностей. Фізичні і хімічні формули не підлягають моральному оцінюванню. Філософський погляд на світ завжди суб'єктивний, «небезсторонній»: істини філософії заломлені крізь призму життєвих інтересів і цілей людей. Інакше кажучи, філософське мислення пов'язане з цілеспрямуванням і формуванням цінностей, наукове ж – реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на запитання «чому?», а філософія – на запитання «для чого, з якою метою?».

4. Специфічною формою знання є закони науки як відображення об'єктивних зв'язків, відносин, що мають усталений характер за певних обставин. Знання законів хімії, фізики, біології дає можливість людині ефективно будувати свою практичну діяльність і навіть передбачити її наслідки. На відміну від науки, особливо природознавства, філософія не має емпіричних законів. Не має філософія і методів пізнання на кшталт експериментальних чи математичних.

5. Якщо наука є формою пізнання об'єктивних, незалежних від діяльності людини, інваріантних до неї структур матеріального світу, тобто спрямована на пізнання зовнішнього стосовно людини світу, то філософія стає формою рефлексії людини, тобто спрямована на вивчення внутрішнього досвіду розвитку її духовності. Рефлексія – специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не збігається з пізнанням. Предмет рефлексії – ставлення внутрішнього світу до зовнішнього. Філософія, таким чином, є систематизованою, раціональною рефлексією людини щодо відображення загальних підвалин людської діяльності. Філософія – учення, яке узагальнює досвід розвитку людської духовності. Філософія є особливим виміром людської духовності, для якого невластиве оперування законами, адже немає «законів» діяльності совісті людини, оволодіння людиною світовою культурою та мистецтвом.

У зв'язку з бурхливим розвитком науки стає очевидним, що сучасна філософія вже не може претендувати на роль «науки наук», вклю-

чати всі наявні знання. Деякі науки мають власний предмет дослідження, власні закони і методи, власний рівень узагальнення знань. Філософія ж робить предметом свого аналізу узагальнення окремих наук, тобто має справу з більш високим, вторинним рівнем узагальнення, завдання якого – виявити найбільш загальні закономірності і тенденції.

Зваживши на наведені факти та аргументи про співвідношення філософії та науки, можна констатувати, що філософія постає, безумовно, своєрідною, особливою формою людського світомислення, формою, яка не дублює інші напрями та форми інтелектуальної діяльності. Її предметом є світ у цілому у своїх найзагальніших закономірностях, що розглядається під кутом зору суб'єктно-об'єктного відношення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина – світ». Тож філософія досліджує: 1) природу та сутність світу; 2) природу, сутність та призначення людини; 3) систему «людина – світ» у цілому і стан, в якому ця система перебуває.

1. *Філософське дослідження природи та сутності світу.* Філософів цікавлять не деталі (подробиси), а загальні принципи існування та розвитку світу. Розв'язання цієї проблеми може бути двояким. Світ може постати перед людиною як існуючий поза нею і незалежно від неї, ніким не створений, що існує вічно. У такому разі йтиметься про матеріальний принцип. Коли ж людина до розуміння світу йде через свою практичну цілеспрямовану діяльність, світ може постати перед нею в іншому світлі. Будь-яка річ у такому разі з'являється завдяки діяльності людини. Остання ставить перед собою мету, яка в процесі діяльності реалізується, тому вона отримує певний результат. Тобто до появи якогось результату повинна з'явитися його ідеальна модель (людина → мета → діяльність → результат). Аби збудувати, наприклад, будинок, спочатку з'являється ідея будинку; аби збудувати дорогу – з'являється ідея дороги тощо. Розглядаючи світ у цілому, людина доходить висновку про те, що і світ у своєму кінцевому бутті виник як результат якоїсь ідеї. На підставі названих підходів до світу було сформульовано так зване *основне питання філософії*, перша частина якого зводиться до *питання про ставлення до духу, свідомості до буття, матерії*, тобто про те, що є первинним – мислення чи матерія, природа чи дух, що кого породжує і визначає.

Питання про ставлення мислення до матеріального буття є основним тому, що з нього починається формування філософського світогляду, від

нього залежить розв'язання інших філософських проблем. Залежно від вирішення цього питання в історії філософії вирізняють два основних напрями – *матеріалізм* та *ідеалізм*.

Матеріалізм у вирішенні основного питання філософії виходить з того, що природа, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух – вторинними. Згідно з матеріалізмом світ є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знишуваний, закономірно змінюється, розвивається, виходячи зі своїх власних причин.

Ідеалізм у вирішенні основного питання філософії намагається довести, що природа, матеріальне є вторинними. Залежно від того, як ідеалізм розуміє духовну основу, він поділяється на об'єктивний та суб'єктивний ідеалізм. На противагу суб'єктивному ідеалізму, що першоосною вважає свідомість окремого індивіда, об'єктивний ідеалізм першоосною проголошує абсолютне ідеальне начало (світовий дух, «абсолютну ідею» тощо), яке існує поза індивідуальною свідомістю і незалежно від неї.

Поряд із матеріалізмом та ідеалізмом, що є моністичними напрямками філософії (від грец. *topos* – один), в історії філософії є напрям, який прагнув подолати цю протилежність матеріального і духовного світу. Він дістав назву *дуалізму* (від лат. *duo* – два), оскільки розглядав матерію та свідомість як дві незалежні одна від одної, паралельно співіснуючі основи світу. Це була спроба компромісу.

Усі ці напрями об'єктивно мають право на існування, адже вони відображають результати пізнання взаємопов'язаних і певною мірою протилежних матеріального і духовного світу, матерії і свідомості. Проте така протилежність є істотною лише в тому разі, коли ми хочемо з'ясувати їх взаємозв'язок, що реально існує у повсякденній практичній діяльності людей. Насправді об'єктивно і матерія, і свідомість (як властивість певним чином організованої матерії – людини) невідривні одна від одної. Матеріалізм та ідеалізм не можуть бути протилежними, тим паче «войовничими», такими, що ворогують між собою, напрямками філософії, коли вони не забувають про цей взаємозв'язок тіла і духу, матерії і свідомості.

2. *Філософське дослідження природи, сутності та призначення людини.* Без перебільшення можна сказати, що проблема людини посідає центральне місце у філософії. Звичайно, людину вивчають біологія, анатомія, мовознавство, антропологія, психологія тощо. Однак всебічно як біосоціальну цілісність людину не розглядає жодна інша,

крім філософії, система знань. Протягом багатьох століть філософи аналізують природу і можливості людського розуму, особливості відчуттів, стан біологічного і соціального в людині, а також різноманітні вияви духовного світу людини: мову, мистецтво тощо.

Підкреслимо, що проблема людини, як і проблема світу, розв'язується крізь призму його практичного опанування. Усвідомлюючи себе в цьому світі як живу істоту, народжуючи собі подібних, людина сприймає себе як частину природи і виходить з усвідомлення своєї матеріальності. Але, з другого боку, дивлячись крізь призму теж практичного засвоєння світу, коли всякій дії передує її ідеальне вираження у свідомості, людина приходить до того, що і вона виникає, як і світ, завдяки свідомості, ідеально. Тобто і проблему людини можна розв'язувати з позиції або матеріалізму, або ідеалізму.

Досліджуючи природу і сутність людини, філософія звертає увагу і на друге важливе питання філософії, яке зазвичай вважається другою частиною її основного питання: *чи здатен людський розум пізнати реальний світ?* Значна частина філософів позитивно відповідає на це питання, тобто вважає світ пізнаваним. До них насамперед належать більшість філософів-матеріалістів, оскільки їхня теза про похідний від матерії характер свідомості цілком логічно приводить до ідеї відображення матерії свідомістю. Якщо свідомість породжується матерією, то вона не може бути чимось принципово «чужим» матерії, повинна у своїх основних змістових характеристиках збігатися з тим, що її породжує. Не заперечують пізнаванність світу і багато хто з ідеалістів (головним чином – об'єктивні ідеалісти), вважаючи цілком логічним «збіг» думки з «дійсністю», позаяк сама дійсність, будучи ідеальною, «споріднена» з думкою. Проте пізнаванність світу розглядається об'єктивними ідеалістами вже не як відображення реальності думкою, а як їх тотожність (збіг, «злиття»). Але є філософи, які стоять на позиції непізнаванності фундаментальних основ реальності (насамперед матерії, свідомості, причинності), називаючи свою позицію *агностицизмом* (від грец. *agnostos* – незнаний). Принципово агностичної позиції дотримується більшість суб'єктивних ідеалістів, які вважають єдино доступними пізнанню лише відчуття, переживання, досвід, що становлять початковий, перший ступінь людського пізнання. Людина, твердять суб'єктивні ідеалісти, неспроможна вийти «за межі» своїх відчуттів, досвіду, тому об'єктивний світ, якщо він узагалі існує, недосяжний для людського пізнання.

Таким чином, основне питання філософії має дві сторони: питання про первинність і питання про пізнаваність.

3. *Філософське дослідження системи «людина – світ» і стану, в якому ця система перебуває.* Дійсно, філософське, світоглядне знання – це не тільки світ чи сама людина, а співвідношення «людина – світ». Для філософії принципово важливо розглядати ці протилежності не окремо, а співвідносити їх: як «людина» ставиться до «світу» і впливає на нього; як «людина» сприймає вплив «світу»; як «світ» сприймає вплив «людини». Річ у тім, що суб'єкт, який розглядається поза ставленням до об'єкта, утрачає свої властивості, перестає бути суб'єктом, перетворюючись на біологічну, психологічну тощо істоту.

У центрі дослідження системи «людина – світ» завжди стоїть питання: змінюється, рухається світ чи перебуває у стані спокою, у незмінному стані? А якщо світ змінюється, розвивається, тоді як і з якої причини, в якому напрямку відбуваються рух та зміни у світі? Це питання, як і питання про співвідношення свідомості і матерії, також є світоглядним і має методологічне значення. Залежно від відповіді на нього у філософії склалися два погляди на стан та розвиток світу: *діалектичний та метафізичний.*

Діалектики вважають, що всі предмети та явища взаємопов'язані, рухаються, розвиваються; розвиток вони розуміють як якісне перетворення одних речей та явищ на інші, як знищення старого і утвердження, розвиток нового. Джерелом розвитку є внутрішня суперечливість, притаманна всьому світові, тобто визнаються саморух, саморозвиток природи та суспільства. З точки зору метафізичного методу і в природі, і в суспільстві, і в духовній сфері об'єкти, процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони, проте, не приводять до виникнення якісно нового. Джерелом змін метафізики вважають зовнішній поштовх або зіткнення різних предметів.

Діалектика як учення про змінюваність і розвиток об'єктивного та суб'єктивного світів набула статусу філософського методу пізнання. Як раціональна методологія діалектика включає в позитивне розуміння всього існуючого розуміння його заперечення, розуміння неминучої загибелі. Така риса діалектичної філософії реалізується в її критичному (а не апологетичному) ставленні до всього, що розвивається, до результатів пізнання і людської діяльності.

Щодо метафізики як методу пізнання, то і вона є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, по-

верховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. При цьому слід підкреслити, що замість «доказу» їх абсолютної протилежності та повного знецінення метафізики, що було характерним для марксистської філософії радянського зразка, треба говорити про їх доповнюваність, діалогізм, про врахування можливостей обох філософських методів пізнання.

Таким чином, у процесі історичного розвитку філософії її предметом дослідження стала людина з її ставленням до природного і суспільного світу. Отже, *філософія – це система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу.* (Під загальним розуміють закономірний зв'язок речей і процесів у складі цілого, у даному випадку світу.)

Упродовж тривалого часу свого розвитку філософія набула вельми розгалуженого вигляду. Однак у цієї розгалуженості є певна впорядкованість. Для структури філософського знання характерне виокремлення тих сфер реальності, спираючись на які людина може ці закономірні зв'язки речей та процесів вирізнити, позначити та дослідити. Відповідно до цих сфер реальності формуються й *основні філософські дисципліни, або основні розділи філософії.*

На основі осмислення природи, Всесвіту виникають та формуються: *онтологія* (від грец. *ontos* – суще; *logos* – вчення) – окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього сущого; *філософія природи*, або натурфілософія, що постає різновидом онтології, оскільки зосереджує увагу переважно на тому, що таке природне буття та природа в цілому; *теорія розвитку* – філософське вчення про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства та мислення.

Філософське осмислення суспільства та його історії приводить до формування таких філософських дисциплін: *соціології* – вчення про факти соціального життя (різних за складністю соціальних систем, форм спільності, інститутів, процесів); *соціальної філософії*, яка досліджує закономірності розвитку суспільства, зв'язки суспільства та природи, суспільства та людської індивідуальності; *філософії історії* – галузі філософського знання, предметом якої є виявлення закономірностей історичного процесу, з'ясування сенсу і спрямованості історії

людства; *філософії культури*, що досліджує специфіку становлення культури, її сутність і значення, а також особливості і закономірності культурно-історичного прогресу, виміри людського буття; *аксіології* (теорії цінностей) – філософського вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і структуру ціннісного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними чинниками і структурою особистості.

Філософське осмислення людини приводить до формування: *філософської антропології*, котра аналізує людину як цілісну особистість і стратегію її життєдіяльності; *антропософії*, яка претендує на те, аби не просто вивчати людину, а щоб збагнути сенс її появи на світ.

Нарешті, на основі вивчення та осмислення духовного життя людини виникає цілий комплекс філософських наук про духовні явища та процеси. Сюди входять: *гносеологія* (вчення про пізнання) та *епістемологія* (теорія наукового пізнання), які досліджують пізнавальне ставлення суб'єкта до об'єкта, природу і можливості пізнання людиною світу й себе самої, загальні передумови, засоби та закономірності пізнання, критерії його істинності; *логіка* – вчення про форми мислення; *етика*, об'єктом вивчення якої є мораль; *естетика*, яка обґрунтовує закономірності художнього освоєння дійсності людиною, сутність та форми перетворення життя за законами краси, досліджує природу мистецтва і його роль у розвитку суспільства; *філософія релігії* – осмислення певної релігійної картини світу, причини історичного походження релігії, її конфесійної багатоманітності та ін.; *філософія права*, що з'ясовує витоки правових норм, людську потребу в правотворенні; *історія філософії*, яка вивчає виникнення і розвиток філософської думки, накреслює перспективи розвитку.

До цього комплексу філософських дисциплін іноді додають також *філософські проблеми інформатики*, де досліджуються сучасні способи і засоби пізнання світу.

Отже, філософія – складне, неоднорідне, гетерогенне утворення, де існує сукупність відносно самостійних дисциплін, яким притаманна своя специфіка; вона споріднена з мистецтвом, не тотожна науці і формує не тільки розум, а й почуття людини.

Філософія як особливий вид духовної діяльності безпосередньо пов'язана із суспільно-історичною практикою людей та пізнанням, а тому виконує різноманітні функції (лат. *functio* – діяльність). Функції філософії – це відношення філософії до інших галузей людського знання

і сфер життя, на які вона справляє відповідний вплив. Серед них доцільно відмітити: *світоглядну, методологічну, гносеологічну, критичну, аксіологічну, інтегративну, прогностичну*.

Світоглядна функція пов'язана з абстрактно-теоретичним, понятійним поясненням світу на відміну від усіх інших типів світогляду. Філософія розширює і систематизує знання людей про світ, людину, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдину складну систему. Відображуючи ставлення людини до світу, погляди на мету та сенс життя, на зв'язок її інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, філософія є підґрунтям соціальної орієнтації людей. Вона визначає світоглядний підхід людей до оцінювання явищ і речей, осмислює й обґрунтовує світоглядні ідеали, накреслює стратегію їх досягнення.

Методологічна функція покликана виробляти загальні принципи і норми пізнавальної діяльності. Філософія виступає як загальне вчення про метод і як сукупність найзагальніших методів пізнання та освоєння дійсності людиною. Метод і методологія пізнання – це та нитка Аріадни, яка допомагає досліднику успішно вийти з лабіринту проблем пізнання, яких чимало. Філософія зіставляє та оцінює різні способи пізнавальної діяльності, указує на найбільш оптимальні з них. Філософська методологія визначає напрям наукових досліджень, дає можливість орієнтуватись у нескінченному різноманітті фактів та процесів, які відбуваються в об'єктивному світі.

Гносеологічна функція виявляється в розробленні системи засобів, методів пояснення, вивчення і перетворення світу. Завдяки теорії філософського пізнання розкривається закономірність природних та суспільних явищ, досліджуються форми просування людського мислення до істини, шляхи і засоби її досягнення, узагальнюються результати інших наук. Оволодіння філософськими знаннями має важливе значення для розвитку культури мислення людини, розв'язання нею різноманітних теоретичних і практичних завдань.

Якщо у своїй світоглядній функції філософія орієнтована на відображення універсальних властивостей і закономірностей буття та пізнання, то у своїх методологічній і гносеологічній функціях вона орієнтована на опрацювання програми пізнавальної та практично-перетворювальної діяльності.

Критична функція виявляється в опозиції філософії до всіляких забобонів, помилок, стереотипів, що постають на шляху формування

нового світобачення, вирішення філософських питань. Принцип «піддавай усе сумніву», який із часів Античності використовується багатьма філософами, свідчить про важливість критичного підходу до існуючого знання і соціокультурних цінностей; він відіграє антидогматичну роль у їх розвитку. Завдання критичного мислення – руйнувати, розкритикувати догми, застарілі погляди. Це означає, що в системі культури філософія виконує роль критичної «селекції», акумуляції світоглядного досвіду та його передання наступним поколінням.

З критичною функцією філософії тісно пов'язана її *аксіологічна функція*, яка допомагає людині у визначенні цінностей життя, системи моральних і гуманістичних принципів та ідеалів, сенсу життя. І цінність філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона має готові відповіді на гострі питання сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний та духовний досвід людства, як справжня мудрість покоління, з одного боку, застерігає, а з другого – пропонує. Будь-яка філософська система містить момент оцінювання досліджуваного об'єкта з точки зору найрізноманітніших цінностей: соціальних, моральних, етичних, ідеологічних тощо. Особливо гостро ця функція виявляється у перехідні періоди суспільного розвитку, коли виникає проблема обрання шляху розвитку і виникає питання, що слід відкинути, а що зберегти зі старих цінностей.

Інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісного досвідів життя людей. Їх цілісне філософське осмислення – необхідна умова гармонійного і збалансованого суспільного життя. Виконуючи цю функцію, філософія в ідеалі прагне охопити, узагальнити, осмислити, оцінити не тільки інтелектуальні, духовні, життєво-практичні досягнення людства в цілому, а і його негативний історичний досвід.

Прогностична функція полягає в тому, що в межах філософського знання формулюються різноманітні гіпотези стосовно загальних тенденцій розвитку матерії і свідомості, людини і світу. При цьому цілком зрозуміло, що ступінь імовірності прогнозування буде тим вище, чим більше філософія спирається на науку.

Усі функції філософії взаємопов'язані, і кожна з них проявляється залежно від орієнтованості суспільства на вирішення тих чи інших завдань, визначених цільовими настановами теоретичної і практичної діяльності. Але різні напрями філософії реалізують ці функції по-своєму відповідно до свого змісту, і результат їхньої реалізації для суспільства може бути як позитивним, так і негативним.

Сучасна філософія набуває нових форм за рахунок розширення всіх своїх основних функцій, надання їм актуального теоретичного і практичного змісту. Це пов'язано з подальшим розробленням власне філософських проблем, подоланням бездуховності, утилітарного технократичного мислення, вузького практицизму та формалізму. Сучасна філософія як новий етап у розвитку теоретичної думки відображає стан суспільства і становище людини у світі стосовно постіндустріальної епохи і відповідного рівня досягнень науки. Вона є теоретичною моделлю інформаційно-технологічної цивілізації, що формується, сприяє знаходженню рішень глобальних проблем людства, осмисленню глибоких інтеграційних процесів у світовій спільноті, правильному розумінню інших актуальних проблем.

Висновки до розділу 1

1. Оскільки потреба самовизначитися в житті характерна для всіх людей, але не всі люди є філософами, то найпершою формою орієнтації людини в житті є світогляд, що являє собою сукупність уявлень про місце людини у світі.

2. Філософія – це теоретично розроблений світогляд, система загальних категорій, теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, усвідомлення різних форм ставлення людини до світу, яке спирається на досягнення наук про природу і суспільство і володіє певною мірою логічного доказу.

3. Цінність філософії – у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною себе, світу, суспільної практики та витоків суспільного просування в майбутнє, «потрясіння свідомості». Потрясіння – пролог до пробудження руху, самостійного духовного життя особи, її самосвідомості.

Контрольні запитання

1. Визначте, що таке світогляд. Чи всі люди його мають?
2. Які основні структурні елементи притаманні світогляду?
3. Окресліть історичні типи світогляду.
4. Які риси притаманні міфології?
5. Назвіть основні риси релігійного світогляду.

6. Що таке філософський світогляд? Чим він відрізняється від інших історичних типів світогляду?
7. Як співвідносяться філософія та світогляд?
8. Окресліть коло проблем, що цікавлять філософів.
9. Спробуйте визначити предмет філософії та обґрунтувати його розуміння.
10. Поясніть причину існування матеріалістичної та ідеалістичної ліній у філософії.
11. У чому різниця між діалектикою та метафізикою?
12. Які джерела й особливості філософського знання?
13. Опишіть структуру філософського знання (основні філософські дисципліни).
14. Що лежить в основі класифікації філософських наук?
15. Чи зводиться філософія до науки? Аргументуйте свою відповідь.
16. Розкрийте зміст основних функцій філософії.
17. Яке місце посідає філософія в системі культури?
18. Чи може філософія змінити світ? Яким чином?

Розділ 2

Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика

У цьому розділі стисло представлено основну історико-філософську проблематику. Серед філософських розділів історії філософії належить особливе місце. Оскільки історичний підхід до предмета, дослідження його становлення і розвитку є одним із способів розкриття його сутності, історія філософії допомагає досягнути сутність самої філософії. Знаючи історію виникнення, становлення та розвитку філософських ідей, історичні зразки витлумачення певних філософських проблем, можна краще зрозуміти й оцінити ту чи іншу конкретну філософську концепцію. Зрозуміло, що й сучасна філософія не може правильно зорієнтуватися без певної суми знань з історії філософії.

Знання з історії філософії потрібні не тільки тим, хто вивчає філософію, а й кожній культурній людині, адже філософія є не тільки елементом культури, а й системою знання, впливу якої зазнали всі складові духовної культури – релігія, мистецтво, наука, право тощо. Платон (427–347 до н. е.), Августин (Блаженний) Аврелій (354–430), Декарт (1596–1650), Фрідріх Ніцше (1844–1900) були філософами, але вплив їх ученя виходить далеко за межі філософії.

Знання з історії філософії важливі ще й тому, що вона вчить світоглядному плюралізму та ідеологічній толерантності, сприяє звільненню від догматизму і духовному розкріпаченню особистості.

Завдання цього розділу – дати уявлення про логіку розвитку світової філософської думки, важливі проблеми, які ставилися і по-різному розв'язувалися в історії філософії протягом більше ніж двох із половиною тисяч років її існування та розвитку. Саме проблемний підхід дасть можливість підійти до історії філософії не як до антикварної спадщини, не як до музейного експонату, а як до живого і на сьогоднішній день актуального багатства людської думки, що має довічну цінність. Розгляд центральних проблем, які поставали перед філософами того чи іншого періоду, водночас допоможе здобути знання про історичні таємниці філософії, своєрідність культур різних народів на конкретному

етапі їх історії. Етапи розвитку філософської думки можна зобразити таким чином: філософія Стародавнього світу (VII ст. до н. е. – VI ст. н. е.); середньовічна філософія (V–XV ст.); філософія епохи Відродження (XIV–XVI ст.); філософія Нового часу (XVII–XIX ст.) та сучасна філософія (XX ст. – початок XXI ст.)¹.

Мета розділу – дати уявлення про історичну логіку розвитку філософської думки, найважливіші проблеми, які ставились і по-різному розв’язувались у зазначені періоди.

■ § 1. Філософія Стародавньої Індії

Філософія зародилася практично одночасно у найбільших осередках стародавньої цивілізації – Індії, Китаї, Греції та Римі. Майже у цей час відбувається зародження філософії у Стародавньому Вавилоні та Єгипті. Однак тут філософська думка не набула рівня, притаманного більш розвиненим рабовласницьким країнам. Почнемо розгляд філософських учень із філософії Стародавньої Індії.

Уся історія індійської філософії – це безперервний діалог із традицією. У культурі сучасної Індії є риси будь-якого періоду історичного минулого. Зв’язок старого і нового, співіснування найдавніших релігій і науки – невід’ємна частина духовного життя Індії, її світогляду та її філософії. Аспект часу в історії філософської думки Індії завжди відігравав лише підпорядковану роль. Тому немає історії індійської філософії, а будь-яка історична періодизація розглядалася як умовність. Але філософія залишається невід’ємною частиною життя індуся – завжди сучасною і завжди життєвою. Усі давні школи філософії, як і раніше, мають послідовників, для яких традиція – не тільки частина культури мислення, а й спосіб життя. Міфи і перекази, прозріння пророків і натхненна поезія Вед – усе це не розповіді минулого, а живий досвід, актуальний для кожного покоління.

Незважаючи на всі суттєві відмінності і різноманіття шкіл індійської філософії, можна виділити деякі їх загальні риси:

- яскраво виражений релігійний характер;
- тісний зв’язок навколишнього світу і людини;

¹ Відзначимо, що хронологічно етапи розвитку філософської думки є досить умовними. Крім того, вони взаємопроникають один в одного. У різних країнах інтенсивність розвитку філософії не збігалася, тому в той самий історичний період могли співіснувати як антична філософія, так і філософія, яку ми відносимо до середньовічної.

- концентрація на внутрішньому світі людини;
- сповідування загальних життєвих принципів: аскетизму, самоаналізу, самозаглиблення, недіяння (пасивності);
- абстрактний характер філософії;
- вчення про переродження;
- вчення про карму.

Традиційно в історії індійської філософії виділяють декілька періодів. Це так званий Ведичний період (1500–600 рр. до н. е.), що охоплює епоху розселення індоарійських племен і поширення їх культури. Сюди належить і виникнення Вед, Брахманів та Упанішад. Другий період – Епічний (600–200 рр. до н. е.) – створення філософських систем, названих «даршан». Третій період – створення сутр, канонічних творів, що викладали сутність того чи іншого філософського вчення (починається з осмислення текстів Упанішад). Лаконічність сутр породила велику коментуючу літературу бхаш'я, що тлумачила ідеї основоположників філософських систем. Бхаш'ї – форма розвитку індійської філософії аж до XIX ст. Четвертий період – реформування класичної філософії Індії (XIX ст.). Сформульовані тоді ідеї створили теоретичні передумови сучасної індійської філософії.

Один із пам'ятників теоретичної думки Індії – Веди (веди буквально – знання) складені мудрецами приблизно в середині I тисячоліття до н. е. Чотири збірники вед (Самхіти) містять гімни (мантри) і звернення до богів, давні міфи і перекази, правила молитов та жертвопринесень. У ведах відображено й перші філософські елементи пізнання природи і місця людини в навколишньому світі та природі.

Найбільший філософський інтерес має найдавніша з ведичної літератури «Рігведа» – веда гімнів. Збірники «Самаведа» (веда мелодій), «Яджурведа» (веда жертвопринесень) та «Атхорваведа» (веда заклинань) містять в основному гімни Рігведи, розташовані у той чи інший спосіб, зручний для їх виконання під час жертвопринесень.

Пізніше Самхітів виникають брахмани – коментарі до вед, складені жерцями-брахманами. У кожній з вед свої брахмани, що містять керівництво та описання ведійських обрядів, жертвопринесень, перекази про богів, епічних героїв, царів та ін. Найвідоміші брахмани – Шатападха, Гопадха, Айтарея. Останнім літературним твором ведійського періоду є Упанішади – завершення вед, їх філософське обґрунтування.

Філософія Упанішад. Спочатку Упанішади означали сидіння навколо вчителя з метою пізнання істини. Потім цей термін став означати

таємне вчення. В Упанішадах розвивається тематика Вед: ідея єдності всього суцього, космологічна тематика, пошук причинно-наслідкових зв'язків явищ і т. д. Наприклад, ставилися такі запитання: «Де знаходиться сонце вночі?», «Куди зникають зірки вдень?» і т. д. Але на відміну від попередніх текстів в Упанішадах основну увагу зосереджено не на зовнішньому, а на внутрішньому боці буття. При цьому головне місце відводиться людині, її пізнанню і перш за все етичному вдосконаленню. «Хто ми?», «Звідки ми прийшли?», «Куди ми йдемо?» – ось характерні запитання Упанішад.

Першоосновою буття в Упанішадах виступає *брахман* – універсальна, безособова світова душа, духовне начало, з якого виникає весь світ з усіма його елементами. Ця універсальність брахмана досягається через пізнання ним самого себе. Брахман тотожний і разом із тим протиставляється *атману* – індивідуальній душі, суб'єктивному духовному началу, «Я».

Разом із тим брахман і атман тотожні, брахман в індивіді усвідомлює самого себе і тим самим переходить в атман, стає ним. У свою чергу, на вищому рівні інтуїтивного «Я», коли суб'єкт і об'єкт об'єднуються, атман зливається з брахманом. Ідея тотожності брахмана і атмана, об'єкта і суб'єкта, світової душі та індивідуальної душі означає також можливість їх взаємного переходу.

Учення про брахмана і атмана є центральним моментом Упанішад, що стверджує тотожність буття окремої людини із загальною сутністю світу. З цим пов'язано і вчення про *сансару* (круговорот життя) і *карму* (закон воздаяння) в Упанішадах. У вченні про сансару людське життя розуміється як певна форма нескінченного переродження, а майбутнє народження індивіда детермінується законом карми. Майбутнє людини – це результат тих справ і вчинків, які вона здійснювала в попередніх життях. І лише той, хто вів благопристойний спосіб життя, може розраховувати на те, щоб народитися в майбутньому житті як представник вищої варни (стану): брахмана (священнослужителя), кшатрія (воїна або представника влади) чи вайшії (землероба, ремісника або торговця). Тим же, хто вів несправедливий спосіб життя, у майбутньому вготовлена доля члена нижчої варни – *шудри* (простолюдина) або того гірше: його атман може потрапити в тіло тварини.

Тому найважливіше завдання людини і головна категорія Упанішад – *вивільнення (мокша)* її від «світу об'єктів і пристрастей», постійне етичне вдосконалення. Це вивільнення реалізується за допо-

могою розчинення атмана в брахмані, пізнання тотожності своєї індивідуальної душі зі світовою душею. Таким чином, у філософії Упанішад кожна людина – «коваль» свого щастя, уся її доля залежить від власної поведінки.

Одна з найважливіших проблем Упанішад – проблема пізнання і самопізнання. Але йдеться в першу чергу не про чуттєве і навіть не про раціональне пізнання. Справжнє, найбільш дійсне пізнання полягає в найглибшому і найповнішому з'єднанні та усвідомленні тотожності атмана і брахмана. І лише той, хто здатний усвідомити цю тотожність, звільняється від нескінченної низки перероджень сансари. Душа такої людини зливається з брахманом і залишається в ньому назавжди. Тим самим вона звільняється від впливу карми. Це і є найвища мета і найбільш дійсний шлях – «шлях богів».

Починаючи з VI ст. до н. е. в індійському суспільстві відбуваються значні зміни: розвивається аграрне і ремісниче виробництво, збільшується соціальна диференціація, утрачає свій вплив інститут племінної влади і збільшується влада монархії. Разом із цим відбуваються зміни й у світогляді індійського суспільства, зокрема посилюється критика ведичного брахманізму. Інтуїція поступається місцем дослідженню, релігія – філософії. Усередині самої філософії з'являються різні, у тому числі протилежні, ворогуючі між собою школи і системи, в яких відобразилися реальні суперечності того часу. Унаслідок цього індійська філософія розкололася на дві великих групи:

– *ортодоксальні течії* (санкхья, йога, вайшешика, ньяя, міманса, веданта);

– *неортодоксальні течії* (локаята-чарвака, джайнізм, буддизм).

Ортодоксальні школи стародавньоіндійської філософії жорстко дотримувалися ведичного вчення і спиралися на авторитет Вед. Розглянемо основні особливості філософських ідей цих шкіл.

Санкхья (число, перелік) – в її підставі лежить не безпосередньо текст Вед, а незалежний досвід і роздум. У цьому плані санкхья відрізняється від веданти і міманси. Учення цієї школи виражає точку зору, згідно з якою першопричиною світу є матерія, природа (пракріта). Разом із природою визнається й існування абсолютної душі (пуруші). Саме завдяки її наявності в усіх речах існують і самі речі. При з'єднанні пракріти і пуруші виникають початкові принципи світу, як матеріальні (вода, повітря, земля і т. д.), так і духовні (інтелект, самосвідомість і т. д.). Таким чином, санкхья є дуалістичним напрямом у філософії індуїзму.

Йога (напруга, глибокий роздум, споглядання). Філософію цієї школи спрямовано на практичне психологічне навчання. Її теоретична основа – санкхья, хоча в йозі визнається й особистий Бог. Велике місце в цій системі посідає пояснення правил психічного тренування, послідовними ступенями якого є: самоспостереження (*яма*), оволодіння диханням при певних положеннях (позах) тіла (*асана*), ізоляція відчуттів від зовнішніх дій (*пратьяхара*), концентрація думки (*дхарана*), медитація (*дхьяна*), стан відторгнення (*самадхи*). На останньому ступені досягається вивільнення душі від тілесної оболонки, відбувається розрив пут сансари і карми. Етичні норми йоги пов'язані з формуванням високоморальної особистості.

Вайшешика. На ранньому етапі розвитку ця система містить яскраво виражені матеріалістичні моменти. Згідно з вченням вайшешики всі речі постійно змінюються, але в них є й стійкі елементи – кулясті атоми. Атоми вічні, ніким не створені і багатоякісні (17 якостей атомів). З них і виникають різні одушевлені і неживі предмети. Світ, хоч і складається з атомів, проте рушійною силою його розвитку є Бог, який діє відповідно до закону карми.

Ньяя (правило, логіка) – учення про форми мислення. У цій системі головне полягає в дослідженні метафізичних проблем за допомогою логіки. Ньяя виходить із вивільнення як кінцевої мети людського життя. На думку представників цієї школи, умови і методи дійсного пізнання як засобу досягнення вивільнення можуть бути визначені за допомогою логіки та її законів. Саме ж вивільнення розуміється як припинення дії негативних чинників страждання.

Міманса (роздуми, дослідження ведійського тексту про жертвопринесення). Ця система стосується пояснення ритуалу Вед. Учення Вед тут тісно пов'язується з дхармою – ідеєю обов'язку, виконання якого припускає перш за все жертвопринесення. Це виконання свого обов'язку і веде до поступового спокутування від карми і вивільнення як припинення перероджень і страждань.

Веданта (завершення Вед) – найбільш впливова система, найважливіша філософська основа індуїзму. Вона визнає брахмана як абсолютну духовну сутність світу. Окремі душі (атмани) через пізнання або любов до Бога досягають порятунку, з'єднуючись з Богом. Вихід із круговороту народжень (сансари) і полягає в розгляді всього суцього з точки зору вищої істини; у пізнанні тієї істини, що зовнішній світ, який оточує людину, – це ілюзорний світ, а справжньою незмінною реаль-

ністю є брахман, з яким ототожнюється атман. Головний шлях до досягнення цього дійсного знання – *дотримання етичних норм і медитація*, яка означає інтенсивні роздуми над проблемами Вед. Важливу роль при цьому відіграє допомога вчителя. Тому однією з вимог веданти є покірне проходження учня за вчителем, постійні роздуми над істинами веданти з метою безпосереднього і постійного споглядання істини. Знання звільняє душу. Незнання, навпаки, поневолює її, підсилює прагнення до плотських задоволень. Вивчення веданти і є основним засобом вивільнення душі.

Неортодоксальні школи стародавньоіндійської філософії. Серед безлічі прихильників нових поглядів, які виникли проти авторитету Вед, слід назвати передусім представників таких систем, як лоаята-чарвака (матеріалісти), джайнізм, буддизм. Усі вони належать до неортодоксальних шкіл індійської філософії.

Лоаята-чарвака – матеріалістичне вчення в Стародавній і Середньовічній Індії. Яких-небудь творів цієї школи не збереглося, а джерелом знань про це вчення слугують вислови представників інших шкіл.

Лоаята-чарвака заперечує концепцію брахмана, атмана, сансари та карми. Основою всього суцього тут виступає матерія у вигляді чотирьох першоелементів: землі, води, вогню та повітря. І життя, і свідомість розглядаються як похідні від цих матеріальних першоелементів. Матерія може мислити. Смерть – кінець усьому. Назва «лоаята» відповідає сутності і змісту цього вчення – існує тільки цей світ, або лока. Матеріалістів тому і називають лоаятиками або також чарваками на ім'я засновника цієї теорії – Чарвака.

Онтологічній сутності цього вчення відповідає і теорія пізнання. Її основа – *чуттєве сприйняття світу*. Істинним є лише те, що пізнається за допомогою безпосереднього сприйняття. Тому для існування іншого світу, що не сприймається відчуттями, немає ніяких підстав. Ніякого іншого світу існувати просто не може. Отже, релігія – це помилка. Віра в Бога і потойбічний світ є, на думку представників цієї школи, ознакою недоумкуватості, слабкості, легкодухості.

В основі етичної концепції чарваків лежить необмежена насолода – *гедонізм* (від грец. *hedone* – насолода). Визнаючи тільки такі реальності життя, як страждання і насолода в рамках плотського буття особи, ця школа метою людського існування вважає багатство і насолоду. Девіз представників цієї школи – треба їсти, пити і насолоджуватися цим життям сьогодні, бо смерть приходить завжди і до всіх.

«Поки життя ще ваше, – живіть радісно: ніхто не може уникнути пронизливого погляду смерті». Ця теорія, таким чином, стверджує егоїзм і проповідує земні людські бажання. Усі моральні норми згідно з цим вченням – це лише людські умовності, на які не слід звертати уваги.

Оцінюючи філософію матеріалістів, можна сказати, що вона багато зробила для критики старої релігії і філософії, розвінчання авторитету Вед, їх неістинності і суперечливості. У той же час ця філософія була одностороннім світоглядом, який заперечує роль інтелекту, розуму в пізнанні. Тому з її точки зору неможливо було пояснити, звідки беруться абстрактні, загальні ідеї та моральні ідеали. Результатом цієї однобічності стали нігілізм, скептицизм і суб'єктивізм. Оскільки органи чуття належать окремій людині, отже, й істина може бути у кожного тільки своя. Результат цієї однобічності – заперечення вищих етичних цілей і цінностей.

Проте, незважаючи на ці очевидні і серйозні недоліки, школа чарваків поклала початок критики брахманістського напрямку в індійській філософії, підірвала авторитет Вед і справила значний вплив на подальший розвиток філософської думки Індії.

Джайнізм. Його засновником вважається Махавіра Вардха-мана (VI ст. до н. е.). Він одержав також ім'я Джина, що означає Переможець (мається на увазі перемога над кругообігом перероджень). У центрі цього напрямку знаходиться буття особи. Сутність особи з погляду джайнізму дуалістична: *духовна (джива)* та *матеріальна (аджива)*. Сполучною ланкою між дживою і адживою є *карма*. Проте сама карма розуміється тут, на відміну від Упанішад, як тонка матерія, а не як закон воздаяння. Це з'єднання неживої, грубої матерії з душею за допомогою карми і приводить до виникнення особи. Карма постійно супроводжує душу в нескінченному ланцюзі перероджень.

Душа людини вимушена мандрувати, постійно перероджуючись, до тих пір, доки вона пов'язана з тонкою матерією. Але правильне пізнання і аскетизм можуть допомогти їй звільнитися від матеріального світу (адживи). У цьому разі душа переходить у вищу сферу, де постійно й перебуває в чистій духовності. Це відбувається тому, що джива існує у двох формах буття: недосконалій та досконалій. У першому випадку вона знаходиться у поєднанні з матерією і стані *страждання*; у другому – джива звільняється від цього зв'язку і стає вільною, здатною управляти своїм власним буттям. У цьому разі вона переходить у стан блаженства – *нірвану*, найвищий стан душі, коли кінцева мета досягнута.

Відповідно до цього джайнізм визнає два види пізнання: *недосконале*, засноване на досвіді і розумі, та *досконале*, засноване на інтуїції і таке, що осягає істину шляхом прямого її бачення. Друге доступно тільки тим, хто звільнився від залежності матеріального світу (адживи). При цьому джайнізм визнає відносність пізнання і можливість безлічі точок зору при розгляді предмета.

Характерною особливістю філософсько-етичної концепції джайнізму є розроблення ним правил і норм поведінки людини і вимога їх неухильного дотримання. Етичне виховання особистості – вирішальний чинник у переході буття особистості з недосконалого стану в досконалий. І хоча карма вирішує все, наше справжнє життя, яке знаходиться в нашій власній владі, може змінити вплив минулого. А за допомогою надмірних зусиль ми можемо уникнути і впливу карми. Тому у вченні джайністів немає абсолютного фаталізму, як це може здатися на перший погляд.

Правильне життя людини пов'язується при цьому з *аскетичною поведінкою*, яка практикувалася в Індії багатьма великими святими, що прирікали себе навіть на смерть. Тільки аскетизм веде до припинення перероджень і до звільнення душі від сансари. Причому таке звільнення має індивідуальний характер. Кожен звільняється самостійно. Однак етика джайнізму має хоча й егоцентричний, але далеко не егоїстичний характер, як у вченні чарваків. Егоїзм і індивідуалізм припускають протиставлення індивіда соціальному середовищу, затвердження власних інтересів за рахунок інших людей. Тим часом основні етичні принципи джайнізму: усунення від мирського багатства, суєти, пристрастей, пошана до всіх живих істот тощо є мало сумісними з егоїзмом та індивідуалізмом.

Слід зазначити, що філософія джайнізму і сьогодні є впливовою в Індії.

Буддизм. Так само, як і джайнізм, виник в VI ст. до н. е. Його засновник – індійський принц *Сиддхартха Гаутама*, який одержав згодом ім'я Будди (пробуджений, просвітлений), оскільки після багатьох років відлюдництва й аскези досяг пробудження, тобто дійшов розуміння правильного життєвого шляху, що відкидає крайнощі.

Уже за життя особа Будди була оповита легендами. Вважається, що перед вагітністю мати Сиддхартхи Гаутами побачила ознаку: їй приснилося, що до її тіла ввійшов білий слон. Вона зрозуміла, що народить велику людину. Коли дитина з'явилася на світ, батько постарався ви-

ховати її так, аби майбутній володар не знав ні в чому ані потреби, ані горя, і не випускав її з палацу. Але Сиддхартха хотів дізнатися про реальне життя і таємно проник у місто. Під час цієї подорожі він зіткнувся із смертю, хворобами і старістю та випробував гостре страждання, усвідомивши, що щастя і насолода не можуть тривати вічно. У пошуках шляхів вивільнення від страждань Сиддхартха покинув палац і звернувся до духовних пошуків істини, яку пізнав у стані глибокого зосередження, сидячи під священним деревом Бодхи.

Буддизм виник як опозиція кастовому ладу. У цьому вченні затверджувалася рівність усіх людей у стражданні і право всіх на порятунок. Людська особистість, як і все інше в світі, підкоряється закону причини і наслідку, який і дозволяє разом із запереченням існування душі визнати дію закону карми, переселення душ. За законом причинності елемент свідомості не зникає з круговороту життя з нашою смертю абсолютно, він виявляється знов у іншому місці, в іншій формі. Смерть і народження – це важливі події, але все одно це тільки миті в цілому ланцюзі окремих, з необхідністю наступних одна за одною миттєвостей. Тому очевидно, що психічний світ новонародженого не виник нізвідки, він при народженні є лише наступною миттю для низки душевних перетворень, так само як його тіло є лише особливою миттю у розвитку тіла із зародка, якому, у свою чергу, передували окремі частинки матерії.

Отже, кожне нове життя необхідно розуміти як результат колишнього існування, і в цьому сенсі не як народження, а як переродження. Перебування в виявленому круговороті буття – *сансарі* супроводжується стражданням, але воно несе в собі можливість свободи. Страждання зникають тоді, коли гине нещасття. Нещасттям у буддизмі є незнання *Чотирьох Благородних Істин*, які характеризують буддизм передусім як *етико-практичне філософське вчення*:

– існування людини від народження до смерті нерозривно пов'язане зі стражданням. Страждання, за вченням буддизму, – це фундаментальна характеристика буття як такого. Усе є стражданням, і навіть задоволення є стражданням, тому що, по-перше, воно скороминуще, а по-друге, досягається зусиллями і працею людини;

– існує причина страждання, якою є бажання буття (прагнення життя) і яка призводить через радощі і пристрасті до переродження. Якби не було жаги до життя, не було б і страждання;

– існують вивільнення від страждання, усунення причин страждання, тобто усунення цього жадання буття. Страждання можна по-

збавитися, і існує стан, в якому страждання немає, – нірвана. Слово «нірвана» сходить до санскритського кореня «нір» із значенням «згасання», «загасання». Нірвана – це стан свободи й особливої надособистісної повноти буття. Це невиявлене буття, трансцендентне всьому нашому сансаричному досвіду. Це стан свідомості, яку неможливо висловити, а можна тільки пережити. Тому Будда обмежився найзагальнішими характеристиками нірвани як стану вільного від страждання, доведеної незворушності, байдужості та самовладання;

– існує *шлях*, що веде до вивільнення від страждань, який відкидає як життя, присвячене тільки плотській насолоді, так і шлях аскези та самокатування. Саме в цьому полягає буддистський принцип так званого *восьмеричного шляху*, що рекомендує уникати крайнощів.

Восьмеричний шлях – це буддистська програма особистісного самовдосконалення, яка веде до Великого Вивільнення – нірвани. Рух цим шляхом передбачає такі кроки.

1. *Правильне бачення*. Багато людей страждають через незнання істинної мети свого існування, через втрату «маршруту» свого шляху. У буддизмі правильне бачення – це чотири благородні істини, перелічені вище.

2. *Правильна думка*. Змінити людину можна, лише змінивши її наміри. Однак сама людина може прийняти чи не прийняти рішення. Тому шлях самовдосконалення вимагає постійної мисленнєвої рішучості, внутрішньої дисципліни.

3. *Правильна мова*. Наші слова є виявом нашого «Я». Грубе слово – відображення брутальності характеру. Якщо заборонити самому собі говорити неправду, грубіянити, сваритися, то можна впливати на свій характер, тобто займатися самовибудовуванням власного «Я».

4. *Правильна дія*. У буддизмі існує власний моральний кодекс, який складається з п'яти заповідей-орієнтирів:

– *приборкувати власний гнів*, який здатен призвести до спричинення тілесних ушкоджень і вбивства інших живих істот;

– *не брати чужого* (не красти), оскільки це порушує спільноту, частиною якої є кожен;

– *приборкувати найсильніше з бажань – статевий потяг*. Буддисти вважають, що статевий потяг, як і апетит під час їжі, є природним і нормальним, однак переважання його в душі і суспільстві є неприродним і потворним. Тож буддистське правило полягає у цнотливості – жодних статевих стосунків поза шлюбом;

– уникати брехні, оскільки вона не має виправдання;
– утримуватися від п'яних речовин, таких як алкоголь і наркотики, оскільки вони не дозволяють людині повністю контролювати себе розумово, морально та фізично.

5. *Правильний спосіб життя.* Слід вести такий спосіб життя, який не вимагав би від людини порушення жодної із наведених п'яти заповідей. Це стосується вибору професії, супутника життя, друзів і знайомих.

6. *Правильне зусилля.* Шлях самовдосконалення вимагає постійної наполегливості та працелюбності. Духовне зростання неможливе без вольового самопримушування і морального аналізу своїх намірів, слів, учинків.

7. *Правильна увага.* Буддисти вважають, що наше життя є результатом наших думок. Тому духовне самовдосконалення передбачає надзвичайно сувору дисципліну мислення. Людина повинна контролювати свою свідомість і нести моральну відповідальність за її стан.

8. *Правильне зосередження.* Буддизм звертає величезну увагу на техніку зосередженого споглядання – медитацію. Мета медитації – заспокоєння духу через переживання містичної єдності людини з Космосом.

Таким чином, восьмеричний шлях являє собою три ступені духовного зростання: перший – моральна дисципліна (1–6-й кроки); другий – дисципліна думки (7-й крок); третій – дисципліна свідомості, яка приводить до «вищої мудрості» (8-й крок).

Буддизм підкреслює, що вивільнення людини від страждань є результатом зусиль самої людини.

Вивільнення від страждань як кінцева мета буття особи – це перш за все знищення бажань, точніше кажучи, пригашення їх пристрасності. З цим пов'язана найважливіша концепція буддизму в етичній сфері – концепція *терпимості (толерантності) та відносності*. Згідно з цією концепцією справа полягає не в якихось загальнообов'язкових етичних розпорядженнях, а в *незаподіянні шкоди оточуючим*. Це і є головний принцип поведінки особи, в основі якого лежить відчуття доброти і довершеної задоволеності.

З етикою буддизму органічно пов'язана і його концепція *пізнання*. Пізнання тут є необхідним способом і засобом досягнення граничної мети буття особи. У буддизмі усувається відмінність між чуттєвою і розсудливою формами пізнання та встановлюється практика *медитації* (від лат. *meditatio* – зосереджений роздум) – поглибленої психічної зосере-

дженості і відчуженості від зовнішніх об'єктів та внутрішніх переживань. Результатом цього є безпосереднє переживання цілісності буття, повна самопоглибленість та самозадоволеність. Досягається стан абсолютної свободи і незалежності внутрішнього буття особи, яке якраз і є тотожним пригніченню бажань. Воно і є *вивільненням*, або *нірваною* – станом вищого блаженства, кінцевою метою прагнень людини та її буття, що характеризується відчуженістю від життєвих турбот і бажань. При цьому мається на увазі не загибель людини, а вихід її з круговороту перероджень, вивільнення від сансари та злиття з божеством.

Практика *медитації* становить сутність буддійського проникнення в життя. Подібно до молитви в християнстві медитація – серцевина буддизму. Кінцева ж її мета – просвітлення, або стан нірвани.

Слід мати на увазі, що в системі буддизму визначальним є принцип абсолютної автономії особи, її незалежності від середовища. Усі зв'язки людини з реальним світом, у тому числі соціальним, буддизм розглядає як негативні й узагалі шкідливі для людини. Звідси й виникає необхідність вивільнення від недосконалого реального існування, зовнішніх об'єктів та відчуттів. З цим пов'язана і впевненість більшості буддистів у тому, що пристрасті, які породжує тіло людини, і неспокій, пов'язаний з ним, повинні бути подолані. Основний спосіб цього – досягнення нірвани.

Отже, буддизм, як і вся індійська філософія, намагався вирішити в першу чергу практичні етичні завдання, що постають перед людиною. Рішучість перемогти страждання і більш ніколи не народжуватися в сансарі припускала невпинне вдосконалення людини в усіх сферах життя. Філософське вчення Будди і є ключем до отримання мудрості, що веде до прояснення, сутність якого полягає в усуненні себе як емпіричної істоти, розум котрої нарешті досяг знищення бажань.

■ § 2. Філософія Стародавнього Китаю

Китай – країна стародавньої цивілізації і багатой філософської спадщини. До особливостей традиційного філософського мислення в Китаї можна віднести такі.

1. *Холізм*. Світ і кожний індивід розглядаються як «єдина цілісність», важливіша, ніж її складові. Китайське холістичне мислення робить акцент на ідеї про гармонійну єдність людини і світу. Людина

і природа розглядаються не як суб'єкт і об'єкт, що протистоять один одному, а як «цілісна структура», в якій тіло і дух, тілесне (матеріальне) і психічне перебувають у гармонійній єдності.

2. *Інтуїтивність*. У китайському традиційному філософському мисленні мають велике значення методи пізнання, схожі з інтуїцією. Основа цього – холізм. «Єдине» не може бути проаналізоване за допомогою понять і відображене за допомогою мови. Аби зрозуміти «єдину цілісність», необхідно покладатися лише на інтуїтивне прозріння.

3. *Символізм*. Традиційне китайське філософське мислення використовувало образи (*синсян*) як знаряддя мислення.

4. Принципи макрокосму пізнаються за допомогою «*тіянь*» – складного когнітивного акту, що включає пізнання, емоційне переживання та вольові імпульси. Пізнання поєднувалося з естетичним відчуттям і волею до реалізації на практиці моральних норм. Провідну роль у цьому комплексі відіграла етична свідомість.

5. Традиційне китайське філософське мислення було зорієнтовано на те, аби включити людину в систему етичних норм, що мають у своїй основі глобальні принципи макрокосму.

6. Традиційне китайське філософське мислення володіло свого роду логікою, але ця логіка функціонувала не за принципом «початкове поняття – висновок», а шляхом виділення центральних понять і побудови відносно них низки зіставлень, пояснень.

7. Рух, зміна часто уявлялися у вигляді циклів. Суперечності в об'єкті виступали не як протилежності, не як єдність, а як взаємоповнюючі начала при одночасно підлеглому становищі одного з них щодо іншого.

8. Натурфілософські переконання китайських мислителів не знаходили більш-менш адекватного вираження у філософії. Це стало наслідком канонізації конфуціанства, яке вважало головним змістом філософії етичне самовдосконалення людини, її виховання, освоєння нею складного ритуалу і зі зневагою ставилось до природничих наук, створивши ідеологічний заслін для залучення у філософію яких-небудь інших проблем та ідей.

В історико-філософській науці на сьогодні немає загальноприйнятої точки зору на періодизацію розвитку китайської філософії. Ми розглядатимемо її зміст головним чином відповідно до хронологічних періодів, які виділяються на основі правлячих династій, як це роблять багато дослідників китайської філософської традиції.

Китайська філософія зароджується і складається у період династій Шан (XVIII–XII ст. до н. е.) та Чжоу (XI–III ст. до н. е.). Своім корінням вона сягає міфологічного мислення. Уже в рамках міфології виділяється вищий принцип, який управляє світопорядком. При династії Шан таким вищим початком, божеством, що створило все існуюче, вважався *шанді* (Верховний імператор), а при династії Чжоу виникло уявлення про *волю Неба* як про всемогутню першооснову і першопричину всіх речей.

Одночасно з поширенням релігійного світогляду почало виникати і розвиватися й філософське мислення. Уже при династії Шан складаються уявлення про *темне і світле начала*. Темне і світле стали розглядатися як властивості, внутрішньо притаманні предметам, протистояння яких викликає розвиток і зміни в речах і процесах. Ці погляди було вперше зафіксовано в записках у ворожильних книгах і кістках, в яких сонячний день називався світлим, а похмурий – несвітлим (темним).

Ці та їм подібні уявлення, розвиваючись, починають наповнюватися глибшим сенсом і широким змістом. Світле начало стало виражати вже не тільки «світлий день», а й властивості неба, сонця, твердості, сили, чоловіка тощо, а темне – властивості землі, місяця, ночі, холоду, м'якості, слабкості, жінки і т. д. Поступово уявлення про темне і світле набувають також абстрактного значення.

Витоки філософії Стародавнього Китаю слід шукати передусім у напівміфічних пам'ятниках китайської писемності, особливо знаменитий «Книзі змін» («І цзин»), коментарі до якої й поклали початок філософії Китаю.

«Книга змін» – одне з головних джерел, в якому закладені основні принципи розвитку філософського мислення в Китаї. Її тексти створювалися в різні часи (XII–VI ст. до н. е.). У «Книзі змін» можна простежити перехід від міфологічного віддзеркалення світу до його філософського осмислення. Текст цієї книги несе в собі відображення стародавніх міфів Китаю про два начала (духи) – *Інь і Янь*, які набувають тут уже понятійних форм.

Янь – це чоловіче, світле й активне начало (дух), яке управляє небом. *Інь* – жіноче, темне і пасивне начало, що управляє землею. При цьому йдеться не про дуалістичний, а скоріше про діалектичний зв'язок між ними, оскільки Янь і Інь можуть діяти не у відриві один від одного, а тільки у взаємодії, поєднанні своїх сил. Чергування Янь і Інь називається шляхом (*Дао*), який проходять усі речі. «Книга змін» про-

стежує дао – шлях речей і шлях світу в русі. Одне з основних завдань людини – зрозуміти своє місце у світі, «сполучати свою силу з небом і землею».

Таким чином, уже в «Книзі змін» висловлюється наївна діалектика філософської думки Китаю, яка пов'язана із затвердженням суперечливості світу, взаємного тяжіння і взаємного відчуження світлого і темного, розвитку і зміни світу.

У період з VIII по III ст. до н. е. в Китаї здійснюється перехід до феодалного суспільства, який не міг не справити суттєвого впливу на всі сторони життя, у тому числі на світогляд людей. Виникає ситуація, яка одержала назву «*Суперництво всіх шкіл*» і дала могутній імпульс розвитку філософської думки. Серед цих шкіл особливо виділяються такі шість:

- школа служивих людей (конфуціанців);
- школа моїстів (послідовників Мо-цзи);
- школа даосистів (центральна категорія – дао);
- школа законників (легістів);
- школа номіналістів (школа імен);
- школа прихильників Інъ і Янь (натурфілософи).

Особливо виділяються серед цих шкіл конфуціанство і даосизм. Зупинимось на основних положеннях головних шкіл.

Конфуціанство – один із найбільш важливих напрямів розвитку китайської філософії, який охоплює періоди стародавнього і середньовічного китайського суспільства. Засновником цього напрямку був *Конфуцій* (551–479 рр. до н. е.). У літературі він часто йменується Кун-цзи, що означає вчитель Кун. І це не випадково, оскільки вже у віці 22 років він прославився як найзнаменитіший педагог Китаю. Головне джерело його вчення – книга «*Лунь юй*» («*Бесіди і настанови*») – вислови і бесіди з учнями, зафіксовані його послідовниками.

Конфуціанство – це перш за все морально-етичне вчення, що намагалося відповісти на питання про те місце, яке кожна людина займає у світі. Його сутність можна передати за допомогою афоризму Конфуція: «Государ повинен бути государем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином».

Конфуціанство було консервативною течією, що ідеалізувала минуле. У його основі лежать два принципи. По-перше, нещастя життя того часу були наслідком того, що люди відступили від традицій, яким слідували предки. А тому, аби знов відновити гармонію в державі,

необхідно було повернутися до традицій, відродити їх. По-друге, з точки зору Конфуція і його послідовників, ідеальна держава має бути облаштована як сім'я, в якій ролі між членами жорстко розподілені.

У центрі вчення Конфуція – *людина*, її розумовий і етичний розвиток та поведінка. Стурбований занепадом сучасного йому суспільства, падінням вдач, Конфуцій головну увагу приділяє питанням виховання *ідеальної, благородної людини* (цзюнь-цзи), яке має здійснюватися у дусі пошани до навколишніх людей і суспільства. Воно повинно включати вироблення належних правил поведінки та обов'язковість виконання кожною людиною своїх функцій, а сама людина розглядається Конфуцієм як функціональний елемент суспільства, як людина-функція, підпорядкована суспільству.

У благородної людини є її антипод – так звана «низька людина» (*сяо жень*). Таким є той, хто у своїх вчинках керується лише міркуваннями особистої вигоди, хто всюди шукає спільників, але не поважає ні їх, ні себе; хто домагається милостей, а одержавши бажане, забуває про подяку. Коли Вчитель Кун протиставляє благородну людину низькій людині, його слова говорять самі за себе: «Благородний муж живе у злагоді зі всіма; низька людина шукає собі подібних». «Благородний муж з гідністю чекає велінь Небес; низька людина сподівається на успіх». «Благородний муж допомагає людям побачити добре в собі і не вчить людей бачити в собі погане; низька людина чинить навпаки».

Головну якість благородної людини, виховану ритуалом і музикою, Конфуцій назвав «людяністю» (*жен*). Ієрогліф «жен» складається із знаків «людина» і «два», тобто ним Конфуцій позначав відносини між людьми, щось міжлюдське, чим у китайській традиції і вважалося справжнє буття людини. У «Бесідах і настановах» мова про людяність заходить досить часто, хоча сам Вчитель, за свідченням його учнів, говорив про неї неохоче. А заговоривши, кожного разу визначав її по-різному. Бути людяним для Конфуція якраз і означає бути різним з різними людьми. Одного разу на запитання: «Що таке людяність?» Вчитель відповів: «Любити людей». Ця відповідь стосується сутності морального ідеалу. А щоб дізнатися, якою має бути людина, що володіє людяністю, слід звернутися до іншого пояснення: «Людина, наділена людяністю, володіє п'ятьма якостями: вона чемна, великодушна, чесна, старанна і добра. Той, хто чемний в обігу, уникає образ. Той, хто великодушний, приверне до себе людей. Той, хто чесний, користуватиметься довірою інших. Той, хто старанний, доб'ється успіху. Той,

хто добрий, зможе використовувати людей на службі». У деяких думках Конфуція підкреслюється нерозривний зв'язок «людяності» з ритуалом, а одного разу Вчитель роз'яснив сенс «людяності» словами своєї знаменитої максими, яка нагадує євангельську заповідь: «Не роби іншому того, чого собі не бажаєш».

В основі всіх суспільних і етичних норм поведінки і виховання у Конфуція знаходиться релігійний ритуал. По суті весь текст «Лунь юй» і є його описанням. Можна сказати, що в ритуалі Конфуцій відкрив новий тип мудрості і філософії. Стрижень мудрості – дотримання ритуалу, а сутність філософії – його правильне пояснення і розуміння. І тут, як і в стародавній індійській філософії, дуже яскраво виявляється відмінність розуміння самої філософії від західноєвропейської традиції.

Відповідно до значення для людини релігійного ритуалу Конфуцій і причиною смуту в суспільстві вважав зубожіння релігійних відчуттів і недотримання ритуалу. Об'єднуючим універсальним началом усіх людей та їх єдності з Космосом він вважав шанобливе ставлення до Неба, відчуття божественної всеєдності. А Богом для нього було Небо як сакральна етична стихія, що управляє всім світом. Сам цар мав титул «Син Неба» і розглядався як посередник між Небом і людьми. Виявом цієї божественної етичної сили на землі і є, на думку Конфуція, ритуал, що спочатку має сакральний характер.

Виявом жень є всі етичні якості особистості, але основою жень виступає сяо, яка посідає серед інших категорій особливе місце. Сяо означає синову шанобливість, пошану до батьків і старших. Сяо також є найефективнішим методом управління країною, яка розглядалася Конфуцієм як велика сім'я. Тому відносини правителя і підданого повинні, вважав Конфуцій, будуватися аналогічно відносинам батька і сина, старшого брата і молодшого.

Велике значення у вихованні має й концепція «чжен мін» – «виправлення імен». Сутність її полягає в тому, що всі речі повинні бути приведені у відповідність до їх назв. Тому урядова діяльність, наприклад, має починатися саме з «виправлення імен», а благородний чоловік «раніше бачить у слові справу, а після сказаного діє».

Якщо «імена неправильні, мова суперечлива; коли мова суперечлива, справи не завершуються успіхом». Важливо відзначити, що Конфуцій не роз'єднував слово і справу, а розглядав їх в єдності. Досить навести його знаменитий афоризм: «Слухаю слова людей і дивлюся на їх дії».

Слід звернути увагу і на концепцію «золотої середини» Конфуція. «Шлях золотої середини» – один з основних елементів його ідеології і найважливіший принцип чесноти, оскільки «золота середина як добродійний принцип є найвищим принципом». І його необхідно використовувати в управлінні народом для пом'якшення суперечностей, не допускаючи ні «непомірності», ні «відставання». Тут у мислителя фактично йдеться про затвердження необхідності компромісу в соціальному управлінні.

Ідеї Конфуція зіграли велику роль у розвитку всіх сторін життя китайського суспільства, у тому числі у формуванні його філософського світогляду. Сам же він став об'єктом поклоніння, а в 1503 р. був причислений до лику святих. Філософи, що підтримують і розвивають вчення Конфуція, одержали назву *конфуціанці*, а загальний напрям – *конфуціанство*. Після смерті Конфуція конфуціанство розпалося на низку шкіл, найбільш значущими з яких були: ідеалістична школа *Мен-цзи* (близько 372–289 рр. до н. е.) і матеріалістична школа *Сюнь-цзи* (близько 313–238 рр. до н. е.). Проте конфуціанство залишалося пануючою в Китаї ідеологією аж до утворення Китайської Народної Республіки у 1949 р. І дотепер багато китайців живуть за заповідями Конфуція. Виникла навіть релігія – конфуціанство, в якій на першому місці стоїть шанування предків.

Даосизм (від кит. *дао цзя* – школа дао). Разом із конфуціанством даосизм – найважливіша філософська школа в Китаї, що виникла в другій половині I тис. до н. е.

Даосизм – могутній напрям старокитайської думки, його засновником вважається китайський філософ *Лао-цзи*, якому приписується авторство книги «Дао де цзин», створеної у V–IV ст. до н. е. В основі системи даосизму лежить поняття «Дао» («шлях») – першооснова, безособовий невидимий загальний закон природи, людського суспільства, поведінки і мислення окремого індивіда. Дао – це ніщо, начало і кінець світу, оскільки всі матеріальні речі народжуються з небуття, а потім, умираючи, знову сходять у небуття. Дао невіддільне від матеріального світу та управляє ним. Не випадково Дао іноді порівнюють із *Логосом* старогрецького філософа Геракліта.

У вченні про Дао виявляються елементи первинної стихійної діалектики: Дао – порожнє й одночасно невичерпне; воно не діє, але тим самим робить усе; покоїться й одночасно рухається; воно саме для себе начало, але у нього немає ні початку, ні кінця і т. д. Пізнання Дао є то-

тожним пізнанню загального, внутрішнього закону саморозвитку природи та її самоорганізації. Крім цього пізнання Дао припускає й уміння відповідати цьому закону.

Необхідно мати на увазі, що даосизм формувався значною мірою як опозиція конфуціанству. Протистояння даосизму і конфуціанства знаходить продовження у тлумаченні поняття Дао, яке відіграє провідну роль як у філософії конфуціанства, так і у філософії даосизму. Конфуцій розглядав Дао як дотримання принципів моралі, вимог людинолюбства (жень) і вдосконалення особи шляхом вправи в мистецтвах: знанні ритуалу, стрільбі з лука, грі на музичних інструментах, каліграфії та математиці. Іншими словами, Дао розглядається в конфуціанстві головним чином як соціальне явище. Даосизм же акцентує увагу головним чином на природному аспекті Дао, і це виражається в найважливішому положенні даосизму: «Дотримуйся ества всіх речей і не май у собі нічого особистого».

З цим пов'язана й одна з головних категорій даосизму – *бездіяльність*, або *недіяння*. Дотримуючись закону Дао, людина може не виявляти активності. Тому Лао-цзи й заперечує будь-яке зусилля як індивіда, так і суспільства відносно природи, оскільки будь-яке напруження призводить до дисгармонії і збільшення суперечностей між людиною та світом. І той, хто прагне маніпулювати світом, приречений на невдачу і загибель. Головний принцип поведінки особи – це збереження «міри речей». Тому недіяння (*у вей*) і є однією з основних та центральних ідей даосизму, саме воно приводить до щастя, процвітання та повної свободи.

На принципі *недіяння* в даоській філософії ґрунтується ідеальне державне правління. Мудрець-правитель не повинен втручатися в життя людей, він може лише навчати їх слідувати природному шляху життя. Мудрець прагне вирішити всі конфлікти мирним шляхом, спираючись на природні властивості речей, слідує Дао, і не намагається впорядкувати універсум, використовуючи закони, правила та ритуали, прийняті в суспільстві, оскільки вони мають зовнішній, штучний характер. Мудрий правитель править поволі, не кличе до себе, а чекає, доки до нього дійдуть люди, не ламає їх, а лише тонко спрямовує до Дао. Таким чином, відновлюються початкове, «сокровенне» єднання і рівність усього суцього. Відступлення від Дао і недіяння призводять до передчасної загибелі людей, порушення космічної гармонії, до смуту. Мудрий правитель дотримується Дао, нічого не роблячи, аби

управляти країною, і тоді народ процвітає, а в суспільстві само собою панують порядок і гармонія. Він прагне з'єднатися з вічністю і не шкодує ні про життя, ні про смерть, оскільки розуміє їх неминучість, тобто він дивиться на світ як би з боку, відчужено. Як видно, ця точка зору протилежна концепції «цзюнь-цзи» у конфуціанстві, в якому «благородний муж» повинен займатися самовдосконаленням і брати участь в управлінні іншими.

У своїх уявленнях про людину даоська філософія виходила з ідеї природної рівності людей. Але на відміну від конфуціанців, які вважали, що природні задатки людей розвиваються різною мірою і це є основою ієрархічності суспільства, даоси стверджували, що рівність людей обумовлена присутністю Дао в кожному з безлічі об'єктів універсуму, у тому числі людини. Даоси не заперечували наявність різних здібностей і якостей людей, але розуміли їх як ілюзорні, неістинні в тому сенсі, що вони є результатом конкретних змін, які відбуваються з «ци» (матеріальною субстанцією) в даний момент, тоді як початкова природна рівність людей визначається причетністю до Дао.

Доктрина початкової природної рівності людей дозволила даосам сформулювати свій ідеал людини – *досконало мудрої*, не такої, що володіє моральною перевагою над іншими людьми, а такої, у сутність якої проник Дао. Досягнення стану мудреця в даоській філософії пов'язувалося з досягненням стану немовляти, яке не аналізує речі та явища, не оцінює їх, а усвідомлює їх тимчасовий характер і відносність властивостей. Стан немовляти характеризується відсутністю будь-якої цілеспрямованої реакції на вплив зовнішніх чинників. Досягти цього стану людина може лише за допомогою власних зусиль. Будь-яка допомога ззовні, згідно з даоською доктриною, тільки затримує природний розвиток даного процесу.

Даоси вважали, що розум людини повинен бути подібний дзеркалу: відображати світ, не пов'язувати уявлення про світопорядок і істину зі скороминучими речами. Тоді прийде розуміння того, що закони змін є непохитними, і людина повинна підкорятися цим законам. Отже, завдання людини – дозволити подіям розвиватися своїм природним чином.

Тож, даосизм – це філософія, що виражає всю повноту людського буття, його нерозривну єдність зі всім світом; це шлях цілісного існування людини, в якій духовне начало і фізична природа розглядаються в єдності. Цю єдність неможливо пояснити тільки з раціональних

позицій і дії, її можна зрозуміти за допомогою відчуття і невтручання у великий спокій Буття.

Таким чином, філософів Стародавнього Китаю цікавив світ як цілісність і ієрархія, яка лежала в його основі. Крім того, акцент робився на морально-етичному боці вчення про світ. Унаслідок цього практично всі філософські вчення прагнули сформулювати «рецепти», за допомогою яких можна досягти щастя і гармонії в існуванні людини та суспільства.

§ 3. Антична філософія

Тут розглянемо сукупність філософських учень, що розвивалися в давньогрецькому (з кінця VII ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) і пізніше в давньоримському (з II ст. до н. е. до початку VI ст. н. е.) суспільствах. Це так звана антична філософія (від лат. *antiguus* – давнина, старовина). Саме тут виробляються стиль філософствування та проблематика, які визначили подальший розвиток любомудрості на Європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що позначилося на її розвитку. Основні характерні риси цієї філософії такі:

- наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів;

- присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини);

- найвний пантеїзм, тобто ототожнення богів із силами природи;

- пов'язування природних процесів із моральною проблематикою й оцінювання їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;

- пошуки начала всього існуючого, що пізніше в новоевропейській філософії постане як проблема субстанції.

У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи.

Перший етап охоплює VII–V ст. до н. е. Його називають досократівським, натурфілософським, або ранньою класикою. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту.

Другий етап – класичний, або висока класика. Він охоплює V–IV ст. до н. е. У цей період відбувається антропологічний поворот

у грецькій філософії – чітко помітна тенденція теми людини в системі інших проблем.

Третій етап у розвитку античної філософії (кінець IV ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) – пізня класика, або римсько-еллінський період, – завершальний етап античної філософії. До нього, у свою чергу, входять такі періоди: елліністична філософія (IV– I ст. до н. е.), олександрійська філософія (I ст. до н. е. – початок VI ст.), давньоримська філософія (II ст. до н. е. – VI ст.). Для цього етапу характерним є не стільки висунування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попередніх періодів. Крім того, якщо на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, то на третьому етапі розвитку сюди додалися й філософські досягнення інших, культурно споріднених з Грецією регіонів.

Розглянемо названі етапи розвитку античної філософії докладніше.

Натурфілософський період (рання класика). Антична філософія розпочинається з появи *натурфілософських ідей*, тобто з філософського осмислення природи. Грецькою мовою слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду – фізиками. Вони інтуїтивно формували субстанціональну модель світу за допомогою з'ясування першопричини всього сущого як основи, сутності.

Мілетська школа. Біля джерел формування натурфілософії стояла *мілетська школа* (місто Мілет, Мала Азія, VII ст. до н. е.). Мілетській філософській школі тоді вперше свідомо поставлено питання про першооснови всього, що існує у світі. І хоча окремі представники мілетської школи вирішували це питання по-різному (Фалес вважав першоосновою всього сущого воду, Анаксимен – повітря, Анаксимандр – апейрон), проте їх погляди мають спільне: основу світу вони вбачали у певному матеріальному становищі. Це перша грецька філософська школа, стихійно схильна до матеріалізму.

Стихійний матеріалізм мілетських філософів став результатом переборення старих релігійно-міфологічних уявлень про світ. На основне питання про першопричину світу філософи-мілетці давали на відміну від усіх міфологічних концепцій цілком матеріалістичну відповідь. Так, один із перших давньогрецьких мислителів *Фалес* (близько 624–547 рр. до н. е.) вважав, що джерелом, початком усього існуючого є вода. Усі речі, люди, а також боги виникають із води. «Усе з води,

і все у воду» – так звучала основна теза філософа. Океан є батьком усіх речей у світі. Вода перебуває в усіх речах, і навіть Сонце та небесні тіла живляться випарами води. Ставлячи питання про воду як про єдину основу світу і початок усього суцього, Фалес тим самим вирішував питання й про сутність світу, про те, що пізніше філософи стали називати субстанцією.

Стихийний характер матеріалізму у Фалеса виявляється у гілозоїзмі, тобто у твердженні, що вся природа є одухотвореною. Фалесу приписують, наприклад, вислів, що «магніт притягує залізо, тому що до нього магніт відчуває симпатію». За Фалесом, між живою та неживою природою немає суттєвої різниці.

Для другого представника мілетської школи *Анаксимандра* (близько 610–546 рр. до н. е.), учня Фалеса, першопочатком, основою всього суцього є *апейрон*. Свій апейрон Анаксимандр характеризує як безмежну, невизначену основу не тільки у просторовому, а й у часовому відношенні. Апейрон нескінченний, безсмертний, активний і перебуває у постійному русі. Будучи початком космосу, апейрон виділяє із себе протилежності: вологе і сухе, холодне і тепле. Їхні комбінації дають у підсумку землю (сухе і холодне), воду (вологе і холодне), повітря (вологе і гаряче) і вогонь (сухе і гаряче). У космосі існує свій порядок, не створений богами. Анаксимандру належить також версія про походження життя. Він уважав, що життя виникло на межі моря і суші з мулу під впливом небесного вогню. Перші живі істоти спочатку жили у морі, а потім перебралися на сушу. Згодом у процесі розвитку від тварин виникла й людина.

У 547–546 рр. до н. е. Анаксимандр оприлюднив перший науковий трактат у Стародавній Греції – «Про природу», який поклав початок багатьом однойменним творам філософів Стародавньої Греції.

Наступним видатним мілетським філософом був *Анаксимен* (585–525 рр. до н. е.) – учень і послідовник Анаксимандра. Як і його попередники, Анаксимен уважав першоосновою світу певний вид матерії. Такою матерією він називав безмежне, безкінечне повітря, що має невизначену форму. Проголошуючи повітря початком усього суцього, Анаксимен стверджував, що з повітря все виникає і до повітря все повертається. Розрідження повітря призводить до виникнення вогню, а згущення породжує вітри – хмари – воду – землю – каміння. Згущення і розрідження повітря розуміються тут як основні, взаємно протилежні процеси, які беруть участь у створенні різноманітних станів матерії.

Таким чином, на думку представників мілетської школи, речі є чимось тимчасовим, вони виникають і зникають, а їх основа є вічною, що існує завжди.

Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї і у сфері інших питань. Фалес, наприклад, був видатним математиком та астрономом, а Анаксимен – відомим астрономом та метеорологом. І все ж головне їх надбання – розроблення ідеї про світобудову, таке розроблення, що виявляє рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності.

Ефеська школа. У Стародавній Греції славився Ефес – значний торговий, політичний та культурний центр. Тут приблизно у другій половині VI ст. до н. е. виникає сильна філософська школа, пов'язана з ім'ям філософа *Геракліта* з Ефесу (540–483 рр. до н. е.). Знайомий, очевидно, з багатьма поглядами мілетських філософів, Геракліт усе ж стверджував, що він «не був нічим слухачем», «а сам від себе навчився». Основний твір Геракліта має назву «Про природу». Від цього твору збереглося близько 130 фрагментів. На відміну від попередників Геракліт вважав, що основою всього суцього є вогонь. Усе виникає з вогню і у вогонь перетворюється. «Світ єдиний з усього, – твердив Геракліт, – не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». У цих словах – ідея про мінливий, минуший характер усього існуючого.

Стихійний матеріалізм Геракліта поєднується з наївною діалектикою. Йому належить відомий принцип «Усе тече, усе змінюється» (панта реї). Постійні зміни та постійний розвиток Геракліт пояснював різними способами їх дії: «Одне й те саме є живим і мертвим, що не спить і спить, молодим і старим, бо все, що змінилось, стає іншим, а інше – змінившись, стає таким». Усе рухається у боротьбі протилежностей: тільки хвороба змушує людину визнавати здоров'я приємним, тільки після втоми людина радіє відпочинку. На думку Геракліта, якщо зникнуть суперечності, то зникне рух, а якщо зникне рух, то зникне все. Постійний хід розвитку він порівнював із течією річки, в яку не можна ввійти двічі. Рух – це життя. Ось чому Геракліта вважають одним із засновників наївної діалектики.

Одним із перших Геракліт звернув увагу і на характер людського пізнання. Пізнання, відповідно до його поглядів, прагне досягнути сутність речей, тобто Логос. Хто його не розуміє, говорив Геракліт, той не може зрозуміти нічого в розвитку світу. Значну увагу він приділяв від-

мінності «багато знання» від справжньої мудрості. Єдиною мудрістю, за Гераклітом, є «знання думки, яка всюди всім керує». Гераклітова філософія вважається вершиною інтуїтивно-діалектичного розуміння світу, природи людини.

Школа піфагорійців. Наступною відомою філософською школою, що існувала в західній частині Великої Греції, тобто в Південній Італії, є школа піфагорійців. Її засновником був *Піфагор* (близько 580–500 рр. до н. е.), який, за відомостями Діогена Лаертського¹, написав три книги: «Про виховання», «Про справи общини» та «Про природу». Як конструктор нових понять Піфагор вважається першим, хто вживає поняття «філософ», «філософія».

Значну увагу Піфагор та його учні приділяли розвитку математики, щоправда, не в сучасному її розумінні. Якщо в сучасних умовах математика – це наука, то для піфагорійців – це мистецтво. Але, незважаючи на особливе сприйняття математики, внесок піфагорійців у розвиток математики не піддається сумніву. Справедливо стверджувати, що піфагорійці заклали основи теорії чисел і принципи арифметики.

Джерелом і першоосновою світу для Піфагора є не та чи інша природна речовина, а кількісне відношення – число. Воно володіє речами, моральними та духовними якостями. «Земний порядок, – стверджував він, – має відповідати небесному». Підґрунтям світу є числа, які і створюють космічний порядок. Одиниця – основа всього, лінії створює двійка, поверхні – трійка, а тіла – четвірка. Числа виступають як самостійні сутності. Священною декадою є число 10, бо це подоба Всесвіту з десятьма небесними сферами і десятьма світилами. Таким чином, на відміну від попередніх філософів, які звертали увагу на якісний бік речей, Піфагор стверджував, що якість пов'язана з кількістю, і констатував, що «число володіє речами».

Інтерес, з яким Піфагор та його послідовники вивчали характер чисел та відносини між ними, привів їх до певної абсолютизації чисел, містики чисел. Піфагорійці вважали, що числа – це фундамент світу, реальна сутність речей, що все існуюче реально є таким у силу певних, у кожному випадку дуже конкретних числових показників. А той чи інший предмет виконує своє призначення лише тому, що кількість у ньому співвіднесена саме так, а не інакше. Якщо змінити числові

¹ Діоген Лаертський – перший історик філософії, про життя якого практично нічого невідомо. Написав наприкінці II–III ст. працю «О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов» (Пер. и прим. М. Л. Гаспарова; общ. ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М.: Мысль, 1979. – (Сер. «Философское наследие»)).

показники – буде інший предмет. Виходило, що число є першоосновою всього суцього. У чому ж тут помилка? Помилка у тому, що піфагорійці однобічно перебільшували, абсолютизували важливий бік процесу пізнання – вимірність об'єктів за допомогою чисел. Більше того, вони відривали абстрактні поняття – числа від людського мислення, вважаючи, що ідеї у формі чисел – справжня сутність усіх об'єктів.

Згідно з піфагорійським світорозумінням природа облаштована раціонально, усі явища відбуваються за точним і незмінним планом. Людський розум всесильний і здатний розкрити математичний план, що лежить в основі світу. Різноманітні фізичні явища мають тотожні математичні властивості (наприклад, місяць і м'яч мають спільні властивості, притаманні всім кулям). Отже, математичні співвідношення, які криються за зовнішньою різноманітністю, і являють собою сутність явищ.

Піфагорійці говорили про складну будову людської душі. «Душа поділяється на три частини: розум, розсудок та пристрасть. Розум і пристрасть є й в інших живих істотах, але розсудок – лише в людини. Влада душі поширюється від серця і до мозку: та її частина, яка знаходиться в серці, – це пристрасть, а та, яка в мозку, – розсудок і розум; струмені ж від них – наші почуття. Розумне є безсмертним, а все інше – смертне».

Піфагор виділяв різні типи людей: одні займаються справами, інші розмірковують. Фізична праця викликала у Піфагора зневагу, він вважав, що лише на шляху занять філософією можна врятуватися від кола перероджень.

Знання істини є недосяжним за допомогою чуттєвого пізнання зовнішнього світу. Емпірики – раби матерії. Мислення є вищим за почуття: те, що опановано розумом, на багато разів вище того, що опановано за допомогою органів чуття.

Учення Піфагора розглядалося як таємниця, пізнати яку дозволялося лише обраним і розгадування якої суворо заборонялося.

Елейська школа. У VI ст. до н. е. у південно-італійському місті Елеї виникає ще одна філософська школа – *елейська*, послідовники якої зветься елеатами. До представників елейської школи належать Парменід, Зенон Елейський, Мелісс та ін. Якщо у представників мілетської школи в основу світу покладалася матеріальна стихія (вода, вогонь та ін.), то філософи-елеати основу світу вбачали в неконкретному: не в речовині, а в початку, який позначається поняттям «буття».

Увесь світ елейати поділяли на світ істинний та світ неістинний. Істинним світом є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються, сьогодні вони інші, ніж учора, а завтра й зовсім зникають.

Засновником елейської школи став *Парменід* (близько 540–480 рр. до н. е.). Свої погляди і філософські думки він викладав у віршах, де дуже часто використовувалися метафори та алегорії. В основному своєму творі «Про природу» Парменід стверджував, що буття подібно нерухливій кулі, в якій немає ні минулого, ні майбутнього. Для Парменіда буття не є мінливим вогнем, як у Геракліта, а є як би застиглим льодом, чимось завершеним.

Парменід (а після нього й інші представники елейської школи) повністю заперечував рух. Поняття розвитку в значенні, яке використовувалося представниками мілетської школи, а потім і Гераклітом, Парменід піддавав гострій критиці і називав пустим словом. Чому ж він відкидав розвиток і рух? Відповідь на це запитання впливає з його характеристики співвідношення буття і небуття: «Буття не породжується і не знищується. Якби воно породжувалось, то походило б із небуття, а це є абсурдним. Якщо ж припустити, що буття виникло з буття, то це припущення теж буде абсурдним, оскільки тоді слід визнати, що воно існувало до свого виникнення. Буття не має минулого і майбутнього, оскільки минуле – це те, чого вже немає, а майбутнє – це те, чого ще немає. Буття – вічне дійсне, яке не має початку і кінця». Звідси він констатував, що «сущє існує, тому що буття є, тоді як нічого іншого немає». Ці думки підштовхують до висновку: усе те, що не суще (у тому числі й рух), не існує. Іншими словами, існує тільки буття; небуття ж немає, а значить, не може бути переходу небуття в буття, тобто руху.

Парменід також розвивав концепцію недосконалості людських відчуттів і, як наслідок, ненадійності чуттєвого пізнання. Думка, заснована на чуттєвому сприйнятті, знайомить нас тільки з видимістю речей; до істини веде лише раціональне пізнання. Ніколи не слід сліпо довіряти чуттєвому сприйняттю.

Висновки Парменіда логічно обґрунтовував найбільш відомий його учень *Зенон* (близько 490–430 рр. до н. е.). Розвиваючи погляди вчителя, він підкреслював, що логічно неможливо уявляти множинність речей і припущення руху – це призводить до суперечностей. За прин-

ципами елейської школи Зенон розривав розуміння чуттєвого і раціонального пізнання. Істинним він визнавав тільки раціональне пізнання, а чуттєве пізнання вважав обмеженим, суперечливим.

Зенон здійснював спроби обґрунтувати відсутність руху взагалі. На його думку, якщо виходити одночасно з перервності і неперервності простору та часу, то рух є неможливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є *анорії* (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати. Найбільш відомі апорії Зенона проти можливості руху: «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та ін. У своїх апоріях Зенон мав справу з діалектикою перервного і неперервного, скінченного і нескінченного і був переконаний, що й описувати рух слід у суперечливих поняттях, що й призводить до усвідомлення відсутності руху. Руху не існує, рух – це обман відчуттів.

Сучасником Парменіда і Зенона був *Емпедокл* (близько 490–430 рр. до н. е.) – автор філософських поем, лікар, інженер, філософ. Він був засновником школи *еволюціонізму*. Емпедокл приймав як першооснови світу всі чотири традиційні стихії: землю, воду, повітря та вогонь. Ці першооснови у нього не переходять одна в одну, вони є пасивними. А тому, за Емпедоклом, джерелом Всесвіту є боротьба двох психічних начал: Любові і Ненависті. Любов – космічна причина єдності та добра. Ненависть – причина роздрібненості та зла.

Емпедокл розвивав релігійно-етичне вчення на основі ідей безсмертя душі та морального очищення як засобу самовивільнення від реінкарнації (перероджень).

Після Емпедокла утверджується оригінальна філософська *школа ноології*, або концепція всесвітнього розуму. Її розробив *Анаксагор* (близько 500–428 рр. до н. е.). На протигагу своїм попередникам, Анаксагор відкидав стихії як начала. Для нього первинними є всі без винятку стани речовини. Один з останніх представників елейської школи *Мелісс* (його акме припадає на 440 рр. до н. е.) довів нескінченність буття у просторі та часі, сформулював закон збереження буття, сутність якого він виразив у формулі «з нічого ніщо не виникає».

Школа атомізму. Важливе місце в античній філософії посідає найзріліша форма стародавнього матеріалізму – атомістичне вчення, створене *Левкіппом* та *Демокритом*. Якщо про Левкіппа (близько 500–440 рр. до н. е.) – вчителя і друга Демокріта, відомо дуже мало,

то про погляди Демокріта (близько 460–370 рр. до н. е.) збереглося багато відомостей і творів. Демокріт за своє тривале життя здобув величезну кількість знань. Його твори – це нібито енциклопедія пізнання того часу. Відомий історик філософії Діоген Лаєрцький наводив назви близько 70 творів Демокріта з різних галузей знань: фізики, етики, музики, математики, риторики, астрономії та ін. Широта, глибина, систематичність та цілісність його творів здобули повагу всіх видатних мислителів стародавніх Греції та Риму.

Точну характеристику основних принципів учення Демокріта про сутність світу знаходимо у Діогена Лаєрцького: «Початок всесвіту – суть атоми і порожнеча, усе інше лише вважається існуючим. Світи нескінченні і схильні до виникнення та зруйнування. Нічого не виникає із неіснуючого та нічого не руйнується в неіснуюче. Атоми також нескінченні за величиною і кількістю, вони вихором несуться по всесвіту і цим породжують складне – вогонь, воду, повітря, землю».

Демокріт вважав, що світ складається з атомів та порожнечі. Атом, на його думку, – це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком розміщення. Вони вільно рухаються у порожнечі, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атомів не описують. Атоми самі по собі є без'якісними. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них.

Демокріт був послідовним матеріалістом. Ця позиція особливо яскраво виражена в його розумінні душі. На його думку, усі живі істоти, у тому числі рослини, є одушевленими, але різною мірою. Душа складається з атомів, причому з атомів круглої форми. «Сонце і місяць складаються з таких самих тілець, як і душа, а душа і розум – одне й те саме». Душа є смертною: покинувши тіло, атоми душі розсіюються у повітрі.

У поглядах на пізнання Демокріт був переконаний, що існують два види пізнання: чуттєве та раціональне, причому раціональне пізнання спирається на чуттєве. Останнє є необхідною передумовою мислення. Однак чуттєве пізнання має свої межі. Там, де відчуття виявляються безсилями, на допомогу приходить розум. Саме розум спроможний усвідомити основу всього – атоми та порожнечу.

Отже, стародавньогрецька натурфілософія розвивалася динамічно, демонструючи при цьому деякі загальні закономірності руху людсько-

го мислення – від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від недиференційованої проблематики до диференційованої, від неусвідомленого до усвідомленого, висунувши низку продуктивних для європейської цивілізації ідей та теорій.

Висока класична доба античної філософії бере свій початок у другій половині V ст. до н. е. У той час у багатьох полісах на зміну політичній владі старовинної аристократії і тиранії приходить влада робочо-власницької демократії, в умовах якої вміння говорити, переконувати на народних зборах і в судах стає життєво важливим. Так і з'являються вчителі мудрості – *софісти* (від грец. *sophistes* – мудрість). Пізніше софізмом стали називати філософський напрям, представники якого основну увагу приділяли не систематичному засвоєнню учнями знань, а вмінню використовувати їх у дискусіях.

Софісти змістили акценти філософських роздумів із проблематики Космосу на вивчення людини як члена суспільства та її життя. Основні теми виступів софістів – етика, політика, риторика, мистецтво, релігія, виховання. Софісти висунули ідею про те, що чесноти не даються людині від народження і не залежать від походження, а базуються на знанні.

До найвідоміших представників софістів належать Протагор, Горгій, Гіппій, Продік, Антіфон, Фразімах, Критій та ін.

Вихідний принцип софістів, сформульований *Протагором* (близько 481–411 рр. до н. е.), означав: «Людина – міра всіх речей». Те, що приносить людині задоволення, – добре, а те, що спричиняє страждання, – погане. Це положення тлумачилось у тому сенсі, що оскільки кожна людина є мірою всіх речей, а люди відрізняються один від одного, то й не існує об'єктивної істини і всі люди мають рацію. Як наслідок – заперечення об'єктивного добра і зла (етичний релятивізм) та заперечення об'єктивності релігійних засад (релігійний релятивізм).

Так, *Горгій* (близько 483–375 рр. до н. е.) вважав, що в теорії пізнання діють три тези. Перша: нічого не існує. Друга: коли щось й існує, пізнати його неможливо. Третя: коли й можливо пізнати, то передати та пояснити іншому неможливо. Однак софісти вчили не тільки риториці і філософії, а й займалися математикою, поезією, музикою, астрономією, дослідженням мови.

Учення Сократа. Величезний вплив на античну і світову філософію справив *Сократ* (469–399 рр. до н. е.). Він походив із бідної афінської сім'ї, жив і навчався в Афінах, а потім і сам учив у Афінах, де

його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристін, Евклід із Мегари. Сократ критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які дані людині Богом і є священними: це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко. Він ніколи не вважав себе мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один із відомих його висловів «Знаю, що нічого не знаю» є насправді поясненням необхідності глибшого пізнання самого себе. Своїм найважливішим завданням Сократ уважав «виховання людей», зміст якого він убачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань. Сократ не залишив ніяких рукописів. Його погляди викладено у працях Платона, Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей, на його думку, непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе». Головне у знанні не теорія, а практика – мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне.

У центрі філософії Сократа постають людина, її ставлення до родини, суспільства, законів і, що важливо, – до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертав увагу на пізнання сутності добродетності, а основними добродетностями вважав він стриманість (як угамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися божих та людських законів). Ці добродетності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. Головною гарантією досягнення істинного знання (отож, і добродетності) Сократ називав наявність у людини совісті («даймоніон»).

У бесідах, спорах та дискусіях Сократа формувалася філософський метод, який назвали *діалектикою* (від грец. *dialektike* – вести бесіду, розмовляти). Мета методу – досягти істини шляхом виявлення суперечностей у твердженнях супротивника за допомогою постановлення правильно підібраних питань. Крім того, Сократ звертався до *майєвтики* (з грец. букв. – повивальне ремесло). Сутність даного методу Сократа полягає у встановленні істини, добуванні прихованого знання, начебто невідомого задалегідь ані учневі, ані вчителю. Сократ порівнював себе із повивальницею у тому сенсі, що хоча сам не може народити ідею, але допомагає народженню знання через діалогову систему спілкування, сприяє встановленню істини, що існує в неявному вигляді, через її «очищення» шляхом спеціально мистецьки сформу-

льованих запитань про сутність тих чи інших (передусім соціальних) феноменів та ідей.

Сократ спробував досліджувати суспільство як складний соціальний організм. У нього зустрічається також перша спроба класифікувати форму правління державою. Серед основних форм державного ладу він виділяв: *монархію, тиранію, аристократію, плутократію та демократію*.

Життя Сократа закінчилося трагічно. При черговій зміні влади в Афінах його звинуватили у тому, що він «не поважає богів, яких поважає місто, а вводить нові божества..., що розбещує молодь». Сократа визнано винним та засуджено до смертної кари. І хоча Сократ мав реальну можливість уникнути її шляхом втечі або відмови від своїх учень, усе ж таки він добровільно прийняв винесений йому вирок і випив чашку цикути (отрути).

Значення творчості Сократа («етичний раціоналізм») полягає перш за все у тому, що він активно сприяв зміщенню уваги філософії з теми природи (космосу) до теми людини (мікрокосму). У самій людині головну увагу філософ звернув на її душу і знання, взаємовідносини з іншими людьми та суспільством.

Філософське вчення Платона. Найвидатнішим із безпосередніх учнів Сократа був *Платон* (427–347 рр. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім'я – Аристокл, а Платон – прізвисько (від грец. *platus* – широкоплечий). Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія. Він – перший найвідоміший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу. Їх він писав у формі діалогу. Платон залишив велику філософську спадщину. Крім «Апології Сократа», «Законів», листів та епіграм, Платон написав ще 34 твори у формі діалогів Сократа з ким-небудь із афінських громадян або учнів.

У чому ж сутність філософської концепції Платона? За переконаннями Платон – об'єктивний ідеаліст. Навколишній матеріальний світ, на його думку, є лише тінню й утворений від світу ідей, тобто матеріальний світ є вторинним. Усі явища і речі матеріального світу виникають і гинуть (і тому не можуть стати справжніми або сущими), а ідеї є незмінними, нерухомими та вічними. Багато уваги Платон приділяв і питанню класифікації ідей. Вище, ніж усі ідеї, на думку Платона, стоять ідеї краси і добра. Найдокладніше вчення Платона про ідеї розроблено у його творах «Пір», «Закон», «Федон», «Федр».

Своєрідним є вчення Платона і про навколишній світ. Відкидаючи вчення про матеріальну сутність світу, філософ визнавав Космос єдиним, невічним, бо його було створено вищою істотою, яку Платон називав деміургом. Центром космосу є Земля, оточена планетами і нерухомими зірками. Небесні тіла Платон уважав одухотвореними істотами, богами.

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і все його вчення про державу, людину та пізнання. Він уперше створив концепцію досконалої («ідеальної») держави. У трактаті «Держава» Платон прагнув показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути у людей у такому суспільстві. Проаналізувавши суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон дійшов висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх узами дружби або ворожнечі. Усі існуючі на основі цього держави є державами негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія.

Платон протиставляв їм проект ідеальної держави, де влада має належати невеликій групі людей, очолюваній філософськи освіченим лідером; основним принципом ладу такої держави буде принцип справедливості, згідно з яким кожному громадянину відводяться особливе заняття та особливе становище, що зумовить їх гармонійне поєднання.

У гносеології Платон заперечував чуттєве пізнання та його форми. На його погляд, раціональне породжує чуттєве. Він так класифікує знання: достовірні апіорні знання людині дано Богом; близькі до достовірного знання – це знання чисел і заснованих на числах науках; недостовірні знання – емпіричні знання, тобто знання, отримані на основі відчуттів. Платон стверджував, що джерелом істинного знання є спогади безсмертної людської душі про те, що душа колись знала. Для істинного пізнання слід позбавитися відчуттів і, заглибившись у глибини своєї душі, постаратися, аби вона згадала те, що знала раніше. Для цього необхідно спонукати душу до роздумів. Це може зробити таке враження або такі думки, що містять суперечність. Допоможе у цьому діалектика – метод зіставлення суперечливих тез. Однак у Платона діалектика не обмежувалася лише зіставленням протилежностей. Він характеризував діалектику і як уміння запитувати та відповідати, і як здатність «розрізняти все за родами». Діалектиком буде той, «кому доступні докази сутності кожної речі».

Платон прагнув сформулювати на основі знань людей нового типу, спроможних оновити державу. В основі програми навчання в Академії

було переконання, що знання ушляхетнюють людей, а через них – суспільство і державу. Платон сам читав лекції, серед його слухачів були астрономи, математики, медики.

Учення Аристотеля. Науково-теоретичний синтез попереднього розвитку античної філософії здійснено одним із найвидатніших учнів знаменитого Платона – *Аристотелем*, який став основоположником логіки, психології, політики та низки інших галузей знань. Аристотель народився у 384 р. до н. е. у місті Стагірі (Македонія). Батько Нікомаха – придворний лікар македонського царя Амінта II. Сімнадцяти років Аристотель під впливом чуток про Академію Платона залишає рідне місто та йде до Афін, де стає учнем Платона. В Академії Аристотель близько двадцяти років розвивав свої творчі здібності. На початковому етапі філософія Платона справила помітний вплив на його світогляд, але далі Аристотель у ставленні до філософії Платона зайняв критичну позицію і залишив Академію. Після смерті Платона Аристотель заснував свою школу – Лікей (звідси – ліцей). З 343 р. до н. е. Аристотель – вчитель Олександра Македонського – великого полководця. Коли Олександр прийшов до влади, Аристотель не схвалив його завойовницьку політику, що стало причиною поступового охолодження стосунків між ними. У 322 р. до н. е. Аристотель помер, залишивши велику наукову систему, найбільшу з тих, що існували в Античності. Побудована ним наукова система спиралася на величезний емпіричний матеріал у галузі природознавства та суспільних знань, який систематично збирали та накопичували його учні.

Наукова діяльність Аристотеля – це не тільки вершина античного філософського мислення, а й великий внесок практично в усі відомі тоді наукові галузі: сформовані нові наукові напрями, систематизовані науки, визначено предмет та методи окремих наук. Аристотель написав і продиктував учням понад 150 наукових трактатів. Найвідомішими його творами є «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» та «Економіка» тощо. Основні положення філософії Аристотеля найповніше викладено у працях під умовною назвою «Метафізика»¹.

¹ Слід пам'ятати, що в часи Аристотеля слова «метафізика» ще не було. Це поняття вніс систематизатор творів Аристотеля – Андронік Родоський, який, опрацювавши рукописи Аристотеля, почергово укладав після творів із фізики твори з філософії. Звідси – «те, що після фізики», тобто «метафізика».

Найперша філософська проблема, за Аристотелем, – предмет філософії. Він вважав, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони) як першопричини всього. Фізика вивчає матеріальне, філософія – водночас і матеріальне, й ідеальне. Вивчення ідеального – кінцева мета філософії.

Основний закон буття в тлумаченні Аристотеля гласить: «Буття існує, а небуття немає». Основою всякого буття він вважав так звану першу матерію як потенційну передумову («будівельний матеріал») існування всього суцього. Проміжним шаблоном між матерією і конкретними речами є чотири елементи: вогонь, повітря, вода та земля. Усі речі являють собою різноманітні комбінації цих елементів. Речі виникають під впливом *форми* як якоїсь активної причини, внутрішнього двигуна. За Аристотелем, реальний світ являє собою єдність матерії і форми («сутності»). Формою всіх форм виступає Бог як якийсь «першодвигун». Бог – це те, що рухає, сам же залишаючись нерухливим. Повідомивши світу першопочтовх, він додав усім тілам також мету («телос») їхнього подальшого руху і розвитку.

Аристотель критикував свого вчителя Платона за те, що той штучно розділив усе суще на дві реальності – світ ідей і світ речей, фактично відокремивши їх один від одного. Тим самим предмети були позбавлені їхнього внутрішнього джерела руху і розвитку, виявившись безжиттєвими. На переконання Аристотеля, учення Платона виявилось не в змозі пояснити факт руху та умирання речей, оскільки воно відірвало речі від їхньої внутрішньої сутності.

Критикуючи Платона, Аристотель намагався поєднати речовинне (матерію) і духовне (ідеї). Так, мідна куля являє собою єдність речовини (міді) і форми (кулі). Остання як би додана міді, адже в реально існуючій кулі вона становить єдине ціле з речовиною. Матерія (у цьому випадку – мідь) є як би можливість, а куля – це вже дійсність, тобто існуюча реально річ. Припускаючи таке, Аристотель тим самим, на відміну від Платона, як би відновлював у правах речі (матерію). Для Платона речі є всього лише блідими тіннями таємничого світу ідей. За Аристотелем же, розвиток світу є нескінченним ланцюгом перетворень можливості (матерія) у дійсність (окремі речі) під впливом форми (внутрішньої активної причини).

Проблематику людини у філософії Аристотеля відображено в трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття і пам'яті людини. Душа – причина і початок людсько-

го тіла. Усі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум – частина душі, яка не виникає і не може загинути. У душі Аристотель убачав найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення).

У гносеології Аристотель критикував скептицизм попередників і стверджував можливість пізнання світу. Він визначав явище і сутність як ступені наближення до істини, розглядав чуттєве і раціональне пізнання. Але Аристотель протиставляв раціональне чуттєвому. Розум у Аристотеля може існувати самостійно, незалежно від почуттів як частина розумної душі, притаманної людині і Богу. Аристотель розрізняв пасивний розум, який відображає буття, і активний, який створює світ. Межа наближення людини до Бога залежить від співвідношення в ній пасивного та активного розуму.

Аристотель зробив великий внесок у формування питань філософії, її законів, категорій та принципів діалектики.

Велика заслуга Аристотеля також в обґрунтуванні питань суспільного розвитку. На його думку, держава-поліс виникає природно, як і всі живі організми в природі. Людина, за Аристотелем, не тільки розумна, а й «політична тварина», життя якої поза суспільством немислиме. Людське співжиття почалося із сім'ї, через рід і поселення набуває повного розвитку в державі, яка являє собою спілкування родів і поселень заради досягнення досконалого самодостатнього існування, яке, на думку Аристотеля, полягає у щасливому та прекрасному житті. В основному творі «Політика» Аристотель робить спроби об'єктивно визначити переваги і недоліки різних форм правління і пропонує найоптимальніший варіант державного устрою.

Філософія Аристотеля не завершує ні старогрецької, ні, тим більше, античної філософії. Але вона завершує найзмістовніший період в історії філософії, який часто називають філософією класичної Греції. Ця філософія високо цінувалася ще в античний період, відіграла визначальну роль в епоху Середньовіччя, без неї неможливо уявити європейську філософію Нового часу, як і сучасну філософську культуру.

Пізня класика. Багатим на різноманітні школи був і завершальний цикл античної філософії (пізня класика). Своєрідність філософії римсько-еллінського періоду визначають ті філософські школи, які зробили другорядними всі питання об'єктивного світопорядку і стали звертатися передусім до проблем особистого життя людини. Зупинимося на ідеях найавторитетніших шкіл цього етапу.

Школа кініків. Засновником школи кініків вважається *Антисфен* (близько 445–360 рр. до н. е.), відомими представниками були *Діоген Синопський* (близько 412–323 рр. до н. е.), *Кратет Фіванський* (IV–III ст. до н. е.), *Біон Борисфеніт* (період життя точно невідомий) та ін. Кініки переосмислили призначення філософії, яка, на їх думку, повинна займатися не відстороненим спогляданням, а показувати людині шлях до правильного життя. Для цього слід переоцінити цінності і «перетворити на попіл хибні цінності». Такими хибними цінностями кініки вважали майно, тілесні задоволення, залежність від суспільної думки. Вони проповідували убогість і цілковиту відмову від задоволень, оскільки сама природа визначила той мінімум, якого потребує людина. «Привчайтеся задовольнятися малим, – повчав своїх учнів Кратет, – це зближує вас з богами, протилежне ж віддаляє, і вам, займаючим середнє місце між богами і нерозумними тваринами, випаде можливість уподібнитися вищому роду, а не нижчому».

Дух філософії кінізму виразився у повній, нічим не обмеженій свободі: свободі від тілесних потреб, зведених до мінімуму, свободі від людських пороків, від пихатості, гордині, пожадливості тощо; свободі від умовностей загальноприйнятих норм поведінки. Досягнення такої свободи було можливим лише шляхом повного самообмеження і самопримушення.

Етика кініків мала індивідуалістичний і суб'єктивний характер, базувалася на силі духу, на непересічних здібностях до незалежного існування.

Епікуреїзм. Засновником цієї школи був послідовник Демокріта *Епікур* (342–270 рр. до н. е.). Основний його твір – «Про природу». Епікур розділяв філософію на фізику (вчення про природу), каноніку (вчення про пізнання) та етику. Особливо цікавим є етичне вчення Епікура. Його етичний девіз – живи усамітнено. Мета життя людини, за переконанням Епікура, – досягнення відсутності страждань, здоров'я тіла і атараксії (душевного спокою). Пізнання світу, на його думку, звільнює людину від страху перед смертю. Етичне вчення Епікура можна визначити як *етику свободи*. Саме свобода виступає сполучною ланкою між фізикою та етикою. Згідно з вченням Епікура, людина може стати вільною лише тоді, коли подолає головну перепону до щастя: страх перед втручанням богів у людське життя, страх перед загробним життям, страх перед смертю. Одне з найголовніших завдань філософії, за Епікуром, – практична допомога людині у подоланні страху перед

смертю. Смерть не має до людини ніякого відношення, оскільки «коли ми є, то смерть ще немає, а коли смерть настає, то нас уже немає».

Усі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, які відмінні не тільки за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями у бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) – стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з декількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

Епікуреїзм справив досить великий вплив на свідомість мислителів своєї епохи. Найбільш відомим із послідовників Епікура був староримський поет і філософ *Тит Лукрецій Кар* (приблизно 99–55 рр. до н. е.). До нас дійшла повністю його поема «Про природу речей», в якій він докладно виклав свою філософську позицію. Лукрецій вважав, що основна мета філософії – звільнення людини від страху загробної кари. Звільнитися від цього людина може через пізнання природи, законів її функціонування. Набуті знання потрібні людині для розуміння складних етичних проблем. Особливо важливим для людини є розуміння двох питань: смертності душі та неможливості богів вплинути на життєдіяльність людини. Визнаючи існування богів, Тит Лукрецій Кар заперечує їх вплив на природу, бо природа складається з найменших частинок і виникає сама по собі. Найменші частинки природи вічні, ніким не створені та є першоосновою світу.

Скептицизм. Суперечливість поглядів різноманітних шкіл стосовно найважливіших проблем життя призводила до розчарування у можливостях пізнання, до скептицизму. Як філософська школа скептицизм (від грец. *skeptikos* – той, хто досліджує, критикує) виник у VI–III ст. до н. е. Своєї вершини він досяг у вченні *Піррона з Еліди* (близько 360–270 рр. до н. е.), *Енесідема з Кноса* (I ст. до н. е.), *Секста Емпірика* (кінець II – початок III ст.) та ін. Специфіка цієї школи полягає в тому, що скептики вказували на відносність людського пізнання, його формальну недоказовість. В основі суджень цієї школи лежали три знаменитих запитання з трьома відповідями: 1) якими є всі речі? – Кожна річ є не більше такою, ніж будь-якою іншою, тому вона не може бути названа ні прекрасною, ні потворною; протилежні судження про річ справедливі однаковою мірою; 2) як людина має ставитися до речей світу? – Знаючи, що протилежні судження про речі світу однаково до-

стовірні, мудра людина утримуватиметься від будь-яких суджень про речі, а отже, і від прийняття остаточних рішень щодо свого ставлення до цих речей; 3) яку користь отримує людина від свого ставлення до речей світу? – Утримуючись від суджень про істинну сутність речей та від остаточного прийняття рішень щодо свого ставлення до цих речей, мудра людина ставиться до них байдуже і незворушно, тобто з позиції апатії та автаркії (самовладання) – тільки так досягається вище блаженство. У цьому – єдино можлива користь від ставлення людини до речей і явищ світу.

Стоїцизм. Його засновником був *Зенон з Кітіона* (близько 336–264 рр. до н. е.), що знаходився на Кіпрі. Духовними спадкоємцями Зенона були *Клеанф* (331–233 рр. до н. е.) та *Хрісіпп* (281–208 рр. до н. е.). Учні Хрісіппа поширили стоїцизм у Римі. Серед римських стоїків найбільш відомі *Сенека* (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.), *Епіктет* (50–138), *Марк Аврелій* (121–180).

Стоїцизм – філософська школа в основному етичної спрямованості. Вона, як і попередні школи, закликала людину до життєвої мудрості та самовладання, але з позиції зовсім іншого розуміння буття і людини. Стоїки вважали, що весь світ – єдине тіло, яке наскрізь просякнуте активним началом, яким є Бог. Бог – це творчий вогонь, тілесне дихання («пневма»), життєва теплота, що розлита в тілі природи. Творчий вогонь забезпечує обумовленість усіх явищ світу. Кожна подія – необхідна ланка непорушного ланцюга постійних перетворень. У цьому – необхідність усіх речей і явищ, якої не може порушити жодна сила. Отже, завдяки творчому вогню у світі панує фатум – невблаганний закон долі. Дія долі неминуча, тому людині не варто опиратися фатуму. Доля веде того, хто добровільно і беззаперечно їй підкоряється, і тягне силоміць, притягає того, хто нерозумно і безрозсудно їй суперечить. Звідси випливає, що людина має свідомо, розумно пізнавати своє місце у світоустрої; вона повинна осягнути, яка поведінка відповідає її власній природі та природному співвідношенню з іншими істотами.

Неоплатонізм. Основні творці неоплатонізму: *Плотін* (205–270), *Порфирій* (232 або 233 р. – початок IV ст.), *Ямвліх* (близько 245 р. – близько 330 р.), *Прокл* (410–485). Філософським джерелом неоплатонізму є вчення Платона про первинність світу ідей і вторинність матеріального світу. Воно було витлумачено в дусі містицизму. Концепція виникнення і розвитку світу в неоплатоніків дуже складна. Його твор-

цем є надчуттєве абстрактне Єдине, яке шляхом еманції (витікання) виділяє із себе світовий розум (світ ідей), світову (божественну) Душу і чуттєвий матеріальний світ. Індивідуальна (земна) душа, яка «охоплена» небуттям (матерією, тілом), є часткою світової Душі. Вони взаємопов'язані. Земна душа прагне бути максимально подібною до світової. Гармонія між ними визначається вчинками і діяльністю людини. Чим більше людина керується принципами добра, тим ближчою вона стає до божественної Душі. Тому сенс життя людини – повсякденне духовне самовдосконалення, тому душа, за неоплатонізмом, повинна весь час очищатися від усього земного. Очищення досягається відмовою від земних потреб та інтересів, постійними роздумами про найвищі Божі істини. Вершиною очищення є стан трансу, коли душа людини зливається зі світовою Душею.

У 529 р. імператор Юстиніан видав указ про закриття філософських шкіл в Афінах. Це було свідченням того, що антична філософія припинила своє існування. Але вона назавжди залишилася джерелом філософського мислення.

Таким чином, в античній філософії були поставлені і частково розв'язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього суцього, співвідношення двох основних форм буття – матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя. Результати досліджень мислителів суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі.

§ 4. Філософія середньовічної Європи

Наступним етапом у розвитку філософської думки є середньовічна філософія. Середні віки охоплюють величезний тисячолітній період історії (V–XV ст.). У Західній Європі умовним початком цього періоду вважають рік падіння Римської імперії (476)¹. Для Середньовіччя у соціально-економічному плані характерне панування феодального укладу, в ідеологічному – утвердження християнства як панівної релігії. Середньовіччя – це панування релігійного світобачення, вираженого в богослов'ї. Релігія пронизувала всі сфери суспільства, життя та

¹ Існують і інші точки зору на хронологічні рамки Середньовіччя. Деякі дослідники початок Середньовіччя відносять до II–IV ст., а завершення цього історичного періоду – аж до XVIII ст.

свідомості. Тому недивно, що філософії цієї епохи притаманна значна залежність від релігійного світогляду її представників. У своїй основі вона є теоцентричною, тобто чинником, що визначає все існуюче, тут є не природа чи Всесвіт, а Бог, його воля. Світ сприймався як подвійне буття: справжній (божественний, небесний) і несправжній (земний, грішний) світ. Цей поділ проходить через усю середньовічну філософію. Основною функцією філософії Середньовіччя вважалося тлумачення Священного Письма, формулювання догматів Церкви і доведення буття Бога. Попутно суттєвого розвитку набула логіка, розроблювалося поняття особистості та відбувалися суперечки про пріоритет одиничного і загального.

У своєму розвитку середньовічна філософія пройшла декілька етапів. Зазвичай виділяють такі етапи: апологетика, патристика, схоластика та містика. При всій різноманітності цих історичних періодів і специфіці теоретичних підходів до розуміння основних філософських проблем для середньовічної філософії в цілому характерні такі риси:

- *ретроспективність* – звернення в минуле, до біблійських витоків, спроби тлумачити символічність Біблії;

- *традиціоналізм* – орієнтація на традиційні істини, погляди загальноновизнаних авторитетів. У ті часи збіг точки зору філософа з думками інших відомих мислителів був показником істинності його поглядів;

- *дидактизм (учительство)* – майже всі мислителі були проповідниками або вчителями богословських шкіл, звідси й повчальний характер філософських праць.

Апологетика. Становлення філософії Середніх віків розпочинається періодом так званої апологетики (від грец. *apologia* – захист). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли з нового вчення глузували, представники апологетики зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання.

Від самого початку апологетика розділилася на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний та негативний.

Прихильники *позитивного ставлення* – *Юстин Мученик* (близько 100–165), *Афінагор* (II ст.), *Климент Олександрійський* (150–215),

Ориген (близько 185–254) – вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягти її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники *негативного ставлення* до античної філософії – найвидатнішим їх представником був *Квінт Тертулліан* (близько 155–220 рр.) – не тільки засуджували античну філософію, а й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала і спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертулліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає у спрощенні і поверненні до природного – християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

Патристика. Зміни в суспільному стані християнства не могли не позначитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися й обґрунтовувати своє право на життя, настав час указувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння¹. На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап патристики (від лат. *pater* – отець). Одним із найушлавленіших її представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, *Августин Блаженний* (354–430). У працях «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю» він розробив філософське вчення про свободну волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл – рослин та тварин, розумну душу та свободну волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася незаперечна першість віри перед розумом (віра передує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передвічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні тортури (у цьому сутність хрис-

¹ У 324 р. імператор Костянтин своїм едиктом поклав початок перетворенню християнства на державну релігію Римської імперії.

тиянського вчення про божественне приречення). Подібним чином Августин розмежував науку і мудрість. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об'єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від його циклічного тлумачення, притаманного античному світогляду. Поняття про час як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія – це ще коротший проміжок між двома «вічностями» – створенням світу Богом і «тисячолітнім» Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для всієї середньовічної культури.

Суттєву роль в утвердженні християнського світомислення відіграли *Ієронім Стридонський (Блаженний)* (340–420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V ст. *Марціан Капелла*, що висунув ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три – граматики, риторика та діалектика; *Аніцій Манлій Северин Боецій* (480–524), твори якого «Про музику», «Про Святу Трійцю», «Про католицьку віру», «Розрада філософією» доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; *Флавій Магн Кассіодор* (477–570), який у своєму маєтку на півдні Італії заснував школу, де розпочалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого Середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов *Іоанн Скот Еріугена* (близько 810–877 рр.). У творі «Про розподілення природи» він писав, що все буття поділяється на чотири «природи»: перша – природа не створена, але здатна сама творити – Бог; друга – природа створена і сама здатна творити – сукупність першоформ (у платонівському розумінні) і чинних причин; третя – природа створена і не здатна творити – світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов'язував із гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. В остаточному підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як указував Еріугена, четверту природу – Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

Схоластика. Погляди Августина Блаженного і його послідовників стали основою для середньовічної філософії, яка дістала назву схоластики.

Що це за філософія?

Саме слово «схоластика» походить від грец. *scholē* – школа. Річ у тім, що на межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти. Деякі з перших монастирських і приходських шкіл стали провідними центрами середньовічної культури і освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах уперше почали викладати філософію. Вона і дістала назву схоластики. Пізніше так почали йменувати всю середньовічну філософію.

У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики визначаються два періоди:

- 1) рання схоластика IX–XII ст.;
- 2) зріла, класична схоластика XII–XIV ст.

Рання схоластика. У перший період усі вчення були пов'язані переважно з інтерпретацією Августином Блаженным неоплатонізму. Видатним представником схоластики цього часу був *Ансельм Кентерберійський* (1033–1109), який з 1093 р. обіймав посаду архієпископа в Англії. «Я вірую, щоб розуміти, а не прагну розуміти, щоб вірити» – так Ансельм сформулював власне кредо у сфері пізнання. Утілюючи його у своїх міркуваннях, він побудував відоме «онтологічне доведення» буття Бога. Воно полягає ось у чому. Віруюча людина має самоочевидне поняття про Господа, істоту найдовершенішу. Але для повної довершеності ознака буття є необхідною. Отже, Бог реально існує. Уже сучасники архієпископа Кентерберійського піддавали сумніву таку аргументацію, оскільки вона робила висновок від існування ясного поняття про річ до реального існування цієї речі. Та хіба ж не справжні предмети є підґрунтям вироблення понять про них? Хіба, наприклад, з'являється у вашій кишені гроші завдяки одній тільки думці? Проте такі контраргументи навряд чи мали вагу для Ансельма: він вважав свій висновок результатом віри і божественного откровення, а його логічне обґрунтування – лише легкозрозумілою формою демонстрації істини.

Другим відомим представником ранньої схоластики є комп'єнський канонік *Іоанн Росцелін* (близько 1050 – близько 1120). У центрі його філософії був догмат триєдності Бога – один із основних у християнському віровченні. Зміст його полягає в тому, що Бог єдиний у трьох особах: Отець, Син та Дух Святий. Триєднина сутність ликів Бога так само реальна, як і самі іпостасі. Учення Росцеліна, яке відкидало реальне існування загального, мало тенденцію заперечення реальності

Божественної єдності, а тому було небезпечним для основної догми християнства. У 1092 р. Церковний Собор у Суассоні звинуватив Росцеліна в ересі («тритеїзмі» – трибожжі) і змусив відмовитися від свого вчення.

У певний період на позиціях Росцеліна стояв його учень *П'єр Абельяр* (1079–1142). Він був відомий у Європі як прекрасний майстер диспуту. У працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму як провідного інструменту і критерію в пошуках істини, як засобу популяризації християнського вчення. Але спроба раціонального захисту християнського вчення цілком закономірно приводила до критичного аналізування останнього, що відкривало шлях до звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абельяра також було засуджене як еретичне.

Класична схоластика ґрунтується на пристосованому до потреб християнської догматики аристотелізмі. Визначним представником класичної схоластики був монах домініканського ордена *Фома (Томас) Аквінський* (1225 або 1226–1274). Він народився поблизу Неаполя (Аквіно), одержав фундаментальну освіту, викладав у Парижі, Болоньї. Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти язичників» (1264), «Сума теології» (1274). У цих творах Аквінський розробив свою систему «покатоличеного» аристотелізму – *томізм*, як стали називати це вчення за іменем його творця (за латинською транскрипцією ім'я Фома вимовляється як Томас, звідси «томізм»). За життя Фоми Аквінського його філософія не дуже схвально підтримувалася теологами. Загальне визнання і слава прийшли до нього лише після смерті, йому було присвоєно почесне звання «ангельський доктор», а в 1323 р. його причислили до лику святих. Учення ж Фоми фактично стає офіційною філософською доктриною католицької церкви.

У центрі томізму – учення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становлять природа, матерія, вищий – Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумнішою істиною, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих ви-

хідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини – «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення – через теологію, зокрема через Святе Письмо (Біблію). Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо досягають різні світи – природу і Бога.

Основним методом пізнання істини Фома вважав пізнання причини через наслідок (*quia*). Цей метод він демонстрував, висунувши п'ять постулатів доказу буття Бога:

- у світі все рухається, але для руху потрібен першодвигун – Бог;
- ланцюг причин і наслідків не може бути нескінченним, тому є перша причина – Бог;
- зі всієї сукупності речей у світі виходить необхідність деякої сутності, яка не має зовнішньої причини свого існування, але сама є причиною необхідності для всіх інших. Це – Бог;
- аби визначити ступінь істинності речей, необхідно мати певну сутність, яка буде граничним ступенем усіх благ. Ця сутність – Бог;
- усі речі в природі позбавлені розуму, проте облаштовані доцільно, отже, їх упорядковує розумна істота – Бог.

Намагаючись примирити віру та розум, Фома Аквінський не тільки підкреслював, що розум – Божий дар, а й переконував, що його треба використовувати, аби звеличити Бога. В основних творах «Сума теології» та «Сума проти язичників» Фома Аквінський намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, завжди вів боротьбу проти еретиків, прагнув нейтралізувати їх каверзні запитання. Наприклад, чи може Бог створити такий камінь, який сам підняти не зможе? І в тому, і в іншому випадку чогось не може. Як це поєднати зі всемогутністю Бога? Аби звеличити Бога, Фома Аквінський свідомо обмежував його владу. Є дії, недоступні навіть Богу. Стверджуючи це, Фома Аквінський підкреслював, що Бог не може змінити самого себе, не може позбавити людину душі або зробити суму кутів трикутника більше або менше за 180 градусів, неспроможний знищити минуле, згрішити, створити іншого Бога або ліквідувати самого себе. Головне ж, що Бог – це не тілесна, а *духовна сутність*. Тому безглуздими є запитання: який одяг він носить? чи п'є воду? та ін.

Завдання філософії схоласти вбачали в пізнанні Бога (через природу), доказах того, що всі догмати церкви не суперечать розуму.

Центральними вважали проблеми співвідношення знання і віри, волі і розуму, одиничного і загального. Остання відома як спір про *універсалиї* – природу загальних понять.

Полеміка між реалізмом та номіналізмом. Згідно з тим, як тлумачилося питання про існування універсалиї, середньовічна філософія репрезентована двома основними напрямками – *реалізмом* та *номіналізмом*. Слід відзначити, що реалізм у середньовічному розумінні не має нічого спільного із сучасним значенням. У Середні віки під реалізмом філософи розуміли вчення, представники якого вважали, що загальні поняття (універсалиї) не є відображенням предметів і явищ, а існують як реальні духовні сутності і становлять субстанцію речей. Іншими словами, справжню реальність мають лише загальні поняття або універсалиї, а не одиничні предмети, що існують у навколишньому світі. Середньовічний реалізм (особливо в крайній формі) дотримувався платонівського вчення про ідеї, для якого теж реальним буттям володіють вічні ідеї, а не скороминулі та мінливі речі. За твердженням реалістів, загальні поняття існують реально, створюючи самостійний та нескінченний світ суттєвостей, первинних у ставленні до людського мислення та одиничних речей. Найвизначнішими представниками реалізму були *Ансельм Кентерберійський* та *Фома Аквінський*.

Протилежністю реалізму є номіналізм. Номіналізм (від лат. *nomen* – ім'я, назва) – напрям, представники якого вважали, що реально існують лише поодинокі реальні речі, а загальні поняття є тільки назвами або іменами. Таким чином, загальні поняття не існують самостійно поза одиничними речами, вони створюються розумом людини шляхом абстрагування ознак, загальних для низки емпіричних речей та явищ. Так, ми одержуємо поняття *людина*, коли відвертаємося від індивідуальних особливостей окремих людей та залишаємо тільки те, що є загальним для всіх. А оскільки всі люди – живі істоти, мають розум, то поняття *людина* має саме такі ознаки: *людина є живою істотою, яка наділена розумом*. Отже, за вченням номіналістів, універсалиї існують не до, а після речей. Крайні номіналісти, до яких належав французький філософ-богослов Іоанн Росцелін, навіть доводили, що загальні поняття не більше ніж звуки людського голосу. Дійсне лише одиничне, а загальне – тільки ілюзія, яка не існує навіть у людському розумі. Немає *Людини взагалі*, а є конкретні П'єр, Поль-Жан, Жак. Така логіка приводила до того, що світ перетворювався на нагромодження розрізнених речей, хаос предметів, між якими немає нічого спільного.

Отже, номіналісти проголосили об'єктивно існуючими тільки окремі предмети та явища з їх індивідуальними якостями, схилилися до матеріалістичної лінії філософії. Загальні поняття є другорядними. Оскільки поняття «Бог» – найбільш загальне, то за логікою номіналізму воно й повинно потрапити до розряду «другорядного», похідного від світу індивідуальних речей.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості, поступово вступає в *період кризи*. Вона розпочинається з «роздоріжжя», до якого її привела проблема «віра – знання», «теологія – філософія»; образно кажучи, схоластика «розчахнулася» на ножицях «релігія – наука». Це виразно демонструє філософське вчення *Роджера Бекона* (1214–1292). Він розкривав непотрібність і навіть шкідливість далекого від реальності схоластичного методу, закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду. У науках, заявляв він, найціннішою є практична користь. Захищаючи ідею єдності філософії і теології, Бекон зазначав, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука – як і через що виконується це призначення. Однак цю єдність учений мислив не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

Проти раціональної теології виступав британський схоласт *Іоанн Дунс Скотт* (1265–1308). У своїх працях «Оксфордський твір», «Про першооснови всіх речей» на перший план сутності Бога він висував не розум чи ідеї, а волю, оскільки вона здатна виявляти себе не тільки ідеально, а й реально. Тому теологія, за Скоттом, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною.

Розвиваючи ідеї Дунса Скотта, ще один представник пізньої схоластики *Вільям Оккам* (1285–1349) наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Аби зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, її слід очистити від зайвих термінів схоластичного теоретизування. Оккам сформував цю думку в афоризмі, що відомий під назвою «оккамової бритви»: «Сутності не слід примножувати без необхідності». Цей афоризм, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов. Уважається, що саме він сприяв відходу від схоластичного теоретизування.

Містика. Криза філософії Середньовіччя завершується утвердженням *містичного вчення*. Містика («таємниче») – це віра в таємничі надприродні сили. Вона виходить із того, що Божественне, Бог присутній у всьому, але тільки людина це помічає за допомогою позарациональних, внутрішньоспоглядальних засобів («через заглядання в себе»). Містичне світосприйняття ґрунтується на таких засадах: 1) мета християнина – досягти єдності з Духом через злиття своєї людської сутності з Божественною сутністю за допомогою позарозумового екстазу (несамовитого захоплення); 2) формула єдності з Божественною сутністю – «Бог має стати мною, а я – Богом» – ще не означає рівності людини і Бога, а лише свідчить про бажання – злиття людини з Божественним Духом; 3) внутрішнє відчуття і бачення Бога – важливіші, аніж участь у богослужінні.

Родоначальником середньовічної містики був німецький філософ *Йоганн Екхарт*, чи, як його частіше називали, *Майстер*, або *Вчитель* (1260–1327). У праці «Проповіді і міркування» він виклав свою позицію містичного пантеїзму. Її сутність полягає у такому: жодна річ, в якій Бог завжди присутній, не усвідомлює його присутності – це дано лише «внутрішній людині», яка наділена душею; Божественність – Бог тотожний із глибинами людського духу: «У моїй душі є сила, яка сприймає Бога. Ніщо мені не близьке так, як Бог... Бог мені ближчий, ніж я сам собі»; душа – це «істота Божа» в людині; вона єдино сутня з Божеством, не створена, а тому вічна; глибинний зв'язок людської душі і Бога робить можливим поєднання будь-якої людини з Богом через відмову звичайного пізнання в образах і поняттях, які дають лише уявлення про Бога і Особу.

Йоганна Екхарта недаремно називали Вчителем. Він справді мав багатьох послідовників, серед яких були *Йоганн Таулер* (1300–1361) та *Йоганн Рейсбрук* (1293–1381), які відомі тим, що, майстерно володіючи словом, особливо наголошували на значенні людської активності в питаннях обрання життєвого шляху та залучення до божественної благодаті. Вони стверджували, що, відштовхуючись від того, що даровано Богом, людина формує себе власними вчинками, бо здатна роздмухати полум'я із закладеної в неї Божої іскри.

Оцінюючи загальний внесок середньовічної філософії в розвиток філософської думки, слід ураховувати її суперечливість. Утім, безумовно, не можна вважати Середні віки «темними», своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства. В епоху Середньо-

віччя було накопичено величезну філософську спадщину, яка сприяла подальшому розвитку філософської думки та суспільного буття в часи Відродження. Виділимо позитивні моменти внеску середньовічної філософії в становлення європейської і світової цивілізації.

По-перше, саме на основі релігійних духовних цінностей, обґрунтованих середньовічною філософією, була поступово подолана та соціально-політична і духовна криза, яка стала причиною загибелі античної державності і занепаду античної культури.

По-друге, середньовічна філософія справила стимулюючий вплив на духовний розвиток суспільства, багато в чому забезпечила безперервність, спадковість культурного життя, збереження спадку Античності, праць Платона, Аристотеля та інших мислителів давнини.

По-третє, мислителі Середньовіччя здійснили суттєвий внесок у розробку низки ключових понять і проблем філософії, до числа яких належать категорії віри і розуму, співвідношення абстрактного і конкретного, сутності і явища, проблеми логічних доказів, соціального прогресу тощо. У цей період зробили великий крок уперед усі основні структурні частини філософського знання, особливо онтологія, гносеологія, логіка, антропологія.

По-четверте, середньовічна філософія здійснила суттєвий внесок у зміцнення моральних основ суспільства, розробляючи засади релігійної моралі, проповідуючи вічні загальнолюдські моральні цінності, ідеї рівності всіх людей перед Богом незалежно від етнічної належності і соціального стану, виховуючи людей у дусі взаємної терпимості і любові.

Таким чином, філософія Середньовіччя при всій її різноманітності і своєрідності її змісту зробила істотний позитивний внесок у розвиток світової духовної культури.

§ 5. Філософія західноєвропейського Ренесансу

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV ст. у Північній та Середній Італії, у XV ст. досяг розвитку, а в XVI ст. став загальноєвропейським явищем. У цей час народжується капіталістичний спосіб виробництва, відбуваються великі технічні та географічні відкриття, що приводять до бурхливого розвитку торгівлі та виробництва, зміни

соціально-класової структури суспільства, послаблення корпоративних та інших зв'язків між людьми.

Характерні ознаки культури цього періоду такі.

1. Рух до звільнення від панування релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя. Це так звана «секуляризація».

2. Повернення до античної культурної спадщини, яка була майже повністю забута в Середні віки. Звідси і назва – Відродження.

3. У центрі уваги – проблема людини. Якщо в центрі уваги Античності було природно-космічне життя, у Середні віки – Бог і пов'язана з ним ідея спасіння, то в епоху Відродження в центрі уваги стає людина. Тому філософське мислення цієї епохи характеризується як антропоцентричне.

4. Поява гуманізму як ідейного руху.

5. Розвиток натурфілософії та природознавчої науки.

Зупинимося докладніше на останніх ознаках. Що таке гуманізм?

Гуманізм. В епоху Відродження цей термін спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час унаслідок швидкого зростання ролі розумової праці і появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень. Згодом термін «гуманізм» почав набувати свого сучасного значення, яке полягає в розумінні людини як вищої цінності. Отже, гуманізм епохи Відродження – це ідейний рух, у якому визрівала нова «світська» філософія, орієнтована на людину як вищу цінність.

Першим «гуманістом» вважають видатного поета і мислителя *Данте Аліґ'єрі* (1265–1321), що жив і творив у Флоренції – «столиці» італійського Відродження. Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх виявів божественної мудрості». Але справжнім засновником, «батьком гуманізму» вважається *Франческо Петрарка* (1304–1374). Він прагнув найточніше і найзрозуміліше донести до сучасників спадщину Античності.

Одним із провідних філософів раннього гуманізму був римський філолог *Лоренцо Валла* (1407–1457). У численних творах він гостро критикував клерикальну ідеологію і схоластичну філософію. Гуманістичне мислення було характерним і для італійського філософа, засновника платонівської Академії у Флоренції *Марсиліо Фічіно* (1433–1499). Він переклав латиною твори Платона та багатьох інших античних філософів. Продовжувачем ідей Фічіно був *Джованні Піко делла*

Мірандола (1463–1494). Він підготував для диспуту зі схоластами трактат «Промова про гідність людини», який вмщував 900 тез про те, що на той час було вже пізнане. Однак дискусії не відбулося – Папа Римський більшість тез заборонив, визнавши їх еретичними.

Ще одним представником гуманізму був професор Болонського університету *П'єтро Помпонаці* (1462–1525), який стояв на позиції протиставлення філософської істини істині релігійній. Типовою для епохи Відродження була філософська позиція видатного французького гуманіста *Мишеля де Монтеня* (1533–1592). Його творчість звернена до людини та її гідності. Монтень закликав до самостійності суджень, зразком яких було вільнодумство античної філософії.

Ренесансно-гуманістичні ідеї викликали істотні деформаційні процеси в римсько-католицькій церкві, привели до її реформи, або так званої Реформації (від лат. *reformatio* – перетворювати, виправляти). Реформацію і Ренесанс об'єднує те, що вони є явищами однієї історичної епохи, мають загальну антифеодальну спрямованість, в їх основі лежить антифеодальний рух, носіями якого були міські прошарки суспільства. Якщо Ренесанс висуває вимогу перетворення суспільства шляхом розширення світської освіти, то Реформація була спрямована проти монопольного становища католицької церкви та її вчення в політиці, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства. Вона практично залишається на рівні середньовічного світогляду, але пропонує новий шлях до Бога. Реформація стала міжнародним рухом, який досяг апогею в XVI ст. У багатьох європейських країнах було здійснено перехід до протестантської віри (Англія, Шотландія, Данія, Швеція, Норвегія, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, частково Німеччина, Чехія, Угорщина). Реформація демократизувала церкву, поставивши внутрішню особисту віру над зовнішніми виявами релігійності. У деяких країнах церква потрапила в залежність від держави, що, у свою чергу, полегшило розвиток науки і світської культури. Видатними представниками реформаторського руху були *Мартін Лютер* (1483–1546), *Філіпп Меланхтон* (1497–1560), *Ульріх Цвінглі* (1484–1531), *Жан Кальвін* (1509–1564), *Томас Мюнцер* (1490–1525).

Натурфілософія. Помітне місце у філософії Відродження належить натурфілософії. Вона відіграла велику роль у боротьбі проти схоластики в природознавстві. Видатними натурфілософами того часу були *Ніколай Кузанський* (1401–1464) – німецький філософ, кардинал, головний твір якого «Про вчене незнання» (1440); *Філіпп Теофраст Гоген-*

гейм (1493–1541) – німецький філософ, лікар, алхімік, астролог, який поєднав медицину з хімією і набув загального визнання під псевдонімом Парацельса; *Бернардіно Телезіо* (1509–1588) – засновник академії поблизу Неаполя, де велися дослідження людини та природи; *Джераламо Кардано* (1501–1576) – різнобічний італійський учений, філософ, астроном, винахідник, який запропонував «карданний вал» задовго до появи автомобіля; *Франческо Патріці* (1529–1597) – італійський учений, філософ, професор Римського університету; *Томмазо Кампанелла* (1568–1639) – італійський філософ, поет, політичний діяч, котрий написав такі твори, як «Місто сонця», «Про християнську монархію», «Про церковну владу»; *Джордано Бруно* (1548–1600) – італійський учений, філософ, поет, якого за передові погляди звинуватили в ересі і відлучили від церкви. 17 лютого 1600 р. він був спалений на площі Квітів у Римі.

Ці вчені створили низку натурфілософських концепцій. Їх визначними рисами були:

1) *пантеїзм* (від грец. *pan* – все, *theos* – Бог – «всебожіє»). Це філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим у всій природі, тотожним із нею. Цим ученням пройняті твори Миколи Кузанського, Джордано Бруно та ін. Пантеїзм із його тезою «природа – це Бог, розлитий у речах» був звичайною формою боротьби проти релігії;

2) *усвідомлення нескінченності природи, Всесвіту*. Ця позиція простежується у багатьох працях натурфілософів. Однак, якщо у Кузанського вчення про нескінченність Всесвіту було напівтеологічним, то у Джордано Бруно воно натуралістичне. До того ж у нього ідея про нескінченність природи стає однією із головних ідей натурфілософії. Всесвіт, за Джордано Бруно, не має центру, він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися;

3) *органістичний погляд на Всесвіт*. Натурфілософи уявляють світ як живу істоту, котра повною мірою наділена душею. Така позиція називалася *гілозоїзмом*;

4) *взаємозв'язок «мікрокосму» і «макрокосму»*. Мікрокосм – це «малий світ», або людина. Макрокосм – це Всесвіт, або природа. Людина (мікрокосм) тлумачилась як частина природи (макрокосму) і набувала ідентичних їй властивостей. Ця ідея була розвинута у працях Миколи Кузанського, Джераламо Кардано, Томмазо Кампанелли, Джордано Бруно, Парацельса та ін.;

5) наявність елементів діалектики. Діалектичні тенденції були притаманні, зокрема, Миколі Кузанському (принцип єдності протилежностей), Бернардіно Телезіо (усе у світі відбувається через боротьбу протилежностей). Джордано Бруно розвивав положення Кузанського про єдність протилежностей. Він убачає їх у природі і людській діяльності: у реальному світі одна протилежність є початком іншої і навпаки;

б) звернення до магії, алхімії, астрології. Це було зумовлено браком реальних знань, які підмінялися поетичними аналогіями, містичними здогадками. У відомій легенді про Фауста, яка з'явилася наприкінці епохи Відродження, увічнено тодішній тип напівученого-напівфантаста, овіяного авантюрним духом часу.

Такими є загальні риси натурфілософії епохи Відродження.

Розвиток природознавчої науки. Нові тенденції з'явилися і в природознавчій науці. Вони були пов'язані з творчістю Леонардо да Вінчі, Миколи Коперника, Галілео Галілея.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) – славнозвісний митець, він був піонером сучасного йому природознавства, мислителем, який застосовував експериментально-математичний метод дослідження природи, а також видатним представником естетичної думки своєї епохи. Вороже ставлячись до астрології, магії та алхімії, Леонардо да Вінчі бачив сенс наукової діяльності в її практичному застосуванні на користь людства. Він обґрунтовував ідею про необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового осмислення як головного шляху відкриття нових істин. Математику він вважав найдостовірнішою наукою в осмисленні та узагальненні досвіду. Реалістичне мистецтво Леонардо да Вінчі («Тамна вечеря», портрет Мони Лізи тощо) свідчить про значний розвиток художньо-естетичної думки епохи Відродження. На його погляд, мистецтво, як і наука, слугує пізнанню реального світу. Підкреслюючи «мудрість природи», індивідуальність, красу душі і тіла людини, Леонардо да Вінчі виступав як великий учений – анатом, психолог та чудовий живописець.

Справжній переворот у поглядах на світобудову в епоху Відродження зробив *Микола Коперник* (1473–1543). Він створив геліоцентричну систему, що суперечила геоцентричній системі християнських поглядів на світ. У книзі «Про обертання небесних сфер» Коперник дійшов таких висновків: 1) Земля не є нерухомою в центрі Всесвіту, як вважали Аристотель, Птолемей, а також усі схоласти і церковники, а обер-

тається навколо своєї осі; 2) Земля обертається навколо Сонця, яке є центром Всесвіту; 3) обертанням Землі навколо своєї осі Коперник пояснив зміну дня і ночі. Ці висновки Коперника відкривали принципово нові шляхи для розвитку астрономії.

Велике значення для епохи Відродження мала творчість *Галілео Галілея* (1564–1642). При розгляді питання про відношення Бога і природи Галілей відходить від пантеїзму і започатковує дійстичне розуміння світу. Бог, на його думку, створив природу, наділив її певним порядком і закономірностями. Однак після цього він не втручається у природу, яка живе і розвивається самостійно. На підставі висновку про незалежне від Бога існування природи Галілей обґрунтував правильність свого погляду на її пізнання. Він запровадив експериментально-математичний метод дослідження природи – Космосу. А астрономічні відкриття, передусім супутників Юпітера, стали наочним доказом істинності геліоцентричної теорії Коперника.

Епоха Ренесансу відома не тільки новими підходами до проблеми людини і природи, а й соціально-політичними теоріями. Соціальні питання вивчали мислителі *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527), *Жан Боден* (1530–1596), *Гуго Гроцій* (1582–1645), *Томас Мор* (1478–1535), *Томмазо Кампанелла* (1568–1639).

Таким чином, філософська думка епохи Відродження засвідчує виникнення нового світогляду, основними рисами якого є натуралізм і раціоналізм. Головна ознака філософії Відродження – її світська, земна спрямованість. Вона має етапний історичний характер, бо створила умови для переходу від середньовічної філософської спадщини до філософії Нового часу. У цьому і полягає її значення.

§ 6. Філософія періоду Реформації

Процес подолання середньовічної схоластики здійснювався двома шляхами: з одного боку, через Ренесанс, а з другого – шляхом європейської Реформації. Ці шляхи відрізняються один від одного за способом критики середньовічної схоластики, однак обидва вони виражали необхідність заміни середньовічної філософії та ідеології, виступали виявом їх кризи, створювали передумови для виникнення філософії Нового часу.

Відомо, що Реформація – це різномірний соціально-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., який охопив більшість країн Західної

і Центральної Європи та був спрямований проти середньовічної католицької церкви. Реформація стала наслідком виродження католицизму як пануючого світогляду, визнання його нездатності здійснити головний задум середньовічної релігійної культури – організувати земне життя людей як підготовку до «царства небесного».

Реформація була підготовлена виступами англійського реформатора Дж. Уїкліфа та його послідовника чеського мислителя, священника Яна Гуса. Ідейне оформлення вона одержала у вченнях Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі, Жана Кальвіна та ін. Оголошуючи причиною Реформації «псування церкви», ідеологи Реформації вбачали проблеми католицької церкви в перекручуванні вчення Христа і метою Реформації вважали повернення до «істинного» християнства апостольських часів. Ідеологи Реформації не були філософами в сучасному розумінні цього слова, однак їхні твори включали деякі філософські ідеї, які зробили істотний внесок у критику середньовічної філософії і підготовку підґрунтя для створення філософії Нового часу.

Розглянемо стисло основні ідеї лідерів Реформації.

Мартін Лютер (1483–1546). Вважається творцем німецької Реформації. У творі «До християнського дворянства німецьких націй» і наступних роботах він закликав до боротьби проти папства і духівництва, тому що вони встановлюють опіку над совістю і вірою. Основний принцип учення Лютера – порятунок тільки вірою, благодаттю та Біблією. Одним із центральних положень філософії Лютера вважається концепція «покликання». На протигагу католицькому вченню про протиставлення мирського і духовного Лютер стверджував, що й у мирському житті на професійному поприщі здійснюється благодать Божа. Праця ченців і священників, якою б важкою і святою вона не була, ні на йоту не відрізняється в очах Бога від праці селянина в полі або жінки, що працює по господарству.

Звідси Лютер робить висновок про те, що священники не є посередниками між Богом і людиною, вони лише повинні направляти паству і являти собою приклад істинних християн. «Людина рятує душу не через Церкву, а через віру», – писав Лютер. Спростовуючи божественність Папи Римського, Лютер посилався на православну церкву, яка також вважається християнською й обходить без Папи та його безмежних повноважень. Лютер стверджував непогіршеність Священного Писання, а авторитет Священного переказу і церковних соборів ставив під сумнів.

Ульріх (Хульдрейх) Цвінглі (1484–1531) – швейцарський протестантський теолог і гуманіст. Він розвивав принципи настанови протестантизму, уперше сформульовані Мартіном Лютером. Однак на відміну від нього Цвінглі був більш послідовним, наполягаючи на тому, що кожне положення віровчення має бути обґрунтоване відповідним біблійним текстом. Цвінглі був також більш рішучим у політичних поглядах: засуджував кріпацтво, лихварство, використання військових найманців, захищав інтереси дрібних підприємців. Він був не настільки категоричним і в інтерпретації божественного приречення, свободи волі, первородного гріха, більш терпимо ставлячись до суджень античних філософів і середньовічних схоластів.

Жан Кальвін (1509–1564) – відомий діяч Реформації у Франції, засновник кальвінізму (пуританства). У головному творі «Наставлення в християнській вірі» він фактично систематизував ідеї таких реформаторів, як Лютер, Цвінглі та ін. Найбільш послідовно Кальвін розвив учення про «абсолютне приречення», відповідно до якого Бог ще до створення світу одних людей визначив до «порятунку», а інших – до «осуду». Однак ніхто з людей заздалегідь не знає про це. Успіхи в особистому житті і професійній діяльності, на думку Кальвіна, свідчать про те, що віруючий є «божим обранцем». Визнаючи помірність і ощадливість молодого буржуазії найкращими чеснотами і проповідуючи світський аскетизм, Кальвін обґрунтував ідеали первісного капіталістичного накопичення, розробив «церковні встановлення» (1541), які набули характеру державного закону. Також він скасував пишний католицький культ, увів в обов'язок відвідування церковних служб, заборонив розважальні заходи, яскраві одяги та прикраси. Свободу совісті Кальвін тлумачив як свободу від католицизму, боровся за чистоту віри, надаючи протестантизму універсального характеру.

■ § 7. Філософія Нового часу

Термін «Новий час» є таким самим умовним, як і термін «Відродження». Застосовуючи його, ми маємо на увазі час зародження та утвердження нового суспільного устрою – буржуазного, який висуває й обґрунтовує нові цінності та засади людського буття порівняно з феодалізмом. Машинне виробництво, яке поступово витісняло ремесла, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього

перед суспільством постала проблема розроблення методів, шляхів та прийомів вивчення природи. На цій основі у філософії XVII ст. формуються два протилежних напрями: емпіризм та раціоналізм.

Прихильники *емпіризму* (від грец. *empeiria* – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (дані органів відчуття людини), слушно стверджували, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте вони недооцінювали раціональну діяльність, переконували, що розум нічого не додає до змісту знань, бо немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, одержаний із чуттєвого досвіду. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає *сенсуалізм* (від лат. *sensus* – почуття). Його прихильники прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. З XVII–XVIII ст. емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Локка привело Джорджа Берклі та Давіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність та загальне знання. На протигагу середньовічній схоластиці та релігійному догматизму класичний раціоналізм (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку – необмеженої причинної послідовності, що просякує світ, тобто мав форму детермінізму. Раціоналізм, що утверджував визначальну роль розуму не тільки у пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Проте позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), страждала на однобічність, абсолютизацію однієї з пізнавальних властивостей людини, що врешті-решт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Емпіризм Френсіса Бекона. Засновником емпіризму та матеріалізму Нового часу вважають англійця *Френсіса Бекона* (1561–1626), який жив і творив в епоху, що стала періодом могутнього економічного і культурного піднесення у розвитку Англії (Френсіс Бекон – сучасник Вільяма Шекспіра). Френсіс Бекон – виходець із дворянської сім'ї. Його батько був лордом-охоронителем печатки. Вершина політичної кар'єри самого Бекона – лорд-канцлер королівського двору. У 1621 р. парламент звинуватив Бекона в інтригах і корупції та усунув від справ. Після цього Бекон повністю присвятив себе науковій діяльності.

Френсіс Бекон написав багато філософських та наукових творів: «Моральні, економічні та політичні есе», «Нова Атлантида», «Про принципи та начала». Його основний твір – «Новий Органон». Тоді «органомом» називали збірку трактатів із логіки Аристотеля. Поняття «органон» (знаряддя, інструмент) приблизно рівнозначне поняттю «метод». Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Бекон протиставляв свій метод методу Аристотеля. У своїй праці він розробив індуктивний метод пізнання та обґрунтував основні принципи емпіризму. Головним завданням філософії Бекон вважав формування методу науки з метою підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самоціллю, а засобом. У відомому афоризмі «Знання – це сила» саме і підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, аби оволодіти природою і поставити її на службу людині, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. Бекон розрізняв два види дослідів: плодоносні та світлоносні. Плодоносними він називав досліді, мета яких – давати безпосередню користь людині, а світлоносними – ті, метою яких є пізнання законів, явищ та властивостей речей. Але ці знання повинні ґрунтуватися на фактах і від них іти до широких узагальнень. Такий метод має назву індуктивного.

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – форма умовиводу, за якої на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення. Бекон вважав, що метод індукції може дати достовірне знання тільки тоді, коли свідомість буде звільнена від хибних суджень («ідолів», «привидів»). Таких ідолів Бекон поділяв на чотири групи: «ідоли роду», «ідоли печери», «ідоли площі», «ідоли театру». «Ідоли роду» – це перешкоди, зумовлені спільною для всіх людей природою, недосконалістю самого людського розуму; «ідоли печери» – спотворення, джерелом яких є індивідуальні особливості розуму індивідів; «ідоли площі» – перешкоди, що виникають унаслідок спілкування між людьми; «ідоли театру» – перешкоди, породжені сліпою вірою людей в авторитети, стародавні традиції, хибні думки. Перші два ідоли є природженими, другі – набутими. Людині звільнитися від таких ідолів-помилочок дуже важко, у цьому має допомогти філософія. Основним засобом подолання ідолів Бекон вважав досвід і оброблення емпіричних даних науковими методами.

Очистивши розум від ідолів, слід обрати вірний метод (шлях) пізнання. На думку Бекона, існують три основних шляхи пізнання:

– *шлях наука* – спроба вивести знання з чистої свідомості без опори на дійсність, що призводить до знехтування фактами. Висновки, одержані у такий спосіб, мають форму гіпотез і можуть бути як істинними, так і хибними;

– *шлях мурахи* – наполегливе збирання розрізнених фактів без їх узагальнення. Шлях мурахи – чистий вампіризм, уміння збирати факти, але невміння їх обробляти;

– *шлях бджоли* – істинний шлях пізнання, який полягає в розумовому переробленні даних досвіду і за допомогою якого дослідник здійснює перехід від емпірики до теорії. Саме шлях бджоли дозволяє, на думку Бекона, прийти до пізнання природи речей.

Творчість Френсіса Бекона справила значний вплив на розвиток філософії та науки. Однак він робив занадто великий акцент на емпіричних методах дослідження, недооцінюючи роль раціонального моменту в пізнанні людини та навколишнього світу.

Філософські погляди Томаса Гоббса. Ідеї Френсіса Бекона вплинули на формування філософського вчення англійського матеріаліста Томаса Гоббса (1588–1679), основні ідеї якого викладено у працях «Левіафан», «Про тіло», «Про людину». Він створив першу в історії філософії закінчену картину *механістичного матеріалізму*, стверджуючи, що природа не є одушевленим організмом (як вважалося в епоху Відродження), а є колосальною сукупністю матеріальних тіл, які розташовані у певному геометричному порядку. Найважливішими якостями будь-якого тіла є протяжність і зовнішня форма, а також рух і спокій. Простір і час залежать від руху тіл: немає ніякого часу взагалі, а є лише час у конкретних матеріальних системах. Навіть Бога Гоббс розглядав як нерухомий «першодвигун», тонке природне тіло. Бог, за думкою філософа, привів світ у рух, а потім не втручається в його долю. Гоббс також заперечував існування душі як особливої субстанції – тіла. Така позиція привела до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як і тварини, – складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами.

У теорії пізнання Гоббс послідовно відстоював свою тезу про те, що «у розумі людини немає жодного поняття, яке не було б породжене спочатку, цілком або частково, в її органах відчуття». Відчуття є джерелом і основою всієї духовно-практичної діяльності людини. Пізнання – це процес порівняння, поєднання та розділення ідей, які виникають при чуттєвому сприйнятті. У той же час Гоббс не заперечував цілком

і деякі принципи раціоналізму. Наприклад, він надавав великого значення математиці, визнавав її зразком точного достовірного знання.

Гоббс також звертав велику увагу на роль мови в науковому пізнанні. Слова мови – це як би знаки, котрими позначаються ті чи інші предмети. Роль знаків у житті людей є дуже великою, у певному сенсі знаки створили саму людину, тому її можна визначити як істоту, котра оперує знаками. Гоббс розробив ціле вчення про знаки, в якому розкрив їх гносеологічну роль, структуру, класифікацію.

Гоббс підкреслював, що в процесі пізнання використовуються два протилежних методи: індукція та дедукція. Однак він розумів ці методи досить своєрідно: ототожнював індукцію з аналізом, а дедукцію – із синтезом. Гоббс був переконаний, що індукція повинна переважати у пізнанні природи, а дедукція – у пізнанні суспільства й держави.

На відміну від Бекона на передній план Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертали найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Учення Гоббса про державу і право стало широко відомим. Воно базується на розрізненні двох становищ людського суспільства – природного і громадянського. Природне становище – вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право збігається із силою. Тому природне становище – це стан «війни всіх проти всіх».

Гоббс не шкодував фарб для зображення хижості людей в їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині – вовк». Таке становище, за Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновок про необхідність для всіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись, його ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед на шляху дослідження проблеми.

Філософські погляди Джона Локка. Філософські ідеї Френсіса Бекона і Томаса Гоббса розвивав та обґрунтовував видатний англійський учений-матеріаліст XVII ст. Джон Локк (1632–1704). Філософська діяльність Дж. Локка проходила в епоху Реформації в Англії, у період другої буржуазної революції (1688) та після неї. Він брав

участь у боротьбі з пережитками феодалізму як філософ, економіст, політичний письменник. Боротьба проти схоластики, розпочата Галілеєм, Беконем, Гоббсом, висунула на передній край проблему методу пізнання і весь комплекс питань гносеології. Саме їм і присвячено основний філософський твір Дж. Локка «Дослідження про людський розум».

Трактат починається критикою вчення про вроджені ідеї. Дж. Локк доводить, що вроджених ідей немає ні в теоретичному мисленні, ні в моральних переконаннях. Душа, розум – це «чистий аркуш паперу» (*tabula rasa*), без будь-яких знаків та ідей. Жодний людський розум, яким би потужним і могутнім він не був, не спроможний сформулювати або винайти ідеї; єдиним джерелом ідей може бути лише досвід. Усе людське знання походить із досвіду – зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії). Ідеї відчуттів – основа наших знань про світ. Дж. Локк розподіляв їх на два класи: ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) – копії самих цих якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей.

Дж. Локк вважав, що всі найбільш прості ідеї – найясніші і найадекватніші. Істинність і хибність належать уже не ідеям, а судженням, оскільки істинність завжди передбачає ствердження або заперечення.

За ступенем достовірності Дж. Локк виділяв *два види знання*: беззаперечне, точне, достовірне та знання ймовірнісне. *Беззаперечне знання* – продукт активної діяльності мислення, яке утворюється в результаті розгляду наших уявлень і відносин між ними. *Ймовірнісне знання* – це таке, що ще не пройшло крізь сито мисленнєвої діяльності.

За ступенем точності знання Дж. Локк розрізняв три рівні пізнання: інтуїтивний, демонстративний та сенситивний. Найбільш достовірним пізнанням він уважав інтуїтивне, яке засноване на узагальненні внутрішнього досвіду. На другому місці – демонстративне, або доказове, пізнання, основою якого є узагальнення ідей, що виникають у процесі зовнішнього досвіду. На його основі пізнаються основні положення математики, етики, буття Бога. На третьому місці – сенситивне, або чуттєве, пізнання, яке обмежується сприйняттям окремих одиничних речей зовнішнього світу. На його основі ми переконуємося в існуванні інших речей.

Учення Джона Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного.

Його розвиток пізніше привів до формування суб'єктивного ідеалізму.

Суб'єктивно-ідеалістична парадигма у філософії. Далі розвиток емпірико-сенсуалістичної гносеології вже в XVIII ст. продовжують Джордж Берклі та Давід Юм.

Філософія Джорджа Берклі. Англійський філософ, єпископ Джордж Берклі (1685–1753) вважається засновником *суб'єктивного ідеалізму*. У своїх працях «Досвід нової теорії зору», «Трактат про начала людського знання» він робить спробу суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення природи відчуттів. Критикуючи філософську позицію Дж. Локка, Берклі стверджував, що не тільки «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні», оскільки їх сприймає людина. Отже, філософ ототожнив властивості речей із відчуттями цих властивостей, видав відчуття за єдину реальність, а речі тлумачив як комбінування відчуттів та ідей. У дусі радикального сенсуалізму Берклі стверджував, що тільки чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого. Сутність цієї концепції втілено у відомому висловлюванні Берклі: «Існувати – означає сприйматися почуттями».

З таких позицій випливало прагнення дискредитувати основне поняття матеріалізму – поняття «матерія». Спираючись на вчення Дж. Локка про суб'єктивність вторинних якостей, Берклі зробив висновок про суб'єктивність і первинних. Наприклад, він стверджував, що яблуко – це сукупність жовтого, червоного, кислого, круглого, соковитого (вторинних якостей), тобто сукупність людських відчуттів. Що ж залишається від яблука, якщо відкинути відчуття жовтого, кислого тощо? Нічого. Берклі і додавав: якщо матеріалістам подобається називати це *ніщо* матерією, то тоді можна погодитися з тим, що матерія та ніщо – це те саме. Оскільки немає чуттєвого сприйняття матерії, а є лише сприйняття окремих речей, кожна з яких – це сума відчуттів, то матерії не існує.

Послідовний розвиток суб'єктивно-ідеалістичної точки зору неминуче призводить до соліпсизму (*сам, єдиний*), тобто визнання реального існуючим лише одного сприймаючого, мислячого суб'єкта. Абсурдність соліпсизму розумів і сам Берклі, а тому всілякими засобами намагався подолати його, прагнучи довести безперервність існування речей, виводячи її з одночасності сприйняття речей багатьма людьми. Для цього він увів поняття «скрізь проникаючого вічного

духу», тобто Бога, сприйняття якого й забезпечує врешті-решт безперервність існування світу. З позицій суб'єктивного ідеалізму Берклі також намагався виробити нове обґрунтування буття Бога: чуттєві речі реально існують і сприймаються безмежним духом, а тому безмежний дух чи Бог існує. Такий доказ буття Бога не підтримало навіть англійське духовенство через його суб'єктивізм.

Філософська концепція Давіда Юма. Послідовну суб'єктивно-ідеалістичну концепцію розвинув Давід Юм (1711–1776). На відміну від Дж. Берклі, Юм – скептик, агностик. Він вважав, що основою наших знань є відчуття і все, що ми знаємо і можемо знати, – це зміст наших відчуттів. Таким чином, скептицизм Юма, наполягаючи на недосконалості наших відчуттів, відмовляв у праві на істину розуму людини. Юм також спрямовував свої міркування на підвалини людського знання і зазначав, що вони існують у двох формах: чіткого та виразного знання та неповного, туманного знання. Він вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. «Нам нічого не відомо про світ, який нас оточує», – підкреслював філософ. Ми лише з'єднуємо або роз'єднуємо наші враження і в такий спосіб нібито констатуємо світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І на підставі цього світ для людини залишається непізнаним.

Основними положеннями Юма стосовно пізнання світу є такі: різні знання ми одержуємо у прямому спостереженні дійсності; непевні знання ми одержуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого; між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного зв'язку; певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї; докази розуму постають завжди ймовірними; доводяться лише факти математики – усе інше випливає з досвіду; практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності.

Гносеологічні ідеї розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та чуттєво наданого матеріалу; воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язано із досвідом та діяльністю; зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці ідеї багато в чому залишалися непевними та неповними. Результатом цьо-

го стало те, що у філософії сформувалася парадигма, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

Філософський раціоналізм Рене Декарта. Основоположником раціоналістичного напрямку був французький філософ Рене Декарт (1596–1650). Основні його погляди викладено у працях «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії» (1643), «Пристрасні душі» (1649).

Декарт виходив із принципу тісного взаємозв'язку всіх наук. «Уся філософія, – писав він, – подібна як би дереву, коріння якого – метафізика, стовбур – фізика, а галузі, які виходять від цього стовбура, – усі інші науки, що зводяться до трьох головних: медицини, механіки та етики...»¹. Найбільшу соціальну користь мають спеціальні науки («кінці галузей»), які осягають «велику книгу світу». Шлях руху людського знання – це шлях від найзагальніших положень фізики і далі – до спеціальних наук. Головними двигунами наукового пошуку є досвід і математика. Декарт став засновником аналітичної геометрії і математичної логіки. Він був практично переконаний у необхідності математизації наукового знання і зведення математики в ранг Загальної Математики.

Французькому філософу належить гіпотеза про розвиток світу в часі, тобто еволюції. Тим самим він обґрунтовував дуже важливу думку про поступове виникнення і зміну всього сущого. Бог нібито створив матерію й здійснив її первісний поштовх, через що вона прийшла в хаотичний рух. Далі ж світ розвивався, на думку Декарта, відповідно до законів механіки. З вогню утворилися Сонце і зірки, з повітря – небо, а із землі сформувалися сама Земля та сусідні планети.

В історії філософії Декарт вважається засновником принципу дуалізму. Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій – матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної – мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював із природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки – механіки.

Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяв велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагався

¹ Метафізика, у розумінні Декарта, є вченням про загальні начала та принципи буття.

розробити універсальний метод усіх наук. Таким методом він вважав раціональну дедукцію. *Дедуція* (від лат. *deductio* – виведення) – це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. У трактаті «Роздуми про метод» Декарт виокремлює чотири правила, яких слід дотримуватися в процесі пізнання:

– не приймати ніяку річ за істину, доки ти її не пізнав як істину вочевидь;

– уникати будь-якого поспіху та зацікавлення; поділяти кожне з питань на стільки частин, скільки необхідно для їх розв’язання;

– свої ідеї розмішувати в потрібній послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних;

– здійснювати такі повні розрахунки і такі повні огляди, аби бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Дуалізм філософії Декарта виявився й у його вченні про «вроджені» ідеї. Він учив, що всі ідеї людина знаходить трьома шляхами. По-перше, частину з них вона одержує ззовні за допомогою чуттєвих контактів із предметами. По-друге, вони утворюються в розумі шляхом перероблення ідей першого роду. Але найбільш важливу роль відіграють так звані вроджені ідеї (поняття). Вони являють собою якесь «природжене світло», що завжди присутнє у розумі. Це такі поняття, як довжина, рух, єдність, Бог. Існують також вроджені аксіоми, наприклад: «З нічого не може відбутися щось» та ін. Досліджуючи ідеї, Декарт, по суті справи, вивчав здатність людини мислити логічно, що сформувався впродовж її тривалої духовно-практичної діяльності.

Творчість Рене Декарта започаткувала *раціоналістичну* традицію в європейській філософії Нового часу. Головне в цій традиції – культ людини як істоти розумної та діяльної.

Філософія Бенедикта Спінози. Послідовником і критиком учення Декарта був нідерландський філософ Бенедикт (Барух) Спіноза (1632–1677). Основні його твори: «Про Бога і людину та її щастя» (1658–1660), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Трактат про вдосконалення розуму» (1662), «Етика» (1677). В основі філософської системи Спінози лежить учення про єдину субстанцію – природу. Субстанція – причина самої себе. Філософ заперечував існування надприродного, ототожнював Бога з природою, стояв на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причиною та наслідком, сутністю та явищем. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність.

Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так і водночас ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід'ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

У теорії пізнання Спіноза розвивав раціоналізм. Чуттєве пізнання, на його погляд, дає поверхове знання; вірні знання ми одержуємо лише за допомогою розуму. Найвища форма пізнання, за Спінозою, – інтуїція. Критерієм істини є чіткість.

Незважаючи на зовнішньо абстрактний характер міркувань Спінози про субстанції, модуси, атрибути, його філософія має яскраво виражену практичну спрямованість. Учення про субстанції – це і вчення про людину, про її моральність, про мудре сприйняття життя. «Свобода є пізнана необхідність» – так сформулював Бенедикт Спіноза шлях людини до свободи.

Філософські погляди Готфріда Лейбніца. Останнім представником європейського раціоналізму XVII ст. вважається німецький філософ-ідеаліст Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716). «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людське розуміння» (1705), «Теодіцея» (1714) – це далеко не повний перелік його основних філософських творів. Він відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

Ядром філософської системи Лейбніца є вчення про монади – *монадологія*. Монада – це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами – це гармонія. Первісна якість монади – самодіяльність. Тому завдяки монадам матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість притаманна тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, – тільки людині.

Кожна з монад являє собою деякий замкнений світ, відображуючи в собі при цьому весь світовий порядок. Для подолання ізольованості монад Лейбніц уводить *принцип наперед установленної гармонії*, який іде від Бога, забезпечує внутрішній порядок усього світу монад і перетворює кожную монаду на «живе дзеркало всесвіту».

Лейбніц розрізняв три види монад за ступенем їх розвитку:

– *монади нижчого ступеня розвитку*, які володіють лише здатністю до пасивного сприйняття й утворюють фізичні тіла, тобто предмети неживої природи;

– *монади-душі*, які мають здатність до відчуття й уявлення та утворюють рослинний і тваринний світ;

– *монади-духи*, які наділені свідомістю і знаходяться на вищому ступені розвитку. Вони визначають природу людини.

З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між емпіризмом і раціоналізмом за умови збереження пріоритетної ролі останнього. Виділяв два види істини:

– *істини розуму*, які являють собою вроджені ідеї. Вони не дані відразу ясно і чітко, а знаходяться в інтелекті у зародковому стані і лише поступово розвиваються до повного усвідомлення. Вони є конструкціями розуму і підпорядковуються суворим логічним і математичним правилам аналізу та синтезу. Особливостями цих істин є їх усезагальність і необхідність;

– *істини факту*, які не характеризуються всезагальністю і необхідністю. Вони є випадковими у тому сенсі, що не можуть бути виведені дедуктивним шляхом. Методом відшукування цих істин Лейбніц вважав індукцію. До істин факту він відносив закони природи, які відкриваються природничими науками.

Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим. До основного принципу сенсуалізму він робить влучне «доповнення»: немає нічого в розумі, чого б раніше не було в почуттях... крім самого розуму (який не можна вивести з ніяких почуттів).

Раціоналістична система Готфріда Лейбніца стала завершенням раціоналістичної тенденції у філософії XVII ст. і предтечею німецької класичної філософії.

■ § 8. Філософія епохи Просвітництва та французький матеріалізм XVIII ст.

У другій чверті XVIII ст. у Франції сформувався широкий і могутній рух, який дістав назву *Просвітництво*. Він не був тільки політичним чи філософським явищем, хоча філософія, особливо матеріалістична, відіграла в ньому важливу роль. Просвітництво об'єднало всіх прогресивно мислячих представників «третього стану»: юристів, філософів, буржуазію, природознавців. У цю епоху увага філософів

повертається від проблем методології пізнання до проблем людського буття, буття суспільства, історії та перспектив розвитку людства. Просвітники критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, виступали на захист народних мас, за їх право на освіту і культуру. Вони вірили в людину, її розум та високе покликання. У цьому просвітники продовжували гуманістичні традиції Відродження.

У філософії Просвітництва виділяються деїстичний та матеріалістичний напрями. Найбільш відомими представниками деїзму були Шарль Луї Монтеск'є, Вольтер, Жан-Жак Руссо; матеріалізму – Жюльєн Офре де Ламетрі, Клод Адріан Гельвецій, Дені Дідро та Поль Анрі Гольбах. Розглянемо докладніше творчість цих просвітників.

Філософія Шарля Луї Монтеск'є. Одним із перших філософів-просвітників деїстичного напрямку був Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755). Його перший літературний досвід – роман «Перські листи» (1721) – мав величезний успіх. У ньому філософ піддав критиці феодально-абсолютистський режим. Основним твором Монтеск'є по праву вважається твір «Про дух законів» (1747). У своїй філософії Монтеск'є розглядав причини існування різних форм суспільства, вважаючи, що для того, аби зрозуміти ту чи іншу форму суспільного розвитку, необхідно почитати те законодавство, яке існує в даному суспільстві.

Монтеск'є розрізняв два типи законів, що існують у суспільстві: 1) «природні», які визначаються біологічними, природними характеристиками людини і виражають її ставлення до природи та інших людей; 2) соціальні закони. Монтеск'є виділяв три основних способи правління, що існували в історії: республіканський, монархічний та деспотичний. Він вважав, що юридичні норми держави визначаються формою держави, закони ж – це юридично виражені правила, що визначають відносини між верховною владою і членами суспільства. Ці закони, за Монтеск'є, формують політичну свободу, яка полягає у тому, що кожен має право робити все, що дозволено законами.

Сенс концепції Монтеск'є зводився до твердження, що законодавства, характерні для певних форм правління, а саме демократичної, монархічної та деспотичної, детерміновані різними чинниками: характером політичної влади, ґрунтом, рельєфом (тобто географічним середовищем), вдачами, звичаями, релігійними віруваннями, чисельністю населення. Тим самим Монтеск'є спробував усвідомити суспільство

як ціле, пов'язане в єдине низкою умов. Ця цілісність і визначає «дух законів». Кожна форма правління – своєрідна структура, усі елементи якої взаємопов'язані і необхідні для функціонування цілого.

У кожній соціальній структурі головним елементом Монтеस्क'є вважав ту або іншу людську пристрасть, яка дає можливість діяти, аби зберегти стійкий стан. Для республіки характерною є чеснота, для монархії – честь, для деспотії – страх. Якщо та чи інша «пристрасть», або психологічний принцип, послаблюється, то цей образ правління порушується. Тим самим Шарль Луї Монтеस्क'є встановлював певну залежність між образами правління і психологією народів.

Філософські погляди Вольтера. Класичним філософом французького Просвітництва та яскравим представником деїзму був Вольтер (Франсуа Марі Аруе) (1694–1778), який одночасно був письменником, драматургом, філософом, істориком, психологом та публіцистом. Його головні філософські ідеї викладено в працях «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат» (1734), «Роздуми про людину» (1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765) та ін.

Головним об'єктом критичного мислення Вольтера був релігійний фанатизм (сліпа віра в авторитети і догми) та пов'язана з ним релігійна нетерпимість (ксенофобія). Іменуючи релігійний фанатизм «гадюкою», він палко закликав «задушити» її спільними зусиллями всіх просвітителів.

У своєму розумінні матерії Вольтер не був атеїстом, а стояв на позиціях деїзму. За думкою Вольтера, Бог є якийсь надприродний механізм, що запустив всесвітній механізм, який далі функціонує вже за власними законами.

Матеріалізм Вольтера виявився, зокрема, у визнанні ним великої ролі відчуттів і органів почуттів у пізнавальній діяльності людини. Навколишній світ матеріальний, і найбільш надійним засобом його пізнання є точне природознавство. Сама ж людина – це здобуток природи, вінець її еволюції. Вольтер підкреслював, що, незважаючи на свою біологічність і тілесність, людина більшою мірою є істотою все ж таки соціальною. Вона здатна за допомогою свого розуму пізнавати природу і практично перетворювати її, створювати цивілізоване співтовариство.

Французький мислитель зробив великий внесок у філософське осмислення історії суспільства (його вважають автором терміна «філософія історії»). Історія, на його думку, є невблаганним процесом

розвитку матеріального виробництва, знарядь праці та ремесел, торгівлі. Історія – це також боротьба думок, як істинних, так і хибних (марновірства, забобони, фантазії). «Думки правлять світом», – підкреслював Вольтер. Вони (ідеї, ідеології) і надають руху історичному процесу, упорядковують увесь хаос подій і явищ у ньому. Філософ різко негативно ставився до середньовічної церкви, вважаючи її втіленням неучтва і марновірства, шахрайства і варварства, узурпації влади в суспільстві. За його оцінкою, християнська релігія – це як би сітка, за допомогою якої шахраї облуптують дурнів.

Незважаючи на суперечливість і навіть трагізм людської історії, Вольтер усе ж таки вірив у майбутнє торжество сил розуму і цивілізації. Новий стан суспільства він пов'язував із розвитком наук і ремесел, оволодінням громадянами знаннями і подоланням на цій основі марновірств і забобонів. Вольтер мріяв про те, що настане день, коли до управління суспільством прийдуть філософи і тоді утвердиться «царство розуму». За допомогою мудрого й освіченого государя суспільство позбудеться нещастя, соціальної несправедливості та нерівності.

Філософія Жана-Жака Руссо. Ще одним представником просвітницького деїзму і молодшим сучасником Вольтера був Жан-Жак Руссо (1712–1778). Центральна проблема його творчості – нерівність між людьми та шляхи її подолання. Саме цьому питанню присвячено працю «Роздуми про походження і основи нерівності між людьми» (1755). Руссо досліджував виникнення майнової та соціальної нерівності людей і прагнув знайти шляхи її подолання. Він вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, в її виникненні винна приватна власність. На думку Руссо, первісне людське суспільство перебувало у природному стані і людина була істотою самодостатньою, матеріально незалежною від інших людей. Приватна власність, яка виникає внаслідок суперечностей між інтересами людей, призводить до несправедливості та втрати людиною свободи.

Що ж треба зробити, аби людина знову змогла знайти свободу? За переконанням Руссо, потрібне досягнення «громадянського» стану, заснованого на добровільній угоді (договорі) людей та правовій організації суспільства. У цьому стані має бути узаконене право кожного індивіда на приватну власність, а державу слід перетворити на інструмент захисту цього права. Держава повинна бути республікою і не допускати існування ні багатіїв, ні бідняків. Сувереном у цій державі стане народ, а його права будуть невідчужувані та неподільні ні з ким.

Вищим органом волевиявлення народу стануть народні збори, рішення яких будуть обов'язковими для правителя та органів влади. Ідея народного суверенітету стала ключовою у соціальній філософії Руссо. Під цим суверенітетом він розумів владу народу, владу для народу для здійснення влади самим народом. Викладаючи такий підхід, Руссо тим самим виступав як попередник Великої французької революції, ідеолог революційно-демократичних перетворень.

Будучи просвітителем, Руссо приділяв значну увагу проблемі виховання, пошуку нових педагогічних технологій та рекомендацій. Виховання він розглядав як найважливіший засіб формування і розвитку в індивіда високих громадянських якостей та чеснот. На переконання філософа, цивілізація розбещує вдачі людей і порятунок від неї є можливим лише через повернення до «природного стану» суспільства. Жан-Жак Руссо висунув гасло «Назад, до природи!», закликаючи виховувати в людей моральну незіпсованість, природність та чесноту, інші позитивні якості.

Французькі матеріалісти XVIII ст. До матеріалістичного напрямку філософії французького Просвітництва належать Жюльєн Офре де Ламетрі (1709–1751), Поль Анрі Гольбах (1723–1789), Клод Адріан Гельвецій (1715–1771), Дені Дідро (1713–1784). Хоча їх філософські погляди багато в чому різнилися поміж собою, але в цілому в їх матеріалізмі було багато чого спільного. Особливості матеріалізму французьких мислителів XVIII ст. полягають у тому, що:

1) він був механістичним, тобто всі форми руху матерії зводилися до механічної і пояснювалися законами механіки;

2) він мав метафізичний характер: предмети і явища розглядалися поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком, без урахування внутрішніх суперечностей як джерела саморуху, без досягнення безперервності і стрибкоподібності розвитку в їхній органічній єдності;

3) у теорії пізнання французькі матеріалісти були прихильниками сенсуалізму: почуття вважали вихідним джерелом пізнання, але надавали значення праці розуму (мислення), підкреслювали їх взаємозв'язок;

4) велику увагу французькі матеріалісти приділяли критиці релігії: аналізуючи особливості релігійної віри, вони робили висновок про те, що релігія не веде людину до справжніх істин, а вводить в оману;

5) у питанні про виникнення суспільства французькі матеріалісти схилилися до натуралізму, тобто причину тих чи інших суспільних

явищ шукали в природі, навколишньому середовищі та біологічній природі людини.

Розглянемо стисло основні філософські ідеї представників французького матеріалізму.

Одним із видатних представників матеріалістичного напрямку був *Жюльєн Офре де Ламетрі* (1709–1751), який проголосив матеріалізм єдино вірним філософським напрямом. Свої ідеї він розкрив у роботах «Трактат про душу», «Людина-машина». Розв'язуючи проблему пізнання, Ламетрі намагався поєднати емпіризм і раціоналізм. Він підкреслював, що пізнання розпочинається з чуттєвого сприйняття, продовжується його подальшим дослідно-експериментальним дослідженням і завершується раціональним узагальненням емпіричних даних.

Ламетрі також створив матеріалістичне вчення про людську душу. Матеріальною основою душі він уважав мозок, проте зазначав, що його недостатньо для свідомості, необхідні ще виховання та спілкування. Здатність відчувати є одним з атрибутів матерії. Ламетрі стверджував, що людині від народження притаманний «природний закон», сутність якого полягає в умінні розрізняти добро і зло. Виявом цього закону є відчуття подяки за добро і відчуття розкаяння за вчинене зло у відповідь на добро.

Наступний представник французького матеріалізму *Клод Адріан Гельвецій* (1715–1771) в основних працях «Про розум» і «Про людину» намагався застосувати основні матеріалістичні принципи до осмислення проблем буття людини, буття суспільства, дослідження морально-етичної проблематики. Головним завданням філософії він уважав пошук можливого суспільного стану, що забезпечує умови для втілення моральності і досягнення щастя. Людину Гельвецій розглядав як частину природи, проте враховував, що її істотні характеристики неможливо пояснити тільки природною організацією.

Розглядаючи проблему походження свідомості, Гельвецій акцентував увагу на зв'язку розвитку свідомості перш за все з трудовою діяльністю, виготовленням та застосуванням знарядь праці. Первинним мотивом усіх людських дій є *любов до себе*, яка в процесі життя може перетворюватися як на високі чесноти, так і на низкі пороки. Причиною суспільних суперечностей, за Гельвецієм, є недосконалість законодавства, що протиставляє особисті інтереси суспільним.

Ще одним видатним філософом-матеріалістом XVIII ст. був *Дені Дідро* (1713–1784). Його основні ідеї викладено в працях «Думки про

тлумачення природи» та «Філософські принципи стосовно матерії і руху». Більше двадцяти років Дідро працював над «Енциклопедією» – найбільшим культурним творінням того часу.

Дідро виходив із положення про вічність і нескінченність природи. Природу ніким не створено, крім неї і поза нею немає нічого. В органічній природі філософ убачає ідею розвитку, зв'язок процесів, що протікають. На основі цього він критикував релігію. У природі все змінюється, зникає, залишається тільки ціле. Кожен момент часу світ знаходиться у стані зародження і смерті.

Атеїзм Дені Дідро тісно пов'язаний із необхідністю формування високих духовних цінностей, філософської аргументованості та морально-соціальної відповідальності.

Особливе місце в системі поглядів просвітителів-матеріалістів посідає творчість *Поля Анрі Гольбаха* (1723–1789). Його основні філософські праці – «Система природи», «Універсальна мораль», «Етократія».

Гольбах приходив до осмислення питання про співвідношення природи, матерії, духу та свідомості як центральної філософської проблеми, конкретизує та обґрунтовує вчення про субстанцію, підкреслюючи, що субстанцією може бути лише матерія. Гольбаху належить одне з перших наукових визначень матерії – це те, що, впливаючи на наші органи чуття, викликає відчуття.

Гольбах підкреслював єдність матерії і руху. Рух, на його думку, є способом існування матерії, яке не зводиться до простого механічного переміщення, а включає також фізичні, хімічні та біологічні зміни. Універсальним законом матеріального руху є закон інерції.

На думку Гольбаха, усі суспільні негаразди, соціальне зло є продуктом неписьменності, незнання людиною своєї природи. Основний мотив людської діяльності – особистий інтерес. «Зробіть так, аби людина вбачала у суспільному інтересі свій особистий інтерес, і тоді тільки божевільні будуть аморальними», – зазначав у зв'язку з цим Поль Анрі Гольбах.

Таким чином, французькі матеріалісти разом з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, розв'язанні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

§ 9. Німецька класична філософія

Важлива роль в історії філософії належить німецькій класичній філософії на межі XVIII–XIX ст. На її розвиток суттєво вплинули три чинники: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII ст. Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724–1804), Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775–1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804–1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Саме через це їх поєднують у загальний філософський напрям. У своїй творчості представники німецької класичної філософії спиралися на новоєвропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та розв'язання.

Можна виокремити такі *загальні риси німецької класичної філософії*:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для всіх німецьких філософів-ідеалістів XIX ст. характерним було переконання про те, що дійсність досить глибоко пізнати і переосмислити, аби її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика всіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII ст. за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції – завжди дуже впливової в Німеччині (Ніколай Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розроблення принципу діяльності, активності. Підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розроблення філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, який здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної розумової метафізики, прагнення перетворити філософію на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну систему. Це відображено навіть у назвах праць німецьких класиків: «Науковчення» Фіхте, «Енциклопедія філософських наук» Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей. У німецькій класичній філософії відбувся перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до суб'єктивного ідеалізму Шеллінга та об'єктивного ідеалізму Гегеля і нарешті до матеріалізму Фейєрбаха.

Філософія Іммануїла Канта. Родоначальником німецької класичної філософії є Іммануїл Кант. Його філософську спадщину поділяють на три періоди: «докритичний», «критичний» та «антропологічний». У «докритичний» період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. У праці «Всезагальна природна історія і теорія неба» (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Спираючись на фізику Ісаака Ньютона, Кант обґрунтував можливість накопичення матерії у шароподібну масу, яка під впливом гравітації починає розкручуватися, розігріватися, утворюючи ядро і кільця навколо матерії. Тут уперше поняття еволюції було поширене на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили – тяжіння та відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило йому стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку та загибелі світів є постійним. Звідси висновок про відносність поняття спокою.

Заняття природничими науками переконали Канта у тому, що на багато «граничних» питань (на кшталт питань про нескінченність світу чи причин його виникнення) засобами природничих наук віднайти остаточної відповіді неможливо. Ці проблеми зазвичай вважаються філософськими, «метафізичними», тобто такими, що виходять за межі наявного досвіду. Питання про те, чи можлива метафізика як наука, по суті є центральним для усієї філософії Канта.

У «критичний» (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790). У першій викладено теорію пізнання філософа, у другій – його етичні, у третій – естетичні погляди.

На перший план у цей період виступає ідея «коперніканського перевороту» у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання.

Аналогія з «коперніканським переворотом» тут є цілком очевидною: Коперник «зрушив» Землю (яку до того розглядали як нерухомий центр Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання – це не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність щодо створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах.

По-третє, у концепції Канта людина постає творчою і діяльною; при тому чим активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і відповідно ширшими знання.

У теорії пізнання Кант:

- а) розкрив взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні;
- б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;
- в) відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними «речами в собі».

Кант вважав, що процес пізнання проходить три ступені: чуттєве пізнання (чуттєве споглядання), розсудок та розум.

Чуттєве пізнання виявляється у тому, аби інформації від зовнішнього світу, яка збирається за допомогою органів чуття, надати порядку та єдності. Це здійснюється за допомогою апріорних (*a priori* – з попереднього), до досвідних, існуючих тільки у свідомості суб'єкта понять про простір і час. Апріорність є нашою природною здатністю структурувати й упорядковувати інформацію про зовнішній світ. Отже, поза простором і часом ми нічого пізнати не можемо.

Усе існує у світі Кант поділяв на сутності «речі-у-собі» (ноумени) та емпіричні явища «речі-поза-собою» (феномени). «Річ-у-собі» та

«річ-поза-собою» – одні з найсуперечливіших і заплутаних категорій в усій філософії Канта. Кантівська логіка пояснення цих категорій є такою. У пізнанні об'єкт завжди існує «для нас», тобто відкривається тільки тими своїми сторонами, які наші відчуття виявляються у змозі відтворити. Це і є у першому наближенні «річ-поза-собою», тобто та частина предмета, яка «дається» нам через досвід. У всіх інших своїх властивостях предмет є «закритим» для пізнання. Таким чином, поняття «річ-у-собі» позначає певну межу нашого пізнання, контури якої визначаються не «ззовні», а «із середини». У суб'єкт-об'єктному відношенні сам суб'єкт пізнання не може вийти за ці межі і подивитися на це відношення «з боку», оскільки як тільки предмет потрапляє у поле уваги суб'єкта, він з «предмета-самого-по-собі» стає «предметом для нас» і тому поза нашими уявленнями не існує. Порушити цю межу, яка розділяє «річ-у-собі» та «річ-поза-собою» (ноумен та феномен), неможливо, оскільки вона існує лише всередині наших уявлень. Тому між «речами-у-собі» та «речами-поза-собою» лежить непрохідна прирва (*трансцензус*): ми можемо пізнати тільки явища і нічого не можемо знати про сутності (ноумени).

Розсудок – другий ступінь пізнання. Це здатність оперувати поняттями, створювати єдність явищ за допомогою правил. За допомогою відчуттів (чуттєве пізнання) предмет нам дається, але мислиться він за допомогою розуму. Пізнання можливе лише в результаті їх синтезування. Знаряддями розсудливого пізнання є *категорії*. Вони притаманні розуму апріорно (до досвіду) і надають нашому знанню загального, наукового характеру.

Ідеї розсудку до повної закінченості доводить розум.

Розум – вищий ступінь пізнання, здатність вносити єдність у самі правила, прагнення до синтезу. Розум не має прямого зв'язку з чуттєвістю, а пов'язаний із нею через розсудок. Розум виконує вищу регулятивну роль у пізнанні – указує напрямок руху розсудку. На думку Канта, оскільки розум прагне синтезу, він закономірно приходять до трьох ідей:

- 1) ідея абсолютної єдності суб'єкта, ідея душі;
- 2) ідея абсолютної єдності явищ, ідея безумовної цілісності світу;
- 3) ідея абсолютної єдності всіх предметів мислення, ідея Бога.

Людині завжди притаманне прагнення вийти за межі досвіду, що вона й робить, аналізуючи зазначені ідеї. Однак як тільки розум починає їх аналізувати як предметні, він тут же заплутується у супереч-

ностях. Такі суперечності Кант називав *антиноміями* (грец. *antinomia* – парні думки, що взаємовиключають одна одну) – суперечностями між двома положеннями, які визнаються однаково правильними.

Кант указував на чотири антиномії:

- світ скінченний у часі і просторі; світ нескінченний;
- усе у світі є простим і неподільним; усе у світі є складним і подільним;
- у світі існує свобода; у світі немає свободи, а є закони природи;
- Бог є першопричиною світу; немає ніякої першопричини світу.

За Кантом, ці антиномії є не логічними помилками, а наслідком того, що розум виходить за межі пізнавальних можливостей людини.

У «Критиці чистого розуму» Кант зробив висновок про те, що філософія може бути тільки наукою про межі пізнання.

Велику цінність мають також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У *сфері моралі* Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого обрання поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремих розум у прийнятті рішень повинен діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський «категоричний імператив» («остаточне повеління»): «Чини завжди так, аби максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу... всезагального закону». Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої самої поведінки для будь-кого. У праці «Критика практичного розуму» Кант стверджував: категоричний імператив – необхідний і загальнозначущий моральний закон практичного розуму – зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, аби її вчинки могли бути основою і керівними засадами загального законодавства.

У *сфері естетики* Кант констатував, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісними, неаналітичними, непрагматичними й естетичні судження вибудовуються як ціннісні.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» Кант розмірковував над історичним процесом. Він вважав, що в його основі лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв'язувати.

Філософія Іммануїла Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії.

Подальший розвиток німецької класичної філософії був пов'язаний із творчістю Й. Фіхте та Ф. Шеллінга. Ці мислителі стояли на позиціях філософського ідеалізму, суб'єктивного (Фіхте) та об'єктивного (Шеллінг).

Йоганн Готліб Фіхте створив так звану «практичну» філософію, розуміючи під практикою діяльність розуму суб'єкта (людини), що пізнає. У своєму основному творі «Науковчення» він виклав концепцію «чистого Я», розуміючи під ним автономну свідомість індивіда, як би відірвану від зовнішнього світу (простіше кажучи, «Я» – це мислячий суб'єкт, активний за своєю природою). На переконання Фіхте, предметом філософії повинен бути не зовнішній світ, а «чисте Я», тобто активна і творча діяльність мислення людини, що пізнає. Воно і є справжнім буттям на відміну від кантівських «речей у собі».

Між «Я» і «не-Я» (зовнішнім світом) постійно є суперечності. Суперечності між ними виникають зовсім природно і з необхідністю, адже «не-Я» завжди чинить опір пізнанню, протистоїть суб'єкту. Цей опір надає руху «чистому Я», надає імпульси його активності. У ході цього процесу формується й «інстинктивне Я», тобто самосвідомість.

Фіхте обґрунтовував думку про те, що основне завдання людини полягає в активному перетворенні природи та суспільних відносин. Перетворити означає насамперед пізнати. Однак діяльність суб'єкта не тільки має характер пізнання, а й несе в собі моральний зміст, оскільки утверджує певне (у цьому випадку активне) ставлення суб'єкта до зовнішнього світу (об'єкта). Рух людської думки є суперечливим за своїм характером. Пізнання ніколи не може бути завершеним, воно завжди залишається процесом. Таким є й перебіг усєї історії пізнавальної діяльності людства.

Філософ вважав, що діяльна активність мислення дозволяє людині бути по-справжньому вільною. Але свобода – це не свавілля, а усвідомлене підпорядкування себе природній та історичній необхідності. Вона завжди конкретно-історична, тобто визначається характером епохи та її обставин.

Фіхте був прихильником приватної власності, в якій він убачав принцип устрою суспільства і держави. В одному із своїх трактатів він намалював образ «ідеальної» держави з розвиненою системою розподілу суспільної праці. Основне значення його творчості («філософія активності») полягає у розкритті творчої природи людського мислення, динамічності і суперечливості процесу пізнання. Йоган Фіхте вірив

у реальну можливість пізнання світу і знаходження людиною практичної влади над навколишньою природою.

Фрідріх Вільгельм Шеллінг. Якщо Й. Фіхте протиставляв суб'єкт («Я») і об'єкт («не-Я»), то його співвітчизник *Фрідріх Шеллінг*, навпаки, у своїй «філософії тотожності» розвивав учення про їхній збіг та злиття. На його переконання, справжня філософія повинна поєднувати та примиряти ідеальне і реальне, кінцеве і нескінченне.

У філософії Шеллінга на першому місці перебувала природа як самостійний об'єкт дослідження. Його інтерес до природи був не випадковий, оскільки в той час відбулися важливі відкриття в галузях фізики, хімії та фізіології. Як і більшість німецьких філософів тієї пори, Шеллінг розглядав природу з позицій філософського ідеалізму: як породження і втілення якогось духовного начала. У розумінні природи він увів методологічні принципи суперечливості і розвитку. Такий підхід сприяв активному подоланню механістичної картини світу, що панувала у філософії і природознавстві XVII–XVIII ст. Він відстоював також принцип загального зв'язку, єдності всього з усім. Можна сказати, що філософія Шеллінга – це ідеалістична діалектика (теорія розвитку) природи.

Вихідним принципом учення Шеллінга був принцип тотожності (збігу) духу і природи. Суб'єкт (людина) і об'єкт (природа) нерозривно взаємопов'язані і створюють «цілісну нерозрізненість» суб'єктивного та об'єктивного. Абсолютний розум (Бог) і є те, у чому зливаються суб'єктивне та об'єктивне. Що стосується природи, то в ній панує принцип градації і полярності. Градація означає, що природа є системою ступенів, де нижчий ступінь – основа для більш високого. Принцип полярності припускає, що природа просякнута боротьбою протилежних начал: притягування і відштовхування, подразливості і сприйнятливості, кінцевого і нескінченного. Найвищого ступеня полярність досягає в людині, в якій вона існує у вигляді протилежності між добром і злом.

Природа є організованою, у ній переплетені і взаємодіють різні процеси (фізичні, хімічні та ін). Вона вся одухотворена і розумна, у ній діють закони і закономірності, виявляється якась активна сила. Процеси життя в природі (рослини, тварини) логічно підводять до виникнення більш складної впорядкованої реальності. Такою реальністю є світ суспільного життя, в якому втілюється вільна діяльність людей. Суспільство – це система взаємодії людей, завдяки чому стають мож-

ливими і їхня свідомість, і воля. На переконання Фрідріха Вільгельма Шеллінга, історія суспільства спрямована до все більш досконалого і вільного стану соціуму. За всім цим криється якась загальна закономірність, яка спрямовує історію до певної мети.

Філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення *Гегеля*. Він створив систему гранично раціонального об'єктивного ідеалізму, або, за його власним визначенням, «абсолютний ідеалізм». Філософська система Гегеля характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. У своїй творчості він охопив та зробив суттєвий внесок у широке коло таких галузей філософського знання, як діалектика, логіка, гносеологія, історія, філософія права, філософія історії тощо. Основні праці Гегеля: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «Філософія природи» (1817), «Філософія права» (1821).

Головним у всій системі Гегеля є поняття Абсолютної ідеї. Під нею він розумів якийсь цілісний світовий розум, сутність і внутрішній зміст усіх речей. Цей Розум (Дух) – нескінченна міць і невичерпне багатство, джерело всього сущого. Абсолютна ідея у прихованому («згорнутому») вигляді містить усі можливі природні, суспільні та духовні явища. Вона як би керує «хором» усіх світових подій, виступаючи як істинне, вічне начало і рушійна сила всього існуючого. У ході саморозвитку вільний за своєю сутністю світовий розум послідовно проходить декілька ступенів, розвиваючись від абстрактного («бідного», простого) до конкретного («багатого», складного) стану. Вихідною «клітинкою» Абсолютної ідеї є «поняття» як безпосереднє джерело всіх конкретних речей, їх внутрішній духовний стрижень.

У теоретичній системі Гегеля вихідним є принцип тотожності (збігу, злиття) мислення, свідомості та буття. На думку філософа, це означає, що весь існуючий світ (природа, суспільство та людина) являє собою втілення і вияв Абсолютної ідеї. Це могутнє духовне начало – активне і діяльне. У ході свого розвитку Абсолютна ідея відчужує (виявляє) себе у вигляді природи, суспільства та людської історії. Тому світовий процес розумний, логічний та закономірний, розвивається від нижчого до вищого. «Усе дійсне є розумним, – підкреслював Гегель, – усе розумне рано чи пізно стає дійсним» (існуючим).

Методом філософії Гегеля є діалектика, яка припускає розвиток усього сущого з абсолютної ідеї, вічне народження, становлення і не-

минучу загибель усього. Уся філософська система німецького мислителя складається із трьох частин:

– *логіка* (розвиток ідеї в її власному лоні, стихії «чистого мислення»);

– *філософія природи* (розкриття ідеї у формі «інобуття», речей та процесів);

– *філософія духу* (розгортання Абсолютної ідеї в історії суспільства та мисленні людини).

Стан переходу ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу є тією самою Абсолютною ідеєю, але збагаченою в процесі свого діалектичного розвитку. Дух втілюється не тільки в людському дусі, свідомості, а й у різних формах взаємовідносин людей. Як же реалізується механізм діалектичного руху понять, категорій у Гегеля? Він являє собою логічний рух понять, категорій, таких, наприклад, як якість, кількість та міра.

Для матеріаліста вони є відображенням об'єктивних сторін дійсності, тобто якостей, кількостей, мір об'єктів, процесів світу. Однак, за Гегелем, ці категорії – доприродні, досупільні сутності, перед якими у «вихідному пункті» Абсолютної ідеї як попередні розвиваються ще абстрактніші сутності: буття, ніщо, становлення. Три ступені розвитку – це тріада, якій нарівні з багатим діалектичним змістом притаманна й догматична вимога ідеалістичної системи німецького філософа. З одного боку, у тріадах виражена така важлива риса руху понять, як взаємне заперечення і взаємне збагачення розумового змісту тези та антитези. Отже, на рівні синтезу здійснено становлення якісно нового етапу діалектичного розвитку, який включає попередні елементи як свої. Категорія «зняття» виражає взаємозумовлені в процесі розвитку моменти спадковості та заперечення.

З другого боку, парадокс розуміння розвитку в Гегеля полягає у тому, що згідно з його системою саме на етапі природних процесів відсутнє становлення, оскільки природа не розвивається в часі, а лише виявляє свою різноманітність у просторі. Таким чином, філософська система Гегеля перетворилася на метафізичні кайдани, які не дали змоги його геніальним діалектичним ідеям і положенням повною мірою розвернутися та адекватно виразити все своє багатство.

До таких ідей і положень належать і закони діалектики. У законі взаємного переходу кількісних і якісних змін надзвичайно глибокими як у світоглядному, так і в методологічному плані були розкриття й обґрунтування механізму розвитку, змісту стрибків – якісних пере-

ходів у процесі розвитку. Закон заперечення заперечення розкриває напрямок розвитку. У законі єдності та боротьби протилежностей усебічно розкриваються суперечності як джерело саморозвитку явищ, предметів, процесів.

Узагалі-то суперечності постають «душею» всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей, тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він нібито сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою. Унаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля – як видатного теоретика діалектики, бо він не тільки стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив учення про протилежності.

Водночас у вченні про логіку очевидним компромісом з «консервативною» філософською системою був висновок про те, що протилежні сторони суперечності примиряються. У філософії історії, поступаючись вимогам філософської системи, в якій іманентно було викладено визнання кінцевих, остаточних результатів як пізнання, так і історії, Гегель фактично не може запобігти такому висновку: подібно до того, як людське пізнання вичерпує себе в пізнанні Абсолютного духу (тобто змісту філософії Гегеля), так само й соціально-політична історія людства завершує себе в сучасній Гегелю Пруській державі.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони і категорії діалектики та за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній із них простежити виникнення, розвиток та розв'язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка ввібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання.

Проте філософія Гегеля не є вільною від певних недоліків. Головний із них – це суперечливість між його системою та методом:

а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку.

Природа, за Гегелем, не розвивається у часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо за діалектикою Гегеля процес пізнання нескінченний, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток пруською монархією, яка вважала-ся вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті неоднозначно. Він має багато послідовників і супротивників. Розглядаючи саморозвиток духу, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель практично з позиції об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

Людвіг Андреас Фейєрбах. Період німецької класичної філософії закінчує філософська система *Фейєрбаха*. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля, але вже в 1827–1828 рр. починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє власну філософію. Його основні праці: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Тези до реформування філософії» (1842), «Основні положення філософії майбутнього» (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самому постановленні проблеми, так і в її розв'язанні, і в цьому полягає її своєрідність. Викремимо такі риси вчення Фейєрбаха.

1. Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу. Він стверджував, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидав погляди на природу як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним. Річ у тім, що в центрі його філософії – учення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому Фейєрбах говорив про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. Людина, за Фейєрбахом, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. У цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму й усвідомити роль практики у процесі пізнання та суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівську діалектику і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

4. У теорії пізнання Фейєрбах стояв на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називав чуттєвою філософією, але не заперечував взаємозв'язок чуттєвого і раціонального. Він підкреслював, що чуттєве має доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як й ідеалізму, він убачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини.

6. У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, а й головним чином матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, притаманні філософії Людвіга Андреаса Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, справила значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж німецька класична філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерні системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

§ 10. Російська філософія XIX – початку XX ст.

Російська філософія починає своє існування з XIX ст. Будучи частиною світової філософської думки, вона водночас являє собою цілком самостійний напрям зі своєю тематикою і специфічним підходом до

розв'язання найістотніших філософських проблем. Про самотність російської філософії засвідчили вперше «Філософічні листи» *Петра Чаадаєва* (1794–1856). Саме в них були поставлені проблеми, що були характерними для російської філософії того часу. Своєрідність історії Росії Чаадаєв убачав у її культурно-географічному положенні (між Сходом і Заходом). Він один із перших у Росії усвідомив необхідність синтезу східної і західної культур. Філософія Чаадаєва дала поштовх розколу в російській філософській думці XIX ст. і виникненню в ній у 30–40-х рр. двох протилежних течій – *західництва* та *слов'янофільства*. Між цими течіями точилася гостра суперечка про історичну долю Росії, її минуле, сучасне і майбутнє, її призначення у світі.

Представники західництва (західники) виступали за ліберальні реформи, поступову ліквідацію кріпацтва, вважаючи за необхідний і неминучий для Росії західноєвропейський шлях розвитку. До західників належали *Борис Чичерін* (1828–1904), *Тимофій Грановський* (1813–1855), *Василь Боткін* (1812–1869), *Іван Тургенєв* (1818–1883) та ін. Теоретичними джерелами західників були філософія історії Шеллінга, Гегеля, Фейєрбаха, а також філософсько-соціологічні ідеї Чаадаєва. Західництво створило раціоналістичну традицію в російській філософії, спрямовану на обґрунтування наукового знання, прав особистості, громадських свобод, соціальної еволюції. Політичним ідеалом представників західництва були конституційні буржуазно-парламентарні держави Західної Європи.

До слов'янофілів належали *Олексій Хом'яков* (1804–1860), *Іван Кирєєвський* (1806–1856), *Костянтин Аксаков* (1817–1860), *Юрій Самарін* (1819–1876), *Олександр Кошелєв* (1806–1883) та ін. Вони виступили з обґрунтуванням самотнього шляху історичного розвитку Росії, що відрізнявся від західноєвропейського і в чомусь був протилежним йому. Вони вважали, що плоди цивілізації в Європі в загальнолюдському вимірі обертаються скоріше втратами, ніж надбанням, бо вони оплачені дуже високою ціною – утратою цілісності особистості, перетворенням людини з «образу і подоби Божої» на просту статистичну одиницю буржуазного ринку.

Слов'янофільство є оригінальною російською філософсько-ідеалістичною течією. У його основі лежить ідея про месіанську роль російського народу, його релігійну і культурну самотність і навіть винятковість. Вихідну тезу вчення слов'янофілів становить твердження

ня про вирішальну роль православ'я для розвитку всієї світової цивілізації, позаяк саме православ'я сформувало той «російський дух», що створив російську землю в її нескінченному обсязі. Слов'янофіли розглядали народ як певний постійний набір ідеальних якостей, виокремлюючи в ньому особливу незмінну духовну сутність. Призначення великих особистостей полягає в тому, аби бути представниками цього народного духу. Їхня велич насамперед залежить від того, наскільки вони зуміли виразити прагнення і бажання народу.

У другій половині XIX ст. оформилися два напрями в російській філософії: *революційно-демократичний* та *релігійно-ідеалістичний*. Найвидатнішими представниками першого напрямку були *Микола Чернишевський* (1828–1889) та *Георгій Плеханов* (1856–1918). Чернишевський був одним із ідеологів російського селянського соціалізму. Він уважав, що Росія може оминати капіталізм і перейти безпосередньо до соціалізму. Однак обшинний соціалізм Чернишевського припускав відкидання цивілізації та утримання Росії в первісному стані.

Філософія Чернишевського, яка започаткована на антропологізмі, виходила з виробленої природничими науками ідеї про єдність людського організму. Для Чернишевського царина морального – це тільки функціональний придаток фізіологічного процесу, який, у свою чергу, приводить у дію процес соціальний. Тому людина за одних обставин буває доброю, а за інших – злою. Аби спрямувати людину в бік морального розвитку, необхідно насамперед змінити реальні умови її життя, її соціальне становище. Моральний світ, за Чернишевським, як і світ фізичний, підпорядковується закону причинності. Усі явища, що відбуваються в ньому, взаємопов'язані і чітко визначені природою людини. Мислення полягає в доборі відчуттів та уявлень, що відповідають потребам мислячого організму в цю хвилину, а дії і вчинки зводяться до досягнення результатів, намічених мисленням. Усі люди – егоїсти, ними рухає бажання добра для себе. Добро – це велика користь, а позаяк бажання в усіх однакові, то звичайна ощадливість і розважливість зобов'язують зменшувати егоїзм і надавати йому розумної форми (теорія «розумного егоїзму»).

Плеханов, основоположник російського марксизму, був прихильником моністичного розуміння історії. Ідею Карла Маркса про визначальну роль економічних відносин він корегував шляхом виділення підстави цих відносин у вигляді географічного середовища. Географічне середовище, на його думку, визначає характер продуктивних сил,

створює об'єктивні передумови для стрибкоподібного розвитку соціальної надбудови.

Створена Плехановим модель історичного матеріалізму істотно відрізнялася від марксистського вчення. Він навіть гадки не мав, що в Росії здійсниться революція до того, як капіталізм набере повної сили і пролетаріат не становитиме більшу частину населення. Плеханов не вніс нічого нового в методологію марксизму. З часом російський марксизм дедалі тісніше почав зближатися з народництвом і дістав своє остаточне завершення в більшовизмі.

Основи російської релігійної філософії заклав видатний російський мислитель *Володимир Соловйов* (1853–1900). Син відомого історика Сергія Соловйова, він навчався в Московському університеті і духовній академії. Після захисту докторської дисертації деякий час працював професором в університетах обох столиць, але після публічного захисту учасників убивства Олександра II вимушений був піти у відставку і до кінця життя займатися філософією та публіцистикою. Перше уявлення про його філософську систему можна скласти уже за назвами основних творів: «Виправдання добра» (1897); «Теоретична філософія» (1899), «Життєва драма Платона» (1898), «Сенс любові» (1894) та ін.

Центральна ідея філософії Соловйова – *ідея всеєдності*. У своїй філософії всеєдності він намагався довести, що синтез філософії, науки і богослов'я надасть можливість створити «цілісне знання», яке через «цілісне суспільство» приведе до «цілісного життя». Цілісне життя встановить живу та істинну єдність Творця і творіння, посередником між якими виступить так звана світова душа, або Софія. Звідси виникає «вільна теократія», яка, за Соловйовим, повинна бути створена на основі об'єднаного християнства в церковно-монархічній державі. Етика її громадян має базуватися на основі загальних моральних цінностей «абсолютного добра», поширених свого часу Христом.

Ще одним представником цього напрямку є *Микола Бердяєв* (1874–1948). Коло його інтересів зосереджувалося на питанні пошуку засобів духовного оновлення та самоідентифікації суспільства й особистості, проблемах історіософії, антропософії та персоналізму. Джерелом філософських побудов Бердяєв уважав християнське віровчення з акцентом на містичному світосприйнятті. Основні філософєми Бердяєва такі: укоріненість особистісного, історичного та соціального буття в Бозі, примат свободи над Богом та буттям. Для Бердяєва важливими атри-

бутами відносин Бога і людини є творчість, екзистенція та свобода. Свої погляди він виклав у працях «Філософія свободи» (1911), «Сенс творчості» (1916), «Сенс історії» (1923) та ін.

Важливий внесок у розвиток російської релігійної філософії зробили і такі філософи, як *Микола Лоський* (1870–1965), *Павло Флоренський* (1882–1937), *Семен Франк* (1877–1950), *Лев Карсавін* (1882–1952), *Іван Ільїн* (1882–1954), *Олексій Лосєв* (1893–1988) та ін. Це мислителі різних поглядів, але всіх їх об'єднували інтерес до духовних цінностей, визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття, моральності, пошук змістовних творчих основ людського буття. Спадкоємці ідей, зокрема ідей всеєдності, до яких закликали видатні представники російської інтелігенції *Петро Чаадаєв* та *Володимир Соловйов*, головне завдання філософії вбачали у формуванні теорії про світ як єдину цілісність з позиції морально-релігійного досвіду.

Релігійні та філософські ідеї відображено в літературі. Поети-декаденти і символісти – *Олександр Блок*, *Андрій Бєлий*, *Валерій Брюсов*, *Дмитро Мережковський* – оспівували людину. Релігійний умонастрій демонстрували щомісячник «Русская мысль» (редактор *Петро Струве*). У збірниках «Проблеми ідеалізму» (1902) та «Вехи» (1909) *Павло Новгородцев*, брати *Сергій* та *Євген Трубецькі*, *Сергій Булгаков*, *Микола Бердяєв* та інші вели полеміку з матеріалізмом та марксизмом.

Однією з філософських течій, орієнтованою на гуманістичний погляд на людину і світ, став російський *космізм*. У руслі цієї філософії проблема людської солідарності майбутнього людства розв'язується не так, як у філософії всеєдності, а з інших позицій. За світоглядну основу беруться як релігія, так і наука: мрії про майбутнє постають поряд із науковим аналізом, але зберігається постійна для російської філософії ідея єднання людей. У роботах основних представників філософії космізму *Володимира Одоєвського* (1803–1869), *Миколи Федорова* (1828–1903), *Миколи Морозова* (1854–1946), *Костянтина Цюлковського* (1857–1939), *Володимира Вернадського* (1863–1945) та інших обґрунтовується необхідність єднання людей на основі ідей екологічного змісту. Людське суспільство розглядалося не як випадкове явище у Всесвіті, воно мало стати могутнім чинником у космічній протидії хаосу, збільшенні ентропії. Науково-технічні проекти *Костянтина Цюлковського* стали фундаментом сучасної космонавтики, технічним доповненням до «космічної філософії». Космосу, заповненому

різними формами життя, і людині, її розуму та творчості відводилося в цих проєктах основне місце. Виокремлення в російському космізмі глобально-екологічної проблематики привело згодом до розробки видатним українським ученим і філософом Володимиром Вернадським учення про ноосферу та формування антропокосмічного світогляду.

Висновки до розділу 2

Ураховуючи наведене, можна визначити основні риси, притаманні філософії кожного з розглянутих періодів.

1. Основними рисами стародавньої філософії є: наявність різноманітних шкіл, течій, напрямів, ідей яких стали джерелом виникнення майже всіх пізніших типів світогляду; поява стихійної діалектики, створення цілісної картини світу на основі уявлень про єдині начала буття.

2. Основними рисами філософії Середньовіччя є: засилля релігії в усіх сферах життя; схоластика як спосіб філософствування; теоцентризм; геоцентризм; переважання ідеалістичних напрямів у філософії; слабкі паростки матеріалізму.

3. Основними рисами філософії доби Відродження є: гуманізм; геліоцентризм; критика схоластики; відродження античної діалектики; пантеїзм; повернення до матеріалізму; дослідження проблем формування держави на переломному етапі переходу до буржуазних суспільних відносин.

4. Основними рисами філософії Нового часу є: зв'язок із наукою; критика схоластики; упровадження в науку експериментальних і математичних методів дослідження; раціоналізм та емпіризм як визначальні напрями філософії; розроблення і застосування у процесі пізнання методів індукції та дедукції; просвітництво; розробка вчення про людину та її невід'ємні права.

5. Основними рисами німецької класичної філософії є: ґрунтовна розробка теорії діалектики, її логіки і методології, законів, категорій та принципів; змістовна критика традиційної метафізики; розгляд проблем теорії пізнання; змістовна розробка матеріалістичної концепції світорозуміння; постановка питання про розвиток суспільства як закономірний процес.

6. Основними рисами російської філософії XIX – початку XX ст. є: відсутність чіткої демаркаційної лінії між матеріалізмом та ідеаліз-

мом; розробка переважно проблем людини і суспільного устрою, а не гносеології та онтології; літературна і літературно-критична форма філософствування; виразна релігійно-моральна спрямованість; широкий діапазон світоглядної проблематики.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні характерні риси філософської культури Стародавньої Індії.
2. У чому полягають особливості традиційного філософського мислення у Стародавньому Китаї?
3. У чому виявляється космоцентризм античної філософії?
4. Які філософи Античності вам відомі?
5. Як філософи Мілетської школи відповідали на запитання: «Що є першоосною всього існуючого»?
6. Хто з античних філософів переорієнтував філософію з пізнання природи на пізнання людини?
7. У чому полягає особливість філософії Платона? Розкрийте сутність його філософії.
8. Ученню яких античних філософів притаманні елементи діалектики?
9. В якому зв'язку, за Аристотелем, знаходяться матерія та форма?
10. Назвіть визначальні ознаки середньовічної філософії.
11. Які філософи Середньовіччя вам відомі?
12. Що таке схоластика?
13. Які позитивні ідеї було розроблено середньовічними мислителями?
14. У чому полягає сутність суперечки про природу універсалій, яка мала місце в схоластичній філософії?
15. У чому полягає гуманізм філософії Відродження?
16. Що таке пантеїзм? Назвіть його представників.
17. Які особливості натурфілософії епохи Відродження?
18. У чому полягають особливості філософії Реформації?
19. Які методи пізнання розвивали Ф. Бекон та Р. Декарт?
20. У чому полягає значення емпіризму і раціоналізму? Які особливості цих напрямів?
21. Окресліть характерні риси і сутність пантеїзму Б. Спінози.
22. Визначте ключові моменти французької філософії XVIII ст.
23. Назвіть основних представників німецької класичної філософії. Що притаманно їх вченням?
24. На якій підставі І. Кант зробив висновок про незпізнаваність світу?

25. Як слід розуміти слова К. Маркса: «У Гегеля діалектика стоїть на голові, треба її поставити на ноги, аби розкрити під містичною шкаралупою раціональне зерно»?
26. Які, за Гегелем, основні етапи розвитку Абсолютної ідеї?
27. Визначте та обґрунтуйте сутність діалектики Гегеля.
28. У чому полягає антропологізм матеріалістичної філософії Л. Фейєрбаха?
29. Чому період кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Росії нерідко називають духовним ренесансом?
30. Які основні проблеми ставила російська філософія першої половини ХХ ст.?
31. Назвіть головні риси російського космізму.

Розділ 3

Сучасна світова філософія

Сучасність у філософії має свій внутрішній масштаб. Зазвичай початком сучасного етапу вважають кінець XIX ст., коли виникли нові форми філософствування, що стали домінуючими в Європі XX ст., основні ідеї яких розробляються й сьогодні¹. XX століття являло собою особливий етап у розвитку сучасного суспільства. Воно вирізняється конфліктністю, суперечливістю, інтенсифікацією соціальних процесів, прискоренням темпів соціальних змін. Зрештою, це час зародження глобальних проблем. Усе це не могло не позначитися на характері тих питань, які висували філософи. Філософська парадигма сучасності виступає як планетарне явище і могутня поліфонія етносоціальних світоглядних ментальностей.

Сучасна філософія є часткою світової культури і має статус вселюдської цінності. Її вивчення дає ключ до розуміння багатьох процесів, що відбувалися і відбуваються у духовному житті західного суспільства, інтенсивного діалогу, за яким орієнтується нині Україна.

§ 1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми

Філософію, яка існувала до середини XIX ст., називають класичною. Це був значний крок у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерна ознака цієї філософії – безмежна віра в розум. Філософам-класикам притаманні пізнавальний оптимізм, упевненість у тому, що раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу розв'язати всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину та історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і утверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

¹ У зв'язку з обмеженістю обсягу цього підручника у розділі розглядаються в основному західні напрями і течії сучасної філософії.

Філософія сучасності (некласична) формувалася насамперед як антитеза класичній, як певне нове філософське мислення. Для сучасної філософії характерні такі суттєві риси.

1. Сучасна філософія характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомими є: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, неотомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія, марксизм та ін. Проте це аж ніяк не означає її «космополітизацію». Навпаки, сучасна філософія набула «загальнолюдського», «планетарного» характеру. Річ у тім, що ХХ–ХХІ ст. – це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. За цих умов філософія вперше за всю свою історію стає реально «світовою філософією» – її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки.

2. У сучасній філософії спостерігається відмова від раціоналізму: орієнтація на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм (від лат. *irrationalis* – нерозумний, несвідомий) – це система філософських учень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкти як основні види пізнання. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався у ХІХ ст. У ХХ ст. цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; «філософію мислення» замінює «філософія життя».

3. Більшість сучасних філософських систем має антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм виявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як «міру всіх речей», і з неї та завдяки їй намагатися зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру.

4. У сучасній філософії спостерігається суперечливе ставлення до науки. З'явилися погляди, які дістали назву сцієнтизму та антисцієнтизму. Сцієнтизм (від лат. *scientia* і англ. *science* – знання, наука) – позиція світогляду, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про універсальну культурну цінність і достатню умову для орієнтації людини у світі. Наука – це універсальне «всезнання», що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях.

Як усвідомлена орієнтація сцієнтизм утверджується в західній культурі наприкінці ХІХ ст., причому одночасно виникає і протилежна

світоглядна позиція – антисцієнтизм. Антисцієнтизм стверджує принципову обмеженість науки у розв'язанні проблем людського існування, звертає увагу на негативні наслідки науково-технічного прогресу. Він тлумачить науку як «дегуманізуючу силу», що є джерелом трагічності людського існування.

5. За сучасної епохи набула подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались і народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

6. У ХХ ст. переважна більшість філософських шкіл і течій протистояла філософії марксизму. Це визначалося тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалося на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Тривалий час філософія розвивалася у сфері ідеологічного протистояння. Замість того, аби розв'язувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі місця у філософських концепціях одна одної. На цьому тлі посилювалися намагання побудувати філософські системи, які прагнули звільнитися від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Серед безлічі напрямів і течій філософії сучасності є декілька ліній, які найбільш яскраво характеризують основні тенденції її розвитку. Це, по-перше, ірраціоналістично-гуманістична; по-друге, сцієнтистська; по-третє, релігійна; по-четверте, марксистська філософія. Як основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, як позначився їхній вплив на соціокультурне буття, світорозуміння та духовність людини, якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому вони зазнали невдач? Саме ці питання знаходитимуться в центрі нашої уваги.

■ § 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії

Філософія життя. Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоюють багато різних шкіл і напрямів. Серед них значне місце належить *філософії життя*. Цей напрям сформувався на межі ХІХ–ХХ ст. і набув сили головним чином у Німеччині та Франції. Його

заснував *Артур Шопенгауер* (1788–1860). Його філософську концепцію, яка концентрується навколо центральної категорії «воля», викладено у творі «Світ як воля і уявлення». На думку Шопенгауера, світ – це дзеркало, в якому світова воля виявляється через безліч предметів і подій. Вищим ступенем вияву волі є людина. Розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним, і єдине, що якимось упорядковує його, – це «світова воля» і аж ніяк не розум.

Примат волі над інтелектом підтверджується вчинками людини, оскільки в основній своїй масі вони диктуються не доводами розуму, а інстинктами і бажаннями. Найсильніший інстинкт – інстинкт продовження роду. Людина може сподіватися тільки на себе; єдиний вихід із світового абсурду – погасити волю до життя, відмовитися від її спокус і тим самим досягти нірвани.

Якщо онтологічну позицію Шопенгауера можна виразити тезою «світ як воля», то його гносеологічні погляди описуються тезою «світ як уявлення». Він вважав, що навколишній світ існує лише як об'єкт для суб'єкта. Оскільки воля «сама по собі є несвідомою і сліпою», то й раціональне пізнання є для неї неприйнятним. Тому основним є інтуїтивне пізнання, яке здійснюється за допомогою переживання світу. А звідси виходить, що вищим видом пізнання є не наука, а мистецтво, яке базується на інтуїції і здатне «як дзеркало світу» глибше розкрити волю до життя. Отже, воля для Шопенгауера – це сутність світу. Вона є визначальним принципом онтології, гносеології, етики та естетики. Воля – це все, оскільки «немає волі – немає уявлення, немає світу».

Артур Шопенгауер лише висунув основні ідеї нової філософії, а всебічного розгляду вона набула у таких школах, як *філософія волі до влади Фрідріха Ніцше* (1844–1900) та його послідовників; *академічна школа філософії життя – Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Георг Зіммель* (1858–1918), *Освальд Шпенглер* (1880–1936); *школа творчої еволюції Анрі Бергсона* (1859–1941) та його послідовників. Коротко розглянемо ці школи.

Філософія волі до влади. Німецький філософ і поет *Фрідріх Ніцше* виклав свої погляди у творах «Так говорив Заратустра», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Воля до влади», «Антихристиянин» та ін. Основні положення філософії Ніцше можна звести до такого.

По-перше, Ніцше оцінював навколишній світ як хаотичний потік життя, активний життєвий універсум. Життя – це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття та свідомості. Воно виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом усіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера не-свідомих життєвих потягів.

По-друге, на основі «волі до життя» Ніцше розвинув концепцію «волі до влади». Поняття волі як основи всього існуючого він запозичив у Шопенгауера, але в його працях ідеться не про абстрактну «світову волю», а про конкретно визначену волю – волю до влади. Ніцше був переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і у тваринному світі. Воля до влади – це мовби «душа» світу, укорінена в його глибинних надрах. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими. Владолюбство органічно притаманне також усім людям, хоча і різною мірою. Справжнім буттям людини можуть бути тільки постійний рух і становлення, невинна творчість. Будь-яка дія людини, на думку філософа, – це свого роду властолюбство.

По-третє, найвищим типом людини Ніцше вважав надлюдину (супермена), що звільнилася від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією німецького філософа на догматичне християнство, яке, на його думку, зробило людину слабкою, покірною та приниженою. Усе краще в людині, писав Ніцше, знищило християнство. Воно завжди було на боці слабких, настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На протигагу християнському ідеалу Ніцше дав свій ідеал людини сильної, владної. Він писав: «“Бог помер!”», бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому – “Хай живе Бог!”», але не Бог безсилим рабів, а Бог всесильних суперменів!».

Академічна філософія життя. Так само, як і Ніцше, *Вільгельм Дільтей* вважав, що основним завданням філософії є осягнення життя. Він розглядав історію Духу починаючи з найдавніших часів. У його розумінні Дух – це не тільки індивідуальна свідомість, а й самі філософські системи (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм та ін.). Дух не можна пояснити лише за допомогою засобів науки. «Не пояснити, а зрозумі-

ти за допомогою засобів інтуїтивного проникнення» – такий підхід Дільтея. Психологія «розуміння» має засновуватися на самоспостереженні, «вживанні», «самопереживанні» та інших подібних методах дослідження. «Остання таємниця життя» не може бути пізнана до кінця, до неї можна лише весь час наближатися.

Георг Зіммель для того, аби розкрити проблему життя, звертався до історії культури і взаємовідносин людини з нею. Життя – це невинна боротьба зі смертю, довічна плинність та мінливість форм культури. Історія культури являє собою невблаганне породжування «життям» все нових і нових культурних форм, які рано чи пізно старіють і стають гальмом для життя. Доля культури через це завжди трагічна, так само як трагічна і вся історія людського роду.

Поняття «життя» в культурно-історичному плані інтерпретує і *Освальд Шпенглер*. Життя для нього – це «доля», «душа» культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Концепцію творчої еволюції розвивав представник французького інтуїтивізму лауреат Нобелівської премії *Анрі Бергсон*. Як і його попередники, він закликав розглядати життя не як щось закріплене і завершене, а як безперервне творче становлення. Для Бергсона життя – це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, «життєвий порив». Матерія – якісне начало буття – хоча й спричиняє опір, але все ж таки підкоряється життю. Людина тлумачиться Бергсоном як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією. Інтуїція (від лат. *intueri* – раптове осяяння) – це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в «інтимну сутність» предметів. Інтуїція являє собою один із виявів життєвого пориву, який містить ясність і очевидність. Бергсон характеризував інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії полягає в тому, аби допомогти людині оволодіти інтуїціями.

Феноменологія. Помітний вплив на сучасну філософську культуру справила феноменологія – філософський напрям, який прагне звільнити філософську свідомість від натуралістичних настанов, досягти власної сфери філософського знання – рефлексії свідомості про свої акти та їхній зміст, виявити фундаментальні основи пізнання, людського існування та культури. Цей напрям заснував німецький

філософ і вчений, професор Гальського та Фрайбурзького університетів *Едмунд Гуссерль* (1859–1938). Він прагнув відмежувати філософію від природознавства, яке стихійно стоїть на матеріалістичних позиціях, відвести їй якусь цілком ізольовану від усіх інших наук галузь. Такою галуззю має бути «трансцендентальний світ чистої свідомості». Чиста свідомість – це самоочищення свідомості від схем, догм, шаблонних ходів мислення, які нав'язують їй. Така свідомість має справу з феноменами, тобто з тими, що нам надано, що перед нами з'явилося («феномен» із давньогрецької – явище, поява).

Феномени розуміються не як психічні явища, а як деякі абсолютні сутності, що мають всезагальне значення, незалежні від індивідуальної свідомості, але такі, що одночасно знаходяться тільки в ній і не можуть існувати поза нею.

Очищення свідомості, згідно з Гуссерлем, здійснюється за допомогою багатоступінчастого методу – «феноменологічної редукції», у результаті чого виключаються із розгляду або «залишаються в дужках» увесь навколишній світ, усі існуючі погляди, наукові теорії і саме питання про існування того, що є предметом дослідження. У такий спосіб ми як би звертаємося до самих речей у вигляді сфери свідомості, вільної від відношення та реальності, але зберігаючи все багатство свого обґрунтування, ідеалізації. Отже, феноменологія за своєю сутністю є наукою факту, гранично узагальненою та ідеалізованою. Сам Гуссерль вважав її дескриптивною, або описовою, наукою.

Представники феноменології прагнуть виділити чисту, тобто допредметну, досимволічну свідомість, або «суб'єктивний потік», і визначити його особливості. Це робиться тому, що свідомість – дуже складне утворення з різними функціями. Виділивши «чисту» свідомість, можна зрозуміти сутність свідомості взагалі. Головною характеристикою свідомості взагалі є її постійна спрямованість на предмети, тобто інтенціональність.

Свідомість у чистому вигляді, або «абсолютне Я», що одночасно є центром потоку свідомості людини, нібито конструює світ, привносячи у нього «змісти». Усі види реальності, з якими має справу людина, пояснюються з актів свідомості. Об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від свідомості, просто немає. Свідомість пояснюється із самої себе як феномен.

Вирішальну роль у феноменології відіграють методи дослідження. Найбільш докладно Гуссерль розробив метод ідеалізації, або сутніс-

ного описування. Це метод пізнання чистих ідеальних властивостей, таких як «чисельність», «кольоровість», «вродливість». Такі властивості називаються «ейдосом» (від грец. *eidōs* – вид, образ, ідея). У процесі ідеалізації необхідно абстрагуватися від основи, в якій дані властивості конкретизуються, а також від її індивідуальних і родових властивостей. Пізнавальне зусилля має бути сконцентроване на якісній стороні «ейдосу».

У першій половині ХХ ст. феноменологія була досить поширеною і навіть модною філософією. Її запроваджували у різні сфери людської діяльності, наприклад у мистецтво, оскільки мистецтво, безсумнівно, має справу перш за все переважно із феноменами. Так само широке використання феноменологія дістала у культурології, соціології та політології.

Екзистенційна філософія. Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямі західної філософії належить екзистенційній філософії. Вона зародилась у середині ХІХ ст., коли на протигагу об'єктивному ідеалізму гегелівської філософії датський філософ *Сьорен К'єркегор* (1813–1855) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін «екзистенціалізм» (від лат. *existentia* – існування). Ідеї К'єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-ті рр. ХХ ст. німецький філософ *Мартін Хайдеггер* (1889–1976) у книзі «Буття і час» сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція» – людське існування. Подібних висновків незалежно від Хайдеггера доходив інший німецький філософ *Карл Ясперс* (1883–1969). Упродовж 1930-х рр. виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи *Альбер Камю* (1913–1960), *Жан Поль Сартр* (1905–1980), *Габріель Марсель* (1889–1973), *Моріс Мерло-Понті* (1908–1961) та ін.

Що ж таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм – це ірраціоналістична філософія, предметом вивчення якої є не об'єктивна реальність, а внутрішній світ людини.

Філософія екзистенціалізму – ірраціональна реакція на раціоналізм філософії Просвітництва та німецької класичної філософії. За твердженнями філософів-екзистенціалістів, основний недолік раціонального мислення полягає у тому, що воно виходить із принципу протилежності суб'єкта і об'єкта, тобто розділяє світ на дві сфери – об'єктивну та

суб'єктивну. Усю дійсність, у тому числі людину, раціональне мислення розглядає тільки як предмет, «сутність», пізнанням якої можна маніпулювати в термінах суб'єкта – об'єкта. Справжня філософія з точки зору екзистенціалізму має виходити з єдності об'єкта та суб'єкта. Цю єдність втілено в «екзистенції», тобто в якійсь ірраціональній реальності.

Відомі два напрями екзистенціалізму – релігійний, який представлено такими мислителями, як К. Ясперс і Г. Марсель, та атеїстичний, виразниками якого стали М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю та ін. Як уже зазначалося, екзистенція в перекладі з латини означає «існування». Саме це існування розуміється в екзистенціалізмі як безпосередня єдність суб'єкта та об'єкта, спрямованість суб'єкта на ззовні, відкритість перед іншим і рух до цього іншого. У релігійному варіанті екзистенціалізму цим іншим є Бог, до нього рухається особистість у своїй свободі.

В атеїстичному варіанті «інше» виступає як «ніщо». Це означає, що людина спонтанно самостворює себе, здійснюючи свою свободу. Перед людиною відкривається безліч наслідків, і вона змушена зробити свій вибір. Здійснюючи його, людина творить свободу. Вона відповідальна за свій вибір насамперед перед собою, зовсім нелегко постійно нести цей тягар відповідальності, усвідомлюючи, що, «створюючи» себе, ти тим самим твориш інших людей та світ у цілому.

Центральними проблемами цієї філософії є такі.

1. *Проблема існування (екзистенції) людини.* Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, є справжнім існуванням. Коли людина працює, учиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку – це існування зовнішнє. У такому існуванні втрачається неповторна єдність, єдність кожної окремої особи, зникають ті первісні, внутрішні, інтимні, начебто незалежні від зовнішнього світу, від інших людей переживання, які й становлять існування. Для позначення існування в цьому розумінні й користуються терміном «екзистенція». Екзистенція виражає глибинну основу, сутність існування, неповторність, унікальність людини та її долі. Якщо існування показує людину такою, якою вона є, то екзистенція вказує на можливості, які містяться в ній. Екзистенція означає здатність людини здійснити свій вибір, розкрити свої можливості, бути собою.

Відповідно до філософії екзистенціалізму, аби усвідомити себе як «екзистенцію», людина повинна виявитися в «прикордонній ситуації», наприклад перед лицем смерті. У результаті світ стає для людини

«інтимно близьким». Істинним способом пізнання, способом проникнення у світ «екзистенції» оголошується інтуїція («екзистенційний досвід» у Марселя, «розуміння» у Хайдеггера, «екзистенційне осяяння» у Ясперса), що являє собою ірраціоналістично витлумачений феноменологічний метод Гуссерля.

2. *Проблема буття людини та буття світу* – центральна в екзистенційній філософії. Про це свідчать навіть назви творів основоположників екзистенціалізму. У Хайдеггера основна праця «Буття і час», у Сартра – «Буття і ніщо» та ін. Як же розуміють буття екзистенціалісти і як це поєднується з проблемою людини? На відміну від класичних філософських учень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень будуть людина, її життя. Світ для людини існує остільки, оскільки вона йде від свого буття, надає світу певного значення та змісту. Людина творить світ таким, яким вона хоче його бачити, виходячи зі своїх переживань, створює свою емоційну картину світу. І тому, як стверджують екзистенціалісти, немає сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. *Проблема свободи людини*. Екзистенціалізм називають філософією свободи. І дійсно, проблема свободи посідає в екзистенціалізмі важливе місце. Але ж у чому полягає сутність свободи? Як її розуміють екзистенціалісти? Екзистенціалізм визначає свободу як вибір людиною самої себе: людина така, якою вона сама себе вільно обирає. Свобода тлумачиться не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану. Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише як переживання її як обмеження. Наприклад, в'язень або ж раб теж може бути «вільним», відповідним чином самовизначаючи своє ставлення до свого становища. Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому, аби змінити світ, а в тому, аби насамперед змінити своє ставлення до нього.

Ідеї екзистенціалізму справляли і справляють великий вплив на різноманітні течії сучасної філософської думки. Під впливом цієї філософії розвивалася *франкфуртська школа* (Ю. Хабермас, А. Шмідт, Т. Адорно,

Г. Маркузе та ін.), *школа нових філософів* (Ж. М. Бенуа, Г. Лардро, М. Гарен та ін.), що виникли в 70-ті рр. ХХ ст. у Франції, та ін.

Герменевтика. Одним із різновидів сучасної філософії є герменевтика, яку багато дослідників відносять до ірраціоналістично-гуманістичного напрямку. Герменевтика (від грец. *hermēneutike* – мистецтво тлумачення) – теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова «герменевтика» пов'язують з іменем бога Гермеса – у давньогрецькій міфології посланця богів і того, хто тлумачив їхню волю. У давньогрецькій філософії і філології герменевтика – це мистецтво розуміння і тлумачення текстів, думок, символів та ін. У християнських письменників і теологів – мистецтво тлумачення Біблії.

Підстави філософської герменевтики було закладено німецьким теологом і філософом *Фрідріхом Шлейєрмахером* (1768–1834). Визнаючи наявність «спеціальних» герменевтик: філологічної, теологічної, юридичної, він задавався питанням: яка необхідна умова розуміння? Такою умовою, на його думку, є схожість і відмінність автора тексту і читача. Якщо автор і читач абсолютно «споріднені», то герменевтика є зайвою; якщо ж вони абсолютно різні – герменевтика неможлива. Таким чином, для того аби розуміння було можливим, необхідна певна міра «чужорідності» і «спорідненості» між автором і читачем.

Існують два методи розуміння: граматичний та психологічний. Граматичний метод розкриває розуміння, виходячи з «духу мови», як пов'язане й обумовлене цим духом. Психологічне розуміння розкриває розуміння, виходячи з «душі того, хто розмовляє», як його унікальний своєрідний образ мислення і відчуття. Розуміння полягає у проникненні, з одного боку, у «дух мови», а з другого – у «душу автора». Граматичний і психологічний методи нерозривно пов'язані.

Розуміння, на думку Шлейєрмахера, можна вважати успішним, коли позиції автора і читача «врівноважуються». Читач і в знанні мови (об'єктивна сторона), і в знанні внутрішнього життя автора (суб'єктивна сторона) повинен зрівнятися з автором.

Об'єктом дослідження в герменевтиці найчастіше виступає текст. Головною є проблема розуміння, тлумачення, інтерпретації тексту. Основне питання герменевтики має принаймні два варіанти формулювання: гносеологічний (як можливе розуміння?) та онтологічний (як влаштоване буття, сутність якого полягає у розумінні?).

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття герменевтичного трикутника та герменевтичного кола. За допомогою першого

з'ясовуються складні взаємовідносини між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту. У понятті герменевтичного кола виражається особливість процесу розуміння, пов'язаного з його циклічним характером.

Онтологічний характер герменевтичного кола, який виражає специфічну межу процесу пізнання, – початковий пункт герменевтики як філософської течії. Ця ідея посідає центральне місце у вченні німецького філософа *Ганса Георга Гадамера* (1900–1991). Він не зводив герменевтику до розроблення методології розуміння текстів, а визначав її як філософію розуміння. Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не значення, вкладене в текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний цей текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Різні проблеми герменевтики розробляли також німецькі філософи *Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Карл Отто Апель* (нар. 1922), *Рудольф Бультман* (1884–1976), *Юрген Хабермас* (нар. 1929), французький філософ *Поль Ріквор* (1913–2005), австрійський релігійний філософ і теолог *Емеріх Корет* (1919–1991) та ін.

Філософська антропологія. Іншою течією ірраціонально-гуманістичного напрямку є філософська антропологія. У широкому значенні – це філософське вчення про природу і сутність людини. Але в цьому випадку філософська антропологія розглядається як напрям у західноєвропейській філософії (переважно німецькій) першої половини ХХ ст., що прагне створення цілісного вчення про людину шляхом використання і тлумачення даних різних наук – психології, біології, етології, соціології, а також релігії та ін.

Початок філософської антропології пов'язаний із появою у 1928 р. праць *Макса Шелера* (1874–1928) «Положення людини в космосі» та *Гельмута Плеснера* (1892–1985) «Ступені органічного і людина», у центрі уваги яких – проблема природи людини, її сутності, специфічна відмінність у способі існування людини і тварин. Надалі ідеї філософської антропології розвинули *Еріх Ротхакер* (1888–1965), *Ернст Кассіпер* (1874–1945) та ін.

Однією з головних тем цього напрямку є тема істотних відмінностей людини і тварини. Шелер убачав їх відмінність у здатності людини предметно й об'єктивно ставитися до середовища; Гелен – у нерозвиненості людини, яка компенсує її в діяльності; Ротхакер – у здатності

творити і бути витвором культури. Утім вони переконані, що природа людини залишається незмінною і залежить від Бога.

Шелер вважав, що незнання сутності людини призводить до кризи в культурі, суспільстві. Криза суспільства – це криза людини, криза особистості. Причина цього – у неправильному підході до пізнання людини. Знання про людину має становити певне синтетичне знання, що включає три основні сфери знання: природничонаукове, філософське та релігійне. Проблема людини – це головне питання філософії. Криза сучасного суспільства показує всю насущність цього завдання.

У людській природі Шелер виділяв два основних начала: життєве начало, якийсь життєвий порив, і дух, що йде від Бога. За своїм життєвим началом людина є твариною, живою істотою, утім істотою розумною, яка володіє духом, оскільки Бог її наділяє духом. Божественний дух перевершує людську природу, тому людина стає людиною тоді, коли вона асимілює в собі дух Божественний, роблячи його своїм надбанням. Шелер убачав сутність людини не в мисленні або волі, а в любові.

Психоаналіз (фрейдизм). Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ ст. став психоаналіз, або фрейдизм. Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зигмунд Фрейд* (1856–1939). Його теоретичні погляди сформувалися під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилася криза традиційних уявлень про психічне життя людини. Основні погляди Фрейда викладено в його працях «Три нариси з теорії сексуальності» (1905), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Незадоволеність у культурі» (1930) та ін. У названих працях яскраво виявляється перехід Фрейда від раціоналізму до ірраціоналізму. Головним у його концепції психоаналізу стали виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення. Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології тому, що в них панував культ розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості. Поділ психіки на свідоме та несвідоме є основною передумовою психоаналізу.

На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» він розгортає структурну концепцію психіки, визначаючи в ній такі сфери:

а) несвідоме («Воно») – це визначальний глибинний пласт людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів;

б) свідоме («Я») – це розум людини, або «Его». Воно виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом «Я», прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно»;

в) передсвідоме («Над-Я») – це внутрішнє особисте сумління. Воно утворюється під впливом системи суспільних заборон. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» – індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей, суспільства.

Важливим складовим елементом вчення Фрейда було уявлення про існування в надрах «Воно» одвічних несвідомих інстинктів. Спираючись на дані природничих наук, Фрейд головною рушійною силою і передумовою поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний інстинкт. Саме сексуальний інстинкт, інстинкт лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу.

Інстинкти, на думку вченого, вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на принцип реальності, тобто на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань. Свідоме «Я» та передсвідоме «Над-Я» прагнуть підкорити сферу несвідомого «Воно». При цьому відбувається лише уявне розв'язання конфлікту, оскільки витіснені в несвідоме сексуальні бажання в будь-який час можуть вирватися на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Пошук їх реального розв'язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднім задоволенням або сублімацією (від лат. *sublimatio* – високо піднімаю, підношу).

Сублімація – це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних та культурних цілей. Сублімацією Фрейд пояснював виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій. Сублімація, за Фрейдом, виявляється у творчості. З позиції сексуальних поглядів Фрейд аналізував творчість Леонардо да Вінчі, Гете, Шекспіра, Достоєвського.

Учення Фрейда, не будучи філософським, містить значний світоглядний потенціал, перш за все завдяки специфічному осмисленню

сутності людини та культури, тобто індивідуальний розвиток людини, на думку Фрейда, відтворює основні етапи розвитку людства взагалі. Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті самі етапи, які у своєму розвитку пройшло людство. Психіка людини, за Фрейдом, – це засіб взаємозв'язку всіх епох. При цьому буття людини тлумачиться як постійна боротьба між «інстинктом життя» (Еросом) та «інстинктом смерті» (Танатосом).

Пояснюючи походження та сутність культури, Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки. На цій підставі він констатував, що релігію слід вважати загальнолюдським нав'язливим психозом, аналогічним відповідному дитячому неврозу, укоріненому в комплексі Едіпа, це форма масового божевілья¹.

Фрейд зробив суттєвий внесок у розуміння закономірностей функціонування психіки людини. Його погляди вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, духовне життя західного суспільства взагалі. Але в психоаналізі Зигмунда Фрейда, як і в будь-якій іншій галузі знання, є невирішені питання; є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість та практичну безперспективність.

Неофрейдизм. Найвідомішими послідовниками Фрейда були засновник *аналітичної психології* швейцарський психолог, філософ і культуролог *Карл Густав Юнг* (1875–1961); засновник *індивідуальної психології* австрійський психолог *Альфред Адлер* (1870–1937); засновник *сексуально-економічної теорії* австро-американський лікар *Вільгельм Райх* (1879–1957); німецький філософ, психолог та соціолог *Еріх Фромм* (1900–1980) та ін. Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву неофрейдизму.

Аналітична психологія. Ідеї психоаналізу розвивав *Карл Густав Юнг*, який свої погляди виклав у творах «Про психологію несвідомого» (1943), «Символіка духу» (1948), «Про коріння свідомості» (1954), «Підхід до несвідомого» (1961) та ін. У книзі «Метаморфоза і символи лібідо» (1912) Юнг відкинув сексуальну інтерпретацію лібідо Фрейдом, проголосивши тлумачення лібідо як психічної енергії. Також він

¹ Комплекс Едіпа, за Фрейдом, – це сукупність неусвідомлюваних уявлень та почуттів, які концентруються навколо несвідомого потягу дітей до одного з батьків протилежної статі.

висунув концепцію, відповідно до якої індивідуальне несвідоме Фрейда – усього лише частина набагато більшого «колективного несвідомого», під яким розумілася загальна пам'ять усього людського роду, що зберігається в схованках людської душі. Також Юнг сформулював ідею архетипів – загальнолюдських прототипів, які становлять зміст колективного несвідомого. Він вважав, що воно ідентичне в усіх людей і створює загальну підставу духовного життя кожної людини, будучи за своєю природою понадособистісним. Цей шар психіки безпосередньо пов'язаний з інстинктами, тобто наслідуваними чинниками. Динаміка архетипів (наприклад, образів героя, демона, матері-землі та ін.), за Юнгом, лежить в основі міфів, символіки, художньої творчості, сновидінь. Архетипи діють у людині інстинктивно.

Індивідуальна психологія. Ще одним представником неофрейдизму був австрійський психолог *Альфред Адлер*. Його основні твори: «Пізнання людей» (1917), «Практика і теорія індивідуальної психології» (1920), «Сенс життя» (1933) та ін. У роботі «Про неповноцінність органів» (1907) він сформулював концепцію хвороби як порушення балансу у відносинах органу і навколишнього середовища, який організм прагне компенсувати. Адлер вважав, що в основі психопатологічних варіантів людської поведінки лежить ідея компенсації почуття неповноцінності як результат реалізації неусвідомлюваного прагнення переваги. Ідея та принцип компенсації стали однією з підстав учення Адлера. Він також відкидав фрейдистські ідеї про особливу роль і значення сексуальності та несвідомого у житті людей і вважав особливо важливим приділяти увагу соціальним складовим, а також цілям поведінкових мотивацій. Особливої популярності набули ідея та термін Адлера «комплекс неповноцінності». Подолання цього почуття Адлер пов'язував із тенденцією «прагнення влади» (те саме, що і «воля до влади» у Ніцше). Недостатня або перевернена компенсація почуття неповноцінності, відповідно до ідей Альфреда Адлера, і призводить до неврозів.

Філософія Еріха Фромма. Найбільш відомим представником психоаналізу вважається *Еріх Фромм*. Його основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Мистецтво кохання» (1956), «Концепція людини у Маркса» (1961), «Серце людини» (1964) та ін. Творчість Фромма характеризується широким використанням і критичним переосмисленням ідей Фрейда, Маркса (головним чином раннього), філософської антропології, екзистенціалізму та ін. Об'єднуючим початком наукових

пошуків ученого стала проблема людини в її соціокультурному вимірі. Людина, за Фроммом, є істотою, яка вийшла в процесі еволюції за рамки інстинктивного пристосування до навколишнього світу і набула свідомості, самосвідомості, розуму. Відчуження людини від природи, від людей, від самої себе, а також усвідомлення цієї відокремленості і власної безпорадності перед силами природи та суспільства стають, на думку Фромма, джерелом сорому, тривоги, почуття вини, які людина прагне перебороти у своєму індивідуальному існуванні. Він вважав, що людське існування та свобода споконвічно нероздільні.

Фромм також піддав перегляду концепцію Фрейда про несвідоме, мету та завдання психоаналізу. Він розглядав несвідоме як соціальний феномен. На його думку, «несвідоме – це вся людина мінус та його частина, яка сформована її суспільним середовищем». Головна мета психоаналізу переміщується із пристосування людини до наявних умов на досягнення людиною продуктивної орієнтації, пов'язаної зі зростанням та розвитком усіх людських можливостей.

Сексуально-економічна теорія. Учень і колега Зигмунда Фрейда – *Вільгельм Райх* – був одним із лідерів ліворадикального фрейдизму. У своїх працях «Функції оргазму» (1927), «Аналіз характеру» (1928), «Генітальний та невротичний характер» (1929), «Масова психологія фашизму» (1933), «Сексуальна революція» (1936) та інших він розвивав власні психоаналітичні орієнтовані концепції. Вважаючи сексуальність і оргазм основним регулюючим механізмом людської життєдіяльності, Райх розробляв науку про «сексуальну економію», засновану, на його думку, «на соціологічному фундаменті Маркса та на психологічному фундаменті Фрейда». Також він заклав підвалини фрейдомарксизму, ідеї якого розвив у роботі «Діалектичний матеріалізм і психоаналіз» (1924).

Райх брав активну участь у робочому русі, заснував декілька організацій для проведення в життя «сексуальної політики пролетаріату». У книзі «Масова психологія фашизму» він здійснив перше ґрунтовне дослідження з психології та психопатології фашизму. Розробляв проблеми і теорію сексуальної революції, яку вважав атрибутом революційного та реформістського процесів. Стверджував, що сексуальна революція є передумовою та основою «дійсно людської революції», оскільки вона звільняє людей від подавленої сексуальності, розкріпачує їх і тим самим створює умови для справжньої соціальної революції. Створив учення про існуючу систему сексуальної репресивності, яка

використовує родину, політику й культуру з метою придушення сексуальності та волі людини і тим самим формує консервативний тип характеру людей, орієнтований на сліпе підпорядкування та підтримання диктатури. Проаналізував сексуальне придушення як основне джерело масової невротизації та неврозів.

§ 3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії

Відповіддю на реальні проблеми науки, які були зумовлені її бурхливим розвитком у ХХ ст., стало виникнення такого напрямку у філософії, як *позитивізм* (від лат. *positivus* – позитивний). Основні ідеї позитивізму було сформульовано французьким філософом *Огюстом Контом* (1798–1857). Уся попередня традиційна філософія (матеріалізм та ідеалізм), на думку Конта, з її абстракціями («матерія», «дух» та ін.) і претензіями на самостійне дослідження реальності не мають права на існування. Усі знання про світ дають тільки конкретні «позитивні» науки (звідси і назва), які спираються на безпосередній досвід людини. Конт припускав існування синтезу наукового знання, за яким можна зберегти стару назву «філософія». Предметом такої філософії мають бути складання та систематизація спеціально-наукового знання. Подібні ідеї розвинули англійські філософи *Джон Стюарт Мілль* (1806–1873) та *Герберт Спенсер* (1820–1903).

На початку ХХ ст. розпочинається етап так званого «другого позитивізму», або *емпіріокритицизму*. Його творцями були професор фізики Віденського університету *Ернст Мах* (1838–1916) та швейцарський філософ *Ріхард Авенаріус* (1843–1896). На відміну від «першого позитивізму», котрий розглядав філософію як синтезуючу науку, емпіріокритицизм зводив її до теорії пізнання і прагнув побудувати теоретичну модель процесу пізнання. В основу цієї філософії покладено ідеалістично витлумачене поняття досвіду. Довід розглядається не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній світ свідомості, людських переживань, що виникають незалежно від впливів зовнішнього світу, – як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. Емпіріокритицизм прагнув довести, що реально існують лише відчуття, усе інше – їхні комплекси.

Сучасною формою позитивістської філософії є *«третій позитивізм»*, або **неопозитивізм**. Неопозитивізм – це течія, до якої входять різні логіко-філософські школи. Серед них – школи логічного позитивізму (логічного емпіризму), логічного негативізму, аналітичної філософії (логічного аналізу) та ін.

1. **Логічний позитивізм** (*логічний емпіризм*) сформувався у 1922 р. Його представниками є австрійський філософ *Моріц Шлік* (1882–1936), американський філософ і логік *Рудольф Карнап* (1891–1970), німецький філософ *Ханс Рейхенбах* (1891–1953), австрійський філософ *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951).

Логічний позитивізм розвивається в руслі головного ідейно-теоретичного спрямування перших двох етапів позитивізму. Він також заперечує за філософією право бути самостійним ученням, відкидає як матеріалізм, так і ідеалізм. Проте логічний позитивізм привертає увагу не до систематизації спеціально-наукових знань у філософії, як це робив класичний позитивізм, а до діяльності з аналізу мовних форм знання. Метою аналізу слугує розрізнення змістовних і осмислених висновків – з одного боку, і нісенітних – з другого.

Очищенню мови, на думку неопозитивістів, сприяє розроблена ними процедура *верифікації* (від лат. *verificare* – доводити істину). Сутність цього принципу полягає у тому, що кожне твердження необхідно порівняти з фактами. Якщо при цьому виявиться принципова неможливість зіставлення якогось твердження з фактичними даними, то воно вважається позбавленим сенсу «псевдотвердженням» і від нього слід звільнитися. Таким чином, функція філософії полягає у поясненні діяльності людини в мовному світі. Згідно з такою логікою безглуздо говорити: «є матерія», «нема матерії», «матерія первинна», «свідомість первинна» чи запитувати: «Чи є Бог?» тощо.

Отже, принцип верифікації передусім було спрямовано проти світоглядних принципів філософії. Однак вилучення світоглядних питань із філософії і наукового знання не виправдало надій. Класичні метафізичні проблеми були значними не тільки для осмислення людської життєдіяльності, природи людини, а й для аналізу гносеологічних питань. Крім цього, виявилось неможливим формалізувати мову науки до кінця. Адже у структурі наукових теорій існують метафізичні висловлювання, які не можна перевірити за допомогою принципу верифікації. Усе це спричинило крах принципу «верифікації».

2. Другим різновидом неопозитивізму є **логічний негативізм**. Основним його представником є англійський філософ і соціолог *Карл Поппер* (1902–1994), який запропонував замінити «верифікацію», спрямовану на встановлення істинності тверджень шляхом їх безпосереднього зіставлення з фактами, так званою «фальсифікацією», тобто пошуками фактів, які не підтверджують, а спростовують («фальсифікують») дане твердження. Тим самим Поппер перетворює позитивізм на своєрідний, так би мовити, «негативізм», адже навіть коли не виявлено фактів, що «фальсифікують» твердження, і останнє визнається придатним для наукового застосування, воно кваліфікується як «виправдане», а не істинне. Таким чином, постійно зберігається можливість появи фактів, які, зрештою, сфальсифікують твердження.

3. Третім різновидом неопозитивізму є **аналітична філософія**. Її основними представниками були *Бертран Рассел* (1872–1970), *Джордж Мур* (1873–1958), *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951) та ін. Аналітична філософія зводить філософію до аналізу запровадження мовних засобів і висловів, що тлумачаться як справжнє джерело філософських проблем. Цей аналіз розглядається у філософії як єдиний правомірний метод філософського дослідження та спрямований на те, аби виявляти ситуації запровадження мовних засобів, які породжують філософські проблеми. Представники аналітичної філософії доводять, що не існує реальних філософських проблем, а проблеми, що традиційно розглядаються як філософські, є або псевдопроблемами, або мають логіко-лінгвістичний характер, або потребують конкретного змістовного дослідження. Отож, основне завдання цієї філософії полягає в розробленні семантичної теорії значення мовних виразів, яка є одночасно теорією розуміння. Ця течія справила значний вплив на сучасні логіку та лінгвістику.

4. «Паралельно» з аналітичною філософією у 60–70-х рр. ХХ ст. виникає **постпозитивізм**. Основні його представники – *Імре Лакатос* (1922–1974), *Томас Кун* (1922–1996), *Поль Фейєрбаєнд* (1924–1996) та ін. Принциповим положенням постпозитивізму стало твердження про визначальну роль науки в житті суспільства. Воно поєднується з прагненням відокремити науку як особливу сферу раціональності від псевдонауки, передусім від метафізики та ідеології. Представники цього напрямку переглянули вихідні принципи неопозитивізму щодо методології наукового пізнання, радикально переосмислили сам предмет вивчення – ним стали не окремі висловлювання, а наука як цілісна динамічна сис-

тема, що розвивається, оскільки наукове знання є цілісним за своєю природою, його не можна розбити на окремі висловлювання чи незалежні один від одного рівні: емпіричний та теоретичний.

Структуралізм. Однією з форм позитивізму є методологічний напрям, який одержав назву структуралізму. Він виник у європейській філософії у середині ХХ ст. та об'єднав низку шкіл у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних із виявленням структури, тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою цілісність у ході різноманітних перетворень і змін. У такому вигляді поняття «структура» характеризує не просто стійкий «кістяк» якого-небудь об'єкта, а сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна одержати другий, третій і так далі шляхом перестановлення його елементів і деяких симетричних перетворень. Виявлення структурних закономірностей окремих об'єктів досягається шляхом виведення відмінностей між цими об'єктами як перетворень одне в одного конкретних варіантів єдиного абстрактного інваріанта.

Головні представники структуралізму – французький антрополог та філософ *Клод Леві-Стросс* (1908–2009), філософ та історик культури *Мішель Фуко* (1926–1984), психоаналітик *Жан Лакан* (1901–1981), літературознавець *Ролан Барт* (1915–1980), один із засновників філософського напрямку постмодернізму *Жак Дерріда* (1930–2004). Основним джерелом розроблення методології філософського структуралізму була книга швейцарського мовознавця *Фердинанда де Соссюра* (1857–1913) «Курс загальної лінгвістики» (1916). Саме йому належить ідея створення загальної науки про знаки, яку він назвав семіологією. Філософ уважав, що «мова є лише поодиноким випадком, який описується теорією знаків». Така позиція Соссюра передбачала можливість застосовувати методи структурної лінгвістики в ході дослідження інших знакових систем.

Саме ці особливості структурної методології використовував Леві-Стросс під час дослідження сімейно-родинних стосунків, ритуалів, міфів, культурного та ментального життя первісних племен. Фуко переніс засоби структурного аналізу у сферу історії ідей. У своїй найвідомішій роботі «Слова і речі» Фуко на прикладі трьох наук – мовознавства, біології та політичної економії розглянув зміни структур, які лежать в основі знання протягом трьох періодів історії європейської культури: Ренесансу, класики та сучасності. Барт використовував положення структурного аналізу для усвідомлення європейських соці-

альних явищ. Кожний із структуралістів прагнув виявити «бінарні опозиції» (природа – культура, тварина – рослина та ін.), що лежать в основі глибинних структур людського розуму, визначити універсальну структуру людського буття.

Що стосується структуралізму, то слід зазначити його позитивні риси і значення для науки. Це, по-перше, ретельне розроблення механізмів комунікації; по-друге, опора на багатомірність культурних утворень. Проте структуралізм заперечує активність суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково-мовну систему.

■ § 4. Постмодерністський напрям у сучасній філософії

Поняття «*постмодернізм*», або «*постмодерн*», позначає ситуацію у культурній свідомості Заходу, яка склалася наприкінці ХХ ст. Дослівно цей термін означає «*післясучасність*», або «*постсучасність*». Як теоретичне поняття «постмодернізм» починає вживатися у 80-х рр. ХХ ст., передусім завдяки творам одного з представників цього напрямку *Жана Франсуа Ліотара* (1924–1998). Саме у цей час постмодернізм набуває своєї концептуальної оформленості та самостійності.

Видатними сучасними представниками постмодернізму є *Ролан Барт* (1915–1980), *Жан Бодрійар* (1929–2007), *Жіль Дельоз* (1925–1995), *Жак Дерріда* (1930–2004), *П'єр-Фелікс Гваттарі* (1930–1992), *Річард Рорті* (1931–2007) та ін.

Слід зазначити, що смисл і зміст самого поняття «постмодернізм» у різних авторів суттєво різняться, оскільки і саме мислення в рамках цього напрямку заперечує будь-яку єдність поглядів і постійність світоглядних позицій. Постмодернізм за своєю сутністю не може розглядатися як певна самостійна і визначена філософія. Тут скоріше йдеться про постмодерністське мислення, ситуацію постмодерну у філософії. У загальних рисах постмодерністське мислення можна розглядати як незавершений і непостійний набір положень, що поступово складається під впливом численних найрізноманітніших інтелектуальних та культурних течій.

Незважаючи на суттєві смислові розбіжності у підходах представників постмодернізму до розуміння основних філософських проблем, можна виділити деякі загальні характерні риси постмодернізму.

1. Плюралізм, відсутність будь-якого єдиного начала та спільних передумов. Представники постмодернізму переконані, що ні у свідомості, ні в культурі, ні в людському світі немає жодних інтегруючих ідей. Будь-яка єдність має «репресивний» характер і пов'язана з тоталітаризмом, будь-яка форма якого мусить бути заперечена.

2. Переконавання у неспроможності людини пізнати і змінити світ та порядок речей. Вважається, що будь-які наші проекти перетворення дійсності приречені на провал.

3. Відмова від спроб систематизації уявлень про світ. Постмодерністи переконані, що світ і уявлення про нього неможливо привести в систему, оскільки вони не поміщаються в жодну схему; події завжди випереджають будь-яку теорію.

4. Відмова від традиційного (модерністського, сучасного) способу мислення й утвердження мислення «поза опозиціями», тобто поза такими протилежностями, як суб'єкт – об'єкт, ціле – частка, внутрішнє – зовнішнє, центр – периферія тощо.

5. Розробка нового методологічного підходу, яким стала «деконструкція», спрямована на руйнування впевненості у тому, що текст має єдине фіксоване значення. Результатом цього став розрив зв'язку між значенням і текстом.

6. Самосвідомість особистості також уподібнюється «сумі текстів», які вступають у взаємодію з іншими текстами та утворюють культуру. «Ніщо не існує поза текстом», тому все існує всередині тексту і визначається контекстуальними інтерпретаціями, які прояснюються в результаті специфічної критичної діяльності – «розрізнення».

7. Відмова від розуміння суб'єкта як центральної ланки пізнання.

8. Філософствування без суб'єкта, оскільки заперечується опозиція «об'єкт – суб'єкт» і суб'єкт перестає бути центром пізнання, що в межах класичного філософського мислення є нонсенсом.

9. Розуміння світу і культури як сукупності текстів і тексту як репрезентації реальності. А оскільки жодне з тлумачень тексту не може претендувати на визнання всіма, то звідси випливає висновок: істинного смислу тексту не може бути в принципі.

10. Ігнорування значення «домінантних» цінностей і систем, нівелювання «високої культури», зведення її до культури масової, до еkleктичного панування всіх стилів, форм і напрямів.

11. Утрата значущості традиції. Замість неї на перший план виходить «цитуння» як гра з тим, що «вже було». Авторитет і досвід перетворюються на ніщо.

12. Відмова від поняття «прогрес» як у знанні, так і в соціальному житті.

Усіх представників постмодернізму об'єднує стиль мислення, у межах якого віддається перевага не постійності знання, а його нестабільності; цінуються не абстрактні, а конкретні результати досвіду; стверджується, що дійсність сама по собі (кантівська «рiч-у-собi») є недоступною для нашого пізнання; робиться акцент не на абсолютності дійсності, а на її відносності. Отже, на думку постмодерністів, ніхто не може претендувати на істинність, оскільки будь-яке розуміння є людським тлумаченням, яке не буває завершеним. Крім того, на нього справляють суттєвий вплив такі факти, як соціально-класова, етнічна, расова, родова та інша належність індивіда.

Таким чином, світ не існує окремо від інтерпретатора та інтерпретації і уявлення про нього реалізуються через безперервний ланцюг інтерпретацій. Об'єкт і суб'єкт пізнання виявляються нероздільними. При цьому об'єкт пізнання ми сприймаємо таким, яким він уже нам наданий в інтерпретаціях попередніх суб'єктів пізнання. Іншими словами, будь-який об'єкт пізнання вже попередньо виявляється включеним у визначений до нас і витлумачений контекст.

Крім того, людське пізнання відбувається за допомогою знаків і символів, які у своєму походженні і своїх смислах та значеннях також зумовлені людськими чинниками: історичними та культурними умовами, інтересами, психологічними умовами тощо. Тому на об'єкті завжди лежить відбиток суб'єкта. Будь-яке пізнання жорстко пов'язане із суб'єктивністю того, хто пізнає, яку неможливо подолати у пізнанні і яка спотворює істинний смисл, значення та характер об'єкта.

Для становлення постмодерністської проблематики велике значення мало глибоке і різностороннє осмислення ніцшеанства, марксизму, фрейдизму.

У точному сенсі філософії постмодернізму не існує: постмодерністська рефлексія спрямована на доведення неможливості філософії як такої, неможливості вироблення нового філософського стилю мис-

лення, що розуміється як створення цілісної пояснюючої світоглядно-теоретичної системи. Постмодернізм принципово не претендує на створення філософської універсальної теорії, приділяючи пильну увагу не проясненню *загального*, а описуванню гри *частковостями*. Він пов'язаний з осмисленням ситуації *fin de siecle* («кінця століть»), для якої характерні сумніви у непорушності світу і культури, переконаність у тому, що те, з чим має справу людина, по суті – ілюзія, а вибір, який вона здійснює, можливий лише як перевага поганого перед ще гіршим.

Звідси такі властиві постмодернізму: песимізм, «втрата суб'єкта», гра зі стилями і сенсами попередніх епох, стирання будь-яких меж між визначеностями, структурами, інститутами, формами.

Постмодернізм пов'язаний із претензією на зміну філософських парадигм, що сполучається з глибокою і різнобічною критикою раціоналізму, об'єктивізму та історизму, притаманних попередній західно-європейській традиції.

Дослідження «того, що зроблено» і пов'язаних з цим ілюзій поставило в центр постмодерністської проблематики осмислення того, «як це зроблено», що висунуло на перший план проблеми, які вимагають прояснення ролі знаку, символу, мови та структуротворчої діяльності. При цьому в онтологічному плані для постмодернізму характерний поступовий перехід від настанови «пізнання світу з метою його перероблення» до вимоги «*деконструкції*» світу.

Постмодернізм повністю відмовляється від прагнення перетворити світ шляхом його раціональної організації, констатуючи глибинний «опір речей» цьому процесу. Усвідомлення опору світу пов'язане з дистанціюванням від нього, з вимогою переходу на позицію об'єкта, що призводить до повної відмови від позитивної онтології і розгляду її як абсолютно вичерпаної. Відмова від пізнання світу і, отже, його перетворення призводить у постмодернізмі до ігнорування значущості істини, до затвердження множинності і суб'єктивності істин, до тези про значення «розуміння», а не знання. У цьому разі будь-яка систематизація знання втрачає сенс. Звідси – вимога поєднання науки і мистецтва, філософії і філології, філософії і релігії тощо.

Переконаність у тому, що «події завжди випереджають теорію», призводить до заперечення можливостей науки і філософії повно та цілісно вибудовувати картини світу. Можна сказати, що постмодернізм намагається створити неklasичну онтологію, пов'язану з відкритими динамічними системами, які не можуть і не повинні бути описані

в рамках понять традиційної філософії або науки. Це спричинило й нове тлумачення суб'єкта: філософствування без суб'єкта.

Серед усіх представників постмодернізму суттєвий інтерес становить творчість сучасного французького філософа *Жака Дерріди* – основоположника деконструктивізму, провідного теоретика постмодернізму. Його початковою тезою стала теза про вичерпність філософії і розуму в класичних формах, заснованих на класичному розумінні буття. Способом подолання кризової ситуації у філософії Дерріда вважав запропонований ним метод «*деконструкції*».

Виклад основ цього нового методу міститься в його знаменитій книзі «Про граматологію» (1967) і включає критику традицій метафізики. Деконструкцію спрямовано на подолання метафізичних сенсів, що містяться в тексті. Дерріда образно порівнював деконструкцію з чарівними дверима в Алісіно Задзеркалля, де починається плутанина сенсів і вимірів. На його думку, західноєвропейське мислення не може вийти з обраного кола проблем, намагаючись відповісти на одні й ті самі питання, вирішити одні й ті самі завдання. Філософія Західної Європи зумовлена попередніми ідеями і способами їх вираження та обґрунтування. Це виявляється у філософських категоріях, системі їх субординації. Саме категорії задають метод описування, розглядування, пояснювання, визначаючи предмет, об'єкт та суб'єкта. Тому єдиний засіб вийти за межі нав'язаних сенсів – їх деконструкція за допомогою глибинного аналізу мови. Це відкриває можливість спонтанного мислення, вільної комбінаторики категорій, отримання сенсів у процесі філософствування. Деконструкція спрямована на знищення «привнесеного», пов'язаного з історичною і культурною традицією. Вона спрямована проти історизму, лінійності, прогресизму. Історія в деконструктивізмі тотожна мові, практиці, пам'яті, контексту.

Головна мета деконструкції – позбавитися «метафізики присутності», почати розуміти текст як феномен, що самодеконструюється. Руйнування «метафізики присутності» пов'язане з відмовою від упевненості в тому, що «сутність повинна бути, а ідея – втілюватися». Дерріда виступав проти структурності, відстоюючи свободу імпровізації, право того, хто пізнає, на гру без надії на кінцевий результат, остаточне отримання знання.

Деконструкція Дерріди – це спроба розібрати всю систему понять, що виникають унаслідок застосування мови (філософія, література). Деконструкція включає декілька «кроків»: відкриття того, що текст

«говорить» інше, ніж здається на перший погляд; ухвалення безлічі сенсів, закладених у текст і не пов'язаних із його автором; розуміння того, що текст розповідає свою власну історію, не пов'язану з автором і адресатом; осмислення того, що текст суперечить самому собі; прийняття висновку про те, що врешті-решт неможливо створити абсолютно деконструктивний текст, очищений від будь-якої метафізики.

Текст не має єдиного принципу структурності, значення його знаків визначається контекстами, воно є нескінченно мінливим. Будь-який знак може бути процитований і породжує нескінченну безліч інтерпретацій, нових контекстів. Будь-який текст може бути прочитаний через інший текст, більше того, будь-який текст може бути розглянутий як потенційна цитата. Тому свобода інтерпретацій є відносною, неможливо визначити дійсну ціну тексту, сказати, який кращий, а який гірший.

У процесі деконструкції головне – не *логоцентризм* (орієнтація на предмет філософського аналізу), а *фоноцентризм* (орієнтація на звукове вираження інформації про предмет), не суб'єкт, а голос, який не потребує знакового оформлення і подальшого знання. Голос породжує сенс, він безпосередньо близький до буття. Голос чує себе, це і є свідомість. За допомогою голосу суб'єкт рухається від себе до себе.

Фіксація голосу за допомогою письма породжує логоцентризм. Письмо визначається як закон, команда, наказ, як те, що «вводить іншого у свідомість». Голос завжди живий, він є автентичним, таким, що розвивається в часі. Письмо ж пов'язане з мисленням; воно – посередник між буттям і сенсом. Лист алегоричний, він заміщає річ і поступово втрачає достовірність. Дерріда вважав, що це рівнозначно кризі культури, оскільки розвиток письма є тотожним культурній історії: дикості відповідає піктографія (річ), варварству – ієрогліфіка (знак), цивілізації – алфавіт (знак знака). Будучи таким «подвійним означенням», письмо несе із собою смерть речі. З цим пов'язана і криза філософії. Філософію Дерріда визначає як діяльність, що знімає таємницю з письма.

Поява письма – забуття голосу, з цим і пов'язана філософія. Сучасна філософія «говорить прозою» і вмирає разом зі «стиранням значення», з неможливістю розчути його голос.

Письмо виступає джерелом нерівності, мова з комунікатора і посередника стає маніпулятором. Письмо є засобом поневолення людини, закриваючи простір сенсу і звуку, присутності і буття, відкриваючи простір читанню та знаку. Через це саме буття стає знаком, текстом.

Розвитку постмодерністських ідей сприяли також праці Жака Бодрійара – французького філософа і соціолога. Значний вплив на творчість Бодрійара справили філософські ідеї К. Маркса та З. Фрейда. Попередні філософські підходи Бодрійар переосмислює у книзі «Дзеркало виробництва» (1973), в якій робиться спроба глибинної критики соціальної теорії з точки зору її знаковості. Бодрійар розглядав соціальну історію як історію розвитку способу значення. Початок сучасної історії він убачав в епосі Відродження, коли знакові коди одержують відносну самостійність від референтів, остаточно реалізовану наприкінці ХХ ст. За Бодрійаром, соціальна історія розгортається як процес витіснення смерті, котра розуміється як асистемність, усе, що прагне до іншого, а не до даного і заданого. Тому соціальна історія розпочинається з витіснення із соціального простору мертвих, потім дикунів тощо, аж упритул до інтелектуалів і жінок.

Бодрійар створив так звану «концепцію симуляції», котра розуміється як змішування реального та уявного. Розвиток рівнів симуляції призводить до підриву самої системи: світ утрачає реальність, виступаючи як сукупність моделей. Симуляція заміщує будь-яке розрізнення, видаючи відсутність за присутність, а уявне – за реальне. Симуляція безпосередньо пов'язана зі «знаковістю людського існування».

Еволюціонуючи, знак утрачає будь-який зв'язок із реальністю і переходить у ряд симуляції, знаходячи зв'язок із тілом, стаючи *симулякром* – «кентавром знака і тіла». Із симулякрами пов'язана переконаність у кінченості культури, її деградації, оскільки реальність породжується симуляцією, а не навпаки. У книзі «Фатальні стратегії» (1983) Бодрійар доводить, що розвиток світу пов'язаний із крайнощами, а не з рівновагою і гармонією. Категорії простору, часу, суб'єкта, причинності втрачають своє значення, і завдання теорії – не раціональна критика, а перехід на позиції об'єкта, який тепер розуміється як симуляційний і гіперреальний. У сучасному світі симуляція активно породжує реальне: відбувається «подвоєння присутності», утворюється «повнота повного» – перенасичення об'єкта, його вихід за власні межі, час, простір, історію. Перенасичення об'єкта – спосіб вийти за межі системи, спосіб піти від всевладдя кодів, знайти повну свободу.

Постмодерністські ідеї розроблювалися також Жілем Дельозом та П'єром-Феліксом Гваттарі. У дослідженнях цих авторів простежується прагнення використовувати термінологію, розроблену в рамках неофрейдизму та етології (зоопсихологія – наука, яка вивчає поведінку

тварин). Їх спільні наукові праці справили значний вплив на становлення постмодерністського мислення.

Перш за все це стосується книги «Капіталізм і шизофренія. Анти-Едип» (1972), що синтезує в собі філософію, психоаналітичні підходи та політичну теорію. Ця праця претендує на створення так званої «неконцепції» – теорії, спрямованої проти європейського панлогізму (теорії, згідно з якою все існуюче являє собою втілення розуму) та раціоналізму. Результатом цього стало створення концепції соціального і політичного несвідомого. В «Анти-Едіпі» докладно аналізуються психоаналіз та його проблематика. Тому однією з головних стає проблема бажання, його рефлексії, фіксації та кодифікування, що пов'язано з мовним оформленням бажання, його конституюванням (визначенням складу), «граматикою» культури, яка визначає місце людини в «соціальной машині». Звідси випливає вимога повної декодифікації бажання, вивільнення його від свавілля «граматики», що має привести до дійсної природи людини, не затушованої «едіповою культурою». «Позаедіповий досвід» дається завдяки використанню протилежного психоаналізу методу – шизономадичному. Шизоаналіз покликаний зруйнувати ілюзію «Я», позбавивши людину від символів і кодів, пов'язаних із «бажаючим виробництвом». Він спрямований на руйнування одноманітності, затвердження множинності та поліваріантності. «Бажання» розумілося Дельозом та Гваттарі як реакція людини на її включення в ряд символів, що репрезентують реальність. Символізування бажання, пов'язане з розколом суб'єктом, визначає розчленування культури граматикою, її відчуження; бажання знаходить знакову фіксацію, що обмежує свободу людського існування в соціальному просторі.

Знаки, що маркують «територію людини», на першому етапі людської історії виділяють людей із роду, прив'язують їх до певного простору за допомогою державних і культурних інститутів. Через це поняття територіальності отримує репресивну силу. Використовуючи категорію територіальності, що розробляється в сучасній етології, Дельоз та Гваттарі додали їй розширеного тлумачення, розуміючи під територіальністю пізнавальні і поведінкові структури, створення кодів, за допомогою яких людина позначає своє право власності. У сучасну епоху, вважали Дельоз та Гваттарі, система кодифікування дає збій і декодифікація кодів пов'язана з детериторизацією та занепадом людського роду.

Шизоаналіз наполягає на знищенні меж суспільних систем. Декодування потоків бажань звільняє людину, утверджуючи її унікальність. Протилежний процес пов'язаний з активними спробами пожвавити старі коди, що спричиняє зростання репресивності, появу «неотериторіальностей». Цей процес у результаті призводить до «ретериторіалізації», яка пов'язана з «фашистизацією» соціального життя і безумством «параноїдальності».

В «Анти-Едіпі» Дельоз та Гваттарі тлумачили дійсність як сукупність «бажаючих машин», створюючих «бажаюче виробництво», здійснюване на молекулярному (частини і механізми бажаних машин) і молярному (світ, індивіди, суспільство, класи, держава, наука, мистецтво тощо) рівнях. Людина виступає як «бажаюча машина», що поєднує в собі молярний і молекулярний рівні.

У другому томі зазначеної роботи – «Тисяча поверхонь» (1980) Дельоз та Гваттарі дослідили «поверхні» та «рівні напруження» між ними. Множинність поверхонь (наявних сфер) формують так звану «різому». Цей термін запозичено з ботаніки й означає специфічний спосіб розвитку, безладне становлення множинності, рух бажання без певного напрямку, регулярності, без упорядкованості та синхронності. Дельоз та Гваттарі виділили основні принципи такої взаємодії, надавши кожному з них особливу назву.

Дослідженню співвідносності бажання і влади присвячено філософські праці Гваттарі «Молекулярна революція» (1977) та «Машинне несвідоме» (1979), в яких розкрито репресивний вплив на людину процесів кодифікування та способи реагування на них.

Подальшу розробку дана проблематика одержує у працях Дельоза «Кіно» (1983–1985) і «Фуко» (1986), в яких досліджено природу репрезентації, структуру знака, відносини мови та соціокультурних інститутів.

Жіль Дельоз обґрунтував тотожність між літературним та нелітературним дискурсами, зробивши висновок про те, що думка може тлумачитися як художня творчість, а література – як частина економіки та історії «виробництва бажання».

Отже, у філософії (так само, як і в науці, мистецтві, релігії) епохи постмодерну не існує й не може існувати яка-небудь об'єктивна основа, оскільки не існує об'єктивної істини, тієї точки зору, яка могла б слугувати підґрунтям для істинного світогляду. Відсутність «опорних пунктів» і стійких принципів пізнання, розмитість меж між об'єктом

і суб'єктом пізнання, соціокультурна уособленість, історична відносність і невизначеність будь-якого знання – усе це й характеризує «ситуацію постмодерну» в сучасній культурі взагалі та філософії зокрема. У «стані постмодерну» людина виявилася позбавленою будь-яких філософських, наукових, релігійних або моральних орієнтирів і залишилася наодинці зі світом, в якому неподільно господарює мінливість буття.

Не маючи власної культурної домінанти, але намагаючись виразити дух часу, цей напрям претендує на створення «нового мислення», «нової ідеології», завдання якої – розмивання засад, цінностей та меж традиційного філософського знання.

§ 5. Релігійно-філософські вчення

Філософські напрями релігійної орієнтації на Заході виникли в основному в руслі християнського релігійно-теологічного комплексу або в безпосередньому зв'язку з ним. Найбільш концептуально стійкими та ідеологічно впливовими в західному світі є неотомізм, тейяр-дизм та персоналізм.

Неотомізм – офіційне філософське вчення католицької церкви. Серед найвідоміших представників неотомізму – колишній посол Франції у Ватикані *Жак Марітен* (1882–1973), французький академік *Етьєн Анрі Жільсон* (1884–1978), *Густав Веттер* (1911–1989) та американський філософ *Юзеф Бохенський* (1902–1995). На відміну від усіх інших філософських напрямів Заходу неотомізму притаманні традиціоналізм, догматична стабільність ідей і теоретичних постулатів; він свідомо чинить опір тенденціям оновлення і не без гордості проголошує себе «філософією», «яка зберігається в століттях».

Філософії неотомізму притаманні такі характерні риси.

1. Ідейними джерелами неотомізму є вчення філософа-схоласта XIII ст. Фоми Аквінського. Неотомізм – сучасний томізм – був відроджений Енциклікою Папи Льва XIII у 1879 р. У наш час розробляють і пропагують неотомізм Академія св. Фоми у Ватикані, католицький інститут у Парижі, Пуллахський інститут поблизу Мюнхена, інститут Нотр-Дам у США та ін. Видаються журнали «Томіст» та «Божественний Фома».

2. Предмет філософії неотомізму – буття Бога. Це відкрита релігійна філософія. Вона протиставляє абсолютне, надприродне буття буттю конкретних речей. Буття саме по собі – це чисте буття (Бог). Неотомізм проголошує існування аналогії між Богом та його творінням: Творець протилежний світові, але його творіння дає змогу судити про нього.

Буття Бога неотомісти доводять на підставі створених ним речей. В основі теорії буття лежить ідея *креаціонізму* (від лат. *creatio* – створення). За цією ідеєю органічний і неорганічний світ виникає внаслідок акту Божественного творіння. Звідси випливає, що матерія не вічна, вона другорядна. Питання про те, що таке буття, вирішується в такий спосіб: «Бути – значить бути створеним Богом, бути – значить бути в Богові».

3. Центральним принципом неотомізму є принцип гармонії віри та розуму. Він спрямований на те, аби примирити догматичні основи християнської віри з вимогами мислячого розуму, узгодити недоказові положення релігії з раціонально-логічною силою знання і таким чином виправдати християнство перед наукою та освітою, авторитет яких дедалі зростає. Неотомісти запевняють, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, марновірство (фідеїзм), а розум без віри впадає в гординю зарозумілості (атеїзм, скептицизм, науковий раціоналізм). Однак замість обіцяної «гармонії» віри і розуму неотомісти пропонують варіант підпорядкування розуму вірі, бо пропорція, в якій вони об'єднуються, спричинена міркуваннями католицького віровчення.

4. Мета філософії неотомізму – раціональне обґрунтування буття Бога. Це було зроблено ще Фомою Аквінським у працях «Сума теології» та «Сума проти язичників», де містяться п'ять «обґрунтувань» буття Бога.

Аби переконати в істинності релігійних догматів, неотомісти «опановують» найсучаснішу наукову термінологію, активно оперують нею. Говорячи про створення світла в перший день творіння, Бог, запевняють вони, мав на увазі взаємоперетворення позитронів-електронів на потоки фотонів. Не заперечують неотомісти й еволюційну теорію Чарльза Дарвіна.

Тейярдизм. У сучасній релігійній філософії значне місце посідає тейярдизм. Його засновником є *П'єр Тейяр де Шарден* (1881–1955) – французький палеонтолог та антрополог. За релігійне інакомислення, вільне використання канонічного тексту Святого Письма він був

висланий із Франції і позбавлений права читати лекції, публікувати філософсько-теологічні твори. Утім після смерті Тейяра де Шардена з 60-х рр. XX ст. його погляди широко використовувалися в модерністських концепціях різної орієнтації.

У працях «Гімн Всесвіту» та «Феномен людини» Тейяр де Шарден намагався узгодити релігійний світогляд із досягненнями сучасної науки. Він уважав, що сучасна наука істотно скоригувала середньовічну конструкцію світобудови, довела, що світ перебуває в постійному русі і розвитку. Тому необхідно докорінно переосмислити християнське світорозуміння. Центральним методологічним принципом сучасного мислення французький теолог проголосив еволюціонізм. Відмовившись від старозавітного міфу про одноразовий акт творіння Богом світу, Тейяр де Шарден висунув власну теорію космогенезу, де основними точками процесу розвитку Всесвіту виступають такі три етапи: «переджиття» (фізична оболонка), «життя» (органічна оболонка) та «наджиття». На етапі мислення з'являється людина, яка концентрує в собі психічну енергію, створює ноосферу, персоналізує світ. Така діяльність урешті-решт призводить до формування «наджиття». На цьому рівні виникає вища форма розвитку світу – духовна оболонка. Космічним процесом керують не природні закони, які вивчає наука, а надкосмічний Бог, якого Тейяр де Шарден називав «точкою Омега». У «точці Омега» підсумовується і накопичується у своїй довершеності та цілісності велика кількість свідомості, яка поступово перетворюється на Землі на ноогенез. «Наджиття», таким чином, знаменує стан єднання душ людей після завершення історії в космічному Христі. «Точка Омега» є центром Всесвіту і символізує собою Христа, співпричетного до Всесвіту й одночасно трансцендентного до нього.

Тейяр де Шарден визначив два види енергії як руйнівної сили, що не тільки дає імпульс еволюції, а й залишається її постійним джерелом: «тангенціальна» енергія – фізична сила, яка здатна пов'язувати однорідні елементи без їх ускладнення, забезпечувати їх єдність без зміни. Тут діють закон збереження енергії і принцип ентропії; «радіальна» енергія – духовна сила, що поширюється на всі елементи світу та цілеспрямовує їх рух «вперед і вгору», тобто забезпечує поступальний прогресивний розвиток. Закон збереження енергії і принцип ентропії не тільки не діють, а й переходять у свою протилежність – духовна енергія не спадає, не розсіюється в процесі еволюції, а зростає, накопичується, аж до концентрації в «точці Омега».

Історіософські погляди Тейяра де Шардена відзначено гуманістично-християнсько-ліберальною спрямованістю. Людство відповідно до його поглядів у ході історії рухається шляхом універсалізації зв'язків між країнами і народами до стану великої «монади». Він вірив у силу союзу християнства та гуманізму, покликаних згуртувати всіх людей планети, висунув ідею об'єднання науки і містики як панацеї від усіх лих сучасності.

У цілому концепція П'єра Тейяра де Шардена є досить суперечливою – це синтез наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму та традиційного теїзму. Тейярдизм досить популярний серед «лівих» католиків, що намагаються обґрунтувати це вчення як «новий світогляд», що, на їхню думку, указує шляхи об'єднання науки і релігії.

Персоналізм. До релігійної філософії ХХ ст. належить і такий напрям, як персоналізм (від лат. *persona* – особа). Основні положення персоналізму такі:

а) центральне поняття – особа, але не просто як реальна людина, особистість, а як першоелемент буття, духовна сутність, якій притаманні активність, воля, самосвідомість; витоки людської особи йдуть від Верховної особи, тобто Бога;

б) світ (природа) є сукупністю духовних осіб, найвища з яких – Бог; усе матеріальне є наслідком творчої активності особи: усе загальне – творчість Бога, конкретні речі – творчість людини; матеріальне має значення лише тоді, коли входить у досвід особи;

в) процес пізнання здійснюється індивідуальною особою завдяки її оцінювальній здатності (здатності визначати цінність об'єктів);

г) взаємовідносини особи і суспільства є ворожими (антагоністичними); зняття ворожості можливе через самовдосконалення особи й оновлення суспільства. Оновлення суспільства також зводиться до духовного оновлення особи, тобто за перетворенням особи настає перетворення суспільства.

Персоналізм існує у двох варіантах: американському та французькому. *Американський персоналізм* (з кінця ХІХ ст.) виникає як своєрідна реакція на деперсоналізацію і дегуманізацію особи в умовах технічного прогресу та бюрократизованого суспільства. Його засновником був *Борден Боун* (1847–1910). Продовжили його вчення *Джордж Хауїсон* (1834–1916), *Мері Калкінс* (1863–1930), *Вільям Хокінг* (1873–1966), *Ральф Флюелінг* (1871–1960), *Едгар Брайтмен* (1884–1954). На від-

міну від американського (більш абстрактного і академічного вчення) *французький персоналізм*, що виник у 30-ті рр. XX ст., був набагато ближчим до життя. Це філософська доктрина, яка в осмисленні сучасного світу виходить із проблем «тотального» розвитку людини на основі примату (першості) духовних цінностей.

Французький персоналізм виник із групи інтелігентів, які об'єднувалися навколо журналу «Esprit» («Дух»). Очолював групу *Емманюель Муньє* (1905–1950). Серед його представників – *Поль-Луї Ландсберг* (1901–1944), *Габріель Мадінє* (1895–1958), *Поль Рікьор* (1913–2005), *Жан-Марі Доменак* (1922–1997).

Отже, основні орієнтації сучасної релігійної філософії полягають у:

- 1) повероті від теоцентризму до антропоцентризму, визнанні абсолютної цінності людини;
- 2) спробі скоригувати релігійну філософію і науку;
- 3) спиранні теорії пізнання на такі течії, як герменевтика, структуралізм та ін.;
- 4) визнанні важливості збереження гуманістичної орієнтації культури;
- 5) увазі до проблеми суспільного розвитку;
- 6) екуменістичному зближенні релігій як засобу пом'якшення драматичних суперечностей сучасності.

§ 6. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи

Марксизм – філософська, економічна і соціально-політична доктрина, що за останні майже півтора століття існування так чи інакше вплинула на долю людства. Його творці – *Карл Маркс* (1818–1883), *Фрідріх Енгельс* (1820–1895); час створення – 40-ві рр. XIX ст.

Об'єктивними чинниками виникнення марксистської філософії були такі:

а) *соціально-економічні та політичні передумови*. До них слід віднести: утвердження буржуазних суспільних відносин, формування пролетаріату як класу, вихід його на політичну арену, потреба робітничого класу в теоретичному усвідомленні своєї ролі;

б) *природничо-наукові передумови*. До середини XIX ст. наука досягла такого рівня розвитку, коли з'явилася реальна можливість теоре-

тично обґрунтувати принципи матеріалістичної діалектики. У цей період почали розвиватися такі науки, як фізіологія, ембріологія, геологія та ін. Саме тоді зроблена низка відкриттів, що свідчили про діалектичний характер процесів у природі: відкриття німецькими біологами Т. Шванном та М. Шлейденем клітинної будови тваринних і рослинних організмів; обґрунтування німецькими вченими Ю. Майєром і Г. Гельмгольцем та англійським фізиком Дж. Джоулем закону збереження і перетворення енергії; розроблення Ч. Дарвіном еволюційної теорії.

Успіхи природознавства, великі відкриття дали Марксу та Енгельсу певний матеріал для філософських узагальнень, створення нового світогляду;

в) *теоретичні джерела*. Головними, безпосередніми та найважливішими були такі джерела: класична німецька філософія (особливо праці Гегеля і Фейєрбаха); англійська політична економія (Рікардо, Сміт); французький утопічний соціалізм (Сен-Симон, Фур'є та ін.).

Свої філософські погляди Маркс та Енгельс виклали в таких наукових працях – Маркс: «До критики гегелівської філософії права» (1843), «Тези про Фейєрбаха» (1845), «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (1867, 1885, 1894); Енгельс: «Становище робітничого класу в Англії» (1845), «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884), «Анти-Дюринг» (1878), «Діалектика природи» (1882), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886); Маркс та Енгельс: «Святе сімейство» (1856), «Маніфест Комуністичної партії» (1848).

У чому ж полягала новизна філософських поглядів Маркса та Енгельса?

1. Філософська основа марксизму заснована на поєднанні матеріалізму з діалектикою, на так званому діалектичному матеріалізмі. Це одне із надбань марксизму. Відомо, що діалектичні закономірності сформулював Гегель. Проте він уважав, що вони є законами розвитку ідей, понять. На противагу Гегелю Маркс та Енгельс відкрили діалектику речей і показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людини діалектики об'єктивного світу.

2. Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини. Розуміння людини в домарксистській матеріалістичній філософії зводилося до того, що людина – частина природи, активна, свідома істота,

яка має право на свободу і потребує гуманного ставлення до себе (французький матеріалізм XVIII ст. і вчення Фейєрбаха). Маркс та Енгельс почали розглядати людину не тільки як продукт природи, а й як соціальний феномен, причому акцент робили на її соціальних характеристиках.

3. Розвиток суспільства в марксизмі розглядається з матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях. Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Вона послідовно проводить думку, за якою в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Минуле і майбутнє людства в цій філософії постають як послідовний процес зміни способів виробництва. Ось чому філософію марксизму називають також історичним матеріалізмом.

4. Червоною стрічкою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за Марксом, є найглибшим джерелом, витоків усіх соціальних лих і тому саме її потрібно ліквідувати. На цьому підґрунті Маркс будує концепцію «розумної держави і розумного суспільства» (комунізму), в якому всі люди матимуть рівні права, однакові соціальні можливості для реалізації сутнісних сил. Єдиним способом знищення приватної власності та утворення нового соціального ладу Маркс уважав соціалістичну революцію.

5. Важливе місце у філософії марксизму посідає проблема практики. Вона тлумачиться як матеріальна предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини, завдяки якій змінюється природний і суспільний світ, зокрема сама людина. Вищим рівнем практики Маркс та Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин. Революційна практика пролетаріату і широких народних мас мала бути тим важелем, за допомогою якого ця філософська теорія могла реалізуватися.

6. Важливою характеристикою марксистської філософії є її атеїзм. У цьому вченні релігія зазнає нищівної критики. Для цього використовуються досягнення науки і надбання попередньої філософії, насамперед французьких просвітителів XVIII ст. та вчення Людвіга Фейєрбаха.

Особливий вплив марксистська філософія справила на діячів російського революційного руху, передусім на *Володимира Леніна* (1870–1924) – творця більшовизму. Унаслідок історичних реалій, що склали-

ся в Російській імперії у жовтні 1917 р., Ленін та його соратники реалізували марксизм на практиці. Так виникла нова «пролетарсько-робітничка» держава – СРСР. Однак реальна практика соціалізму, зокрема диктатура пролетаріату, виявилася зовсім не такою, якою вона уявлялася її творцям. У результаті соціалістичного будівництва утворилося не суспільство соціальної справедливості та рівності, як передбачали основоположники марксизму, а суспільство з тоталітарним режимом на чолі з купкою обраних правителів, які вважали себе «вірними продовжувачами справи марксизму-ленізму».

Практичне втілення марксизму в Росії поклато початок побудови «комуністичного раю» на землі. Це будівництво розколало світ на дві ворожі, протилежні за ідеологією суспільно-політичні системи. Догматизоване марксистське вчення стало офіційним філософським ученням у новоутвореній країні робітників і селян. Марксистська філософія перетворилася з галузі культури на ідеологічний катехізис соціалізму і комунізму. Філософські системи, що відрізнялися від марксистських, оголошувалися хибними, ненауковими, а їх прихильники – ворогами народу та існуючої державної системи.

Захід не сприйняв основоположних ідей марксизму. Крім Росії, марксизм ніде не перетворився ні на більшовизм, ні на сталінізм. На Заході еволюція марксизму була зовсім іншою, із нього виросла європейська соціал-демократія. Зауважимо: марксизм ніколи не був на Заході державною ідеологією, а освоювався як важлива складова частина широкої і розгалуженої соціально-критичної традиції.

Неомарксизм. Не маючи змоги показати всю різноманітність сучасної марксистської філософії, розглянемо найвідоміший її напрям – неомарксизм. Неомарксизм – це сукупність марксистських і промарксистських течій, що характеризуються критичним ставленням до капіталізму, «реального соціалізму» та його «марксистсько-ленінської» ідеології. Неомарксизм поділяється на два основних напрями: *діалектико-гуманістичний* та *сцієнтичний*. Засновниками першого вважаються угорський філософ і літературний критик *Дйордь (Георґ) Лукач* (1885–1971) та італійський філософ, журналіст і політичний діяч *Антоніо Грамші* (1891–1937). Вони та їх послідовники вважали традиційний марксизм недостатньо людським, тому прагнули поставити в центр марксистської філософії людину як суб'єкта історичної дії. Водночас неомарксизм часто використовує ідеї немарксистської філо-

софії, що створює в межах «діалектико-гуманістичного» напряму спектр різних течій. Основними течіями є такі:

а) *франкфуртська школа* – до неї належали *Герберт Маркузе* (1898–1979), *Теодор Адорно* (1903–1969), *Юрген Хабермас* (нар. 1929 р.). Використовуючи окремі положення марксизму для критики сучасного високорозвиненого індустріального суспільства, вони водночас виступали з «ліворадикальною» критикою соціалізму. Популярність франкфуртської школи зросла на Заході із розвитком руху «нових лівих», який у середовищі інтелігенції критикував західну культуру;

б) *фрейдомарксизм* – набув популярності в 60–70-х рр. ХХ ст. Фрейдомарксист *Вільгельм Райх* (1879–1957), *Еріх Фромм* (1900–1980) та інші прагнули поєднати проблематику фрейдизму із соціальною проблематикою марксизму. Вони досліджували деформації психічної структури особистості і шукали шляхи їх подолання;

в) *екзистенціалістський марксизм* – виник у Франції в 50–60-х рр. ХХ ст. під впливом праць *Жана Поля Сартра* (1905–1980) та *Моріса Мерло-Понті* (1908–1961). Основна проблематика цієї теорії – «реабілітація» гуманістичної концепції «молодого Маркса» за допомогою екзистенційного розуміння сутності людини, неогегельянської діалектики, елементів феноменології і «філософії життя»;

г) *феноменологічний марксизм* – виник в Італії та США. Його основоположником вважають австрійського філософа і соціолога *Альфреда Шюца* (1899–1959), ідеї якого стали вихідним пунктом різноманітних концепцій цієї школи. Для найновіших варіантів феноменологічного марксизму характерними є: заперечення об'єктивного існування соціальних структур; ототожнення структур взаємодії з уявленнями про них індивідів, які взаємодіють; відмова від об'єктивного дослідження соціальних явищ для «розуміння», «вживання», «співчутливого» описування.

Представники другого, *сцієнтистського* напряму *неомарксизму* вважають марксистське вчення про суспільство недостатньо науковим. Вони апелюють передусім до економічних праць зрілого Маркса, матеріалістичної гносеології та аналізу класів.

Отже, неомарксизм характеризується різноманітністю течій, концепцій, ідей, які багато в чому відрізняються від теоретичних положень первісного марксизму.

Останніми роками у зв'язку з розгортанням найгострішої світової економічної кризи у широких колах учених, економістів, політиків усього світу посилився інтерес як до головної праці Карла Маркса «Капітал», так і до економічних та філософських ідей марксизму взагалі. У цілому марксизм потребує не апологетів і руйнівників, а справжньої критики і розвитку. Оновлений і звільнений від догматів та помилок, він може і повинен поряд з іншими філософськими школами та напрямками шукати і знаходити відповіді на запитання, що постали перед людством на початку ХХІ ст.

Висновки до розділу 3

1. Сучасна філософія у багатьох відношеннях являє собою своєрідне і цікаве явище: на відміну від попередніх етапів розвитку європейської філософії вона активізує і широко використовує не тільки останні, найновіші концепції та здобутки, а фактично всю попередню історію філософії. Через це вона постає надзвичайно різноманітною, із майже незорою широтою проблематики.

2. Суттєвою характеристикою ірраціоналістично-гуманістичного напрямку сучасної філософії є її різноманітність та різноплановість. Це пояснюється особливим місцем проблеми людини в сучасному мисленні. Впливовими тут є: філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, філософська антропологія, психоаналіз, постмодернізм.

3. Авторитетною течією сучасної західної філософії є неопозитивізм. У його основі лежить переконання у можливості вирішення філософсько-методологічних питань науки, абстрагуючись від філософії та ґрунтуючись лише на позитивному знанні. Досліджуючи широке коло методологічних проблем, неопозитивізм сприяє розвитку науки, становленню адекватних уявлень про наукове пізнання.

4. У духовному житті світу вагомого значення набула релігійна філософія. Найбільш авторитетним її напрямом є неотомізм – офіційна філософська доктрина Ватикану. Неотомізм розглядає людину у невід'ємних зв'язках із Богом, Абсолютом та наполягає на її особливому космічному призначенні.

5. Чільне місце у свідомості і практиці людства ХХ–ХХІ ст. посідає марксизм. Це філософська, економічна та соціально-політична доктрина

на, в якій зроблено спробу дати цілісне уявлення про світ, людину, суспільство, загальні закони його розвитку, соціально-класові суперечності та шляхи їх подолання.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні тенденції некласичної філософії кінця XIX ст.
2. Які чинники впливають на еволюцію сучасної західної філософії?
3. Назвіть напрями філософії XX ст., пов'язані із захистом та поновленням класичних філософських традицій.
4. Що таке сциєнтизм та антисциєнтизм?
5. Що таке ірраціоналізм?
6. Які історичні форми має позитивізм?
7. У чому полягають подібність і своєрідність філософських поглядів логічних позитивістів та постпозитивістів?
8. Що таке принцип верифікації?
9. Яка різниця між фрейдизмом та неофрейдизмом?
10. Який зміст філософської категорії «екзистенція»?
11. Чи є екзистенційна філософія гуманістичною?
12. У чому полягає сутність еволюції релігійної філософії XX ст.?
13. У чому полягають основні завдання філософії в сучасний період?
14. Які найтипівіші риси основних філософських напрямів і шкіл XX–XXI ст.?
15. Визначте основні риси марксистської філософії.
16. Чи є відмінність між теоретично-філософськими поглядами Маркса і Енгельса та їхнім ідеологічним і політичним тлумаченням? Якщо є, то в чому вона полягає?
17. У чому полягає сутність матеріалістичної діалектики?
18. Які риси притаманні матеріалістичному розумінню історії?
19. У чому К. Маркс мав рацію і в чому помилявся у критиці капіталізму? Ваша точка зору.
20. Що таке неомарксизм?

Вітчизняна філософська думка: традиції та особливості

Філософія України – органічна частина всесвітньої філософії. Проблеми, які вона розглядає, тісно пов'язані з їх постановленням і теоретичним розв'язанням у світовій філософії. Разом із тим історія філософії України відтворює і самобутні підходи та шляхи розв'язання цих проблем, що спираються на національні культурні традиції. Наше звернення до історії вітчизняної філософії має велике пізнавальне значення. Відомо, що без історії немає і теорії. Не вивчивши зміст і етапи розвитку філософської думки в Україні, неможливо повною мірою зрозуміти історію українського народу, особливості формування його духовного світу, культури та традицій.

Деякі філософи у розвитку та становленні філософії в Україні виокремлюють три періоди: перший – становлення і розвиток філософської думки в Київській Русі; другий – період філософії українського Відродження та Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії; третій – період української філософії в культурі романтизму XIX – першої половини XX ст. Погоджуючись із такою концепцією періодизації історії філософії в Україні, мабуть, слід доповнити її четвертим і п'ятим періодами. Четвертий період – від 30-х рр. XX ст. до кінця 80-х рр. – філософія радянського періоду, а також філософія української діаспори. П'ятий – період народження культури незалежної України і формування сучасної філософії кінця XX – початку XXI ст.

Отже, мета цього розділу – здійснити загальний огляд розвитку української філософської думки, починаючи з доби Київської Русі і закінчуючи дослідженнями сучасних вітчизняних філософів.

§ 1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі

Київська Русь – перша східнослов'янська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії як такої,

звісно, ніхто не може, оскільки її становлення – це тривале накопичення узагальнених знань про довколишній світ.

Можна лише з упевненістю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки принципове значення мав процес християнізації Київської Русі (988 р.). Перемога християнства наприкінці X ст. мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. Цей час і є початком розвитку філософської думки у Стародавній Русі.

Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає відразу після утворення слов'янської азбуки *Кирилом* та *Мефодієм*, тобто з початку X ст., а набуває розвитку і поширення із середини X ст. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями *Олегом* та *Ігорем* у 907, 911, 944 рр. Їх складала грецькою мовою і відразу ж перекладали і писали руською.

Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли у зв'язку з уведенням християнства почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI–XII ст. можна виокремити такі напрями: перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужебна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII–XIV ст. було перекладено Новий Завіт та декілька книг Старого Завіту. Повний ж переклад Біблії було здійснено лише наприкінці XV ст.

Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір *Іонна Дамаскіна* «Джерело знань». Широко був відомий у Давній Русі слов'янський просвітник *Іоанн Болгарський* (864–927). Він переклав із грецької твори *Іоанна Дамаскіна*, написав декілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднів», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

Поширення в Київській Русі набули й збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких була збірка «Бджола», де містилися уривки з філософських творів *Платона*, *Аристотеля*, *Сократа*, *Піфагора*, *Демокріта*, *Епікура*, *Анаксагора* та ін. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Юсафа» та «Повість про Акіра пре-

мудрого», Давня Русь знайомилася з філософською думкою середньовічного Сходу.

У XI–XII ст. з'являються й оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом *Іларіоном*. У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» *Климентя Смолятича* (середина XII ст.), «Слово про терпіння та любов» *Феодосія Печерського* (близько 1036–1074 рр.), «Златоуст» і «Торжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» *Кирила Туровського* (близько 1130–1182 рр.), «Слово» та «Моленія» *Данила Заточника* (кінець XII – початок XIII ст.). В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість временних літ». Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, а й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічний період. Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь Київський *Володимир Мономах*, автор «Повчання». Це один із небагатьох текстів, де подано етичний кодекс поведінки мирян.

У працях наведених авторів, а також у творах Нестора-літописця, Мойсея Видубицького, митрополита Никифора та багатьох інших основну увагу звернено на тлумачення сутності людини та її місця у світі.

Ми перелічили основні пам'ятки писемної культури Київської Русі, хоча далеко і не всі. До нас дійшло 424 рукописи XI–XIII ст. А загальна кількість рукописних книг часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130–140 тисяч томів.

У всіх цих працях виявляються особливості, що становлять *основу філософської культури Київської Русі*. Які ж це особливості?

По-перше, для філософської культури Київської Русі характерний *синкретизм*, тобто нерозчленованість. Річ у тім, що в культурі Давньої Русі ще не існувало розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

По-друге, для філософської думки тієї епохи характерна *різноманітність підходів* до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

По-третє, для філософської думки того періоду характерна *теїстичність*, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною. Як це розуміти?

Річ у тім, що давньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під значним впливом релігійної ідеології. Тож, філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

По-четверте, для філософської культури Київської Русі характерна *етизація*. Це означає, що будь-які проблеми книжники розглядали з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерна *історіософічність*, тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж *філософські питання були в центрі уваги київських «книжників»*?

Насамперед давні русичі намагалися відповісти на питання: що таке філософія? Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

Отже, можна стверджувати, що вже в епоху розвитку Київської Русі було закладено підвалини філософського мислення, сформульовано основні поняття та категорії, засвоєно і творчо пристосовано до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософських культур.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 р. єпископом *Федором* митропольної кафедри до міста Володимира негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Та Русь чекали ще більші випробування, а саме – татаро-монгольська неволя, що відкинуло її розвиток на сотні років. Мине час, і Києво-Печерський «патерик» у XV ст. зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів у роки монолітної країни.

§ 2. Філософія українського Відродження та Просвітництва

Відродження, або Ренесанс, – це соціальний та ідейний рух упродовж XIV–XVI ст. у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у душі протестантизму. Реформація поширилася спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулася й на Україну. Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, установлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відокремлення церкви від держави. Усе це і визначило основні риси філософії Відродження в Україні.

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки і культури, появи світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів *Платона*, *Аристотеля*, *Демокріта*, *Епікура*, поширюються й відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії – «Бджола», «Прологи» та інші, а також оригінальні роботи *Климента Смолятича*, *Кирила Туровського*, *Феодосія Печерського*, перших київських митрополитів.

У цей період в Україні почали поширюватись ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати *Юрія Дрогобича* (1450–1494), *Станіслава Оріховського* (1513–1566), *Павла Русина* (1470–1517) та інших учених, поетів, громадських діячів. Кожен із них певною мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить *Франциску Скорині* (близько 1490–1551) – великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латини та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 рр. Серед них були Псалтир, Біблія, «Апостол» та ін. На початку 20-х рр. XVI ст. він заснував першу у Великому князівстві Литовському друкарню.

Пізніше освітнє діло Скорини продовжив *Іван Федоров* (близько 1510–1583), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 р.

у Москві разом з П. Мстиславцем видав першу російську друковану книгу «Апостол», а в 1573 р. у Львові вийшли перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 рр. Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови для вирішення наступного завдання Ренесансу – поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання почало успішно вирішуватися у другій половині XVI ст. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання – створення вищої школи. Тільки вона була в змозі створити справді великі прошарки народної інтелігенції, учителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і вберегти український народ від асиміляції.

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода *Костянтин Острозький* (1526–1608). Цей заклад був заснований на Волині 1576 р. і дістав ім'я свого засновника – Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних учених, фахівців із різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-просвітницький центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалося розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалися життєздатності традицій слов'янської писемності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями позначено твори українського релігійного полеміста *Герасима Смотрицького* (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. У його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького *Іван Вишенський* (1550–1620). Свій палкий темперамент він повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем уболівав за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних верхів населення, картав пихатість панів, не-

уцтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід із цих проблем він убачав у поверненні до старих традицій і рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також *Захарій Копистенський* (помер у 1627 р.) та *Стефан Зизаній* (близько 1570–1621) – гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домівках, на ярмарках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства вбачали в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був *Кирило Ставровецький* (помер у 1646 р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богословія», «Вчительське Євангеліє», «Перло багаточинне». У них проглядаються цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення. Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з чотирьох елементів, кожному з яких, як і в Аристотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї – Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

На підставі зазначеного можна зробити висновок про те, що в XVI ст. в Україні виникла професійна філософія. Однак, на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самостійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення саме по собі є великою цінністю».

Такими є основні риси українського Ренесансу XV–XVII ст.

Філософія українського Просвітництва. Поява до початку XVIII ст. в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин справила вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва.

Просвітництво – це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливі за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Про-

світництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для раннього Просвітництва характерні такі специфічні риси:

- 1) виникнення і встановлення однієї з провідних ідей – залежності суспільного прогресу від зростання освіти;
- 2) розмежування сфер мислення і духовного впливу філософії та релігії;
- 3) посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво – час активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітителі вважали за необхідне пристосувати до «світу і розуму» та активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес.

Важливу роль у розвитку освіти і культури в Україні мали відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були київська, чернігівська та львівська. У цей період також активно розвиваються живопис, архітектура, музика.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 р. Острозької колегії стала *Києво-Могилянська колегія*, перетворена в 1701 р. на Київську академію. Засновником академії був настоятель Печерської лаври *Петро Могила*.

Тривалість навчання в академії сягала 12 років. У ній викладалися понад 20 різних дисциплін, у тому числі філософія. Особливе місце в навчанні відводилося латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латина була необхідною для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латини в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів Античності, Середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки.

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, а й у Росії. Вона дала у XVIII та XIX ст. професорів майже всім російським університетам.

Зазначимо також, що професори академії *Феофан Прокопович* (1681–1736) та *Стефан Яворський* (1658–1722) очолювали «наукову дружину» Петра I. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович – президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читалися в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивалися на три частини:

логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII ст. був переважно аристотелівським. Поступово всупереч вихідним теологічним настановам на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперника.

Така коротка характеристика навчального процесу Києво-Могилянської академії. Крім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва припадає на другу половину XVIII ст. Зріле Просвітництво: 1) проголошує ідею про позастанову цінність людини; 2) дбає про пробудження самосвідомості й утвердження гідності людини; 3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

Отже, в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини, про що свідчить хоча б те, що в першій половині XVIII ст. у курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики. Етика – це вчення про мораль, правила та норми людської поведінки, обов'язки людини щодо одна одної, батьківщини та держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких ідеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Етика стала важливим знаряддям формування вільної особистості, а гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини – основними в лекціях професорів Києво-Могилянської академії. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу у світі. Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в Античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

Філософія Григорія Сковороди. Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII ст. був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель *Григорій Сковорода* (1722–1794). Як випускник Києво-Могилянської академії Сковорода став

продовжувачем просвітницьких традицій. З академії він виніс добре знання мов, античної філософії, ідей Середньовіччя та Ренесансу. Тут він навчився любити людину та її свободомислення. Однак Сковорода сприймає філософію в академії не догматично, а критично. Так, якщо провідною тенденцією філософських курсів академії був аристотелізм, то Сковорода віддавав перевагу вченню Платона. Якщо в центрі уваги професорів були зовнішній світ та проблема його пізнання, то у Сковороди на першому місці – людина, етико-гуманістичні проблеми.

Сковорода написав 18 творів, здійснив сім перекладів з латині на російську та українську мови. До основних філософських творів Сковороди належать такі: «Діалог, или Разглагол о древнем міръ» (1792), «Дружня розмова про душевний світ» (1775), «Алфавіт світу» (1775), «Боротьба архістратиґа Михайла із сатаною» (1789). Саме в цих творах і висловлена філософська система Сковороди. У ній чітко виділяються вчення про «дві натури», про «три світи», про людину, про пізнання, соціологічне вчення.

Сутність учення про «дві натури» полягає у тому, що все існує у світі, на думку Сковороди, має дві сторони (натури): зовнішню – видиму та внутрішню – невидиму. Цю тезу Сковорода повторював у своїх творах десятки разів із різними відтінками. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима – існує вічно. Це духовне начало, або Бог. Він є незмінною першопричиною всього існуючого та самого себе. Бог є істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині – закон, голос сущого. Таке світорозуміння має чітко виражений пантеїстичний характер. Протилежну Богу видиму натуру Сковорода визначав як «тварюку». Як рівнозначні вживаються також поняття «речовина», «матерія», «стихія», «природа» та ін.

Із вченням про «дві натури» тісно пов'язано вчення про «три світи». У ньому виражена ідея про те, що вся навколишня дійсність – це три взаємопов'язаних світи: «макрокосм», «мікрокосм» та «світ символів».

Макрокосм – це великий світ, або світ природи. Проаналізувавши його, Сковорода зробив такі важливі філософські висновки.

1. Природа нескінченна. Вона складається з величезної кількості світів. За прикладом античних філософів Сковорода відокремлював як першооснову всіх речей чотири елементи: вогонь, повітря, воду та землю.

2. Природа (матерія) вічна. Усі предмети природи тимчасові, перехідні, вони виникають та зникають, але природа в цілому безсмертна.

Неможливість зникнення чого-небудь Сковорода виводив із вчення про «дві натури». «Зникнути нічого не може, воно лише втрачає свою тіль».

3. Природа, світотворення підкоряється природним законам. Сковорода вважав, що релігійне вчення про природу неспроможне, тому що йде у розріз із законами природи.

Другий світ, згідно із вченням Сковороди, – це «мікрокосм», або людина. Філософ вважав, що натуральна природа «макрокосму» відбивається та продовжується в «мікрокосмі». Загальні закономірності всієї природи притаманні також людині. Інакше кажучи, людина – це малий світ, що відображає великий світ.

Специфічним світом у вченні Сковороди є «світ символів». Символи – це образи, що втілюють будь-яку ідею. Наприклад, Сковорода за символ єдиного брав кільце, або сонце, виводив символи: безпеки, самопізнання, вічності, істини, подяки та ін. Найвищою таємницею символу у Сковороди є слово. Воно є «істиною і єдиним початком, зерном та плодом, центром та гаванню, початком та кінцем» людського духу. У Біблії записано: «Спочатку було слово». Воістину воно – початок і кінець культури та духовності. А тому книгою з книг для Сковороди була Біблія. Це досконалий образ світу символів. Завдяки цим символам невидимий світ, інакше єство Боже, перетворюється на видимий, теж досяжний до сприйняття. Тобто Біблія є засобом пізнання духовного начала, внутрішньої натури «макро»- та «мікрокосму», інакше кажучи, Бога.

Таким у загальних рисах є вчення Сковороди про «три світи». Це вчення, як і вчення про «дві натури», виступало основним моментом для розроблення вчення про людину. У ньому можна виокремити такі основні положення.

1. Ідея «внутрішньої людини». Це положення впливає із вчення про «дві натури». У людини, як і у всьому існуючому, є видиме та невидиме, тлінне та вічне. Істинною людиною в людині є невидима натура, інакше кажучи, «внутрішня людина». На думку Сковороди, «внутрішня людина» протиставлена зовнішньому світу, вона загублена у ньому. «Знайти» себе вона може лише лишившись на самоті, утекти від спокус та заглибившись у себе. Звернення людини до самої себе і пізнання себе – це осягнення Бога. Адже єство, сутність внутрішньої людини і є Бог.

Отож, ідея «внутрішньої людини» спрямована на те, аби довести, що щастя окремої людини досягається шляхом морального вдоскона-

лення. Стосовно цього значною є роль другого положення вчення Сквороди про людину.

2. Ідея «серця» людини. Цьому положенню Скворода приділяв багато уваги. Ось чому його вчення часто називається «філософією серця». Який сенс вкладається у поняття «серце»? «Серце» у філософії Сквороди позначається як сфера духовного життя людини. Воно охоплює багато значень: «серце» – це душевний стан людини, який керує її вчинками та примушує жити добром або злом; «серце» символізує також індивідуальність людини як істоти духовної; «серце» – це єдиний світ людини. До нього належать не тільки моральні переживання, почуття, пристрасті, а й пізнання. Тільки проникаючи в серце, пізнання може бути освоєним.

Скворода стверджував, що серцем можуть оволодіти як добрі, так і злі сили. Перші підносять людину, другі спричиняють її падіння. Тому людина має прагнути очищення свого серця.

Із вченням Сквороди про людину тісно пов'язане вчення про пізнання. Вихідним пунктом теорії пізнання Сквороди були визнання пізнаваності світу та непідвладна віра в необмежені пізнавальні здібності людського розуму. Поряд із цим митець пов'язував теорію пізнання із самопізнанням. Як уже вказувалося, він уважав, що в людині відображаються та продовжуються загальні закони всієї природи, тому достатньо пізнати себе і можна розкривати природні закони та закони «мікрокосму» і «макрокосму».

Велику увагу Скворода приділяв розвитку вчення про суспільство. Він уважав, що стійкість суспільства залежить не від зовнішніх форм суспільства, а від його внутрішньої сутності. На цій основі Скворода сформулював свій ідеал суспільного влаштування, який він називав «Горною Республікою». Його сутність він убачав в образі ідеальних відносин між людьми, які формуються згідно з духовною природою людини. «Духовна республіка» повинна будуватися відповідним чином з початками любові, рівності, колективної власності. Такий духовний світ протилежний світу зла. Він не потойбічний, куди душа переселяється після смерті, а реальний, високоморальний, ідеальний світ. Ідеї «духовної республіки»: любов, рівність, колективна власність є тими моральними імперативами (переконливі вимоги), якими слід користуватися як божественними або природними настановами, що для Сквороди те саме.

Такою в загальних рисах є філософська система Сквороди.

Григорій Сковорода справив глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення відображені і розвинуті у творчості практично всіх українських мислителів.

§ 3. Українська філософія XIX – початку XX ст.

У духовному житті України XIX ст. відбулися події, що знаменували зародження та розвиток нової української культури. Насамперед під впливом сквородинства формується новий тип українського національного інтелігента, який не тільки не цурався народного життя, а й свідомо намагався вивчати його побут, культуру, мову. Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалися на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя, свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – таємної організації, яка була створена в Києві у грудні 1845 р. і проіснувала до березня 1847 р., коли її було розгромлено царським урядом. Серед учасників товариства були ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч *Микола Костомаров* (1817–1885), учитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч *Пантелеймон Куліш* (1819–1897) та видатний український поет, пісенник, митець *Тарас Шевченко* (1814–1861). Основна мета товариства – визволення України від соціального та національного поневолення, об'єднання всіх слов'янських народів на основі християнської віри.

Філософські погляди Тараса Шевченка. Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми лише йому притаманними світоглядними рисами. Не маючи можливості зупинитися на характеристичні поглядів кожного з них, розглянемо лише філософську концепцію Тараса Шевченка.

Основне питання його філософії – співвідношення соціального добра і зла щодо конкретної людини в конкретних історичних умовах і щодо її Батьківщини – України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу – головний висновок філософії Шевченка. Як наслідок знищення – побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні.

У творчості Шевченка поєднано принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, є мудрецем-космополітом, мріє про людство або «отечество», та він чужий еству Шевченка, бо не жаліє ні брата свого, ні рідного тата. Таких людей Шевченко називав псевдопророками, а їхнє вчення – напівідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі:

Великим словом волю Божу
Сказать Тиранам – не приймуть.
А на своїм, на ріднім полі
Пророка каменем поб'ють.

Відомими є заклики Тараса Шевченка до об'єднання всіх верств українського суспільства на основі злагоди, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його філософії. Україну він називає святою.

Філософія Памфіла Юркевича. Значною постаттю в колі представників української філософії XIX ст. був сучасник Тараса Шевченка *Памфіл Юркевич* (1827–1874). Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав свою кар'єру в Київській духовній академії, він у віці 33 років очолив кафедру філософії Московського університету. Прожив Юркевич лише 47 років, але у розвитку філософської думки залишив помітний слід.

У творі «Серце і його значення в духовному житті людини» (1860) Юркевич розвиває філософію «серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення – людина з двома найважливішими виявами – серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – це основа неповторності кожної особи. «Не древо пізнання є древом життя», – вважав Юркевич, і не мислення створює «сутність» людини, а саме життя його серця, його безпосередні і глибокі переживання, що виходять від серця. Якщо розум є світлом, то можна сказати, що життя духу зароджується раніше цього світла – у темряві і мороці душі, в її глибині; із цього життя виникає світло розуміння – і звідси зрозуміло, що розум є вершиною, а не коренем духовного життя. Саме внаслідок цього ключ до розуміння людини, з'ясування найважливіших і найбільш впливових рухів її душі лежить в її серці.

Істина, на думку Юркевича, також відкривається не тільки мисленням, а й «серцем», оскільки пошук істини пов'язаний із релігійними

і моральними прагненнями людини. У цьому процесі сходження до істини знання пов'язане з вірою, яка є більш могутнім чинником, ніж просто емпіричний зміст мислення. Без любові, стверджував Юркевич, не можна пізнати Бога; найвища сходинка в процесі сходження до абсолютного, тобто до Бога, є вже містичним спогляданням.

Розглядаючи людську природу, Юркевич стверджував, що вона є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. І саме у цьому полягають неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», – зазначав мислитель. Людина в цьому житті лише подорожанин. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога.

Юркевич критикував як однобічні крайні філософські позиції матеріалізм та ідеалізм: ідеалізм – за нехтування реальністю, матеріалізм – за приниження значення духовного. У статті «З науки про людський дух» він писав, що «пояснювати духовний початок з матеріального не можна вже тому, що сам цей матеріальний початок тільки у взаємодії з духом є таким, яким ми його знаємо в нашій досвіді». Відкидати нематеріальний початок тому, що його «ніде не видно», значить не розуміти, що таке самоспостереження, що є справжній внутрішній досвід. Ця стаття Юркевича, що була написана проти роботи Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії», викликала цілий рух. Поверховий матеріалізм виявив себе в цій полеміці особливо пласко.

Філософія Памфіла Юркевича справила суттєвий вплив на російсько-мовну школу київського гуманізму, видатним представником якої був засновник сучасного екзистенціалізму *Лев Шестов* (1866–1938). Не можна не відзначити і вплив філософії Юркевича на формування філософії російського «космізму», видатними представниками якого були *К. Цюлковський*, *В. Вернадський*, *О. Чижевський* та ін.

Філософські погляди Михайла Драгоманова. Значну роль у розвитку філософської культури в Україні в XIX ст. відіграв *Михайло Драгоманов* (1841–1895) – видатний український мислитель, історик, етнограф. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці».

Драгоманов – раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоча людина не відразу, а поступово пізнає сутність певних явищ, хоча наука не одразу доводить людей до правди, хоча по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою вони доходять до правди.

Звертаючись до розвитку суспільства, Михайло Драгоманов виходить із того, що економічна діяльність людей має на меті задоволення їхньої вродженої потреби в харчуванні, обміні речовин. Але він не міг погодитися з тим, що людина має лише одну вроджену потребу – харчуватися. За Драгомановим, не слід однобічно переоцінювати значення економічних чинників, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них є головною.

У другій половині XIX ст. в Україні поширилися ідеї марксизму. Вивченням та пропагандою окремих положень марксизму займалися деякі представники ліберальної інтелігенції, зокрема професор Київського університету *М. Зібер*, магістр Харківського університету *І. Кауфман*. Велике значення для розвитку матеріалістичної філософії мала діяльність видатних вчених *І. Сеченова*, *І. Мечникова*, *Н. Умова*, *А. Ковалевського*, *Н. Бекетова* та ін., які в різний час працювали в навчальних закладах України.

У руслі матеріалістичних ідей проходила діяльність видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету *Олександра Потебні* (1835–1891). Він виходив із визнання вічності і безмірності матеріального світу, відхилив релігійно-ідеалістичні уявлення про будову природи. Матеріалістична лінія у Потебні пов'язана з аналізом об'єктивних начал мови і мислення, продуктів поетичної і наукової діяльності, з відстоюванням ідеї первісності природи стосовно людини.

Філософські погляди Івана Франка. Однією із центральних статей українського духовного життя кінця XIX – початку XX ст. був *Іван Франко* (1856–1916). Його філософські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної культури, марксизму і частково позитивізму. У розумінні історії Франко відстоював ідею закономірності суспільного поступу і виявляв елементи матеріалістичного осягнення прогресу, зокрема ролі економічного життя як одного із чинників еволюції.

Своєрідним є ставлення Франка до соціалістичних ідей: він знаходив їх привабливими, але зазначав, що соціалізм не можна зводити лише до економічних чинників, а слід також урахувувати і духовні чинники людини і спільноти. Тому соціалістичні ідеї можна доповнити християнською духовністю.

Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, реальне народовладдя, загальнолюдські права і свободи; по-друге, переконаність у тому, що монопольна «зверхня» власність на землю і фабрики має поступитися місцем колективній, громадській власності тих, чиєю працею цю власність було створено; переконаність у необхідності усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідації соціально-класових привілеїв і досягненні соціально-політичної та правової рівності між людьми незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство та людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло – одно суть», упевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі і суспільстві, а також у мисленні та методі пізнання; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних чинників і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для працюючих класів, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Чарльза Дарвіна.

У цілому соціально-політичні погляди Івана Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму – це «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

Велике значення для розвитку української духовної культури мав короткий за строком період існування незалежної України (1917–1918). За цей час було відкрито 150 українських гімназій, Київський університет святого Володимира перетворюється на Державний український університет. Створюються Державний український архів, Національна бібліотека тощо. 24 листопада 1918 р. урочисто відкрилась Українська академія наук на чолі з професором *Володимиром Вернадським* (1863–1945).

Утрата Україною незалежності поклала край цьому недовгому підйому української культури. Багато навчальних закладів було закрито.

Деякі видатні вчені змушені були виїхати за кордон і продовжувати працювати там. Серед них були український мислитель, політичний діяч і письменник *Володимир Винниченко* (1880–1951), український історик і політичний діяч *Михайло Грушевський* (1866–1934), філософ *Дмитро Чижевський* (1894–1977) та ін. Їхня творчість сприяла підвищенню авторитету української науки у світі.

Особливий інтерес становить творчість Дмитра Чижевського. Освіту він здобув у Петербурзькому та Київському університетах. Після закінчення навчання працює доцентом Женевської вищої школи, а потім і Київського педагогічного інституту. У 1920 р. Чижевський їде в Німеччину, де слухає лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера.

З 1924 р. Чижевський викладає у Празькому університеті (з 1927 р. – професор цього університету). Особливо вагомий внесок зробив Чижевський у вивчення історії української та російської філософії. Цьому питанню присвячено такі його твори: «Нариси з історії філософії в Україні», «Філософія епохи реалізму» та ін. Велику дослідницьку роботу він провів при вивченні впливу німецької філософії на Росію та Україну. Дмитро Чижевський багато працював і у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософських знань.

Таким чином, українська філософська думка кінця XIX – початку XX ст. знаменувала новий етап розвитку філософської культури на основі досягнень тогочасних природничих і суспільних наук.

§ 4. Особливості розвитку української філософії XX ст.

Установлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Її проголосили суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Передусім була «переосмислена» історична філософська спадщина кінця XIX – початку XX ст. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості були визнані ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на «наукову» (марксистську) та «ненаукову» (буржуазну).

Крізь призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива увага приділялася дослідженню творчості *Тараса Шевченка*, *Івана Франка*, *Лесі Українки*. З незначними зауваженнями їх віднесли до «табору матеріалістів». Одночасно велася робота стосовно виявлен-

ня «ворожих елементів» у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників вислали за кордон, а до переважної більшості застосовувалися ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії.

На основі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, які через деякий час знову перетворюються на університети, але вже марксистські. Так, 1922 р. у Харкові заснований Комуністичний університет імені Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. Вона 1924 р. перетворюється на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). 1926 р. при УІМЛ відкривається кафедра з національних питань, яку очолив *Микола Скрипник*. З 1927 р. виходить часопис «Прапор марксизму». У межах Українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив *Семен Семковський* (1882–1937) – один із видатних філософів в Україні, ерудована людина, блискучий лектор. Семковський досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідомішими його працями є: «З історії університетської філософії», «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» та ін. У роки репресій його було засуджено і страчено.

Тоді ж, у 20–30-ті рр., багато і плідно працює *Володимир Юринець* (1891–1937). Він закінчив Віденський університет, у Парижі захистив докторську дисертацію. 1925 р. В. Юринець очолив Інститут філософії, творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори «Едмунд Гуссерль», «Фрейдизм і марксизм» та ін. 1936 р. учений був репресований. Реабілітований помертвом.

У Києві 1933 р. виходить збірник статей «За ленінську філософію», де автори по-своєму підійшли до тлумачення марксистсько-ленінської спадщини щодо питань соціальної революції, ролі особи та фракцій у політичній боротьбі. Реакція влади була досить оперативною. Цього ж року виходить постанова ЦК КП(б)У «Про збірник “За ленінську філософію”», в якому його автори гостро критикувалися за відхід від класового, партійного аналізу марксистської спадщини. З цього часу і до середини 40-х рр. об’єктом філософського дослідження були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування і розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 20–30-х рр. стала Західна Україна. На цей час припадає пік творчості *Дмитра Донцова* (1883–1973), ідеолога українського націоналізму, учня родоначальника українського націоналізму *Миколи Міхновського*. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але 1913 р. став на позиції українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії. Ідеї української національної еліти викладено в його творах «Націоналізм» (1926), «Хрестом і мечем» (1967) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів *Дмитра Донцова* є філософський волюнтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення встановити владу еліти.

У Західній Україні в 20-х рр. творив *В'ячеслав Липинський* (1882–1931). Він у працях «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква», «Хам і Яфет» викладав свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений убачав у боротьбі позитивних сил із силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція *Липинського* ґрунтувалася на такому тлумаченні суспільного життя, в якому діють вище і нижче, панівне і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на думку *Липинського*, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України *В'ячеслав Липинський* вважав монархію.

Своєрідним філософським сприйняттям світу позначено наукову та художню творчість *Олега Ольжича* (1907–1944). Це сприйняття в нього йшло через осмислення рідної природи: «Земля широка. Мудрий в небі Бог. І серце людське – мужнє і велике». Поняття «мужнього серця» людини *Олег Ольжич* підносив до найвищих ідеалів служіння нації і з такого погляду визначав громадську значущість особистості.

Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як львівсько-варшавська школа. Домінуючими напрямками філософських досліджень *К. Айдукевича*, *Т. Котарбінського*, *Я. Лукасевича*, *К. Твардовського* та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи перебували на позиціях неопозитивізму, неокантіанства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали *А. Шептицький*, *Т. Галушинський*, *Й. Сліпий*, *М. Конрад*, *О. Бачинський*, *Г. Костельник* та ін.

Нова сторінка в історії української філософії відкривається із середини 40-х рр. XX ст. Значна увага приділяється підготуванню філософських кадрів. У Київському державному університеті 1944 р. відкривалися філософський факультет і три кафедри – діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів. Певним поштовхом до об'єктивного, творчого дослідження філософських проблем була смерть 1953 р. Йосифа Сталіна. Критика культу особи якоюсь мірою стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінився об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальної можливості та ціннісних орієнтирів.

Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х рр. значною мірою були пов'язані з діяльністю відомого філософа *Павла Копніна* (1922–1971), який 1959 р. приїхав із Москви до Києва та очолив кафедру філософії Київського університету, а 1964 р. став ректором Інституту філософії Академії наук СРСР. Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видав книгу «Логіка наукового дослідження» (1965), яка стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої в Україні й у світі як київська філософська школа.

Павло Копнін спрямовував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагнув досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Отже, під його егідою сформувався плодотворний філософський напрям: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70–80-х рр. Тоді ж виокремився й інший напрям, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа *Володимира Шинкарука* досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів – *Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко* та ін. – зосередили увагу на проблемах людського буття. Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України.

Певним поштовхом до активізації досліджень даної теми став вихід у світ книги «Нарис історії філософії на Україні» (1966). Майже відразу видається книга «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968). Ці видання спонукають українських філософів до докладні-

шого дослідження окремих періодів розвитку української філософії та поглядів найбільш відомих її мислителів, зокрема творчості Григорія Сковороди.

Підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є видання «Історії філософії на Україні» (1987 р.), в якому, хоча і з позицій марксистської методології, системно викладено історію розвитку української філософії, показано її характерні риси. Викладання філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє більш об'єктивному дослідженню розвитку української філософської думки.

Наприкінці 80-х рр., коли було зняте протиставлення матеріалізму та ідеалізму, з'являються публікації, в яких по-новому осмислюється буття світу та суспільства. Так, одна із сучасних філософських точок зору на проблему виникнення світу ґрунтується на концепції релятивного холізму (цілісності буття). Згідно з цим поглядом світ не складається з нескінченної кількості множин, а є єдиним цілим, неподільним на матеріальну та ідеальну субстанції. Останні виступають як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі компоненти цілісного світу. Виникнення речовини потенційно можливе в будь-якій точці простору і в будь-який час. Перехід від потенційно можливого до реального проходить стрибкоподібно. Стрибкоподібність переходу поки що залишається незбагненою для науки.

Зараз розробкою філософських проблем в Україні займається велика група фахівців в Інституті філософії та Інституті суспільних наук НАН України, на філософському факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка, на кафедрах філософії вищих навчальних закладів країни. 1972 р. при Академії наук України створено Українське відділення філософського товариства СРСР, яке 1985 р. стало самостійним філософським товариством. Керуючи роботою 25 відділень, воно спрямовує свою діяльність на розвиток філософської думки в Україні.

В Україні існує низка періодичних видань, в яких друкуються результати наукових робіт учених-філософів. Це журнал «Філософська і соціологічна думка», періодичні міжвідомчі збірники «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства» та ін.

Проголошення Україною незалежності дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки в цілому і філософської культури зокрема. Крім розробки основних напрямів філософської

теорії, помітним фактом стала концентрація зусиль на дослідженні проблеми людини, історії розвитку філософії в Україні.

Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, яка з'явилася у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла під натиском історичних бурь. Творчо використовуючи філософську спадщину інших народів, вона пройшла у своєму розвитку такі стани, кожний з яких залишив помітний слід у національній культурі, і стала важливою складовою розвитку філософської думки в цілому.

Висновки до розділу 4

Основними рисами, притаманними філософії України, є принаймні такі:

- відображення у давньоруській філософії віри у власні сили і здібності етносу, прагнення єднання всіх руських земель;
- суттєве релігійне забарвлення давньоруської філософії;
- переважання у філософській думці Київської Русі морально-етичної проблематики, співзвучної з християнськими цінностями;
- дуалізм і пантеїзм української філософії XVIII ст.;
- «філософія серця» як самотутня інтерпретація єдності розуму, волі, почуття людини, як засіб пізнання, долучення її до вищого, позаземного божественного світу;
- захист інтересів трудящих, боротьба проти їх соціального і національного гноблення;
- в Україні відбуваються певне відродження філософії, оновлення її проблематики, зростання професійного рівня філософів.

Контрольні запитання

1. Чому ми починаємо вивчати історію української філософської думки з періоду Київської Русі?
2. Який вплив справила християнська ідеологія на розвиток філософської думки Київської Русі?
3. Назвіть характерні риси філософського мислення періоду Київської Русі.
4. Яких представників українського Відродження ви знаєте?

5. Який внесок в історію філософської думки здійснив Острозький культурно-просвітницький центр?
6. Що є характерним для філософії українського Просвітництва?
7. Що являла собою філософія в Києво-Могилянській академії?
8. Чому філософію Григорія Сковороди називають початком класичної філософії в Україні?
9. У чому полягає сутність концепцій «двох натур» і «трьох світів» у філософії Григорія Сковороди?
10. Яке місце посідає творчість Тараса Шевченка в історії української філософії?
11. Як вирішувалось «основне питання філософії» Іваном Франком? Яким було його ставлення до марксизму?
12. У чому полягає складність розвитку філософії в Україні в 30–50-ті рр. ХХ ст.?

Частина друга

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ

Розділ 5

Філософські проблеми буття і матерії

Сучасний етап розвитку природи і суспільства ставить перед людиною низку складних світоглядних та практичних завдань, без вирішення яких унеможлиблюється сам процес життя. Одне із завдань філософії якраз і полягає у тому, аби допомогти людині зорієнтуватися в сучасному світі, відчутти сенс реальності та власного існування. Тому і сьогодні, як і тисячі років тому, філософське усвідомлення проблем буття є надзвичайно актуальним, життєво необхідним для освіченої людини.

Визначення основних понять проблеми буття і розкриття їх змісту завжди були в центрі уваги мислителів різних епох. Адже саме вони дають можливість усвідомити, яким чином поєднуються природні знання про матерію, рух, простір, час тощо з філософськими уявленнями про природу, з картиною світу, яка створюється в межах філософії. Через поняття «буття» і «матерія» розкривається сутність всього, що нас оточує, його відображення в думках та діях людини. На цій підставі будуються форми ставлення людини до навколишнього світу.

Отже, мета цього розділу – розглянути філософські категорії «буття» і «матерія» з боку їх змістовності, методологічного та світоглядного значення.

§ 1. Філософський сенс проблеми буття

Найшановніша і найпопулярніша книга у світі – Біблія починається з п'яти «книг Моїсеевих», перша з яких називається «Буття». Цей фрагмент біблейського тексту склався за багато століть до появи філософії. Але починається філософія з того самого – з проблем буття. Такий збіг не є випадковим, він свідчить про те, що будь-який тип світогляду повинен передусім визначитися зі способом пояснення світу в цілому – його походження, структури, можливих меж тощо.

Учення про буття дістало назву «онтологія» (від грец. *ontos* – суще і *logos* – вчення). Цей термін запровадив у XVII ст. німецький філософ *Рудольф Гокленіус* (1547–1628). Онтологія є окремою галуззю філософського знання, сутність якого виявляється в аналізі відношень, зв'язків і взаємодій між такими категоріями і поняттями, як «людина», «світ», «буття», «матерія», «свідомість», «простір», «час», «рух» та ін. Усі ці категорії та їх відносини ми розглянемо в цьому і наступних розділах. Почнемо з категорії «буття».

Дієслова «бути» і «є» в минулому, теперішньому, майбутньому часі належать до найбільш вживаних слів у багатьох мовах («єсть» – у російській, «ist» – німецькій, «is» – англійській, «est» – французькій мовах). Філософія використала термін «бути», «буття» для визначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Тому слово «буття» набуває у філософії особливого змісту, зрозуміти який можна, тільки звернувшись до розгляду філософської проблеми буття.

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується найістотніших параметрів людського життя, а отже, й світогляду людини. Питання про сутність буття, способи та форми його існування вирішувалося ще філософами стародавнього світу. Так, давньогрецький філософ *Парменід* уважав, що буття існує, воно безперервне, однорідне і зовсім нерухоме. Нічого іншого, крім буття, немає. Усі ці ідеї містяться в його твердженні: «Слід говорити і думати, що суще є, бо буття є, тоді як нічого іншого немає». Платон започаткував іншу прямо протилежну традицію в тлумаченні буття. Буття – це світ ідей, що є справжніми, незмінними та існуючими вічно. Він протиставляв справжнє буття несправжньому, під яким малися на увазі доступні людським почуттям речі і явища. Іншу думку висловлював *Геракліт*, який вважав, що стабільного, стійкого буття зовсім немає, сутність буття – у вічному становленні, в єдності буття і не-

буття. Космічний вогонь Геракліта як основа світу в наочно-образній формі виражає буття як становлення.

У сучасній філософській думці також існують протилежні погляди щодо сутності буття. Так, екзистенціалізм, що набув значного поширення в 20–60-х рр. ХХ ст., об'єктом філософії визнає внутрішнє буття людини, або екзистенцію. Екзистенція – це ірраціональне у світі людини, що становить її неповторність і заперечує «предметне буття». Неотомісти вищою реальністю визнають «чисте буття», розуміючи його як божественний першопочаток, що має духовний зміст. Представники неопозитивізму вважають, що ставлення мислення до буття є псевдопроблемним, оскільки філософський аналіз не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою.

Сучасна матеріалістична філософія тлумачить буття як категорію, що охоплює все існуюче, як матеріальні, так і духовні феномени. Буття не ототожнюється і не зводиться лише до матеріальних утворень, а вбирає в себе світ людського духу, усі духовні явища, котрі за своєю сутністю є ідеальними. Разом із тим треба пам'ятати, що буття не є чимось аморфним, а завжди має певну структуру, воно структуроване.

Поняття «буття» схоже з такими поняттями, як «дійсність», «реальність», «існування», і в деяких випадках вони можуть розглядатися як синоніми. Проте з філософської точки зору *буття* є інтегральною характеристикою всього сущого, що об'єднує зазначені поняття.

Який би сенс (матеріалістичний, ідеалістичний, ірраціональний) не вкладався в категорію «буття», у пізнавальних цілях, для зручності аналізу зазвичай виділяють декілька *форм буття*, тобто своєрідних прошарків реальності, які мають специфічні особливості існування. До таких форм, як правило, відносять:

1) *буття природи*, яке деталізується і, у свою чергу, поділяється на буття недоторканої природи, тобто буття речей і процесів, які існують незалежно від людини та її діяльності, і на буття рукотворної природи, або буття речей і процесів, створених людьми. Природа в цілому безмежна у просторі, часі і вічна. Друга, або олюднена, природа залежить від першої. З одного боку, у другій природі втілений матеріал першої, тобто об'єктивна, первинна реальність, а з другого – у ній втілені праця, воля та знання людини, її душа. Друга природа – це знаряддя та умови праці, засоби зв'язку, потреби людського духу, усе те, що становить цивілізоване буття, матеріальну і духовну культуру;

2) *буття людини*, в якому для зручності аналізу слід вирізнити тілесне існування людини як частини природи і специфічне людське буття. Людина є тілом природи, і в цьому відношенні вона піддається дії її законів. Наявність тіла зумовлює смертність людини, котра втягнена в діалектику буття-небуття і, як усі тіла природи, проходить стани виникнення, становлення та смерті. Людське тіло, як і всі тіла природи, піддане дії закону збереження речовини та енергії, тобто його складові переходять в інші стани першої природи. Для існування людського тіла необхідне його повсякденне відтворення (харчування, захист від холоду, інших небезпек). Матеріалізм надає цим фактам першочергового значення, вважаючи, що матерія первинна, а дух, свідомість – вторинні. Аби мислити, необхідно забезпечити життя людського тіла. Звідси – необхідність збереження життя, самозбереження людини і виживання людства, а це, у свою чергу, викликає потребу в харчуванні, одязі, житлі, чистому навколишньому доквіллі;

3) *буття духовного*, що існує як індивідуалізоване духовне та об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне. Буття індивідуалізованого духовного – це внутрішній світ людини. Він охоплює свідоме і поза-свідоме. Дух – поняття, тотожне індивідуальному, свідомості, а у вузькому розумінні – це мислення. Свідомість – це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати буття світу, перетворювати його на образи і поняття. Вона існує як невидимий процес вражень, почувань, переживань, думок, а також ідей, переконань, цінностей, настанов, стереотипів. Специфіка індивідуальної свідомості – в її смертності, але деякі частини перетворюються на позаіндивідуальну духовну форму, а також стають надбанням інших людей. У вчинках людей об'єктивуються фрагменти їхньої свідомості, за ними судять про думки, мотиви, мету, ідеї людей. Специфіка буття поза індивідуальним духовним полягає у тому, що його елементи зберігаються, удосконалюються та вільно пересуваються в соціальному просторі і часі;

4) *буття соціального*, яке поділяється на буття окремої людини в суспільстві і буття суспільства в цілому. Кожна людина безперервно вступає в контакт з іншими людьми, є членом різних соціальних груп: сім'ї, виробничої спільноти (колективу), нації. Таким чином, вона існує в тісному зв'язку з іншими індивідами. Уся діяльність людей здійснюється в межах, притаманних даному соціуму суспільних відносин: моральних, правових, економічних та ін. Сутність і особливості соці-

ального буття докладно розглядаються в розділі «Філософське розуміння суспільства» цього підручника.

Ще раз підкреслимо, що такий поділ буття на форми є суто умовним. У реальності ці форми є невіддільними одна від одної.

Отже, *категорія буття* – це гранично загальна абстракція, яка об'єднує за ознакою існування найрізноманітніші явища, предмети і процеси природи, людські колективи та окремих людей, соціальні інститути, рівні, форми та стани людської свідомості. І хоча ці речі і процеси стосуються різних сфер буття, усі вони об'єднані певною спільною основою. Але чи можна говорити про єдність безмежно різноманітного світу? Відповідаючи «так» на це запитання, ми доходимо висновку про єдність – основу всього сущого.

■ § 2. Формування і розвиток науково-філософського поняття матерії

Категорія «субстанція». Спроби вирішити питання про єдність всього сущого історично привели до виникнення поняття «субстанція» (лат. *substantia* – сутність). Під субстанцією зазвичай розуміли якусь загальну первинну основу всіх речей, яка є їх останньою сутністю. Якщо різні предмети і явища можуть виникати і зникати, то субстанція нестворювана і незнищенна, вона тільки змінює форму свого буття, переходить з одного стану в інший. Вона – причина самої себе та основа всіх змін, найбільш фундаментальний і найбільш стійкий прошарок реальності.

Визначальною рисою субстанції є те, що вона є «буттям у собі», тобто є самостійною і незалежною у своєму існуванні. Буття субстанції не вкорінене в іншій реальності, навпаки, вона сама є носієм різноманітних властивостей і атрибутів. Засновник новоєвропейської раціоналістичної філософії Рене Декарт визначав субстанцію як дещо, що існує саме по собі і для свого існування не вимагає нічого іншого.

Поняття субстанції у філософії Нового часу досить повно розвинув Бенедікт Спіноза, який зазначав, що субстанція – це річ, яка існує і пізнається сама через себе, крім того, субстанція є тотожною природі. Конкретизуючи це поняття, він визначав субстанцію як причину самої себе (*causa sui*).

У XVII ст. сформувалося гносеологічне розуміння субстанції, початок якому був покладений Джоном Локком і продовжений Джорджем Берклі, Давідом Юмом, Дені Дідро. Зазначені мислителі збагатили розуміння субстанції новим змістом, що в результаті мало два важливих світоглядних наслідки. По-перше, утвердилася традиція пояснення світу з нього самого, без залучення надсвітового начала (надсвітового духу), який нібито колись надав першопоштовх до створення світу. По-друге, відбулися усвідомлення відносності людського знання, становлення наукового розуміння матерії як абстрактної філософської категорії, формування наукової картини світу.

Сучасна наука при дослідженні явищ світу здебільшого користується моністичним розумінням субстанції, уявляє матерію як об'єктивну реальність в аспекті єдності всіх форм її руху, усіх відмінностей і протилежностей, які виникають, виявляються та зникають у русі. Так, у 80–90-х рр. XX ст. у фізичних теоріях для визначення якостей субстанції вживається поняття «фізичний вакуум», зміни якого визначають відомі види фізичної реальності.

Філософи намагалися вирішити питання щодо кількості субстанцій. Виникли вчення, які дістали назву дуалізму та монізму. Дуалізм (від лат. *dualis* – двоїстий) – це принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу та матерії, ідеального та матеріального. Учення, що пояснюють світ через одну субстанцію, називаються моністичними. У системі монізму можлива побудова ідеалістичної чи матеріалістичної картини світу, і це залежить від того, що вважається першоосною – дух чи матерія.

Формування поняття матерії. Що ж таке матерія? Етимологія слова «матерія» походить від латинського *materia* – речовина. Проте зміст поняття «матерія» в історії філософії неодноразово змінювався, розвивався відповідно до розвитку природознавства і власне самої філософії. Вирізняють такі *етапи формування уявлення про матерію*.

Перший етап охоплює епоху античної філософії. В основі античних поглядів лежить уявлення про матерію як про початковий матеріал, з якого складаються тіла і предмети. Так, помічаючи, що вода необхідна рослинам, тваринам та людям, давньогрецький філософ *Фалес* проголосив основою всіх речей воду. *Геракліт* бачив основу у вогні, який утворює Сонце, зірки, інші тіла та визначає одвічну зміну світу. Пізніше *Демокріт* висунув ідею про те, що всі речі складаються з най-

простіших, неподільних часток – атомів. Отже, з погляду античних філософів, матерія – це те, з чого складаються всі речі. Звичайно, це були лише здогадування давніх мудреців, і їх матеріалізм мав наївний характер, оскільки теоретичні висновки були результатом споглядального ставлення до дійсності, наслідком відсутності експериментального вивчення природи.

Другий етап розвитку уявлень про матерію характерний для філософії Нового часу (XVII–XIX ст.). Поняття матерії тоді ототожнювалося з фізичним поняттям «речовини» як суми певних незмінних властивостей. Наприклад, англійські матеріалісти *Ф. Бекон* та *Т. Гоббс* до них відносили протяжність, непроникність, вагу, фігуру та ін. Іноді поняття матерії взагалі ототожнювалося з однією, так би мовити, «першовастивістю», наприклад з протяжністю або масою (*Р. Декарт, І. Ньютон*). Таке визначення не суперечило науковій картині світу до кінця XIX ст. Сама форма матеріалізму на цій основі дістала назву метафізичного, або механістичного, бо базувалася не тільки на теоретичних даних фізики, а й була світоглядною і методологічною основою наукових пошуків.

Метафізичний світогляд було підірвано великими відкриттями, які з'явилися на межі XIX–XX ст. Відкриття радіоактивності відкинуло позицію про непроникність атома; відкриття електрона зняло тезу про його неподільність; відкриттям рентгенівського випромінювання було доведено можливість перетворення речовини на поле; було встановлено змінність маси тіл залежно від швидкості. Усе це настільки розходилося зі звичними уявленнями про властивості фізичних тіл, що деякі природознавці розгубилися. Вони стали тлумачити, наприклад, радіоактивний розпад атомів як «зникнення» матерії, перетворення матерії на енергію. Насправді ж матерія не зникла, а розвіялися старі уявлення про неї. Це була спроба приписати матерії в цілому якості, що притаманні лише окремим її видам.

Третій етап розвитку уявлень про матерію характерний для філософії XX ст. На перше місце в розумінні матерії виходить не природознавчий, а філософський аспект. Це погляд на матерію як на сутність – субстанцію, що лежить в основі внутрішньої єдності всього розмаїття явищ і предметів. Тут матерія розглядається як об'єктивна реальність.

Сучасне поняття «матерія» має конкретний зміст і охоплює вужчий клас об'єктів порівняно з категорією «буття». Її поширеним визначенням є таке. *Матерія – це філософська категорія для позначення*

об'єктивної реальності, що надана людині в її відчуттях, яку вона може і намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини.

З цього випливає, що:

1) матерії в чистому вигляді, у формі якоїсь праматерії не існує. Вона охоплює всю нескінченну різноманітність різних об'єктів і систем природи, які мають невичерпну різноманітність властивостей;

2) у категорії «матерія» безліч утворень об'єктивної реальності зведено до однієї спільної властивості – існувати незалежно від людських відчуттів і від відображення в людській свідомості;

3) філософське тлумачення матерії охоплює не тільки об'єкти, які пізнані сучасною наукою, а й ті, що мають бути відкриті в майбутньому. І хоча потенційні об'єкти, можливо, матимуть принципово нові властивості, проте вони будуть матеріальними, оскільки існуватимуть реально, поза людськими відчуттями;

4) усі матеріальні процеси і явища пізнаються людиною або відбиваються в її свідомості на основі чуттєвого сприйняття. При цьому йдеться не тільки про ті речі та явища, які можуть бути сприйняті безпосередньо відчуттями, а й про ті, для сприйняття яких використовуються найскладніші сучасні прилади, що підсилюють міць людських органів сприйняття.

Матерія як об'єктивна реальність має безліч властивостей, притаманних її різноманітним видам і станам. До таких властивостей належать: активність, рух (саморух), просторово-часова форма існування, об'єктивність, проникність, нескінченність, відображення, невичерпність, пізнаванність, структурність (розчленованість на якісно різні рівні організації), абсолютність. Про рух (активність) матерії та її просторово-часову форму існування йтиметься в третьому параграфі розділу. Інші властивості розглядатимуться в наступних розділах. Зараз же звернемо увагу на таку суттєву ознаку матерії, як структурність.

Структурність матерії. Структурність в організації матерії полягає в тому, що вона завжди і всюди певним чином організована у поширені матеріальні системи, тобто такі цілісні утворення, зв'язок між елементами в яких є більш стійким і тривалим, ніж зв'язок між кожним з елементів довколишнього середовища. Відрізняють такі основні типи матеріальних систем і відповідні їм структурні рівні організації матерії: нежива матерія, жива матерія та суспільство. Кожен із цих рівнів, у свою чергу, характеризується низкою рівнів організації.

Система неживої матерії може бути представлена на таких рівнях:

а) *мікросвіт* (мікроелементарний рівень), для якого характерна взаємодія полів та елементарних частинок. Це світ надзвичайно малих об'єктів (від 10^{-14} до 10^{-8} см). Час існування цих частинок вимірюється мільярдними долями секунди, а швидкість їх руху наближається до швидкості руху світла;

б) *макросвіт*. Це світ об'єктів від 10^{-8} см до 10^{24} см. Цим діапазоном охоплюються атоми, молекули, макротіла, планети та зірки, планетарні системи, міжзіркове середовище, галактика. «Угору» від макросвіту, нескінченно далеко, за межами доступності людини, простирається мегасвіт. Основні об'єкти вивчення цієї галузі природи – метagalaktiki.

Система живої матерії відома поки що тільки на Землі. Її виникнення, як вважають послідовники матеріалізму, – результат природного і закономірного саморозвитку матерії. До рівня живої матерії належать усі живі істоти, що мають здатність до самоорганізації, розвитку, складних форм відбиття, саморегулювання та розмноження. У живій матерії можна виокремити доклітинний рівень (кислоти ДНК і РНК та білки), клітинні і багатоклітинні організми – рослини, тварини. Особливі рівні утворюють понадорганізмові структури, популяції, пов'язані між собою в потомстві. Взаємодія біологічних видів, популяцій та доквілля становить біогеоценоз, а взаємодія біогеоценозів утворює глобальну систему життя – біосферу. У системі біосфери відбувається взаємодія літосфери, гідросфери та атмосфери. Через атмосферу йде обмін між Землею і космосом. Дотримання рівноваги між усіма цими складовими – умова збереження життя на землі.

На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид матеріальної системи – соціально організована матерія, або суспільство. Це вища форма розвитку життя, сукупність мислячих індивідуумів та угруповань різного рівня, що свідомо перетворюють дійсність. У свою чергу, суспільство містить багато типів взаємоперехресчених систем: людина, соціальні утворення (сім'я, різні колективи, партії, нації, держави), матеріальна культура, створена людиною, що включає знаряддя праці та техніку.

Розглядаючи структурність матерії, слід також зазначити, що її стан можна характеризувати і з точки зору перервності та безперервності.

Матерія перервна, оскільки існує у вигляді множини окремих структурних систем. Водночас вона безперервна, бо простір між матеріальними структурними системами не є абсолютною порожнечою, а містить матеріальні поля: гравітаційні, електромагнітні, ядерні та ін. У зв'язку з цим розрізняють два види матерії: речовину і поле. Це якісно різні види матерії, і відрізняються вони один від одного передусім масою спокою. Частинки речовини мають масу спокою, а електромагнітне і гравітаційне поля її не мають. Речовина і поле різняться також закономірностями руху.

Вивчення різних властивостей і особливостей матерії, її форм та видів дає змогу говорити про те, що у світі, крім матерії, що постійно змінюється, немає більше нічого. А якщо це так, то можна зробити висновок про матеріальну єдність світу.

Питання про єдність світу завжди привертало до себе увагу. А якщо врахувати те, що нарівні з матеріальними процесами існують ще й духовні, то воно набирає особливої гостроти. У чому ж тоді полягає їх єдність?

Відповідь на це питання дають сучасна філософія і сучасне природознавство. Вони стверджують, що єдність світу полягає в його матеріальності. І такий висновок ґрунтується на знаннях про всезагальні, універсальні властивості матерії і закони її руху. На користь матеріальної єдності світу свідчать такі важливі дані природознавства, як:

- а) закон збереження і перетворення енергії;
- б) періодичний закон Менделєєва;
- в) еволюційне вчення Дарвіна;
- г) учення про клітинну будову живих організмів;
- ґ) сучасні наукові дані із галузей фізики (квантової механіки, релятивістської фізики та ін.), біологічної науки (закони генетики, явища фотосинтезу, дані про фізіологію людини тощо), космічної науки та ін. Матеріальна єдність світу розкривається і цілісним підходом до розгляду організму людини, а також засобами взаємозв'язку природи і суспільства, їх розвитку в цілому.

Такими є сучасні погляди на проблему матерії, її конкретні типи і види, матеріальну єдність світу. Але для наукового світорозуміння велике значення має і правильне вирішення питання про такі атрибутивні властивості матерії, як рух, простір та час.

§ 3. Спосіб та форми існування матерії

Невід'ємною частиною вчення про матерію є уявлення про рух. Його вивчає багато наук. Завдання кожної з них полягає у тому, аби з'ясувати закономірності конкретних форм руху. Але рух вивчає і філософія. У зв'язку з цим виникає запитання: які завдання стоять перед філософією у висвітленні проблеми руху? Завдань таких декілька.

1. Узагальнюючи все, що дають окремі науки, філософія прагне з'ясувати природу руху.

Питання про природу руху завжди цікавило мислителів різного часу. Наприклад, відомий вислів Геракліта «Усе тече, усе змінюється» був не чим іншим, як спробою подати все, що є у світі, таким, що знаходиться в русі, постійно змінюється. Але в історії філософії траплялися випадки, коли філософи не визнавали руху, такі, наприклад, як Парменід, Зенон та ін. Відома легенда про те, що один із учнів Зенона, бажаючи спростувати свого вчителя, починав ходити перед ним і цим нібито засвідчував: «Дивись, учителю, я рухаюся; рух можливий!». Подібне спростування не могло переконати Зенона. Річ у тім, що він вважав, що ми сприймаємо рух нашими почуттями. А почуття нас завжди вводять в оману.

У період розвитку такої науки, як механіка, переважна більшість філософів схилилася до думки, що рух – це просте переміщення у просторі. Завдяки розвитку природознавства наприкінці XVIII – на початку XIX ст. стало можливим сформулювати нові уявлення про рух, розкрити його складний характер, визначити саме поняття руху. Особливо велике значення для розкриття руху мали відкриття закону збереження і перетворення енергії, створення еволюційної теорії, а також теорії клітинної будови організму.

З огляду на філософське осмислення даних природознавства було зроблено висновок про те, що рух – це будь-яка зміна явища чи предмета; він охоплює всі процеси, які відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення тіл і закінчуючи мисленням.

2. Філософія ставить завдання розкрити джерело руху. Це дуже стара проблема. Відповіді на неї часто були далекі від істини. Так, метафізики вбачали джерело руху в механічних взаємодіях зовнішнього порядку. Сучасний матеріалізм твердить, що джерелом усіх конкретних форм руху є внутрішні суперечності, притаманні всім об'єктам, а також зовнішня взаємодія між ними. Рух матерії, отже, не зумовлений

чимось надприродним, а є саморухом. Саморух – це наслідок суперечностей між усталеністю і змінюваністю, складним і простим, старим і новим, прогресивним і регресивним. Так, механічному рухові притаманна суперечність між змінним станом тіла у просторі і часі та зв'язком цих станів. У розвитку живих організмів усталеність виявляється в збереженні спадкових ознак, а змінюваність – у пристосуванні організму до нових умов середовища.

Саморух притаманний усім рівням будови матерії – від механічного, фізичного та хімічного до біологічного і соціального рівнів. На хімічному, біологічному та більш високих рівнях спонтанність саморуху виявляється перш за все у відкритих і цілісних системах, в яких відбувається не просто саморух, а саморозвиток, тобто саморух, який супроводжується переходом до більш високого ступеня організації.

3. Філософія розкриває співвідношення матерії і руху, руху і спокою. Філософський матеріалізм стверджує, що рух і матерія нерозривні. Ми ніколи не спостерігали матеріальну систему, яка б не знаходилась хоча б у якомусь русі, а була б у стані абсолютного спокою. Така нерухома система не взаємодіяла б із довколишніми речами та явищами і не могла б визначити жодних своїх властивостей, тобто вона має бути абсолютно непоміченою. На цій підставі цілком слушним є висновок про те, що рух – невід'ємна, атрибутивна характеристика матерії, її всезагальна і необхідна властивість. Матерія не існує інакше, ніж у русі, тому рух є способом існування матерії. Він, так само як і матерія, не виникає і не зникає безслідно, а лише перетворюється з однієї форми на іншу. Ще Декарт у XVIII ст. висловив думку про те, що кількість руху у світі постійна, оскільки рух не виникає із нічого і ні на що не перетворюється. А Ф. Енгельс розвинув цю думку далі: рух постійний не тільки у своїй кількості, а й у своїй якості. Пізніше природознавство підтвердило висловлені твердження науковими даними, наприклад відкриттям закону збереження і перетворення енергії.

Але чи не означає це, що філософський матеріалізм заперечує спокій? Ні, не означає! Він визнає існування спокою, але вважає його відносним. Спокій має місце відносно тих чи інших матеріальних об'єктів, а не всієї матерії. До того ж стан спокою для будь-якого тіла є тимчасовим, швидкоплинним; він є лише одним із моментів існування об'єкта. Рух же не відокремлений від усього існування тіла в цілому. Крім того, рівновага, спокій стосуються лише окремого виду, а не всіх видів руху, притаманних об'єкту. Будь-яке тіло перебуває у спокої

лише в якомусь певному відношенні, а в інших відношеннях воно змінюється. Наприклад, тіло, яке лежить на поверхні Землі, перебуває у спокої тільки відносно земної поверхні; у самому ж тілі на цей час відбуваються різноманітні фізичні, хімічні та інші перетворення.

4. Філософія розглядає проблему про якісну своєрідність та діалектичну єдність різних форм руху матерії. Рух узагалі – це абстракція, яка насправді не існує; реально існують конкретні форми руху, які перебувають у певній супідрядності, а тому їх можна класифікувати. В основу класифікації руху покладено тезу про те, що якісно різним видам матерії відповідають свої особливі форми руху. Виходячи з цієї тези, вирізняють такі *форми руху матерії*:

механічна – просторове переміщення різних тіл: рух найдрібніших часток, рух великих тіл, включаючи космічні об'єкти;

фізична – охоплює електромагнетизм, гравітацію, теплоту, світло, звук, зміну агрегатного стану речовини;

хімічна – включає різні хімічні реакції, процеси хімічного синтезу в неорганічній та органічній природі;

біологічна – різноманітні біологічні процеси в живих організмах;

соціальна – охоплює різні суспільні зміни, а також процеси мислення.

Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, але всі вони пов'язані між собою. Більш складна форма руху виникає на основі попередніх, простіших, є їх синтезом, але не зводиться до них як до простої суми. Так, біологічна форма руху виникає на основі більш простих фізико-хімічних форм руху, включає їх як свою умову і є якісно новою формою руху порівняно з попередніми. Подібно до цього і соціальна форма руху – виникнення і розвиток людського суспільства – включає біологічну і всі попередні форми руху як свою умову, але вони не зводяться до її суми, а є якісно новою формою руху.

Правильне розуміння взаємовідношень між формами руху має велике значення для наукового пізнання складних об'єктів і процесів, що характеризується взаємодією різних форм руху матерії.

На сучасному етапі розвитку науки наведена класифікація форм руху потребує доповнення та уточнення. Розвиток хімії, фізики, біології, поява комплексних наук не дозволяють говорити про одне розуміння багатоманітності форм руху матерії. Через це виникають нові класифікації, наприклад називають інформаційно-кібернетичний, астрономічний внутрішньогалактичний, міжгалактичний рух тощо.

Такими є основні завдання філософії у висвітленні проблеми руху матерії.

Простір і час як форми існування матерії. Ще однією невід'ємною частиною вчення про матерію є вчення про простір і час. Що ж таке простір і час? В якому співвідношенні перебувають вони з матерією?

В історії філософії можна виокремити два підходи до вирішення цих питань. Перший називають *субстанціальною концепцією*: простір і час розуміють як особливі субстанції, що існують поряд із матеріальною і незалежно від неї (Декарт, Епікур, Ньютон). Наприклад, Ньютон уважав, що є абсолютний простір, незалежний від небесних тіл, тобто порожнеча або пустота. Разом з абсолютним простором існує абсолютний час. Таке розуміння простору і часу спостерігається в XVII ст. і домінує до XIX ст.

Другу концепцію називають *реляційною*. Її прихильники (Аристотель, Лейбніц, Гегель) вважали, що простір і час – не особливі субстанційні сутності, а форми існування матеріальних об'єктів. Реляційна концепція у філософському плані була сприйнята і розвинена діалектичним матеріалізмом, а у природничо-науковому плані – релятивістською фізикою, і в наш час вона найбільш повно відповідає рівню розвитку природознавства.

Згідно з реляційною концепцією простір і час постають загальними принципами організації будь-якого об'єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожне матеріалізоване тіло має об'ємні характеристики: і довжину, і ширину, і висоту. Воно співіснує також з іншими тілами, що його оточують, займає своє місце в певній, більш глобальній, системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються в понятті «простір». Отже, *простір – це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію елементів в усіх матеріальних системах*. Разом із тим у реальності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни; крім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту матерії у філософії вироблено поняття часу. *Час – це форма буття матерії, яка виявляє тривалість існування, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем*. Отже, час відображає процесуальність буття.

Простір і час мають як загальні, так і відмінні властивості. До загальних властивостей належать: об'єктивність (їх незалежність від

свідомості людини); усезагальність (немає і не може бути жодного явища, яке існує чи існувало б поза простором і часом); вічність, нескінченність та відносність (їх залежність від швидкості). Проте при всій своїй спільності простір та час мають і відмінні властивості. Наприклад, простір характеризується тримірністю, час є одновимірним; простір обернений, а час виявляється як незворотний; простір різнозначний у всіх напрямках, а час односпрямований, тобто спрямований від минулого до майбутнього.

Час і простір невід'ємні від матерії і один від одного. Це чудово ілюструється на прикладі теорії відносності в сучасній фізиці. Просторово-часові характеристики матеріальних об'єктів мають чотири виміри: три з них – просторові і один – часовий. У математичних абстракціях існує і багатомірний простір. Проте Всесвіт складається з великої кількості світів, і в них можуть бути якісно відмінні форми руху матерії, простору та часу. Разом із тим у цих світах можуть бути відсутні умови для існування відомих нам форм руху матерії і пов'язаних із ним просторово-часових ознак. Простір і час як об'єктивні форми існування матерії, як і матерія, не можуть бути створені чи знищені. Тому і говоримо, що рухома матерія є вічною у просторі і часі. А світ, в якому ми живемо, є не що інше, як матерія, що рухається, є вічною в просторі і часі.

Отже, фундаментальними категоріями філософського знання є простір і час. У пошуках розв'язання проблеми розуміння їх сутності філософія йде в ногу з природознавством, тому розділити природничо-наукове і філософське розуміння або виділити «суто філософське» тлумачення не уявляється можливим. Вивчення простору і часу – завдання досить складне, хоча і має давню історію. Сьогодні можна сказати, що деякі види простору більш-менш зрозумілі людині, а час усе ще не має однозначного тлумачення. Між тим дослідження в цій царині замикається на об'єднання простору і часу в єдине ціле, унаслідок чого у філософії з'явилася категорія «просторово-часовий континуум».

Вирішальний внесок у формування цієї категорії зробив Альберт Ейнштейн. Створивши теорію відносності, він довів відносні характеристики простору і часу, змінив інтерпретацію властивостей простору і часу. Було встановлено залежність просторово-часових відносин від руху і маси тіла, спростовано уявлення про рівномірність «перебігу» часу і «плоский» характер простору. З тих пір ці два поняття

об'єднуються в одне – простір-час. Це нове поняття простору-часу передбачає і нове ставлення до простору Евкліда і часу Ньютона, тобто наголошує на чотириствірності матеріального світу.

Філософське розуміння буття і матерії безпосередньо пов'язане з формуванням наукової картини світу – особливої форми систематизації знань, якісного узагальнення та світоглядного синтезування різних наукових теорій стосовно буття і матерії. Це світоглядна система уявлень про властивості і закономірності дійсності (реально існуючого світу), побудована в результаті узагальнення та синтезування наукових понять онтології. Будучи цілісною системою уявлень про загальні властивості і закономірності об'єктивного світу, наукова картина світу існує як складна структура, що включає як складові частини загальнонаукову картину світу та картини світу окремих наук (фізичну, біологічну, геологічну і под.), які, у свою чергу, включають відповідні численні способи розуміння і тлумачення будь-яких предметів, явищ та процесів об'єктивного світу.

В історії людства було створено досить велику кількість найрізноманітніших картин світу, кожна з яких вирізнялася своїм баченням світу і його специфічним поясненням.

У сучасній науці поєднуються різноманітні картини світу: наукова, релігійна, філософська та ін. Сучасність ставить перед людиною завдання формування єдиної загальноприйнятої картини світу, яка на сучасному етапі розвитку цивілізації набуває статусу інформаційної картини світу. Інформаційна картина світу характеризується тим, що процес формування і встановлення головної цінності, основного продукту і ресурсу – інформації – змінює світогляд людини та її інформаційну культуру.

Висновки до розділу 5

1. У найширшому розумінні буття є найбільш загальним поняттям про все те, що існує, тобто про все, що є. Воно охоплює все існуюче в нескінченному багатстві його конкретних виявів і є онтологічним поняттям. Буття в цьому розумінні має свою реальну структуру. У найширшому вияві воно підрозділяється на об'єктивну реальність, що відображається категорією «матерія», і суб'єктивну реальність, що відображається категорією «свідомість».

2. В історії філософії і природознавства розвивалися два аспекти, дві точки зору на розуміння матерії: філософський та природничо-науковий. Природничо-науковий аспект включає знання про фізичну, структурну будову матерії. Філософський аспект – це погляд на матерію як сутність – субстанцію, яка лежить в основі внутрішньої єдності всієї різноманітності явищ та предметів.

3. В основі сучасного розуміння руху лежать три основних положення. Згідно з першим із них рух є невід’ємною, необхідною та суттєвою властивістю, способом існування матерії. Відповідно до другого положення рух визначається як будь-яка зміна, «зміна взагалі». У третьому положенні підкреслюється, що рух являє собою суперечність, а її джерелом, внутрішнім імпульсом є взаємодія протилежностей.

4. Простір і час – філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об’єктивної реальності, то час – це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення.

Контрольні запитання

1. Що таке онтологія?
2. Коли і чому у філософії з’явилася проблема буття?
3. Які філософські концепції буття вам відомі?
4. У чому полягає життєвий та філософський сенс проблеми буття?
5. Як розглядалася проблема буття у філософії XX ст.?
6. Які форми має людське буття?
7. Що таке субстанція?
8. Чи можна вважати, що матерія – це те, з чого складаються всі речі?
9. Розкрийте філософський зміст понять «матерія», «простір», «час», «рух».
10. Чому прогресивні, революційні, наукові відкриття можуть призвести до кризи в науці?
11. Чому рух – це невід’ємна властивість матерії?
12. Чи можна вважати за рух наші думки?
13. Що таке енергетизм?
14. Що таке простір?
15. Які загальні та відмінні властивості простору і часу вам відомі?

Свідомість: онтологічний статус

Свідомість – це вища, найбільш розвинена і складна форма відображення, яка властива тільки людині. Вона могла виникнути лише завдяки тому, що являла собою подальший розвиток тих менш досконалих форм відображення, які сформувалися в процесі еволюції живих організмів.

Широковживаний термін «свідомість» є одним із найбагатозначніших і невизначених. Часто свідомість ототожнюють із безпосереднім духовним життям, стверджуючи, що будь-які духовні явища є явищем свідомості. Однак зводити духовне життя до свідомості означає спростувати перше, оскільки воно охоплює як свідомі явища, так і підсвідоме, що входить до складу душевного як компонента духовного.

Свідомість є надзвичайно специфічним, непередметним об'єктом вивчення. Його неможливо побачити, виміряти, зафіксувати у вигляді об'єктивних даних. До того ж свідомість неодмінно наявна в кожному образі сприйняття, вона миттєво пов'язує, співвідносить наші відчуття, поняття, думки, почуття без нашої на те згоди і контролю. Свідомість неможливо виокремити із цього змістового зв'язку, оскільки поза ним вона не існує. З огляду на це навіть у сучасній філософії є різні підходи до визначення змісту свідомості, а також сумніви щодо можливості з'ясування її природи.

Проблема свідомості багатогранна. Вона перебуває в центрі уваги багатьох наук. Свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки. По-своєму осмислюють її мистецтво та релігія. Аналізом же свідомості в цілому, у контексті інших видів діяльності людини та суспільства, займається філософія. Вона намагається відповісти на питання: що таке свідомість із точки зору філософії; як виникла свідомість людини; якими є її основні властивості, функції та структура?

§ 1. Проблема свідомості у філософії. Гене́за свідомості та її сутність

Проблема свідомості є однією з найскладніших і найзагадковіших. Найперші труднощі її розуміння та вивчення значною мірою пов'язані з тим, що ми не можемо спостерігати явище свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо його вимірювати, досліджувати за допомогою різних приладів. Тому впродовж багатьох століть свідомість залишалася таємницею. Це завжди сприяло містифікаціям її природи і сутності. Так, ще в стародавні часи виникло уявлення про свідомість як вияв душі – таємничої «чуттєво-надчуттєвої» істоти, відповідальної за людське життя і певні стани людського тіла. Характерним для цих поглядів було те, що душа не відокремлювалася від тіла, ще не існувало поділу на матеріальне та ідеальне. Це також стосується перших філософських теорій. На початкових стадіях свого розвитку грецька філософська думка не знала поняття «ідеального» як особливої протилежності чуттєво-предметному матеріальному. З часом душа стала розглядатися як якась нематеріальна субстанція, нібито незалежна від матерії, здатна самостійно існувати, безсмертна і вічна. Уперше ці погляди теоретично обґрунтовані і закріплені у філософії Сократа та його учня Платона. Геракліт основу свідомих дій людини називав «логосом», що тлумачилося як слово, думка, сутність самих речей. Цінність людського розуму визначалася залежно від міри залучення до цього логосу об'єктивного світопорядку. Узагалі ж в античній філософії свідомість причетна до розуму, що є космічним і виглядає як узагальнення дійсного світу, синонім універсальної закономірності.

У подальшому історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. З'ясувалось, однак, що більшість філософів пояснювали свідомість залежно від того, яку вони займали позицію в питанні співвідношення матерії та свідомості. Коротко охарактеризуємо ці позиції в основних напрямках філософії.

Ідеалістичні погляди на природу свідомості протягом століть набували різного змісту, але зводились до такого: свідомість – первинна, матерія – вторинна. Так, об'єктивний ідеалізм наділяє свідомість, яка існує незалежно від світу, десь поза світом і поза людиною, надматеріальним, надприродним характером. Свідомість не має ніякого відношення до мозку, дух не народжується, не виникає і не постає: свідомість живе своїм власним життям, розвивається, породжує явища

природи та історії. Таке твердження ідеалізму про існування свідомості безпосередньо стикається з теологією, яка стверджує, що свідомість людини є Божим даром: створюючи людину, Бог «вдихнув у неї дух живий», наділивши людину часткою божественного світла, таким чином, – це дар Божого розуму, який живе своїм власним життям і у своєму розвитку породжує явища природи та керує історією суспільства.

З точки зору дуалістів, матерія та свідомість – самостійні, рівноцінні начала. Це означає, що за свідомістю визнається повна незалежність від матерії. Як і матерія, свідомість є вічною, вона не виникала і не народжувалася. Відповідно відпадала й необхідність вирішення питання про її походження. Одним із видатних представників дуалізму був Рене Декарт, який вважав, що в основі світу лежать дві субстанції: духовна (мисляча) та тілесна (протяжна). Дуалізм був притаманний філософії Іммануїла Канта. Близькою до дуалістичного тлумачення свідомості є концепція французького філософа, ученого і богослова П'єра Тейяра де Шардена, який вважав, що в земній матерії була замкнута певна маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість так само первісна, як і матерія.

У 50-ті рр. XIX ст. набула досить великого поширення вульгарно-матеріалістична точка зору на свідомість. Вона називається так тому, що її прихильники (німецькі філософи Л. Бюхнер, К. Фогт та голландець Я. Молешот) розглядали свідомість грубо, спрощено, вульгарно. На їхній погляд, свідомість, думка «виділяються» мозком таким чином, як жовч печінкою або сеча нирками. Клімат, їжа тощо, на їхню думку, безпосередньо визначають спосіб мислення людини. Незважаючи на те що вульгарно-матеріалістична точка зору заперечена досягненнями сучасної науки, спроби звести свідомість до певного виду матерії виникають і досі. Наприклад, у зв'язку з успіхами електрофізіології було висунуто положення про те, що начебто думка є просто електромагнітними коливаннями, які випромінює мозок. Дійсно, мозок безперервно випромінює електромагнітні хвилі, які змінюють свій характер, якщо мозок починає активно працювати. Дослідження цих хвиль у разі хвороби дає змогу виявити, які ділянки мозку ушкоджено. Однак зміст думок за записаним на плівку визначити неможливо, бо вони не є матерією.

Механістично тлумачив свідомість і такий напрям, як *гілозоїзм* (від грец. *hylē* – речовина і *zoē* – життя). Його прихильники припуска-

ли можливість наявності відчуттів також у неживих предметів. На підтвердження цієї думки французький матеріаліст Дені Дідро посилався, наприклад, на куряче яйце і курча. Звідки в курчат здатність сприймати і відображати світ, коли яйце таких властивостей не має? Отже, цю здатність, міркував він, було закладено в самому яйці. Такі твердження привели деяких французьких матеріалістів до гілозоїзму, який одухотворяє всі матеріальні предмети. Оскільки всі предмети наділялися душою, то звідси логічно випливало, що свідомість – це дар, яким людина володіє з народження. Незрозумілим тільки було, куди свідомість зникає після смерті і куди вона дівається у психічно хворих. Незважаючи на загальну хибність гілозоїзму, він все ж таки містить раціональну думку, що носієм свідомості може бути тільки матерія, що свідомість слід тлумачити як її властивість.

Новий підхід до розуміння свідомості пов'язаний із виникненням діалектичного матеріалізму. З точки зору цього напрямку свідомість є похідною від матерії, вона вторинна й активна щодо неї. Джерела як усього живого, так і свідомості знаходяться в матерії, яка може рухатися і розвиватися самостійно. Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як продукт закономірного історичного розвитку матерії, її соціальної форми руху; як функцію, особливу властивість не всієї матерії, а лише особливим чином соціально організованої матерії (людського мозку); як суб'єктивний образ об'єктивного світу, який потрібний людині для адекватної практичної діяльності.

Що стосується сучасної світової філософії, то тлумаченням свідомості займається така галузь філософії, як феноменологія. Вона виникла в Німеччині на початку ХХ ст., існує в декількох варіантах: феноменологія Едмунда Гуссерля, Мартіна Хайдеггера, Макса Шелера, Жана-Поля Сартра, Моріса Мерло-Понті, серед яких основним варіантом вважається феноменологія Гуссерля. Термін «феноменологія» утворено з двох понять – феномен і логос, що мають грецьке походження: «феномен» – це те, що самовиявляється, самодемонструє себе, і «логос» – учення. У межах феноменології свідомість розглядається як специфічний регіон буття, котрий не можна зводити ні до яких відносин: ні до предметних, ні до спеціальних, ні до безсвідомої основи, самої свідомості. У Гуссерля йдеться про різноманітні феномени свідомості, у Хайдеггера – про феномен людського буття, у Сартра – про рефлексивне (буття – для себе), у Мерло-Понті – про одухотворене людське тіло.

Проблема свідомості посідає чільне місце і в інших зарубіжних філософських напрямках. Серед них – герменевтика, екзистенціалізм, психоаналіз, лінгвістична філософія, структуралізм, філософія життя та ін. Вони досягли значних результатів у процесі дослідження різних змістових аспектів свідомості, її внутрішньої логіки. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів тощо. Багато уваги приділяється питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості. Досі актуальною є проблема походження свідомості.

Сучасний матеріалістичний підхід до цієї проблеми залишається незмінним: матерія в процесі розвитку за певних обставин породжує розум. Розглянемо це докладніше. І для початку поставимо запитання: на основі яких властивостей матерія приходить до вершини свого розвитку – породження «духу»; що це за внутрішню силу закладено у «фундаменті» матерії, яка закономірно спонукала до виникнення мислення, волі, емоції тощо?

Відображення та його форми. Природничі науки на це відповідають однозначно: «Такою властивістю матерії є властивість відображення». Отже, відображення – це та «ниточка», тримаючись за яку можна вийти на розв'язання проблеми свідомості. Що ж таке відображення? *Відображення – це універсальна якість матерії, процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта.* Оскільки взаємодія притаманна всім матеріальним об'єктам, то й відображення слід розглядати як загальну властивість матерії. Взаємодія предметів ніколи не минає безслідно, обов'язково залишаються наслідки. Причому необхідними умовами відображення виступають схожість і відповідність із відображуваним.

У розвитку відображення як загальної властивості матерії можна умовно вирізнити такі великі етапи: відображення в неживій природі, відображення в живій природі та відображення на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі форми відображення.

Фізико-хімічне відображення відбувається за законами механіки, фізики, хімії. Таке відображення має пасивний характер. Слід не оцінюється об'єктом, на якому він з'явився. Особливість фізико-хімічного відображення полягає у тому, що воно може здійснюватися тільки в безпосередньому контакті. Наслідки таких контактів несуть певну

інформацію про характер взаємодії. Річні кільця на зрізі дерева, наприклад, можуть розповісти про кліматичні умови в різні роки. Тому важливою рисою будь-якого відображення є інформативність. Один об'єкт залишає про себе пам'ять в іншому, і ця пам'ять зберігається протягом певного часу. Отже, відображення – це загальна властивість матерії, яка полягає в інформаційному відтворенні особливостей відображуваного предмета.

Фізіологічне відображення виникає на початковій сходинці розвитку живої природи і притаманне одноклітинним структурам. Простішою формою такого відображення є подразливість. Ця властивість живих організмів вибірково реагувати на фізико-хімічні чинники виявляється в активних реакціях на чинники, які мають безпосереднє біологічне значення для організму. Разом із тим організм не помічає їх, якщо дія не спрямована прямо на нього. На основі подразливості можливе лише пасивне пристосування до середовища. Це означає, що найпростіший організм тільки обирає більш сприятливі умови існування серед наявних, але сам їх не шукає і тим більш не створює.

Психічне відображення виникає на більш високому етапі розвитку живої природи. Особливе значення мало виникнення нервових клітин, які спеціалізувалися на аналізі сигналів від зовнішніх подразнень. Поступово відбувається диференціація функцій між нервовими клітинами. Одні спеціалізуються на сприйнятті світлових сигналів, другі – звукових, треті – смакових і т. д. Отже, виникають окремі спеціалізовані органи чуття і розгалужена нервова система, яка узгоджує їх діяльність. Це знаменує появу окремої форми відображення – чутливості, тобто відображення у формі відчуттів, сприйняття та уявлень. Поява чутливості означає перехід від пасивного пристосування до активної пошукової орієнтаційної діяльності, яка здійснюється у формі спадкової інстинктивної або індивідуально набутої поведінки. Інстинктивне відображення характерне для всіх безхребетних. Воно полягає у тому, що в стереотипних ситуаціях усі представники певного біологічного виду поведуться однаково. На перший погляд їхні дії здаються свідомими і цілеспрямованими, але насправді вони зумовлені спадковими механізмами і втрачають усякий сенс, якщо змінити умови.

На якісно вищій щабелі піднімається відображення хребетних, в яких з'являються головний мозок і центральна нервова система. Спосіб відображення навколишнього світу за допомогою головного мозку називається психікою. Її сутність полягає в тому, що у високооргані-

зованих тварин, крім безумовних рефлексів (інстинктів), утворюються також умовні рефлекси, які стають основою більш складної індивідуально набутої і орієнтаційної поведінки. Умовні рефлекси – це тимчасові нервові зв'язки, які виникають унаслідок того, що організм протягом певного часу піддається дії одних і тих самих або схожих чинників. Механізм їх дії спирається на відкритий видатним російським ученим Іваном Павловим принцип «зворотного зв'язку», завдання якого – постійно повідомляти мозок про те, що відбувається в керованій ним системі та навколишньому середовищі. Причому йде сигналізація не тільки про роботу того чи іншого органу, а й про ефект цієї роботи, що дає можливість коригувати свою поведінку. Отож, умовні рефлекси виконують роль сигналізатора, попереджаючи про події, які повинні відбуватися, що є необхідною умовою «випереджального відображення».

Відображення у формі свідомості. Її носієм є людина, яка вийшла з надр тваринного царства. Психіка тварин була тією біологічною передумовою, на якій розвивалася людська свідомість. Незважаючи на генетичну спільність психіки людини з психікою тварин, їх відображення не слід ототожнювати. Свідомість – це вища форма відображення, яка має принципово інший характер і виявляється:

по-перше, у тому, що більш глибокого й усвідомленого змісту набуває чуттєве відображення, тобто над відображенням виникає своєрідна надбудова – абстрагування, яке полягає в розумовому ізолюванні, вирізненні певного предмета, відношення, властивості із сукупності предметів, відношень, властивостей. Абстрагування є способом перероблення споглядання та уявлень у поняття. Воно розчленовує, розриває, омертвляє, обрублює, схематизує цілісну рухому дійсність. В окремо взятій абстракції суб'єкт відходить від дійсності, проте саме це забезпечує вивчення окремих сторін предмета в чистому вигляді і, таким чином, проникнення в їхню сутність;

по-друге, у тому, що свідомість відображає світ не в чуттєво-наочних, а в ідеальних образах. Що це за образи? Що таке ідеальне? При розгляді категорії «ідеальне» треба мати на увазі, що ідеальне характеризує насамперед гносеологічне ставлення свідомості до буття, виявляючи принципову відмінність між відображенням і відображуваним, образом і об'єктом. Ця відмінність полягає у тому, що ідеальні образи, які відтворюють властивості реальних об'єктів, самі цих властивостей не мають. Ідеальному образу не притаманні ніякі фізичні,

хімічні та інші ознаки матеріальних об'єктів. Вони не мають ні просторових розмірів, ні геометричних форм, ні об'єму, ні маси та ін. Образ троянди не пахне, а від образу вогню навіть цигарку не запалиш. Ідеальне – це те, що існує і водночас не існує. Його немає як особливої субстанції, що існує поряд із матерією, але воно є як суб'єктивна реальність. Суб'єктивність означає, що ідеальне завжди належить суб'єкту, людині або групі людей і не існує без свого носія, тому на змісті образів і понять свідомості позначаються особливості життєвого досвіду його носія, його інтереси, почуття, настрої, переживання тощо. Суб'єктивність також означає неповноту відображення, яка пов'язана з тим, що у відчуттях дається не дзеркальна копія, а більш-менш наближене відтворення властивостей предмета;

по-третє, у тому, що людське відображення має не пристосувальний, а активно-перетворюючий характер. Людину не задовольняє те, що їй дала природа, і вона прагне змінити життя так, аби воно відповідало її потребам. Це людина передусім здійснює у своїй свідомості. Зміст свідомості так чи інакше практично реалізується. Але перед цим він набуває характеру задуму, або ідеї. Ідея – не тільки знання, а й планування того, що має бути. Ідея – поняття, орієнтоване на практичну реалізацію. Людина спочатку у свідомості створює, конструює нове – проекти будівель, машин, технологічні процеси, а потім втілює їх у дійсність за допомогою праці. Потреби людини, відображаючись у свідомості, набувають характеру мети, тобто ідеальної моделі бажаного майбутнього. Реалізуючись у практичній діяльності, мета матеріалізується в предметній формі, у формах реально існуючих предметів, яких раніше не існувало в природі. Такою є коротка характеристика вищої форми відображення.

Походження свідомості. Свідомість з'явилася внаслідок еволюційного ускладнення матерії. До того ж у цьому складному, такому, що охоплює мільярди років, розвитку можна виокремити два якісних стрибки: перехід від неживого до живого і перехід від живого до мислячого. Унаслідок другого стрибка виникла свідомість. Це стало можливим у результаті того, що з'явилися певні біологічні передумови та соціальні підстави.

До безпосередніх біологічних передумов свідомості належать:

1) *тілесна організація людиноподібних істот.* Тут мали значення передусім прямоходіння, розвиток та звільнення передніх кінцівок. Це наблизило людиноподібну істоту до трудових операцій;

2) *перша сигнальна система вищих тварин* (розвиток звукових та рухових засобів інформації). В історичному плані сигнальна система мавп стала своєрідною прелюдією мовного спілкування;

3) *стадна форма життя людиноподібних мавп*. В умовах стадного спілкування підвищувалась їхня життєздатність, ускладнювались їхні зв'язки із середовищем, складалася внутрішня ієрархія осіб у стаді. Стадні зв'язки – передумова обшинної організації людей;

4) *головний мозок, розвинена нервова система вищих тварин*. Еволюцію мозку у вищих тварин можна простежити на таких прикладах. Об'єм мозку у дріопітека або шимпанзе був 400 см³; у пітекантропів (Ява) – 900 см³; у китайських давніх людей, або синантропів, – близько 1050 см³; у неандертальця – 1300–1400 см³. Об'єм мозку сучасної людини – 1400–1600 см³, середня вага – 1400 г, відношення ваги мозку до ваги тіла – 1 : 40, складність внутрішньої структури мозку – 12–15 млрд клітин.

Перелічені біологічні передумови, які сприяли виникненню свідомості людини, тільки підготували можливість появи нового явища. Вирішальну роль у виникненні і розвитку свідомості відіграли *соціальної умови*.

Першим обумовлюючим чинником становлення свідомості стала *праця*. Під час процесу виготовлення елементарних знарядь праці людина почала вирізняти загальні зв'язки та відносини в предметах праці. Так, з часом вона стала усвідомлювати, що ріже не тільки цей гострий предмет, а й гострий предмет узагалі; не тільки тертя цих кусків дерева дає вогонь, а й тертя взагалі тощо. Трудовий процес підштовхував майбутню людину абстрагуватися, робити узагальнення, тобто відвертати основні ознаки предмета від самого предмета і формувати поняття. За допомогою засобів праці, які водночас виступали і засобами пізнання, людина осягала властивості об'єктивного світу, виготовляючи засоби праці, в яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася в думках виокремлювати їх. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась у голові і перетворювалась на логіку мислення. Людина вчилася думати. Так поступово формувався логічний образ предмета, а праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать про те, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш опосередкованим і абстрактним. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість утілюється в праці, створюючи предметний світ олюдненої природи, світ культури.

Другим чинником виникнення та розвитку свідомості є *мовне спілкування, мова*. Мова виникла в колективі первісних людей. Аби загальними зусиллями вирити яму, замаскувати її, загнати в неї звіра і вбити його, мисливці повинні були багато чого повідомити один одному. І життя примусило їх цьому навчитися. Різноманітність інформації, яку слід було передати один одному, вимагала певних знаків.

Знак мав бути загальним для певного класу речей і дій та загальним для всіх учасників трудового процесу. Жести не задовольняли цим вимогам. Їх може прийняти та зрозуміти лише той, хто їх бачить. У колективній же праці, звісно, беруть участь і ті, хто не бачить один одного. Ось чому виникла необхідність у звуковій системі знаків. Звуковою системою знаків, за допомогою яких здійснюється спілкування, і є мова. Вона складається з різних слів, умовних звукових знаків та виконує подвійну функцію: це і засіб спілкування, і знаряддя мислення. Слова виступають не тільки умовними знаками різних предметів і процесів, – вони також фіксують наші думки про ці предмети. Тільки за допомогою мови (усної, письмової або художньо-образної) людина може сформулювати і виразити свої думки.

Разом із тим мова – не просто засіб фіксації і передавання думок, вона є необхідною умовою і знаряддям процесу мислення. Процес мислення – це процес оперування абстрактними поняттями, які умовно закодовані у відповідних словах. Формулюючи думку, людина нібито подумки промовляє відповідні слова, відшукуючи найкращу форму для її втілення. Неможливо завершити думку без її відповідного словесного (вербального) оформлення. Іноді, щоправда, може виникати ілюзія, що формування думки передуює її словесному оформленню. Людині здається, що думка в неї цілком визріла, тільки вона не може поки що чітко її висловлювати. Однак нечіткість і невиразність у висловлюваннях свідчать про нечіткість і незрілість думки. І навпаки, ясна і чітка за змістом та струнка і злагоджена за формою думка висловлюється в дохідливих і зрозумілих судженнях. Таким чином, процес мислення неможливий без мови, яка виступає формою реальності думки.

Третім чинником виникнення свідомості є *общинний характер життя людей*. Свідомість – продукт суспільства і суспільного розвитку. Поза суспільством не було, немає і не буде свідомості. Свідченням того, що без общинних відносин свідомість неможлива, є випадки (їх понад 50), коли дітей «виховували» тварини. У таких дітей не вияви-

лося ніяких ознак свідомості. Яким же чином соціальність формувала свідомість людей? У процесі трудової діяльності люди вступають один з одним у ті чи інші форми стосунків, взаємовідносини спілкування, які можуть бути виробничими або особистими. Спілкування є однією із необхідних усезагальних передумов формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства в цілому. Адже якщо ми під спілкуванням розуміємо взаємодію суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), то між ними, безперечно, відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками, уміннями тощо. Спілкування – одна із умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує способи діяльності, а й шляхом наслідування та переймання засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки.

Отже, для виникнення свідомості були необхідні певні біологічні передумови, хоча вони безпосередньо і не створюють її. Свідомість виникає на соціальній основі, є продуктом суспільства і суспільного розвитку. Та передусім свідомість – це функція людського мозку. То якими ж є фізіологічні основи свідомості і що то за механізм, який змушує її функціонувати?

Учення про діяльність мозку розвивали низка видатних учених, таких як Іван Сеченов, Іван Павлов, Микола Введенський, Олексій Ухтомський, Левон Орбелі. Своїми працями вони довели, що свідомість є функцією того особливо складного шматочка матерії, який називається мозком людини. Мозок людини, за словами Сеченова, «найдивовижніша машина у світі», це найтонший нервовий апарат, найвища форма організованої матерії у відомій нам частині всесвіту. Він є також центральним пунктом організму. За допомогою численних чуттєвих та рухомих нервів (периферійна нервова система) мозок зв'язаний із системою відчуттів, які запозичують інформацію із зовнішнього середовища та органів, що здійснюють відповідні реакції організму (м'язів, залоз, судин та ін.). Одержавши нервові імпульси, які свідчать про стан зовнішнього середовища та внутрішній стан організму, мозок регулює складні взаємовідносини організму із змінюваними умовами середовища.

У самому апараті головного мозку виокремлюють декілька блоків, які відрізняються один від одного за своєю будовою, зв'язками та функціями. Спільна робота всіх блоків створює складну вищу нервову діяльність. Це своєрідний психофізіологічний процес. Психічне окремо від фізіологічного не існує. Фізіологічне є матеріальним субстратом,

матеріальним носієм психічного; психічне є результатом, продуктом, властивістю цього фізіологічного. Вони пов'язані один з одним, складаючи єдиний психофізичний процес, обумовлюючи один одного своїм існуванням. Не можна відділяти мислення від матерії, яка мислить.

Мозок – не джерело свідомості. Між мислячим мозком і власне мисленням має місце відношення не причини і наслідку, а органу і функції. Людський мозок – це орган свідомості, а свідомість – його основна функція. Причому мислить, усвідомлює не мозок сам по собі, а людина за допомогою мозку. Свідомість відображає не структуру та зміст мозку і не фізіологічні процеси, що відбуваються у ньому, а насамперед зовнішній світ. Таким чином, свідомість людини, її психіка є продуктом фізіологічної діяльності мозку, властивістю мозку і поза цією фізіологічною діяльністю не існує.

Завершуючи розгляд першого питання розділу, виокремимо головне: 1) свідомість – властивість високоорганізованої матерії; 2) свідомість – вища форма відображення дійсності, ідеальний образ матеріального світу; 3) свідомість – продукт суспільно-історичного розвитку й ускладнення матерії; 4) свідомість – регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Отже, *свідомість – це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні та переробленні інформації, виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, активному управлінні цією діяльністю.* Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності та мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

■ § 2. Структура та функції свідомості

Свідомість як внутрішній світ людини має свою структуру. Аби її розглянути, слід передусім звернути увагу на таку обставину. Нерідко поняття «свідомість» ототожнюється з поняттям «психіка людини». Це робиться помилково. Психіка – більш складне утворення. Воно включає дві сфери відображення – свідомість та несвідоме. Вважається, що *несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів та дій, які перебу-*

вають поза сферою розуму. До несвідомого належать у першу чергу інстинкти – сукупність природжених актів поведінки людини, які створюються внаслідок тривалої еволюції і спрямовані на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти. До структури несвідомого входять також інтуїція і автоматизми, які можуть зароджуватися у сфері свідомості і з часом поринати у сферу несвідомого. Інтуїція – це знання, яке виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання, через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд. Автоматизми – складні дії людини, які, первинно утворюючись під контролем свідомості, унаслідок тривалого тренування і багаторазового повторювання набувають несвідомого характеру. Несвідомими також є сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності тощо. Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності навантаження на свідомість зменшується, а це, у свою чергу, розширює поле творчих можливостей людини. Сучасна наука оперує й поняттям підсвідомого. Підсвідоме – це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього належать психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності людини; між ними досить часто виникають суперечності, іноді конфлікти, але вони взаємопов'язані, взаємодіють та здатні досягти гармонійної єдності. У несвідомому закладено широкі можливості для раціоналізації людської життєдіяльності, особливо це стосується творчої діяльності суб'єкта. Ця обставина слугує основою формування ірраціоналістичних філософських учень. У цих ученнях основними у людській поведінці вважаються різні форми несвідомого: інстинкти, інтуїція та ін. Однак багато філософських шкіл займають іншу позицію. Вони вважають, що первинною у людській психіці є свідомість, яка, «живлячи» і значною мірою формуючи несвідоме, у цілому здатна його контролювати, а також визначати загальну стратегію поведінки людини.

Структура свідомості. Які ж елементи входять до структури свідомості? Структурність свідомості значною мірою має досить умовний характер. Річ у тім, що елементи свідомості тісно взаємопов'язані один з одним. Однак за всієї умовності у свідомості можна вирізнити такі три елементи.

Першим елементом є *знання*. Це головний компонент, ядро свідомості, засіб її існування. *Знання – розуміння людиною дійсності, відо-*

браження її у вигляді усвідомлених чуттєвих і абстрактних логічних образів. Завдяки знанням людина може «охопити», осмислити все те, що її оточує і становить предмет пізнання. Знання зумовлює такі властивості свідомості, як спроможність через предметну діяльність цілеспрямовано «творити світ», передбачати перебіг подій, виявляти творчу активність. Іншими словами, свідомість – це ставлення до дійсності у формі знань з урахуванням потреб людини.

Другим важливим елементом структури свідомості є *емоції*. Людина пізнає навколишній світ не з холодною байдужістю автомата, а з почуттям задоволення, ненависті або співчуття, захоплення або обурення. Вона переживає те, що відображає. *Емоції або стимулюють, або загальмовують усвідомлення індивідом реальних явищ дійсності*. Те, що тішить око, легше запам'ятовується. Але іноді надмірно «райдужне» сприйняття світу може осліпити, породити ілюзії, видати бажане за дійсне. Деякі, особливо негативні, емоції чинять опір збереженню ясності розуму. Почуття страху, наприклад, стає перешкодою на шляху усвідомлення людиною того, що відбувається. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад, почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера справляє значний вплив на всі вияви свідомості людини, виконує функцію основ діяльності.

Третім структурним елементом свідомості є *воля – усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності*. Це здатність людини мобілізувати і спрямовувати свої психічні та фізичні сили на досягнення мети, вирішення завдань, що постають перед її діяльністю і вимагають свідомого подолання суб'єктивних і об'єктивних труднощів та перешкод. Виготовлення знарядь людиною – перша і найголовніша школа формування волі. Воля і мета взаємодоповнюють одна одну. Без волі не можна досягти мети; без доцільної діяльності немає волі. Воля – усвідомлені прагнення та спонукання до дії. Однак для людини характерні і неусвідомлені спонукання. Іноді трапляється так, що людина кудись поривається, а куди і навіщо – сама не знає. Така підсвідома регуляція залишилася від тварин.

Слід також наголосити і на такому елементі, що входить до структури свідомості, як *мислення*. *Мислення – процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненим та опосередкованим відображенням дійсності*. Цей процес завершується створенням

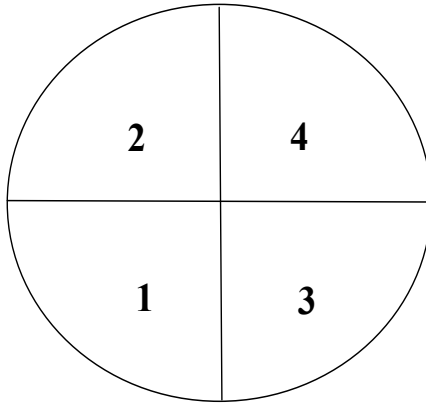
абстрактних понять, суджень, які являють собою відображення суттєвих, закономірних відносин речей на основі відомого, відчутного на дотик, почутого та ін. Завдяки розумовій діяльності ми проникаємо в невидиме, у те, що не сприймається на дотик і що не можна почути. Мислення дає нам знання про суттєві властивості, зв'язки та відносини. За допомогою мислення ми переходимо від зовнішнього до внутрішнього, від явища до сутності речей, процесів.

До структури свідомості входять також увага та пам'ять. *Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах. Пам'ять – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та відтворенні в мозку індивіда його минулого досвіду.* Основними елементами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення та забування.

У суб'єктивній реальності людини має місце така важлива підструктура, як самосвідомість. *Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цьому ґрунті у свідомі відносини з людьми та природою, нести відповідальність за прийняті рішення та дії.* Іншими словами, це цілісне оцінювання самого себе, свого морального обличчя, власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання для суб'єкта є він сам і його свідомість. Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті.

Розуміння людиною свого внутрішнього стану, її здатність до самоконтролю приходять не одразу. Самосвідомість поряд із такими духовними елементами особистості, як світогляд, здібності, характер, інтенси, формується під впливом соціального середовища, яке потребує від особистості контролю над своїми діями і відповідальності за їх результат. Рівень свідомості значною мірою залежить від того, які вимоги ставляться перед особою і які соціальні цінності культивуються в даному середовищі. Основною вимогою тут виступає те, що людина сама повинна контролювати свої дії і відповідати за їх наслідки.

Як уже зазначалося, усі перелічені структурні елементи свідомості перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії. Для усвідомлення цього взаємозв'язку схематично зобразимо структуру свідомості. Умовно, з пізнавальною метою поділимо свідомість на чотири сектори.

Сектор 1 – знання, одержані на основі тілесно-перцептивних здібностей (від лат. *perceptio* – уявлення, сприйняття). До таких здібностей належать відчуття, сприйняття та конкретні уявлення, за допомогою яких людина одержує первинну інформацію про зовнішній світ, своє власне тіло тощо. *Головною метою і регулятором* функціонування цієї сфери свідомості є орієнтація людського тіла у просторі і часі, а також доцільність поведінки людського тіла у світі.

Із *сектором 2* співвідносяться *логіко-понятійні компоненти свідомості*. Він функціонує на базі оброблення інформації, яка міститься у секторі 1. За допомогою мислення людина виходить за межі безпосередньої чуттєвості і проникає в саму сутність об'єктів; це сфера загальних понять, аналітико-синтетичних розумових операцій і логічних доказів. *Головною метою і регулятором* функціонування цієї сфери свідомості є істина.

Сектори 1 і 2 утворюють *зовнішньопізнавальну складову свідомості*, де суб'єктивні і змістовні компоненти психічного світу перебувають у знятому стані, утворюють «ліву половину» свідомості людини.

Сектор 3 можна пов'язати з *емоційним компонентом свідомості*, позбавленим безпосереднього зв'язку із зовнішнім світом. Це сфера особистих переживань, спогадів, передчуттів. Сюди входять:

- *інстинктивно-афектні стани* (переживання, передчуття, галюцинації, стреси);
- *емоції* (гнів, страх, захоплення);
- *відчуття* (насолода, огида, любов, ненависть, симпатії).

Головним регулятором і метою функціонування такої сфери свідомості буде те, що Фрейд називав «принципом утіхи», тобто задоволення тілесних потреб.

Сектор 4 може бути співвіднесений із *ціннісно-мотиваційним компонентом* свідомості людини. Це вищі мотиви діяльності і духовні ідеали особистості, а також здатність до їх формування та усвідомлення у вигляді фантазії, продуктивної уяви, інтуїції. *Метою і регулятором* такої сфери свідомості виступають краса, правда та справедливість, тобто цінності.

Сектори 3 і 4 утворюють ціннісно-емоційну складову свідомості, де предметом виступають власне та інші *Я*, а також продукти їх творчої самореалізації у вигляді текстів, музики, живопису, архітектури.

Така структура свідомості співвідноситься з півкульною асиметрією головного мозку людини, де зовнішньопізнавальна складова свідомості відповідає діяльності лівої аналітико-дискурсивної півкулі, а ціннісно-емоційній складовій свідомості – інтеграційно-інтуїтивна діяльність правої півкулі головного мозку.

Функції свідомості. Як бачимо, структурні елементи свідомості перебувають у взаємозв'язку та взаємодії. Саме це і забезпечує свідомості низку життєво важливих для людини функцій.

Головною функцією свідомості є *пізнавальна*, або *відображувальна*, тобто здатність індивідуума одержувати знання про навколишній світ і про себе. Як пізнавальна діяльність свідомість починається з чуттєвого образного пізнання і сягає аж до абстрактного мислення. На етапі чуттєвого (емпіричного) пізнання накопичується різноманітний фактичний матеріал, який пізніше узагальнюється за допомогою абстрактного мислення, проникаючи в такий спосіб у сутність найскладніших явищ і встановлюючи об'єктивні закономірності, яким вони підлягають. Ця функція є всеохоплюючою, і з неї випливають усі інші. Пізнавальна функція має не пасивний, а активний, евристичний характер, тобто у свідомості є властивість випереджального відображення дійсності.

Пізнавальна функція свідомості зумовлює *аккумулятивну (накопичувальну) функцію*. Вона полягає у тому, що в пам'яті людини накопичуються знання, одержані нею не тільки з безпосереднього, особистого досвіду, а й такі, що здобуті її сучасниками або попередніми поколіннями людей. Ці знання у міру необхідності актуалізуються, відтворюються та слугують засобом реалізації інших функцій свідомості. Чим багатша пам'ять людини, тим легше їй прийняти оптимальне рішення.

Ще однією функцією свідомості є *функція аксіологічна (оціночна)*. Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, а й оцінює їх з точки зору своїх потреб та інтересів. Свідомість, з одного боку, є формою об'єктивного відображення, формою пізнання дійсності як незалежної від людських прагнень та інтересів. Результатом і метою її як пізнавальної діяльності є одержання знань, об'єктивної істини. З другого боку, свідомість убирає в себе вияв суб'єктивного до дійсності як до світу свого життя, його оцінку, усвідомлення свого знання і себе. Результатом і метою ціннісного ставлення до світу є досягнення сенсу існуючого, міри відповідності світу та його виявів людським інтересам і потребам, сенсу власного життя. Якщо мислення, пізнавальна діяльність потребує здебільшого ясного вираження знання, додержання логічних схем оперування ними, то ціннісне ставлення до світу і його усвідомлення вимагає особистих зусиль, власних роздумів та переживання істини.

Оціночна функція безпосередньо переходить у *функцію цілепокладання (формування мети)*. Здатність до цілепокладання – специфічно людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. *Ціль – ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини*. Цілі формуються на базі всього сукупного досвіду людства і сягають вищих форм вияву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Цілеспрямована діяльність людини обґрунтована її невдоволеністю світом і потребою змінити його, надати йому такої форми, яка необхідна людині, суспільству.

Вищі можливості свідомості виявляються у *творчій (конструктивній) функції*. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, «для чого» і «заради чого» людина здійснює свої дії, – необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Проте, як зазначав ще Гегель, суть справи вичерпується не своєю ціллю, а своїм здійсненням. Реалізація цілі передбачає застосування певних засобів, тобто того, що створюється та існує заради досягнення цілі. Людина створює те, що природа до неї не породжувала. Вона створює принципово нове, будує новий світ.

Дуже важливою функцією є *функція комунікативна (зв'язку)*. Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Цей зв'язок думок здійснюється через мову (звукову), технічні засоби (тексти, закодовану інформацію). Слід мати

на увазі, що в письмових текстах (книгах, журналах, газетах та ін.) викладено не знання, а лише інформацію. Аби інформація стала знаннями, вона повинна бути суб'єктивованою. Ось чому поширення газет, журналів є лише умовою, але не гарантією того, що викладена в них інформація стане знаннями. Необхідні додаткові зусилля, спрямовані на перетворення інформації на знання – суб'єктивне надбання.

Завершує логічний цикл свідомості особистості *регулятивна (управлінська) функція*. На підставі оцінювання чинників і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, упорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів. Регулятивна функція свідомості вплетена у взаємодію людини з навколишнім середовищем і виступає у двох формах: спонукальної та виконавчої регуляції. Ідейний зміст спонукальних мотивів поведінки та діяльності людей має дуже важливе значення. У міру того, як ідеї набувають спонукальної сили, людина здійснює вчинки свідомо, цілеспрямовано, за своїми переконаннями. Виконавча регуляція приводить діяльність людей у відповідність з їх потребами, забезпечує розміреність мети та реальних засобів її регуляції.

Такі головні функції свідомості. Тільки їх гармонійний розвиток формує справді цілісну в інтелектуальному та духовному плані особистість.

На початок XXI ст. учені багато зробили для того, аби передати окремі функції інтелекту інформаційним машинам. Уже зараз комп'ютери виконують складну роботу: перекладають з однієї мови на іншу, керують літаками, ведуть потяги, грають у шахи тощо, вони здійснюють деякі логічні операції, притаманні людському мозку. Виникає питання: чи не можна створити таку машину, яка могла б повністю замінити людський розум?

З точки зору технічних можливостей і справді не слід установлювати межу вдосконалення інформаційних машин. Проте аналогія між тими операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються в мозку людини, не дає підстав для визнання за машинами здатності мислити. По суті, машина відтворює тільки один аспект нашого мислення – формально-логічний, тоді як реальне мислення людини – це і воля, і емоції, і інтуїція, і мрія, і фантазія та інші складові. Багатство внутрішнього світу людини є наслідком багатства і різнобічності її суспільних зв'язків. Отже, аби повністю змоделювати свідомість людини, її структури та всі її функції, недостатньо відтворення тільки структури мозку. Для цього треба було б відтворити весь історичний

шлях розвитку людини, забезпечити її всіма потребами, у тому числі політичними, моральними, естетичними. Усе це свідчить про обмеженість можливостей сучасних кібернетичних пристроїв у вирішенні складних пізнавальних завдань. Вони є чимось більшим, ніж засіб механізації та автоматизації тих сторін інтелектуальної діяльності, що пов'язані з чіткими правилами перероблення інформації. І саме в цьому полягає їх значення.

Висновки до розділу 6

1. Виникнення і функціонування свідомості є складним і тривалим процесом, який пов'язаний, з одного боку, з еволюцією форм відображення в живій природі, а з другого – із соціальною формою руху матерії, завдяки чому свідомість набуває соціальної сутності. Вона може бути розкрита лише шляхом аналізу суспільних чинників, які сприяли становленню такого явища, як свідомість.

2. За статусом буття свідомість є ідеальною (на протигагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати та оцінювати будь-що. З другого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів.

3. Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлені в її складній будові, котра розкривається через систему функцій, єдність яких зрештою і забезпечує людині особливий спосіб буття.

Контрольні запитання

1. У чому полягають труднощі розв'язання проблеми свідомості?
2. Що таке свідомість, як вона співвідноситься із матерією?
3. Що таке гілозоїзм та вульгарний матеріалізм?
4. Чи можна зрозуміти природу людської свідомості, якщо вивчати тільки мозок?
5. Як ви розумієте співвідношення відображення та свідомості?
6. Яким є співвідношення свідомості та ідеального?
7. У чому полягає роль праці у виникненні та розвитку свідомості?

8. Визначте історичну роль мови, спілкування і спільної діяльності у формуванні та розвитку свідомості.
9. Як слід розуміти суспільно-історичну сутність свідомості?
10. Що притаманне свідомості як відображенню дійсності та активної внутрішньої діяльності?
11. Що означає положення про те, що свідомість не тільки відображає світ, а й створює його?
12. У чому виявляються активність свідомості, її творчий характер?
13. Що таке психіка? Які структурні ідеальні елементи входять до психіки людини?
14. Яку роль у житті людини відіграє несвідоме?
15. Охарактеризуйте структуру свідомості.
16. Що таке самосвідомість?
17. Які основні функції свідомості?

Філософське вчення про розвиток. Діалектика та її альтернативи

Ідея розвитку супроводжує філософську думку із самого початку її існування. Сучасною всезагальною теорією розвитку всього суцього (буття, матерії, свідомості тощо) є діалектика, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах. Вона – одна з найдавніших наук, витоки її беруть початок з історично перших абстракцій. Згідно з твердженням Гегеля філософія виникла як діалектика, що системно і змістовно збагачувалась на шляху розвитку філософської думки.

Однак діалектика є не тільки всезагальною теорією суцього, а й усезагальним методом його дослідження і вивчення. Як метод теоретичного мислення діалектика – сукупність суб'єктивно усвідомлених, об'єктивно зумовлених та практично виправданих прийомів, навичок, умінь у діяльності людини та людства. Отже, діалектика – це філософська теорія, усезагальний метод і методологія наукового пізнання та творчості взагалі. У пізнавальній та практичній діяльності людей вона виконує світоглядну і методологічну функції.

Що ж таке діалектика, у чому полягає її зміст, які є альтернативи їй? Відповідь на ці запитання і є метою розділу.

Знання філософії розвитку, творче використання її принципів, законів та категорій виступають важливою умовою чіткої світоглядної та методологічної дисципліни фахівця будь-якого профілю.

§ 1. Історичні форми та особливості діалектики

Слово «діалектика» (від грец. *dialektike* – мистецтво вести бесіду) має багато спільного зі словом «діалог» (від грец. *dialogos* – розмова між двома або декількома особами). Спочатку діалектику розуміли як мистецтво вести дискусію, маючи на увазі дискусію, спрямовану на

взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом протиборства думок, поглядів. Вважалося, що діалектик – це людина, яка вміє запитувати і відповідати.

Потім стародавні мислителі помітили, що суперечність і мінливість мають місце не тільки в думках, а й у реальному бутті. Одним із першовідкривачів цього був Геракліт із Ефеса. Світ уявлявся йому в образі «живого вогню» або потоку річки, в яку неможливо «ввійти двічі». У рухомому світі з часом усе втрачає колишні риси, переходить у свою протилежність: вологе висихає, а сухе стає вологим, переходить одне в одне холодне і гаряче, живе і мертве.

Уперше сам термін «діалектика» ввів Сократ для позначення мистецтва вести бесіду. Він практикував ведення вчених бесід про сенс загальних понять, сенс життя і т. д. Метою цих бесід був перехід від окремих випадків використання понять (справедливість, краса та ін.) до їх загальних визначень. Розвиваючи такий підхід, учень Сократа Платон представив діалектику вже як метод аналізу і синтезу понять, як рух думки людини від багатоманітних конкретних їх значень до загальних понять – ідей, які виражають істинно суще. Він обґрунтовував діалектичні висновки про те, що вищі роди сущого можуть мислитися тільки таким чином, що кожний із них є і не є, рівний собі самому і не рівний, тотожний собі і переходить у своє «інше». Тому буття містить суперечності: воно єдине і множинне, вічне і скороминуще, незмінне і мінливе, покоїться і рухається. Суперечність є необхідною умовою для спонукання душі до роздуму. Це мистецтво і є, за Платоном, мистецтвом діалектики.

У цих думках сформульовано основи діалектики в її сучасному розумінні. Тому вважають, що історично першою формою діалектики є *стихийна діалектика стародавніх філософів* – наївна діалектика буття і пізнання без проникнення в сутність процесів.

В епоху Середньовіччя діалектика була витіснена метафізикою, перетворилася на софістику і схоластику, які активно використовувалися панівними верствами для насадження і закріплення у свідомості людей релігійного світогляду.

Повернення до діалектики з елементами метафізики було здійснено у філософії Нового часу (Декарт, Спіноза, Дідро та ін.). Проте найбільш ґрунтовно концепція діалектики була сформульована в німецькій класичній філософії Гегелем. *Її називають другою формою діалектики – ідеалістичною.*

Гегель уперше уявив світ як процес загального розвитку від нижчого до вищого, указав на джерело розвитку – боротьбу протилежностей, сформулював основні закони та категорії діалектики. Через взаємозв'язок категорій він сформулював сукупність закономірностей, що відображають універсальні зв'язки світу і пізнання. Заслуга Гегеля полягає перш за все у тому, що він у систематичній формі виклав діалектичне світобачення і відповідний йому діалектичний метод дослідження. Він розробив діалектику як філософську науку, протилежну метафізичному способу мислення.

Проте діалектика Гегеля мала ідеалістичний характер. Моделлю гегелівської діалектики була не об'єктивна реальність, а її мислення, в якому вона відображалася. Діалектика Гегеля суперечила даним природознавства, у межах якого були висунуті глибокі діалектичні ідеї: теорія розвитку стосовно геології (Лойель), еволюційні ідеї Ламарка, космологічні ідеї Канта – Лапласа та ін.

Діалектика Гегеля створила передумови для виникнення наступної форми діалектики, в якій німецькі мислителі Маркс та Енгельс спробували зробити новий крок – поєднати матеріалізм із діалектичною логікою. Унаслідок цього у другій половині XIX ст. з'явилася *третья історична форма діалектики*, що було об'єктивно зумовлено розвитком наукового пізнання. До 40-х рр. XIX ст. були зроблені нові відкриття в різних галузях науки, що дали природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичного погляду на природу. Серед них – відкриття закону збереження та перетворення енергії у фізиці, який обґрунтував взаємозв'язок багатоманітних форм руху матерії; створення клітинної теорії – у біології, що розкрила структурну єдність усієї живої природи (як рослинного, так і тваринного світу), а також еволюційна теорія Дарвіна, яка обґрунтувала ідею розвитку стосовно всієї живої природи. За цих умов матеріалістична діалектика виявилася формою філософського мислення, найбільш адекватною до науки, являючи собою аналог самої дійсності, тобто даючи змогу мислити і пізнавати її відповідно до неї самої.

У створенні цієї форми діалектики істотну роль відіграло відкриття матеріалістичного розуміння історії, завдяки чому було здійснено синтез діалектики не тільки з матеріалізмом, а й із гуманізмом. Діалектика почала розглядатися не сама по собі, а з точки зору розв'язання конкретно-історичних проблем людської життєдіяльності.

Останніми роками деякі дослідники, характеризуючи діалектику Гегеля і матеріалістичну діалектику як класичну, виділяють і четверту,

некласичну форму діалектики. У сучасній західній філософії найбільш характерні елементи зазначеної форми діалектики виявляються у при-таманному їй герменевтичному способі філософствування. Проте тут діалектичний метод застосовується передусім для виявлення сенсу за допомогою інтерпретації (Рікбор), а також для ситуативного аналізу об'єкта, що пізнається.

Відзначимо *характерні особливості класичної діалектики.*

По-перше, діалектика є таким способом розуміння світу, при якому дійсність осмислюється як така, що перебуває у взаємозв'язках, взаємозумовленості та постійній зміні. Проте слід пам'ятати, що діалектика є теорією не будь-яких змін, будь-якого руху, а тільки однієї форми змін – розвитку. Матеріалістична діалектика дає найглибшу, усебічну та найбагатшу за змістом теорію розвитку. Вона вчить, що ні в природі, ні в суспільстві, ні в мисленні немає нічого, що не перебувало б у стані змін, бо все, що існує, має свої внутрішні суперечності, які неминуче змушують його змінюватися, набирати нових форм, розвиватися.

По-друге, матеріалістична діалектика визнає існування діалектики об'єктивної та суб'єктивної.

Об'єктивна діалектика – це взаємозв'язок та розвиток природних і соціальних явищ. Вона існує незалежно від суб'єкта, від людини та людства. Суб'єктивна діалектика – це діалектика мислення суб'єкта і пізнання ним об'єктивного світу. Яким же є їх співвідношення? Суб'єктивна діалектика відображає об'єктивну. Об'єктивна та суб'єктивна діалектика збігаються за змістом (у них загальним є зміст – єдина діалектична закономірність розвитку дійсності). Водночас вони розрізняються за формою, тому що мислення, у свою чергу, має свої особливості порівняно з іншими сферами дійсності, свою внутрішню логіку розвитку. Об'єктивна діалектика відображається в мисленні: суб'єктивній та ідеальній формах.

По-третє, внутрішній зміст, логічний каркас діалектики як науки створюють її принципи, закони та категорії. Тоді діалектика визначається як система принципів, законів та категорій, що у сукупності відображає цілісність об'єктивного світу і його пізнання в безперервній зміні та розвитку. При цьому під принципами розуміють загальні й універсальні, основоположні ідеї, настанови, критерії, які визначають сенс і роль усіх інших елементів у системі. У сучасних концепціях діалектики найбільш вагома роль відводиться принципу зв'язку та принципу розвитку. Закони діалектики виражають усезагальні суттєві зв'язки

в процесі розвитку. Вони виконують важливу методологічну функцію в побудові її теорії. Законів у діалектиці три: закон діалектичної протилежності, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін та закон заперечення заперечення. Категорії діалектики – це найбільш фундаментальні вузлові поняття, в яких і через які здійснюється філософське мислення. Принципи, закони та категорії діалектики розглядаються далі.

По-четверте, діалектика як наукова система виконує три головних завдання. Засновуючись на аналізі і природи, і суспільства, вона виступає як діалектика буття і є загальною теорією розвитку (онтологією). Діалектика, застосована до логічного мислення, його законів і форм, виступає як діалектична логіка (теорія методу). Будучи спрямованою на аналіз процесу пізнання, його законів, вона виступає ще і як теорія пізнання (гносеологія). Іншими словами, матеріалістична діалектика як учення про загальні закони розвитку водночас є логікою і гносеологією. Це пов'язано з тим, що закони об'єктивного світу після того, як вони пізнані, стають законами мислення, тобто законами логіки, а закони логіки є відображеними законами об'єктивного світу. Розкриваючи закони розвитку самої речі, ми досягаємо і закони розвитку пізнання, і навпаки, через вивчення пізнання та його законів виявляються закони об'єктивного світу. При такому способі розгляду матеріалістична діалектика як загальна теорія розвитку постає як цілісна система, як єдність трьох складових: теорії розвитку, теорії методу та теорії пізнання.

Нарешті, по-п'яте, особливістю діалектики є те, що вона виконує роль як теорії, так і методології. На підставі змісту законів і категорій діалектики і закономірностей функціонування та розвитку процесу пізнання формуються відповідні вимоги до мислячого суб'єкта в його орієнтації у пізнавальній діяльності, а також відповідні норми, правила, яких він змушений додержуватись у питаннях пізнання і практичного перетворення дійсності. Методологічно вірні орієнтири, які дає матеріалістична діалектика, допомагають обрати оптимальний шлях дослідження, уникнути багатьох помилок, відхилень, не витратити даремно сили і засоби, а отже, і дорогоцінний час на безперспективні зусилля та непотрібні дії.

Таким чином, *діалектика в сучасному розумінні це: а) об'єктивний процес розвитку явищ на підставі виникнення, боротьби та розв'язання протилежностей; б) філософська наука*

про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення; метод пізнання і перетворення світу. Знання загальних законів розвитку, які надає діалектика, дає можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в наш час, передбачити майбутнє.

§ 2. Діалектичні принципи загального взаємозв'язку та розвитку

Вихідним моментом у розкритті змісту будь-якої науки (і діалектика в цьому плані не є винятком) є аналіз її принципів.

Що ж таке принципи?

У філософському плані *поняття «принцип» означає фундаментальні положення, первісне начало, найсуттєвішу основу певної концепції або теорії*. Для діалектики як філософської теорії принципи надають її змісту характеру єдиного цілого, перетворюють закони і категорії діалектики на струнку систему. У сучасних концепціях діалектики найсуттєвішу роль відіграють принцип загального зв'язку та принцип розвитку.

Принцип загального зв'язку. Наш світ – надзвичайно різноманітний. Кожен предмет має множинну властивостей, які він розкриває через зв'язок з іншими предметами. Інакше кажучи, кожне утворення виявляється через зв'язок з іншими утвореннями. Отже, кожен об'єкт знаходиться в закономірному зв'язку з іншими і бере участь у взаємодії з іншими об'єктами. Немає об'єктів, які б існували поза будь-якими зв'язками і взаємодією. Саме в урахуванні всебічного взаємозв'язку і взаємодії об'єктів і полягають одна з найсуттєвіших ознак діалектики та зміст принципу найзагальніших закономірних зв'язків. Зазначений принцип визначає, що все у світі взаємопов'язане і взаємозумовлене, ці зв'язки не привносяться ззовні, вони притаманні самим предметам і процесам. Переходи одних явищ в інші відображають загальну властивість рухомої матерії, виступають виявом універсального зв'язку об'єктів.

Отже, діалектика вимагає визначення всезагального зв'язку, що панує в матеріальному світі. *Зв'язок – це таке відношення, при якому ті або інші зміни одного явища (процесу) необхідно супроводжуються тими або іншими змінами іншого явища (процесу)*. Зв'язки характеризуються такими рисами.

По-перше, вони мають об'єктивний характер, тобто існують як об'єктивна закономірність, незалежно від свідомості людей.

По-друге, вони є універсальними, бо виявляються всюди і завжди, в усіх явищах, на всіх рівнях і ступенях.

По-третє, взаємозв'язок є багатогранним за своєю сутністю і природою, бо кожний предмет, будь-яке явище пов'язані з іншими, і цей зв'язок характеризується невичерпною мережею відносин між явищами і процесами матеріального та духовного світу.

По-четверте, реальні зв'язки є безкінечно різноманітними за характером, ступенем глибини і складності, формами виявлення. Діалектика передбачає диференційований підхід до аналізу різноманітних зв'язків дійсності, вирізняючи серед них зв'язки, притаманні основним видам матерії та формам її руху (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, суспільні); зв'язки, притаманні основним формам існування матерії (просторові, часові, структурні, генетичні, причинні, функціональні).

Однак серед невичерпної різноманітності конкретних форм зв'язків діалектику цікавлять найбільш характерні зв'язки (характер зв'язків), що виявляються в усіх явищах і процесах дійсності. До таких форм зв'язків належать: внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, стійкі і нестійкі, загальні і одиничні зв'язки.

Роль цих зв'язків у розвитку є різною: через одні зв'язки річ реалізує свою природу, вони для неї є такими, що відіграють головну роль; інші для неї виявляються другорядними. На цій підставі з'явився вираз: «Закон є зв'язок». Чи так це насправді? Так, якщо додати, що закон – це не будь-який зв'язок. Для зв'язків, що стають законом, характерна низка ознак: їх об'єктивність, суттєвість, необхідність, стійкість, загальність.

Об'єктивність зв'язку. Це означає, що закон відображає об'єктивний стан речей, об'єктивний зв'язок між речами, предметами, явищами (закон збереження енергії та речовини, закон усесвітнього тяжіння та ін.).

Суттєвість зв'язку. Суттєвий зв'язок – це такий зв'язок, який визначає існування речі, її рух та розвиток. Так, періодичний закон хімічних елементів виражає суттєвий зв'язок між атомною вагою, зарядом атомного ядра та хімічними властивостями елементів.

Необхідність зв'язку. Необхідний зв'язок – це такий зв'язок, який з необхідністю виявляється в певних умовах. Наприклад, відомий у фізиці закон залежності опору провідника від складу провідника, його довжини і площі поперечного перерізу з необхідністю виявляється

ся в кожному випадку проходження електричного струму в провіднику, оскільки він обумовлений природою речовини, з якої зроблено провідник, притаманними йому об'єктивними характеристиками.

Стійкість зв'язку. Стійкий зв'язок – це такий зв'язок, який надійно зберігається. Він має місце протягом усього існування відповідної форми руху матерії (певної стадії її розвитку) або мислення й існуватиме доти, доки існують ці явища і предмети.

Загальність зв'язку. Загальність зв'язку виявляється в тому, що йому підпорядковуються багато чи навіть усі предмети, явища, процеси об'єктивного світу.

Різноманітність зв'язків. Діалектика передбачає диференційований підхід до аналізу зв'язків:

- зв'язки, притаманні основним формам руху матерії (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, соціальні);
- зв'язки, притаманні основним формам існування матерії (просторові, часові, структурні).

Принцип розвитку. Діалектика як учення про найзагальніші закони і закономірності буття виходить із того, що об'єктивний світ перебуває в постійному русі, зміні та розвитку. Це положення діалектики фіксується у другому її принципі – принципі розвитку, який стверджує, що все рухається, усе змінюється; явища пов'язані в часі, їх зміни мають тенденцію до сходження від нижчого до вищого.

Проте бачити розвиток і визнавати його існування недостатньо. Необхідно ще розібратися в самому понятті «розвиток».

Що ж таке розвиток? Як це поняття тлумачиться у філософії?

Визначити поняття «розвиток» можна шляхом його співвідношення з іншими вже відомими поняттями – «зміна» і «рух». Зміна – це перехід предметів, явищ з одного стану в інший. Вона протилежна «стійкості» і має спрямований характер – прогресивний чи регресивний. Прогрес – поступова зміна до вищої організації, від простого до складного. Процес, який іде у зворотному напрямку, називають регресом.

Поняття «рух» відносно матерії діалектика визначає як «зміну взагалі», тобто рух охоплює всі процеси, що відбуваються у світі, незалежно від їх змісту. Рух за своїм обсягом значно ширший за розвиток, але розвиток за своїм конкретним змістом багатший за рух. Розвитку притаманні такі риси (саме вони і відрізняють його від феномену руху):

- а) скерованість у часі – від минулого через сучасність до майбутнього;

б) незворотність процесу, тобто реальні предмети, явища, що змінюються, є неповторними у своїх індивідуальних рисах;

в) поява в процесі розвитку нового, тобто того, що не існувало раніше;

г) закономірний характер розвитку, підпорядкованість його певним законам.

Таким чином, *розвиток являє собою певну форму зміни взагалі, особливий вид руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни матеріальних об'єктів.*

Розвиток характеризується трьома типами змін:

– *одноплосинний розвиток* – перехід об'єкта з якісного стану одного ступеня складності в інший якісний стан такого самого ступеня складності;

– *регресивний розвиток* – перехід об'єкта з якісного стану вищого ступеня складності в інший якісний стан нижчого ступеня складності;

– *прогресивний розвиток* – перехід об'єкта з якісного стану нижчого ступеня складності в якісний стан вищого ступеня складності.

Слід зазначити, що як би не поєднувалися у процесі розвитку прогресивні, регресивні та одноплосинні зміни, будь-який об'єкт або сам проходить стадію прогресивного розвитку, або входить в інший об'єкт, який розвивається в прогресивному напрямку.

Процес розвитку відбувається за певних умов, які є різними для неживої, живої та соціально організованої матерії. Для цих рівнів *критеріями розвитку* виступають:

– *для неживої матерії* – ускладнення структури;

– *для живої матерії* – здатність до відображення;

– *для соціально організованої матерії* – рівень розвитку суспільства.

Крім цих принципів діалектики, іноді називають ще принцип причинності, принцип системності зв'язків та принцип історизму.

Принцип причинності є розвитком і конкретизацією принципу найзагальніших закономірних зв'язків. Відповідно до цього принципу одне явище породжує інше; причина є всезагальною, але відшукати першопричину досить складно.

Принцип системності зв'язків передбачає цілісний розгляд об'єктів, тобто співвідношення об'єкта із середовищем і внутрішнє розчленовування системи на елементи з визначенням їх місця у цій системі.

Принцип історизму пов'язаний із закономірністю, незворотністю та цілеспрямованістю розвитку історії.

§ 3. Загальні закони розвитку

Закон – це об’єктивний, суттєвий, необхідний, стійкий, загальний зв’язок матеріальних та духовних явищ, який визначає характер і напрямки їхнього руху та розвитку.

Слід ураховувати, що в науковій літературі, крім поняття «закон», уживається також поняття «закономірність». Це не тотожні поняття. Вони є однопорядковими, бо в них відображено необхідні, об’єктивні, загальні зв’язки, що існують в об’єктивній дійсності. Але закономірність є ширшим поняттям, ніж закон. Якщо закон виявляє себе твердо, невіддільно в конкретних умовах, то закономірність виявляється як взаємозв’язок, взаємодія низки законів. Так, при аналізі суспільних явищ може йтися про конкретні вияви закону вартості чи закону відповідності продуктивних сил певному ступеню розвитку виробничих відносин, але може йтися й про загальний поступальний розвиток суспільства як об’єктивної закономірності.

Наведене визначення стосується всіх законів. Але закони можуть бути різними. Вони класифікуються на основні і неосновні, динамічні і статичні, природи і суспільства, специфічні, загальні та всезагальні. Діалектику як учення про закони буття цікавлять усезагальні (універсальні) закони, оскільки вони, по-перше, притаманні всім сферам діяльності, тобто діють у природі, суспільстві та пізнанні; по-друге, розкривають глибинні основи руху і розвитку, а саме послідовно відповідають на найважливіші питання: чому, яким чином, у якому напрямку відбувається розвиток?

Аби глибше усвідомити сутність розвитку, необхідно відповісти на три базових питання: 1) у чому полягає джерело розвитку; 2) у чому сутність механізму розвитку; 3) куди спрямовано розвиток? Спробуємо відповісти на ці філософські питання.

Закон діалектичної протилежності. Джерелом розвитку є внутрішні суперечності предметів, явищ, процесів. Це означає, що всім без винятку явищам дійсності притаманні внутрішні протилежності, відносини між якими називаються суперечностями. Протилежності всередині кожного предмета, явища, процесу перебувають в єдності, взаємозв’язку та протидії. Ця протидія є джерелом розвитку. Вона відбувається всюди: і в неживій, і в живій природі, і в суспільному житті, і у сфері свідомості. Це діє всезагальний закон буття – закон діалектичної протилежності, який посідає центральне місце в системі законів діалектики.

Для з'ясування суттєвих моментів закону необхідно розглянути його основні категорії. Почнемо з поняття «протилежність». *Протилежність – філософська категорія, яка відображає сторони, властивості, тенденції, процеси в предметах і явищах, що взаємозумовлюють і взаємовиключають один одного* (асиміляція – дисиміляція, змінність – спадкоємність, виробництво – споживання, добро – зло та ін.).

Між протилежностями існують два види відносин: єдності та протидії. Що являють собою відносини єдності?

По-перше, єдність протилежностей – це їх нероздільність. Кожна протилежність є умовою існування іншої. Окремо вони існувати не можуть (якщо зникає одна з протилежностей, перестає існувати й інша). По-друге, єдність протилежностей має сенс тоді, коли вони зумовлюють і проникають одна в одну. Кожна з протилежностей має потребу в тому, чого в неї немає, але є в іншій. Вони вступають у взаємодію. Впливаючи одна на одну, протилежності взаємопроникають одна в одну. Це означає, що протилежності не існують як однорідні, розділені у просторі, а кожна з них має в собі іншу (наприклад, навчальний процес, що передбачає наявність викладача та студентів).

Що ж являє собою відношення взаємодії («боротьби») протилежностей?

Перебуваючи у взаємозумовленості і розвитку, протилежності не «байдужі» одна до одної, вони взаємно впливають одна на одну. Між ними йде протиборство. Його сутність полягає у тому, аби розірвати єдність. Кожна з протилежностей виштовхує із себе іншу, прагне звільнитися від неї. Таким чином, протиборство протилежностей має місце тоді, коли вони взаємозаперечують, взаємовиштовхують, взаємовиключають одна одну.

Єдність протилежностей виражає стійкість речі і є відносною, перехідною. Протидія протилежностей є абсолютною, вона не припиняється. Відношення, яке характеризується єдністю протилежностей і водночас є постійним протиборством між ними, називається суперечністю. Суперечності притаманні всім явищам та процесам реальності і виступають рушійною силою, джерелом зміни і розвитку. Саме тому суперечність є центральною категорією, що розкриває сутність закону діалектичної протилежності. Суперечності – це не тільки відносини протилежностей, а й процес їх розгортання. У зв'язку з цим розрізняють такі ступені суперечностей: тотожність, відмінність, протилежність. У такій формі буття, як суспільство, виокремлюють ще такий ступінь суперечності, як конфлікт.

Поняття «тотожність» означає початковий ступінь розвитку суперечності. Це є відношенням однаковості, подібності речі, сторони із самою собою або з іншими речами, сторонами. Відмінність же – це відношення неоднаковості, незбіжності із собою, іншими речами, сторонами. Суперечність виникає як роздвоєння єдиного, самодиференціація єдиного на протилежності. У момент роздвоєння одночасно в тому самому відношенні виникає й протидія протилежностей. У ході становлення суперечності протидія протилежностей усе більше виходить на передній план і стає внутрішнім глибинним джерелом розвитку. У самій протидії протилежності відіграють різні ролі. Провідною стороною протидії є більш динамічна, імпульсивна протилежність. Протидія протилежностей веде, зрештою, до нового якісного стану. Нові явища, що виникають, мають нові притаманні їм суперечності, які є рушійною силою їхнього розвитку.

Суперечності в навколишньому світі дуже багатогранні; їх класифікують:

- 1) за формою вияву – внутрішні і зовнішні;
- 2) за роллю в розвитку – внутрішні і зовнішні;
- 3) стосовно сутності – суттєві і несуттєві;
- 4) за типом у суспільстві – антагоністичні і неантагоністичні.

Види суперечностей ґрунтовно описано в навчальній літературі, і немає необхідності давати їх розгорнуту характеристику.

Отже, можна зробити висновок про те, що закон діалектичної протилежності – це закон, у силу якого всім речам, системам, явищам та процесам притаманні внутрішні суперечності, протилежні сторони і тенденції, взаємодія, протиборство між якими виступає джерелом зміни і розвитку, веде до наростання суперечностей, що вирішується на певному етапі зникненням старого і виникненням нового.

Чим же визначається центральне становище цього закону діалектичної протилежності в усій системі діалектики? По-перше, цей закон розкриває джерело будь-якого руху і розвитку, тобто дає відповідь на найважливіше і найсуттєвіше питання теорії розвитку. По-друге, він утворює основу всіх інших законів і категорій діалектики, у кожному з яких ми знаходимо протилежності, пов'язані відносинами єдності та протидії. По-третє, закон діалектичної протилежності визначає головний зміст діалектичного методу пізнання, вимагаючи роздвоювати в мисленні єдине і вивчати протилежності, поєднуючи їх аналіз із подальшим синтезом.

Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін. Стосовно відповіді на друге питання (про механізм розвитку) слід зазначити, що формою розвитку є взаємне перетворення кількісних та якісних змін. Аналіз процесів, що відбуваються в природі, суспільстві та мисленні, дає підставу констатувати, що кожному предмету, явищу, процесу притаманні кількісна та якісна визначеності, які перебувають у нерозривному зв'язку та постійній зміні. Сутність цих змін виявляється у тому, що поступові кількісні зміни нагромаджуються, порушують міру предмета і призводять до переміни його якісного стану. Вона відбувається у формі стрибка, перерви поступальності в розвитку. Це діє другий усезагальний закон буття – закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.

На відміну від закону діалектичної протилежності, що розкриває джерело розвитку, закон взаємного переходу кількісних та якісних змін розкриває механізм процесу розвитку, показує, як і в яких формах він реалізується. Аби з'ясувати специфіку цього закону, його вияви та дію, слід розкрити зміст основних понять, завдяки яким він реалізується: якість, кількість, міра, стрибок тощо.

Якість виражає притаманну речам специфічну визначеність, що тотожна з їх буттям і відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків. Якість речей органічно пов'язана з їх кінцем, оскільки зі зникненням цієї якості зникає і сама річ, перетворюючись на іншу. Поряд з якістю всі речі, процеси, явища мають й кількісну визначеність. Вони обов'язково мають якийсь розмір, об'єм, масу та ін. Кількість – це об'єктивна визначеність якісно однорідних явищ, що характеризує їх величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку в цілому чи окремих її сторін.

Отже, ми з'ясували, що речі та явища мають якісні і кількісні особливості. Але може скластися враження, що між цими сторонами речей і явищ немає тісного зв'язку, що вони незалежні одні від одних. Але це не так. Якість і кількість перебувають у діалектичному взаємозв'язку: немає кількості, яка б не виражала певної якості, і разом із тим немає якості без кількості. До того ж певній якості завжди відповідає не будь-яка, а певна кількість. Ми ніколи, наприклад, не бачили стола, який мав би довжину, яка дорівнювала б довжині мосту через Дніпро. Важко також уявити людину, в якій довжина ніг була б 5 м. Отже, будь-яка якість має кількісну межу. Ця межа у філософії називається мірою. *Міра – це така єдність кількості та якості, в якій певна якість необ-*

хідно пов'язана тільки з певною кількістю. Міра – це і певний інтервал кількісних характеристик або змін, у межах якого може існувати належна якість. Зміна кількості в межах міри не призводить до зміни якості, однак при переході міри предмет перестає бути тим, чим він є. Можна навести багато фактів такої взаємодії кількісних та якісних змін. Так, якщо тілу надати швидкості 1000, 2000, 7910 метрів за секунду, то воно впаде на землю. Якщо ж швидкість тіла збільшити лише на одну одиницю і довести її до 7911 метрів за секунду, то тіло відірветься від Землі і стане її супутником. Таким чином, кількісні зміни докорінно не впливають на якість, якщо вони відбуваються в межах міри. Але якщо ці зміни виходять за межі міри, виникає нова якість, яка має свою кількісну визначеність і свою міру.

Положення про взаємозумовленість кількісних і якісних змін має загальне значення. Воно є слухним стосовно всіх предметів і явищ навколишньої дійсності, тобто має силу діалектичного закону. Його формулюють у такий спосіб. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін виражає такий взаємозв'язок кількісних і якісних сторін предмета, унаслідок якого кількісні зміни, виходячи за межі міри, обов'язково тягнуть за собою докорінні якісні зміни, які, у свою чергу, приводять до нових кількісних показників.

Згідно з цим законом розвиток відбувається як єдність двох, відмінних одна від одної, але взаємопов'язаних стадій – безперервності і перервності. Безперервність у розвитку – це стадія повільних, непомітних кількісних змін. Перервність у розвитку називають стрибком. *Стрибок – момент, форма, спосіб перетворення однієї якості на іншу, це перерва в поступовості, безперервності кількісних змін.* Стрибком є виникнення життя на Землі, виокремлення людини зі світу тварин, зміна одного суспільного ладу на інший, видатні наукові і технічні відкриття. Будь-який стрибок характеризує перехідний момент у розвитку. За своєю природою він завжди суперечливий, бо свідчить і про народження нового, і про опір йому старого.

Форми стрибків різноманітні і залежать від природи явища, що розвивається, а також від конкретних умов, в яких здійснюється його якісне перетворення. Стрибки розрізняються:

- 1) за тривалістю перетворення (швидкі, повільні);
- 2) за формою перетворення (одноактні, багатоактні);
- 3) за глибиною перетворення (часткові, повні);
- 4) за напрямком перетворення (прогресивні, регресивні, безнапрямкові).

При розгляданні стрибків важливими є такі терміни, як «еволюція», «революція», «реформа». Поняття «еволюція» використовується в широкому і вузькому значеннях. У широкому значенні «еволюція» – це весь процес поступового розвитку, який включає не тільки кількісні, а й якісні зміни, у тому числі революції. У вузькому значенні слово «еволюція» виступає як період, який передує революції, її підготуванню. Поняття «революція» використовується для характеристики суспільних явищ. Це якісний стрибок, який ламає суспільство в самій його основі, а не переробляє його повільно, поступово. Реформа – це зміна якої-небудь істотної сторони життя суспільства при збереженні основ її економічного і державного ладу.

Таким чином, закон взаємопереходу кількісних змін в якісні конкретизується через низку категорій: якість, кількість, міру, стрибок, які дають цілісне уявлення про його зміст як загальний закон розвитку. Цей закон розкриває внутрішній механізм переходу до нової якості в будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на питання, як, яким чином відбуваються розвиток, рух та зміна всього сутнього.

Закон заперечення заперечення. Стосовно питання про спрямованість розвитку зазначимо, що в процесі розвитку неминуче присутній момент спадкоємності. Унаслідок цього постійне нагромадження всього багатства попередніх ступенів розвитку надає йому поступального характеру. Проте саме ця поступальність є суперечливою, тому що розвиток містить фази циклічності, коли відбувається «нібито» повернення до старого і розвиток набуває спіралевидної форми. Це виявляє себе загальний закон буття – закон заперечення заперечення.

Якщо перших два розглянутих закони розкривають джерело розвитку і його механізм, то закон заперечення заперечення розкриває загальну тенденцію розвитку, його спрямованість. Цей закон певною мірою узагальнює, синтезує дію інших законів діалектики.

Що ж являє собою закон заперечення заперечення, яка його сутність?

Спочатку з'ясуємо зміст категорії «заперечення». Відносно неї існують дві точки зору: метафізична та діалектична. Метафізичне «заперечення» акцентує основну увагу на моменті зникнення старого і практично ігнорує процеси збереження та утворення нового. Отже, метафізичне заперечення виходить із того, що заперечити означає відкинути, знищити. Діалектичне заперечення – це насамперед такий перехід від старої якості до нової, за яким певні сторони, елементи

змісту та функції старої якості входять у перетвореному вигляді в зміни нової якості. Діалектичне заперечення – не голе, повне знищення речі, а її перетворення на нову річ із збереженням і перетворенням деяких рис старої якості. Воно свідчить про те, що між новим і старим існує зв'язок. Діалектичне заперечення вбирає в себе три суттєвих моменти:

- 1) руйнування, подолання старого;
- 2) збереження елементів старого (спадкоємність);
- 3) конструювання, утворення нового.

Ми з'ясували сутність метафізичного і діалектичного тлумачення заперечення. Тепер розглянемо сутність подвійного заперечення.

Заперечення заперечення фіксує той факт, що процес розвитку розпочинається з першого заперечення старого, яке, у свою чергу, через певний час заперечується іншим, новим. Але як відбувається розвиток? За прямою чи кривою лінією? Це питання не є риторичним, а має суттєвий зміст, бо якби не було зв'язку старого і нового в процесі розвитку, не було б спадкоємності, а старе знищувалося б повністю, оскільки розвиток можна було б графічно зобразити як пряму лінію, де нове є відмінним від старого, а старе не повторюється в новому. Однак річ саме в тім, що в новому зберігаються старе, його елементи, вони повторюються в новому, хоча і на вищій основі. Повторювання рис, елементів старого на вищій основі і є особливістю закону, який розглядається. З цього випливає інша його особливість. Оскільки має місце повторювання старого на вищій основі, то виявляється, що розвиток іде не по прямій, а нібито по спіралі, наближаючись із кожним циклом до старого, оскільки є повторюваність, і віддаляючись від нового, оскільки це нове.

Чому є неминучою ця повторюваність?

Річ у тім, що заперечення перебуває в тісному зв'язку із суперечністю, воно зумовлене його розв'язанням. Візьмемо будь-яку нову річ, що виникла з притаманною їй суперечністю. У процесі розвитку цієї суперечності річ перетворюється на свою протилежність. Однак на цьому етапі заперечення відбувається лише часткове розв'язання закладеної в початковій речі суперечності. Ця неповнота розв'язання суперечності має в собі умову подальшого власного заперечення речі. На зміну першому запереченню приходять друге, виникає нова річ, третя, протилежна другій, яка є запереченням другої, тобто запереченням заперечення першої речі. Та суперечність, яка була притаман-

на першій речі на етапі другого заперечення, розв'язується повністю. Унаслідок подвійного заперечення водночас із поверненням до старого, початкового пункту досягається більш високий рівень розвитку, відновлюється початкова, але збагачена форма розвитку. Лінія розвитку нібито утворює коло, «виток спіралі», однак початок не збігається з кінцем. Розвиток, отже, поєднує в собі риси поступовості та циклічності руху.

Це положення має загальне значення. Воно є справедливим стосовно всіх предметів і явищ навколишньої дійсності, тобто має силу діалектичного закону. Його можна сформулювати таким чином. Закон заперечення заперечення – це закон, у силу якого процес розвитку являє собою нескінченний ланцюг діалектичних заперечень старого новим при збереженні та утриманні (знятті) в новому всього характерного з попередніх етапів розвитку, що має в цілому поступальну, висхідну спрямованість. При цьому в процесі розвитку на його вищих щаблях повторюються деякі риси і сторони попередніх сходинок, але вже на якісно новій основі, що зумовлює сходження не по прямій, не по замкненому колу, а по кривій, що наближається до спіралі. Спіралевидність руху виражає циклічність розвитку.

Основні закони діалектики, характеризуючи різні моменти єдиного процесу розвитку, діють не всупереч, а в нерозривній діалектичній єдності. Так, процес переходу кількісних змін в якісні і навпаки містить і суперечності, і діалектичне заперечення. Єдність і протидія протилежностей убирають у себе кількісно-якісні відношення і заперечення заперечення. Аналогічно в процесі заперечення відбуваються роздвоєння єдиного на старе і нове та боротьба між ними, перехід кількісних змін в якісні. Інакше кажучи, єдність матеріального світу зумовлює єдність дії законів. Разом із тим слід мати на увазі, що при одночасній дії законів діалектики кожний із них є відносною самостійністю, оскільки кожен із них виражає сутність розвитку в певному аспекті (джерело, механізм, напрямок).

Таким чином, закони діалектики виражають найсуттєвіші зв'язки і відносини об'єктивного світу. Діючи в єдності і взаємозв'язку, вони характеризують складний багатогранний процес розвитку об'єктивної реальності. Глибоке знання механізму дії законів діалектики і вміле їх використання застерігають від омани і помилок, роблять практичну діяльність людей цілеспрямованою та ефективною.

§ 4. Категорії діалектики

Аби точніше і глибше відображати об'єктивну дійсність, людина виробляє певний арсенал логічних засобів мислення, своє коло понять. *Поняття – це думка, в якій відбиваються властивості, зв'язки і сторони предмета, що повторюються. У мові поняття визначаються словом. Наприклад, слова «студент», «університет», «аудиторія» тощо мають певний ступінь узагальнення, абстрактності. Але є поняття, в яких фіксується не просто загальне, а найзагальніше. Такі поняття є результатом вельми високого рівня процесу абстрагування (відходу від конкретного).*

Кожна наука, вивчаючи певні сторони дійсності, обов'язково приходить до вироблення і формування своїх категорій. Так, математика пов'язана з такими категоріями, як «число», «диференціал», «інтеграл» та ін. В арсеналі біології є категорії «вид», «спадкоємність», «змінність» та ін. Однак, незважаючи на певний ступінь загальності, категорії конкретних наук застосовуються лише в окремих сферах буття і відбивають зв'язки та відносини, характерні для даних сфер. Від категорій конкретних наук суттєво відрізняються категорії діалектики. Це полягає в тому, що категорії діалектики відображають не просто суттєві властивості і зв'язки класу явищ об'єктивного світу, а найбільш загальні властивості і зв'язки, притаманні всім матеріальним процесам. *Отже, категорії діалектики – гранично широкі форми ідеального відображення об'єктивного світу, які слугують вихідними принципами пізнання і духовно-практичного перетворення дійсності.*

Категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні та співвідносні. Субстанційні категорії застосовуються окремо, безвідносно до інших. До таких категорій належать «буття», «матерія», «рух», «розвиток», «простір», «час», «суперечність» і т. д. Вони фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення зв'язку цих категорій з іншими. Співвідносні категорії, на відміну від субстанційних, органічно пов'язані одна з одною, у процесі пізнання передбачають одна одну; з'ясувавши одну, не можна не враховувати іншу. До таких категорій відносять: одиничне і загальне; явища і сутність; форму і зміст; частину і ціле; причину і наслідок; випадковість і необхідність; можливість і дійсність.

Розглянемо ці категорії конкретніше.

Одиничне і загальне. Це філософські категорії, що відображають діалектичну єдність і відмінність між речами та явищами дійсності. Так, категорія «одиничне» відображає в предметі, явищі те, що притаманне тільки даному предмету, явищу. «Загальне» – це тотожність, що об'єктивно існує між предметами, речами, явищами у рамках конкретної якісної визначеності. Ні одиничне, ні загальне не можуть існувати самотійно. Самотійно існують окремі предмети, явища, процеси. Як загальне, так і одиничне існує лише в окремому. Будь-яке окреме є єдністю протилежностей. Воно водночас і одиничне, і загальне. Будь-яке загальне є частинкою, елементом, стороною окремого, оскільки воно відображає останнє не повністю, не цілком, а однобічно – те, що є тотожним у предметах. Одиничне за своїм змістом, виявом багатше за загальне, яке є абстрактним. Однак загальне глибше розкриває зміст, сутність речі.

Проміжною категорією між одиничним і загальним є поняття «особливе». *Особливе* – це те, що є загальним щодо одиничного і одиничним щодо загального. Наведемо приклад: водень – одиничне, газ – особливе, хімічний елемент – загальне. Поняття «газ» є загальним щодо поняття «водень». У свою чергу, поняття «газ» є одиничним стосовно поняття «хімічний елемент».

Категорії одиничного, особливого та загального в процесі пізнання відіграють роль його опорних пунктів, сходинок від незнання до знання.

Явище і сутність. Це категорії, які визначають різні ступені пізнання, кожна з яких відображає реальний рівень глибини осягнення об'єкта. *Сутність* – філософська категорія для позначення внутрішньої, відносно прихованої і стійкої сторони об'єктивної дійсності, яка визначає природу предмета, процесу та притаманні їм закономірності розвитку. *Явище* – категорія для позначення в предметі, процесі того, що виявляється безпосередньо, з'являється перед нами.

Діалектичний взаємозв'язок між сутністю і явищем виявляється в тому, що:

а) сутність і явище нерозривно пов'язані між собою. Явище не може існувати без того, що в ньому є, тобто без сутності. У сутності немає нічого, що не виявлялося б так чи інакше;

б) єдність сутності і явища не означає того, що вони збігаються, є тотожними. Сутність завжди прихована за явищем. Якби форми виявлення і сутності речей безпосередньо збігалися, то наука була б не потрібна;

в) явище більш динамічне, мінливе, ніж сутність, а сутність стійка, менш мінлива. Вона зберігає себе в усіх змінах. Але, будучи стійкою щодо явища, сутність не залишається абсолютно непохитною;

г) явище більш багате, ніж сутність. Воно містить не тільки виявлення внутрішнього змісту, суттєвих зв'язків об'єкта, а й будь-які випадкові відносини, особливі риси цього об'єкта.

Специфічною формою взаємовідношення сутності і явища, що фіксує їх суперечливий взаємозв'язок, є *видимість*. Це однобічне неадекватне відображення нашими відчуттями вияву сутності речей, точніше, певних сторін сутності. Мета наукового пізнання і полягає в тому, аби за видимістю розкрити сутність речей і явищ.

Зміст і його форма. Ці категорії є подальшою конкретизацією сутності і явища. *Зміст* – сукупність елементів, сторін, властивостей, зв'язків та тенденцій, що складають даний предмет, процес, явище.

Чи може зміст існувати сам по собі?

Кожен, хто був на заводі, знає, що перед складанням машини завжди є всі деталі, увесь її «зміст». Але чи можна сказати, що перед нами машина? Звісно, ні. Машина з конвеєра зійде тоді, коли всі деталі будуть правильно зібрані або їм буде надана відповідна форма. Зміст завжди мусить бути оформлений, у противному разі його немає, як немає машини, хоча поряд лежить купа всього того, з чого вона робиться. Отже, будь-якому предмету, явищу притаманний не тільки зміст, а й форма. *Форма* – спосіб організації предметів і процесів, які становлять зміст. Іншими словами, форма речі є організацією стійких внутрішніх зв'язків між елементами, що дозволяє їй виступати єдиним цілим і виконувати всі притаманні їй функції.

Діалектична взаємодія між змістом і формою виявляється в тому, що:

1) зміст і форма перебувають у тісному взаємозв'язку. Ні за яких реальних умов, ніде і ніколи не існує неформованого змісту і беззмістовної форми. Спроба відокремити форму від змісту, приписати формі самостійне значення веде до формалізму (від лат. *formalis* – який стоується форми);

2) в єдності змісту і форми головним є зміст. Форма завжди змінюється внаслідок трансформації змісту. Не якась зовнішня сила, а саме зміст формує себе. Так, розвиток науки, відкриття нових законів, об'єктивних істин вимагають і нових відповідних уявлень, формул, теорій, які оформлюють зміст цих нових законів;

3) єдність форми і змісту передбачає відносну самостійність, активну роль форми щодо змісту. Відносна самостійність форми виявляється: а) у відставанні форми від розвитку змісту. Зміст ніколи не залишається на одному рівні. Він змінюється. Форма також не залишається незмінною. Проте порівняно зі змістом вона є більш стійкою, менш рухливою. Це пояснюється тим, що зміст має власний рух, тоді як форма від нього залежить. Форма на відміну від змісту виступає як більш консервативна сторона явища. Вона неминуче відстає від свого змісту; б) у зворотній дії форми на зміст. Ця дія є подвійною: форма або сприяє перетворенню змісту, або гальмує його. Звичайно, якщо форма відповідає руху змісту, вона створює умови для його прискореного розвитку. А якщо виникають суперечності між ними, зміст не може належно розвиватися, йому заважає стара форма. Тож, рано чи пізно настає момент розв'язання суперечностей. Відповідно новому змісту створюється нова форма. Отже, суперечність між змістом та формою є одним із джерел зміни предметів і явищ, перетворення їх на інші предмети і явища.

Частина і ціле; елемент, структура, система. *Частина і ціле* – категорії, які відображають відносини між сукупністю предметів чи їх сторін, елементів і зв'язків, що їх об'єднує і приводить до появи у цій сукупності нових властивостей та закономірностей, не притаманних предметам, сторонам, елементам у їх розчленованості.

Наприклад, частинами молекул H_2O як єдиного цілого є два атоми водню і один атом кисню. Ціле ж не зводиться до простої сукупності його частин. Добре відомо, що водень горить, кисень підтримує горіння, але вода, звичайно, горінню перешкоджає.

Діалектика розглядає частину і ціле в їхній діалектичній єдності. При утворенні цілого виникає нова якість, яка не зводиться до суми властивостей частин, проте вона визначається частинами – їх кількістю і певним типом їхньої взаємодії. Тому діалектика вважає, що пізнання цілого може бути успішним лише за умови знання властивостей його частин, і навпаки, дослідження частин має спиратися на попереднє знання цілого.

Відомі три різних *типи цілості*:

- а) механічне ціле (купа піску, каміння, бо їх частини входять у ціле і виходять із нього, практично не змінюючись);
- б) організоване ціле, коли частини видозмінюються;
- в) органічне ціле, коли частини саморозвиваються (живі організми).

«Ціле» і «частина» – це категорії, які схожі і взаємопов'язані з поняттями «система», «структура», «елемент». *Елемент* (лат. *elementum* – первинна речовина) – відносно неподільна частина цілого. Поняття «частини» ширше за своїм обсягом, ніж поняття «елемент», що є не будь-якою частиною, а тільки відносно неподільною. Причому поняття «частина» співвідноситься з поняттям «ціле», тоді як поняття «елемент» співвідноситься з поняттям «структура». *Структура* (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) – спосіб закономірного зв'язку між складовими частинами предметів і явищ. *Система* (грец. *systema* – поєднання, утворення) – сукупність певних елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Структура кожної системи передусім залежить від її складових елементів. У свою чергу, і властивості елементів значною мірою зумовлюються структурою системи, яку вони утворюють.

За характером елементів і структури вирізняють різні види систем.

Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що є її відображенням, виразом людської свідомості. За кількістю елементів і зв'язків розрізняють прості та складні системи.

Причина і наслідок. Практика показує, що виникнення будь-якого явища зумовлено чимось іншим, чинником чи чинниками, які його породжують. Явище, дія якого приводить до виникнення нового явища, називається *причиною*. Те саме явище, що виникає під впливом причини, називається *наслідком*.

Усі явища у світі, усі зміни, процеси неодмінно виникають унаслідок дії певних причин. У світі немає і не може бути безпричинних явищ. Положення, що всі явища у світі причинно зумовлені, визначає закон причинності. Філософів, які визнають цей закон, поширюють його дію на всі явища, називають *детерміністами*; філософів, які заперечують закон причинності, – *індетерміністами*.

Між причиною і наслідком існує такий діалектичний взаємозв'язок:

1) причина у часі випереджає наслідок. Наслідок не виникає раніше дії причини. Але це не означає, що будь-яке явище, що передує наступному, перебуває з ним у причинному зв'язку (ніч передує ранку, але вона не є причиною ранку);

2) причина за певних умов обов'язково породжує наслідок або декілька наслідків. Причина і наслідок пов'язані так, що, якщо з'являються причина і достатні умови, неминуче виникає і наслідок;

3) причина і наслідок взаємодіють між собою. У цій взаємодії активно є не тільки причина, а й наслідок. Він справляє зворотний вплив на причину. Наприклад, ідеї відображають буття, але, виникнувши, активно впливають на зміни суспільного буття через практичну діяльність людей;

4) одне й те саме явище, з одного боку, виступає як причина, а з другого – як наслідок. Наприклад, дощ – наслідок певних метеорологічних умов, але він сам стає причиною великого врожаю; урожай приводить (стає причиною) до зміцнення економічної могутності держави. Отже, виникає причинно-наслідковий ланцюг явищ. Однак, якщо ми розглядаємо тільки два окремих явища, вони не можуть мінятися місцями;

5) на взаємодію причини і наслідку впливають відповідні умови. *Умови* – це такі явища, які необхідні для виникнення певної події, але самі по собі її не спричиняють. Серед умов можуть бути такі, які сприяють виникненню наслідку, а можуть бути й такі, що запобігають діям причини. Одна й та сама причина за певних умов спричиняє різні форми наслідків;

6) причину не слід ототожнювати з приводом. *Привід* – це подія, яка безпосередньо передує іншій події, робить можливим її виникнення, але не породжує і не визначає її. Привід скоріше провокує дію, ніж створює її.

Поняття причинно-наслідкового зв'язку виконує важливу методологічну функцію. Знаючи причини і умови, за яких виникає певний наслідок, людина не тільки передбачає його виникнення, а й здатна породжувати той наслідок, який для неї є більш необхідним. Це дозволяє людині пізнати минуле і передбачити майбутнє.

Необхідність і випадковість. Ці філософські категорії відображають різні типи зв'язків речей і явищ одне з одним. Необхідність – це внутрішні, стійкі, суттєві зв'язки явищ, які визначають їх закономірні зміни і розвиток. Необхідність впливає із сутності явища, процесу і неминуче відбувається в даних умовах. Так, смерть будь-якого живого організму неминуча, оскільки вона зумовлена його природою і внутрішніми процесами, які в ньому відбуваються.

Але чи все, що з'являється у світі, виникає як необхідне? Ні, у світі є й випадкові явища, події. *Випадковість* – категорія, яка визначає проблематичність або небов'язковість виникнення чи існування об'єктів; випадковим є те, що за певних умов може бути, а може і не

бути. Випадковість відображає моменти дійсності, які впливають переважно із зовнішніх умов, поверхових, нестійких зв'язків і побічних для даного явища обставин.

Необхідність і випадковість не існують окремо. Їх взаємозв'язок полягає у тому, що випадковість виступає як форма вияву необхідності і як її доповнення. Наприклад, реформи, які проводяться в Україні, мають необхідний характер. Випадковим елементом у них є конкретні політичні діячі, які спрямовують ці реформи.

Діалектика необхідності і випадковості припускає два суттєвих моменти. По-перше, випадковість у ході розвитку може перетворюватися на необхідність. Так, закономірні ознаки того чи іншого біологічного виду спочатку з'являються як випадкові відхилення і нагромаджуються, а на їх основі формуються необхідні якості живого організму. По-друге, необхідність прокладає собі шлях через велику кількість випадковостей. Наприклад, розвиток суспільства складається із діяльності багатьох людей, які мають різні цілі, характери. Переплетіння, схрещування та зіткнення всіх цих прагнень приводять у результаті до певної лінії розвитку, яка має суворо необхідний, обов'язковий характер.

Як і всі закони та категорії діалектики, необхідність і випадковість є вузловими пунктами пізнання об'єктивної дійсності. Функції цих категорій не є рівноцінними. Випадкове в пізнанні завжди виступає як початкова інстанція, необхідність – як мета. Пізнавальна діяльність розгортається як рух від випадкового до необхідного.

Можливість і дійсність. Ці категорії підкреслюють процесуальність, тобто виражають становлення буття. Як відомо, з нічого не виникає щось нове, воно може виникнути тільки за певних передумов, закладених у лоні старого. Буття нового в його потенційному стані і є можливістю. *Можливість* – це філософське поняття, яке відображає об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета в його незавершеному, потенційному розвитку. *Дійсність* є філософською категорією, яка характеризує реалізоване, актуалізоване буття: дійсність є реалізованою можливістю.

У кожній наявній ситуації існує певний набір можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. На «протиборство» і характер реалізації можливостей накладають відбиток умови, які є зовнішніми і випадковими щодо внутрішньо необхідних тенденцій. Тому дійсність завжди являє собою діалектичну єдність зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища, необхідного і випадкового. У сфері сус-

пільного розвитку і підкорення природи перетворення можливості на дійсність упорядковується свідомим вибором і діяльністю людей.

Зрілість можливості може змінюватись у межах від неможливості до дійсності. Характеристику можливості в цьому плані можна зробити з урахуванням її якісної і кількісної міри. Якісно можливості поділяються на формальні і реальні. *Формальна* – це можливість із низькою ймовірністю здійснення, яка наближається до нуля. Утім ця можливість припускається законами природного і соціального розвитку. У цьому розумінні вона докорінно відрізняється від неможливості, яка йде врозріз із законами природного і соціального буття; неможливим є те, що суперечить законам об'єктивного світу. Неможливо, наприклад, збудувати вічний двигун, неможливе вічне життя для людини тощо. Найвищу міру здійснення має *реальна можливість*, для реалізації якої склалися всі необхідні умови. Наприклад, можливість польоту людини в космос була колись тільки формальною, а тепер вона стала реальною.

Набагато точнішою буде кількісна характеристика можливості. Якщо неможливість визначити через «0», а «дійсність» – через «1», то всі проміжні значення від «0» до «1» характеризуватимуть ступінь можливості. Міра можливості називається *ймовірністю*.

Завершивши розгляд категорії діалектики, зробимо загальний висновок: 1) категорії діалектики – універсальні форми мислення, в яких відображаються найзагальніші зв'язки, властивості та відносини, що трапляються в об'єктивній дійсності; 2) у категоріях діалектики сконцентровано досвід і предметно-причинну діяльність багатьох поколінь людського суспільства. Без понять і категорій, в яких відображаються результати пізнання, саме пізнання сьогодні було б неможливим; 3) особливостями категорій діалектики є об'єктивність, визначеність, зв'язок із практикою, історичність, рухливість тощо.

■ § 5. Альтернативи діалектики

Метафізичний метод мислення (метафізика). Коли йдеться про альтернативу діалектики, маємо на увазі протилежний діалектиці метод пізнання, теорію розвитку, спосіб духовного освоєння світу, тобто протилежні діалектиці світоглядні та методологічні настанови. Такою альтернативою діалектики є метафізичний метод мислення. Метафізика як метод пізнання сформувалася в природничих науках і була

перенесена у філософію Френсісом Беконом і Джоном Локком. Найбільш видатним її представником був англійський філософ Герберт Спенсер, який будував свою теорію розвитку, порівнюючи теорії еволюції Дарвіна і Лайелля з теорією Божественного творіння.

Сам термін «метафізика» в значенні «антидіалектика» ввів у філософський лексикон Гегель.

Сучасна метафізика поділяється на плоскоеволюціоністську (механістичну) (середина ХІХ – початок ХХ ст.) та емерджентистську, що набула поширення на початку 20-х рр. ХХ ст. Ці концепції схожі в головному – у відмові від іманентних матеріальних суперечностей як джерела розвитку. Відмінність між ними полягає у тому, що якщо перша абсолютизує еволюційні, поступові скачки, то друга – роль раптових вибухоподібних стрибків.

Альтернативність діалектики і метафізики як двох концепцій розвитку та методів пізнання виявляється:

а) *у розумінні зв'язків предметів та явищ.* Діалектика визнає взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ, а метафізиці притаманні роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предмета і предметів один від одного та їх осмислення як ізольованих. Унаслідок цього в метафізиці відображаються лише безпосередні, зовнішньоочевидні взаємозв'язки, тоді як глибинні, внутрішні зв'язки залишаються поза увагою;

б) *у розумінні спрямованості розвитку.* Діалектика вбачає джерело руху і розвитку у внутрішній суперечності речей і явищ, єдності та протидії протилежностей. Метафізика заперечує внутрішнє джерело розвитку – саморозвиток. Причину розвитку природи і суспільства вона вбачає в якомусь зовнішньому поштовху, тобто знаходить його поза самими предметами та явищами;

в) *у розумінні характеру розвитку, «механізму» переходу від старої до нової якості.* З точки зору діалектики таким «механізмом» є єдність поступового, кількісного та стрибкоподібного, якісного розвитку. Метафізика розглядає розвиток або як «стрибок» якості, або тільки як просте, кількісне зростання одного й того самого, тільки як зменшення або збільшення, як повторення одних і тих самих станів;

г) *у розумінні спрямованості розвитку.* Розвиток предметів та явищ відбувається за прямою, за колом чи якимось іншим шляхом? Діалектика, як відомо, виходить із того, що розвиток відбувається за аналогією за спіраллю, оскільки в процесі розвитку є повтори, повернення

назад, відтворення того, що було, але на вищій основі. Метафізика і тут займає односторонню позицію, абсолютизуючи або всезагальне піднесення, або всезагальний занепад, регрес, або круговий, застійний характер усякого розвитку, таким чином фактично заперечуючи його;

г) у розумінні методу пізнання. З точки зору діалектики, аби справді знати предмет, необхідно охопити, вивчити всі його сторони, усі зв'язки та опосередкування. Треба розглядати предмет у його розвитку, саморусі, зміні. Для метафізики характерні односторонність, абсолютизація, прямолінійність, закріпленість, негнучкість.

Отже, *метафізика – це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому ігноруються або спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ та предметів, а процес розвитку тлумачиться як кількісне збільшення об'єктів без їх якісної зміни.*

Слід ще раз підкреслити, що метафізика як метод пізнання є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти, тобто відображенням таких характеристик буття та його пізнання, які охоплюються діалектикою або становлять її деякі елементи. Метафізика – історично неминуча філософська теорія розвитку, метод пізнання, що посідають певне місце в розвитку філософії.

Догматизм. Одним із негативних виявів метафізичного способу мислення, якому притаманна підміна аналізу живої дійсності закріпленіми, незмінними формулами, є догматизм. *Це спосіб засвоєння і застосування знань, в якому те чи інше вчення або положення сприймаються як закінчена вічна істина, як догма, використовуються без урахування конкретних умов життя.* Догматизм виходить із незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Раз є певна істина, то вона згідно з догматизмом є правильною для будь-якого випадку, будь-яких умов розвитку. Відомо, яку негативну роль відіграв догматизм на зламі XIX–XX ст., коли фізика зіткнулась із принципово новою природничо-науковою картиною світу, але намагалася чіплятися за класичну механіку, з позиції якої нову картину світу зрозуміти було неможливо. Великої шкоди догматичні стереотипи завдають нині при спробах пояснити складні процеси соціально-політичного життя нашої країни з позицій учорашнього дня.

Релятивізм. Протипологом догматизму є релятивізм (від лат. *relativus* – відносний). *Релятивізм виходить з одностороннього підкреслювання постійності, змінності дійсності і заперечення відповідної стійкості*

речей та явищ. Якщо догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності, то релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності. І, звичайно, тут релятивізм виступає як різновид метафізичного тлумачення істини.

Релятивізм бере початок у вченнях давньогрецьких софістів (із тези Протагора: «Людина є мірою всіх речей» впливає визнання основою пізнання тільки чуттєвості, яка не відображає об'єктивних явищ). Елементи релятивізму характерні для античного скептицизму, філософії епохи Відродження (критика церковних догматів Мішелем Монтенем, Ерастом Роттердамським), для емпіризму Нового часу (філософські погляди Джона Берклі й Давіда Юма).

Отже, релятивізм має безпосереднє відношення до діалектики як теорії пізнання і в цьому виступає як її альтернатива.

Софістика. Альтернативою діалектики є також софістика, оскільки вона виступає одним із негативних виявів метафізичного способу мислення. *Софістика* (від грец. *sophistike* – міркування, засноване на умисному порушенні законів логіки) *виявляється у формі аргументації, яка базується на суб'єктивістському тлумаченні фактів, подій заради збереження та утвердження існуючих теоретичних положень чи виправданні існуючого порядку речей.* У своїх побудовах софістика використовує різні логічні помилки, підміну понять, невірні форми висновків, а також мовні виверти і хитрування, багатозначність понять. Поширеним видом софістики є маніпулювання фактами, за допомогою яких можна довести що завгодно. У наш час софістика широко використовується для того, аби довести, що в історії радянського суспільства взагалі немає жодної світлої плями, а є лише помилки. Метафізичність такого підходу очевидна, оскільки подібний підхід є однобічним, а отже, антидіалектичним.

Критикуючи софістику, слід мати на увазі, що в історії розвитку науки вона виконує й позитивну роль, сприяючи виробленню наукової критики застарілих положень свідомості, бо виникає як відповідна реакція на загрозу системі знань, що склалася.

Еклектика. У процесі пізнання метафізика часто-густо виявляється у формі еклектики. *Еклектика* (від грец. *eklektikos* – той, що обирає) – *це механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; використання і підтасовування з певною тенденційною метою ви-*

рваних із контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Еклектика – образно кажучи, «мішанина», тому вона не є ні теорією розвитку, ні теорією пізнання, ні методом, ні світоглядом. Небезпечність еклектики полягає у тому, що вона нерідко маскується під діалектику.

Неотомістська аналектика. Основними представниками неотомістської аналектики вважаються *Жак Марітен*, *Етьєн Анрі Жільсон*, *Густав Веттер*, *папа Іоанн Павло II*. Виходить із визнання того, що в основі розвитку світу знаходиться божественна субстанція, що створила цей світ з якогось попереднього будівельного матеріалу – матерії. Матерія – це дещо пасивне, інертне, позбавлене здатності до саморуху і саморозвитку. Аби привести її в рух, необхідне позаматеріальне джерело змін і розвитку. Носієм розвитку може виступати і виступає тільки духовна (Божественна) субстанція (тут необхідно згадати точку зору представників філософії неотомізму).

Некласичні концепції діалектики. Ми коротко охарактеризували традиційні (класичні) альтернативи діалектики. Але в ХХ ст. виникає цілий спектр некласичних концепцій діалектики. До них належать:

а) *«трагічна діалектика»*. Її автор французький філософ *Раймон Арон* (1905–1983), аналізуючи діалектику сучасної епохи в книзі з характерною назвою *«Розчарування в прогресі»*, доходить висновку про те, що сучасне суспільство не здатне використовувати прогрес в інтересах людства;

б) *«діалектична теологія»*, або *«теологія кризи»*. Її авторами були швейцарський протестантський теолог і філософ *Карл Барт* (1886–1968) та німецько-американський християнський теолог *Пауль Тілліх* (1886–1965). Їх креаціоністська доктрина виходить із визнання того, що в основі розвитку світу знаходиться божественна субстанція, яка створила цей світ з якогось доіснуючого будівельного матеріалу – матерії. Тому світ «не співвічний із Богом»: він має початок і кінець. Але це не означає, що створений світ не має абсолютно нічого спільного з Богом. Між ними існує певна схожість, яка дозволяє зрозуміти шляхи розвитку кінцевих, створених речей;

в) *«негативна діалектика»*. Відомими представниками цієї інтерпретації діалектики були *Теодор Адорно* (1903–1969) та *Жан-Поль Сартр* (1905–1980). Адорно – німецький філософ, соціолог, представник так званої франкфуртської школи. Автор низки праць з філософії, у тому числі такої, як *«Негативна діалектика»* (1966). Сартр – французький філософ і письменник, представник так званого атеїстичного екзистенціалізму. Йому належить низка праць із проблем філософії,

у тому числі «Критика діалектичного розуму» (1960). У його розумінні діалектика можлива у двох формах – «критичній» та «догматичній». Першою є «негативна діалектика». Це однобічна, суб'єктивна концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, усезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення і тому не виходить за межі метафізики. «Негативна діалектика» – це по суті антидіалектика.

Синергетика. Особливе місце серед альтернатив діалектики посідає синергетика. *Синергетика* (від грец. *synergos* – працювати разом) – це напрям міжгалузевих досліджень, об'єктом яких є процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної та іншої природи.

Синергетика базується на низці наукових принципів, основні з яких такі:

- наука має справу із системами різних рівнів організації, зв'язок між якими здійснюється через хаос;
- при об'єднанні частин ціле не дорівнює їх сумі;
- при переході від нерегульованого стану до стану порядку всі системи поведуться однаково;
- нерівноважність у системі є джерелом появи нової організації (порядку);
- системи завжди відкриті й обмінюються енергією із зовнішнім середовищем;
- процеси локальної впорядкованості здійснюються за рахунок енергії ззовні;
- у сильно нерівноважних умовах системи починають сприймати ті чинники, які вони б не сприйняли у більш рівноважному стані;
- у нерівноважних умовах незалежність елементів поступається місцем корпоративній поведінці;
- у стані, далекому від рівновагомості, узгодженість поведінки елементів зростає;
- у умовах, далеких від рівновагомості, варіанти розвитку системи практично не передбачувані.

Отже, синергетика досліджує відкриті нелінійні системи. Відкритість системи означає наявність у ній каналів обміну речовиною та енергією (інформацією) з навколишнім середовищем. Нелінійна система – це відкрита система, головною особливістю функціонування якої є порушення принципів пропорційності між кількістю речовини, енергії та інформації на «вході» і на «виході».

У таких системах, що є далекими від термодинамічної рівноваги, за рахунок енергії і речовини із зовнішнього середовища створюється і підтримується нерівновагомість. Завдяки цьому взаємодіють елементи і підсистеми, що веде до їх узгодженого, кооперативного поведіння і створення нових стійких структур та самоорганізації. Висунена концепція самоорганізації є природничо-науковим уточненням принципу саморуху і саморозвитку матерії. На протигагу класичній механіці, що розглядає матерію як застиглу, м'яву масу (приводиться в рух зовнішньою силою), у синергетиці виявляється, що за певних умов і системи неорганічної природи здатні до самоорганізації. На відміну від рівновагової термодинаміки, що визнає еволюцію лише у бік збільшення ентропії системи (тобто хаосу, дезорганізації), синергетика вперше розкрила механізм виникнення порядку через *флуктуації*, тобто відхилення системи від деякого середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівновагомості, розхитують попередню структуру і приводять до нової: з безладдя виникає порядок.

Синергетика все впевненіше прокладає шлях у методологію гуманітарних наук, зокрема у філософію. Усе більше у філософію входять і поширюються поняття нерівновагомості, нестабільності, біфуркації, фазових переходів, нелінійності, малих впливів, атракторів та деяких інших. Синергетика намагається виступити як новий світогляд, світосприйняття, що докорінно змінює розуміння необхідного (закономірного, визначеного) і випадкового в самих основах побудови світу. По-новому з'ясовуються причини та форми розвитку безжиттєвої матерії і історичних процесів в економічній, політико-соціальній, військовій та інших сферах життєдіяльності суспільства і людини. Формується нове розуміння випадку як самостійного чинника біологічної і соціальної еволюції, визнання ролі випадку в самоорганізованих процесах.

Можливо, нова парадигма в методології суспільних наук, крім усього іншого, убиратиме або поглинатиме діалектику як окремих метод синергетики (і лише у визначених сферах) чи взагалі замінить її принципово новими підходами до дійсності. Синергетика розвіє безліч попередніх міфів, стереотипів.

По-перше, цілком очевидним є те, що складноорганізованим соціоприродним системам не можна нав'язувати шляхи їхнього розвитку. Треба знати, як сприяти розкриттю їхніх власних тенденцій розвитку, як виводити системи на ці шляхи. Важливо також збагнути закони співжиття природи і людства, їхньої коеволюції. По-друге, синергети-

ка свідчить про те, що будь-яка складноорганізована система має, як правило, не одиничний (окремих), а безліч власних, відповідних її природі шляхів розвитку. По-третє, синергетика демонструє, що хаос може виступати механізмом самоорганізації і самопобудови структур, позбавлення надлишкового, механізмом виходу на відносно прості структури – атрактори еволюції.

Отже, проблема розвитку є однією із центральних у філософії, осмислення якої дозволяє людині краще зрозуміти навколишній світ, своє місце у світі. За всю історію існування людства кращі уми виробили чимало концепцій процесу розвитку. Найбільш розробленою з них є діалектика. Це зумовлено тим, що у вченні найглибше і найобґрунтованіше розкриваються зміст загальних зв'язків, загальні закономірності змін, що відбуваються у світі, джерела, механізм і спрямованість процесів розвитку, інші універсальні зв'язки буття. Усе це становить основу формування світогляду і діалектичного методу мислення.

В умовах кризи, що охопила країни минулої постсоціалістичної системи, у нашій літературі виникла тенденція до зневажливого ставлення до діалектики, спроба перенести власне на неї причини кризи, оскільки, мовляв, вона була головною методологією тоталітарного режиму.

Що можна сказати з цього приводу?

Очевидно, річ не в самій діалектиці, а в тому, як вона використовувалася, в її схематизації, монополізації, тобто в тій заідеологізованій формі, якої вона набула (що, до речі, аж ніяк не заперечує досягнень вітчизняної філософії). Мабуть, правильніше було б ставити питання про творчий розвиток самої матеріалістичної діалектики, необхідність нового погляду на діалектику, її нового тлумачення з урахуванням науки та практики при переосмисленні її принципів, законів та категорій.

Висновки до розділу 7

1. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння її сутності, відображає реальні процеси у природі, суспільстві та мисленні такими, якими вони є в дійсності.

2. Діалектика підходить до вивчення предметів і явищ із точки зору їх виникнення, руху та розвитку, а тому орієнтує на конкретне, багатостороннє дослідження об'єктивних процесів.

3. Поряд із діалектикою існують метафізична концепція розвитку, софістика, еkleктика, екзистенціальна діалектика, синергетика та ін. Окремі філософські школи відкидають діалектику як схоластику. Це означає, що вона вимагає подальшого осмислення і дослідження.

Контрольні запитання

1. Що означає термін «діалектика»? Як змінювався зміст поняття діалектики у процесі історичного розвитку філософії?
2. У чому відмінність історичних форм діалектики?
3. Чи правомірно твердити, що матеріалістична діалектика – це виправлена і поліпшена діалектика Гегеля? Визначте їхні загальні риси і принципи відмінності.
4. Що таке об'єктивна діалектика і де вона виявляє себе?
5. В яких формах існує суб'єктивна діалектика? Що таке матеріалістична діалектика?
6. Що являє собою діалектика як метод?
7. Що таке принцип? Назвіть основні принципи діалектики.
8. Що таке зв'язок, закон, закономірність?
9. Які найбільш важливі сторони дійсності відтворюються в категорії «закон»?
10. Які бувають закони?
11. Які особливості законів матеріалістичної діалектики?
12. Охарактеризуйте поняття «розвиток», «прогрес», «регрес».
13. У чому полягає сутність закону діалектичної протилежності?
14. У чому полягають особливості закону взаємного переходу кількісних змін у якісні?
15. Розкрийте сутність діалектичного заперечення.
16. Чи всяке поняття є категорією? Аргументуйте свою відповідь.
17. Яка особливість філософських категорій порівняно з категоріями конкретних наук?
18. Що таке формалізм? Як він виявляється в науці, мистецтві, філософії?
19. Які основні риси причинно-наслідкового зв'язку?
20. Назвіть характерні риси реальної і формальної можливості.
21. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
22. Що відрізняє діалектику від метафізики, еkleктики, софістики?
23. Чим спричиняється догматизм у мисленні?
24. У чому полягає сутність діалектичного мислення? Назвіть його принципи.
25. Яка роль діалектики щодо пізнавальної і практичної діяльності людей?

Розділ 8

Сутність і структура пізнавального процесу

У системі багатоманітних форм ставлення людини до світу важливе місце посідає пізнання, або одержання знання про оточуючий людину світ, його природу і структуру, закономірності розвитку, а також про саму людину і людське суспільство.

Пізнання – це процес одержання людиною нового знання, відкриття невідомого раніше. Результативність пізнання досягається в першу чергу завдяки активній ролі людини в цьому процесі, чим і викликана необхідність його філософського розгляду. Іншими словами, ідеться про з'ясування передумов і обставин, умов просування до істини, оволодіння для цього необхідними методами і поняттями.

Питання про пізнаванність об'єктивного світу і його закономірності є одним із корінних питань філософії. Це врешті-решт питання про те, як відносяться наші думки до навколишнього світу, чи здатне наше мислення правильно відображати явища об'єктивного світу. Саме це філософське питання як ніяке інше органічно пов'язане з практичною діяльністю людини, необхідністю пояснювати явища природи і суспільства.

Людині завжди важливо знати, які пізнавальні можливості вона має, чи здатна вона виробити знання, яке буде адекватним дійсності і дозволить їй повноцінно жити і діяти у навколишньому світі.

Мета цього розділу: з'ясувати, у чому полягають сутність та сенс пізнання.

§ 1. Пізнання як відображення та діяльність

Філософів завжди хвилювала проблема пізнавального ставлення людини до дійсності. Вони шукали відповіді на питання: якими є закономірності пізнавальної діяльності людини; які її можливості та здібності; які передумови, засоби та форми пізнання; які умови

і критерії його істинності та достовірності? Але головними у філософії були і є питання про ставлення знання про світ до власне світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності.

Агностицизм. На останнє питання існували в минулому та існують сьогодні різні відповіді. Так, своєрідну точку зору захищає філософський напрям, відомий як агностицизм. Поняття агностицизму введено англійським природознавцем *Томасом Гекслі* (1825–1895). *Агностицизм* (від грец. *а* – не, *гносис* – знання) – це філософське вчення, яке заперечує цілком або частково можливість достовірного пізнання сутності дійсності. Проте хибним є уявлення про агностицизм як про вчення, що заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища або власні відчуття. Головною ознакою агностицизму є заперечення можливості пізнання саме сутності дійсності, яка прихована за видимістю.

В історії філософії простежуються такі форми агностицизму.

1. *Скептицизм давньогрецьких філософів* (*Піррон*, *Енесідем*, *Секст Емпірик* та ін.). Представники цього напрямку стверджували: істинність або хибність майже всіх положень однаковою мірою може бути доведена чи заперечена. Однозначно твердити, що людство здобуває достовірні знання, не можна. Скептицизм не заперечує можливості існування знань, він лише підкреслює їх видимість і вірогідність, суб'єктивність.

2. *Агностицизм Давіда Юма*. Англійський філософ Нового часу стверджував, що наші знання ми одержуємо з досвіду. А в досвіді ми маємо справу тільки з відчуттями, тому, крім них, ми нічого знати не можемо. Отже, концепції Юма притаманний сумнів щодо заперечення реальності як об'єкта наукового дослідження.

3. *Агностицизм Іммануїла Канта*. На відміну від Юма німецький філософ визнавав існування матеріальних речей поза нашою свідомістю, але вважав, що їх сутність мов замкнена в собі. Вона прихована від нас і пізнати її неможливо. Для вираження цієї думки Кант увів поняття «речі в собі».

4. *Агностицизм Ернста Маха* та *Ріхарда Авенаріуса*. Вони є засновниками напрямку у філософії, який дістав назву *емпіріокритицизм*. У центрі цієї філософії постає поняття досвіду. Але досвід емпіріокритицизм розглядав не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній зміст свідомості, людських переживань, котрі виникають незалежно від впливів зовнішнього світу, – як потік відчуттів, очище-

них від субстанції, причинності та взагалі від об'єктивної реальності. На цьому ґрунті емпіріокритицизм заперечує достовірність людських знань, спроможність науки пізнавати об'єктивну істину.

5. *Агностицизм окремих течій сучасної філософії*. Наприклад, така течія, як *конвенціоналізм*, вважає, що теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між ученими, що укладається за принципами «зручності» і «економії мислення». Елементи конвенціоналізму притаманні неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму.

Те, що агностицизм проіснував протягом більш ніж дві тисячі років, – не випадковість. У його основі лежать різноманітні причини, які називають корінням агностицизму. До них належать: складність і суперечливість процесу пізнання; обмеженість почуттєвого пізнання, можливість у ньому помилок та ілюзій; складність логічного пізнання; історична обмеженість і неповнота знань та ін.

Водночас принципovu можливість пізнання сутності речей визнають більшість інших філософських напрямів, які належать як до матеріалізму, так і до ідеалізму. Так, сучасний матеріалізм виступає проти агностицизму в будь-яких його формах і послідовно проводить принцип пізнаваності світу. Своє твердження про те, що людина може достовірно пізнавати світ, матеріалізм виводить із даних наук і соціально-історичної практики. Той факт, що людина може цілеспрямовано діяти в навколишньому світі, досягати бажаних результатів, ґрунтуючись на певних знаннях, свідчить про достовірність цих знань, а отже, про можливість пізнавати світ.

Теорія пізнання (гносеологія). Проблему пізнавально-практичного ставлення людини до навколишнього світу вивчає гносеологія (від грец. *гносис* – пізнання; *логос* – учення, наука), або теорія пізнання. *Теорія пізнання (гносеологія) – це галузь філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, передумови, засоби та форми пізнання, ставлення знання до дійсності, а також умови та критерії його істинності*. Нерідко останнім часом цей розділ філософії називають епістемологією (від грец. *epistema* – знання; *logos* – учення, наука), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Згідно із сучасною гносеологією джерелом пізнання, сферою, звідки воно одержує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності – процес творчого

відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання за своєю природою – це результат відображення в мовній формі закономірних зв'язків об'єктивного світу. У сучасній філософії термін «знання» вживається у трьох значеннях: 1) як здатність, навички що-небудь здійснити; 2) як будь-яка пізнавально значуща інформація; 3) як гносеологічна форма ставлення людини до дійсності, що існує поряд із практичним ставленням.

Розглядаючи процес пізнання (відображення) в цілому як системне утворення, слід виокремити такі його *елементи*:

1) *суб'єкт пізнання* – той, хто діє, впливає на об'єкт. Людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає й усвідомлює себе суб'єктом тільки в процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб'єктом слід розуміти людину, яка є вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням;

2) *об'єкт пізнання* – той фрагмент (частина) об'єктивної реальності (соціальної, природної, правової та ін.), який включено у людську діяльність і пізнання. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини, суб'єкта. Проте як об'єкт вона перебуває в єдності, у взаємозв'язку із суб'єктом. Об'єктом пізнання виступають не тільки явища природи та суспільства, а й сама людина і відносини між людьми, їхні взаємовідносини, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність в усій поліфонії її виявів. Таким чином, об'єкт пізнання – це те, що залучено суб'єктом з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, те, на що спрямовано людську діяльність;

3) *посередники пізнання* – засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції та ін.).

Теорія пізнання розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де соціально активною стороною є суб'єкт пізнання. Активна роль суб'єкта виявляється у його вибірковому ставленні до предметного світу; цілеспрямованні процесу пізнання; безупинній пошуковій і коригувальній роботі рецепторів, нервів та мозку.

Результатом будь-якого пізнання є образ. *Образ* – ідеальне узагальнення сутнісних відносин об'єкта. Характерні риси образу – подібність,

адекватність оригіналові. Образ фіксується у знаках. *Знак* – уже матеріальний носій інформації. Його функціями є збереження і передавання інформації. Знаки і на їх основі штучна мова можуть існувати тільки на базі звичайної мови. Відносна самостійність знака створює додаткові можливості для абстрактного мислення, дає змогу використовувати комп'ютерну техніку.

Отже, ми визначили, що пізнання – активний процес. Але що змушує суб'єкта цікавитися новими, раніше невідомими йому речами та явищами, вивчати їх? Філософи вважають, що головною рушійною силою пізнання є суспільно-практична діяльність, або практика.

Практика та її види. Що ж таке практика? Який її зв'язок із пізнанням?

Практика – це матеріальна, чуттєво-предметна, цілепокладаюча діяльність людини, спрямована на зміну і пристосування природного і соціального середовища до потреб суспільства. Під поняттям «практика» розуміють не стільки чуттєво-предметну діяльність окремої людини, скільки сукупну діяльність, досвід усього людства в його історичному розвитку. Практика становить основу всього людського буття, погоджує і визначає всі форми його діяльності. Суспільно-історична практика людей включає безліч форм і різновидів. Найважливіші види практичної діяльності такі:

1) *матеріальна, виробнича діяльність людей.* Вона пов'язана зі створенням матеріальних благ для життя людей. Без матеріального виробництва був би неможливим обмін речовин між людиною і природою і, отже, було б неможливим і саме людське життя. Люди, перш ніж почати займатися політикою, наукою, мистецтвом тощо, передусім повинні їсти, пити, мати житло, одягатися (К. Маркс). Але для цього їм слід виробляти безпосередні матеріальні засоби для життя;

2) *суспільно-політична практика.* Вона вбирає в себе діяльність держави та її органів, громадських організацій і установ, практику інформаційної та ідеологічної роботи, тобто роботу творчих сил, преси, радіо, телебачення та ін. Ця практика регулює стосунки між державами, націями та соціальними групами всередині держави. Роль у сучасних умовах суспільно-політичної практики набуває першочергового значення. Це пояснюється демократизацією всього суспільного життя, включенням в активне життя широких мас населення, плюралізмом думок, наявністю великої кількості різних неформальних організацій;

3) *практика в різних сферах життя суспільства*, таких як правова сфера, освіта, охорона здоров'я, мистецтво та ін. Значення зазначених видів практики в сучасному суспільстві також зростає. Це пов'язано з тим, що в постіндустріальному суспільстві у людини є можливість приділяти більше часу та уваги власній освіті, здоров'ю, захисту своїх прав і свобод, розвитку своїх здібностей тощо;

4) *науково-експериментальна діяльність*. Це особливий вид практики. Сучасна наука неможлива без використання різних приладів, реактивів, вимірювальних стендів, полігонів, комп'ютерів. Особливістю цього виду практики є те, що вона має справу з матеріальним елементом науки і ставить собі за мету не виробництво нових матеріальних цінностей, а накопичення нових знань. Науково-експериментальна практика є ланкою між теоретичною і практичною діяльністю.

Таким чином, суспільна практика охоплює всі сторони життя суспільства: матеріальну, суспільно-політичну, суспільно-гуманістичну, науково-експериментальну.

Практика існує в єдності з пізнанням. Вони пов'язані так міцно, що їх можна розглядати як дві сторони єдиного процесу. Практика – це матеріально-предметна діяльність, а пізнання – ідеально-образна діяльність. Однак не слід ототожнювати практику і пізнання. За способом і результатом діяльності практика і пізнання виступають як протилежності. Практика – це виробництво матеріальних речей, перетворення суспільних відносин самої людини, а пізнання – розроблення ідей, знань, моральних норм та ін.

Функції практики. Відносно пізнання *практика виконує такі функції:*

а) *практика є вихідним пунктом пізнання*. Із практично активного ставлення людини до світу формується свідомість людини. Вона змушує зосередити пізнавальну діяльність на дійсності, яка вимагає свого перетворення і є практично важливою;

б) *практика є рушійною силою розвитку пізнання*. Вона ставить перед пізнанням певну мету і вимагає її досягнення. Із потреб суспільної практики виникли всі науки. Навіть така, здавалося б, абстрактна наука, як астрономія, і та зародилась як відповідь на потреби землеробства і мореплавства. Із необхідності будівництва різних споруд, ремесла та землеробства зародилась і розвинулась механіка. Потребою в лікуванні було зумовлене виникнення медицини, анатомії, фізіології та ін.;

в) *практика є основою пізнання*, оскільки вона об'єднує життя людей, є визначальним способом їхнього ставлення до світу. Пізнання формується на ґрунті предметно-практичної діяльності суспільства з перетворення природи і спочатку виступає одним із моментів цієї діяльності. Але пізнання не просто має своєю основою практику – воно саме є активним діяльним процесом ідеального освоєння дійсності.

Практика виступає як єдина основа пізнання ще й тому, що тільки вона найповніше розкриває об'єктивну природу речей. Завдяки предметно-матеріальній діяльності людина «втручається» в об'єктивний природний процес і, змінюючи навколишній світ, відкриває нові процеси і явища, які можуть ставати об'єктами подальшого пізнання. Практика є основою пізнання, бо рівень її розвитку прямо і безпосередньо визначає рівень розвитку приладів і технічних засобів пізнання, а від їхнього застосування залежать темпи пізнання і глибина відображення світу;

г) *практика – критерій істинності пізнання*. Вона є засобом розмежування істинних і хибних положень. Цей критерій не може знаходитись у самій теоретичній схемі предмета, він перебуває ззовні, у практиці поза теорією. На основі практики доводиться об'єктивність змісту знання. Тільки ті результати пізнання, які перевірені практикою, можуть претендувати на об'єктивну значущість.

До практики як критерію істини треба підходити діалектично. Практика як критерій істини є і абсолютною, і відотною. Її абсолютність полягає у тому, що тільки практика в кінцевому результаті дає можливість розмежувати істинність і хибність наших знань, дійсність і видимість, розкриваючи в такий спосіб пізнаваність світу. Відносність практики як критерію істини пов'язана з її історичним характером. На кожному етапі історичного розвитку практика не може повністю, в усіх деталях підтвердити або заперечити існуючі знання. Вона може підтвердити істинність лише головного змісту теорій або уявлень. Завжди існують такі теоретичні положення, які не можуть бути ні доведені, ні заперечені практикою свого часу. Можна сказати, що практика як критерій істини обмежена своїм власним історичним рівнем, що визначає її можливості у винесенні «вируку» знанням;

г) *практика виступає кінцевою метою пізнання*. Пізнання відбувається не заради його самого, а для задоволення якихось практичних потреб. Людство здійснює великий подвиг пізнання, віддаючи йому велику частку засобів свого існування саме заради власного існування,

задоволення практичних потреб. На кожному етапі розвитку людства перед ним постають нові практичні завдання, розв'язувати які можна лише за допомогою подальшого розвитку пізнання.

До цього слід додати, що практика розкриває пізнавальні здібності людей, створює те соціальне середовище, яке сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує передавання їх поколінням. Отже, практика з початку і до кінця зумовлює пізнання, надає йому суспільного характеру.

Таким чином, з'ясувавши основні елементи процесу пізнання, можна дати його визначення. *Пізнання – це процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.*

Окреслена багатоаспектність пізнання виявляється в різних видах пізнання. Розглянемо їх.

1. Життєво-досвідне пізнання постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за виявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знаннями, бажаннями тощо.

2. Мистецьке пізнання окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а ставлення людини до неї. За змістом воно є умовним, тобто надає простір виявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання іноді випереджає перебіг подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво.

3. Наукове пізнання культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим і спеціально організованим, контролює свій перебіг, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання.

4. Релігійно-містичне пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне виявлення, особливе просвітлення, і, хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для світового використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить.

Тепер з'ясуємо, як здійснюється процес пізнання, яка його діалектика.

§ 2. Діалектика процесу пізнання. Проблема істини

Пізнання, що розвивається на єдиній основі практики, являє собою складний, суперечливий процес відображення дійсності в ідеальних образах. Але образи можуть відрізнятися за характером і глибиною відображення об'єкта. Це пов'язано з тим, що об'єкт пізнання має нібито дві сторони: зовнішню, що відкрита нам, і внутрішню, яка схована від нас. Перша – це явище, друга – його сутність. Завдання суб'єкта, що пізнає, – не тільки вивчити явище, а й розкрити його сутність, відкрити закони для того, аби поставити їх на службу людській практиці.

Сутність процесу пізнання. Аби зрозуміти діалектику процесу пізнання, необхідно враховувати такі положення:

– структури пізнання безпосередньо не збігаються із структурою дійсності, вони опосередковані практичною діяльністю людини;

– безпосередньою дійсністю думки, формою вираження та фіксації знання є мова. Але структура мови повністю не збігається із структурою знання, а тим більше із структурою дійсності;

– знання можуть бути зрозумілими, якщо їх розглядають у процесі виникнення і розвитку, а не тільки як деякий завершений феномен;

– зміст знання визначається не тільки властивостями і специфікою об'єктів, які пізнаються, а й установками та інтересами суб'єкта пізнання;

– основною функцією знання є відображення об'єктивного світу, людини та формування правил діяльності.

Як же рухається суб'єкт, що пізнає, від явища до сутності?

Складність об'єкта пізнання вимагає створення відповідної поліструктурної системи пізнання. Розрізняють чуттєве та раціональне пізнання.

Чуттєве пізнання та його форми. Чуттєве пізнання є початковим і взагалі передумовою пізнання. Воно виникає при безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, маючи три форми: відчуття, сприйняття і уявлення. *Відчуття – це відображення за допомогою п'ятьох органів чуття окремих властивостей, певних сторін речей.* Слух сприймає звуки; перед очима людини розкриваються простір, відстань у навколишньому світі; смаковий аналізатор дає можливість пізнавати смакові

якості; нюховий аналізатор інформує про запахи; дотик відтворює щільність, температуру, жорсткість, форму.

Відчуття дають нам першу, найбільш елементарну форму образного відображення предметів. Образ є ідеальною формою відображення предмета або явища в їх безпосередньо спостережуваній цілісній формі.

Специфічна властивість людського чуттєвого пізнання пов'язана з тим, що деякі, конкретні відчуття, будучи складовими чуттєвого відображення, реально не існують відокремлено один від одного: вони не існують поза цілісним образним відображенням того чи іншого предмета або явища. Наприклад, коли ми дивимося на будинок, то бачимо його як ціле, хоча окреме і конкретне зорове відчуття показує нам частину будинку, частину його даху і под. При цьому зорові відчуття невіддільні від слухових і т. д. (зрозуміло, за умови нормального функціонування органів чуття). Книга лежить на столі, ми її реально бачимо як ціле, хоча конкретне, окреме відчуття безпосередньо «показує» нам лише частину обкладинки, якщо книга закрита; дві сторінки, якщо вона відкрита.

Хоча ми за допомогою різних органів чуття відчуваємо просторову форму, колір, звук, запах, у той же час діє чуттєва здатність синтезувати відчуття, перетворювати їх на сприйняття, що має особливу властивість: завдяки сприйняттю предмет «дається» свідомості саме у своїй цілісно-наочній формі, тобто у вигляді об'єктивної, незалежної від свідомості цілісності.

Сприйняття – це синтетичний комплекс різного роду відчуттів, що дає можливість також безпосередньо створювати єдиний образ предмета, одержання інформації про об'єкт в його цілісності. Сприйняття має вибірковий характер. Сприйняття тих чи інших властивостей об'єкта залежить від потреб та інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формуються у процесі практики.

Сприйняття визначається як цілісний образ предмета, що знаходиться перед нами. Це може бути образ сонця, яке сходить, гірської вершини або музичної мелодії. У сучасній філософії (феноменології) виділяють різні рівні сприйняття:

- а) сприйняття без інтерпретації (щось мелькає за вікном, якийсь предмет лежить на дорозі);
- б) сприйняття конкретного предмета (мотузка, а не змія);
- в) розуміння того, що об'єкт існує незалежно від нашої свідомості;
- г) усвідомлення того, що саме ми сприймаємо цей предмет;

г) розуміння того, що наше сприйняття і сам об'єкт не є тотожними, що в об'єкті можуть бути інші сторони і властивості, які не сприймаються в даний момент.

Наведене показує, що сприйняття не можна розглядати лише як копіювання, бездумне споглядання зовнішнього світу. Воно просякнуте розумовою діяльністю людини.

Отже, сприйняття – це цілісний образ матеріального предмета, даного за допомогою спостереження. Разом із тим сприйняття зовсім не є механічним підсумовуванням відчуттів. Воно зароджується та існує як форма такого активного синтезу різноманітних виявів предмета, яка нерозривно пов'язана з іншими актами пізнавальної і практичної діяльності, що передують даному конкретному спостереженню. Саме тому процес сприйняття є активним і по-своєму творчим. Завдяки багатократній роботі механізмів сприйняття ми в нашій свідомості, нашій пам'яті можемо утримувати цілісний образ предмета і тоді, коли предмет безпосередньо не наданий нам. У цьому разі функціонує ще складніша форма чуттєвого пізнання, яка називається уявленням.

Багаторазове сприйняття речі може утримуватися у свідомості індивіда і в разі її відсутності. Це вже буде вищий ступінь чуттєвого пізнання – уявлення. *Уявлення – узагальнений образ об'єкта, сприйнятого раніше.* Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують в реальності, а становлять результат нашої фантазії; по-друге, уявлення, як правило, відтворює узагальнюючі риси предмета. У цілому форми чуттєвого пізнання відтворюють об'єкт у наочно-образній формі.

Класифікація уявлень включає:

- а) образи-репродукції (уявне відтворення сприйняття);
- б) образи-припущення (образи героїв художніх творів, описаних пейзажів);
- в) образи-моделі (модель атома);
- г) образи, що виражають мету діяльності і послідовність операцій, необхідних для досягнення цієї мети (посадити сад, вилікувати хворого);
- г) образи-символи і т. д.

Раціональне пізнання та його форми. Але слід пам'ятати, що відчуття відображають те, що лежить на поверхні явищ. Вони не в змозі проникнути в їх сутність. Ось тут і приходиться на допомогу якісно новий рівень відображення дійсності, який дістав назву раціонального пізнання, або абстрактного мислення.

Абстрактне мислення має свої особливості:

– абстрактне мислення відображає дійсність в узагальнених образах. Воно абстрагується від одиничного, виділяє в предметі загальне, істотне;

– завдяки абстрактному мисленню ми одержуємо нові знання на підставі вже наявних знань;

– мислення нерозривно пов'язане з мовою;

– мислення – це процес активного відображення дійсності.

Форми раціонального пізнання – поняття, судження, умовиводи – дають можливість знайти закономірності в розвитку природи і суспільства.

Вихідною формою раціонального пізнання визнано поняття. *Поняття – це форма думки, в якій узагальнено внутрішні, найсуттєвіші ознаки предмета чи процесу.* У понятті фіксуються закономірні зв'язки і відносини, у ньому мають утримуватися загальні та особливі ознаки предмета. Поняття предмета дає змогу вирізнити ті якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. У мові поняття позначається словом або терміном.

Поняття на відміну від відчуттів утворюється шляхом відвернення від чуттєвих образів тих загальних рис, які притаманні й іншим чуттєвим образам, а отже, і тим реальним явищам, які відображено в цих образах. Візьмемо для прикладу поняття «будинок». Коли ми говоримо про конкретний будинок, то це буде чуттєве відображення у формі сприйняття або уявлення. Коли ж ми говоримо про будинок узагалі, то слово «будинок» ми вживаємо як поняття, в якому вже немає конкретних рис того чи іншого реального будинку, а є тільки те загальне, що притаманне всім будинкам. Таким чином, поняття будинку утворюється із сприйняття і уявлень про різні конкретні будинки шляхом виділення тих загальних рис, які притаманні будь-якому будинку, незалежно від його індивідуальних особливостей. Очевидно, перехід від уявлень до поняття є переходом до глибшого пізнання явищ дійсності.

За своїм змістом і обсягом поняття є різними в окремих науках. Філософія створює найбільш загальні поняття: «матерія», «свідомість», «рух», «відображення», «простір», «час», «кількість», «якість» тощо. В окремих конкретних науках використовуються поняття, що мають конкретніше значення.

Поняття слугують вихідною формою абстрактного мислення. Але мислення не відбувається у формі окремих ізольованих понять. Аби

виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення – судження. *Судження – це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання.*

Судження – одна з вищих форм відображення об'єктивних предметів у свідомості людини. За допомогою суджень людина заперечує або стверджує щось про щось. У судженнях відображаються предмети, якості, відносини між предметами, їх зміст. Діалектика, притаманна судженням як логічній формі пізнання, відображається у взаємозв'язку між суб'єктом і предикатом, з яких складається судження. (Наприклад, у судженні «ясен є дерево» суб'єкт – ясен, предикат – дерево.)

Суб'єкт завжди виконує функцію окремого, а предикат – загального. У судженнях фіксується діалектика між випадковим і необхідним, явищем і сутністю. У кожному судженні, суб'єктивному за формою, міститься об'єктивний зміст, обумовлений відображенням об'єктивних предметів.

Судження можуть бути істинними та хибними. Вони є істинними тоді, коли правильно відображають об'єктивні властивості об'єктів матеріального світу. Коли ж судження не відображають об'єктивність предметів та їх зв'язків або відображають спотворено, вони є хибними.

Словесною формою вираження судження є речення. За обсягом розрізняють судження: одиничні, де розкривається взаємозв'язок між окремими предметами; особливі, де стверджується або заперечується наявність властивостей у певній групі предметів; загальні, коли вирізняються типові закономірності взаємозв'язку між процесами у Всесвіті або в окремих його сферах.

Поєднання декількох суджень утворює третю форму абстрактного мислення – умовивід. *Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із декількох суджень на основі закономірних суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження.* Умовиводи можуть бути різних видів: індуктивні, дедуктивні та аналогічні. В індуктивному умовиводі думка рухається від одиничного (фактів) до загального. Наприклад: «У гострокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим. У прямокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим. У тупокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим. Отже, у всіх трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим».

Індукція може бути повною та неповною: повна – коли посилки висчерпують, як у наведеному прикладі, увесь клас предметів (трикутників), що підлягають узагальненню; неповна – коли такої повноти («весь клас») немає, коли число індуктивно узагальнених випадків або актів невідоме або невичерпно велике. Прикладом неповної індукції можуть слугувати регулярні опитування суспільної думки з того чи іншого питання, наприклад, хто стане президентом. За вибіркою опитуються небагато людей, лише деякі, а узагальнення робиться на все населення.

Індуктивні умовиводи мають, як правило, імовірний характер, хоча в практичній достовірності їм теж не можна відмовити. Для спростування індуктивного узагальнення часто досить одного підступного випадку. Так, до відкриття Австралії вважалося загальноновизнаним, що всі лебеді білі, а всі ссавці є живородячими. Австралія «розчарувала»: виявилось, що лебеді можуть бути і чорними, а ссавці – качконіс і східна – кладуть яйця.

У дедуктивному висновку думка рухається від загального до часткового, наприклад: «Усе, що зміцнює здоров'я, – корисне. Спорт зміцнює здоров'я. Отже, спорт є корисним».

Аналогія – це умовивід, в якому на підставі схожості предметів в якомусь одному відношенні робиться висновок про їх схожість в іншому (інших) відношенні. Так, на підставі схожості звуку і світла (прямолінійність поширення, відображення, заломлення, інтерференція) було зроблено умовивід (у формі наукового відкриття) про світлову хвилю.

Діалектика чуттєвого і раціонального у пізнанні. Чуттєвий і логічний ступені пізнання та їх форми знаходяться в діалектичній єдності. У процесі людського пізнання їх не можна розділяти, оскільки логічне пізнання може здійснюватися тільки на базі матеріалу, який одержується чуттєвим пізнанням. Тільки взяті разом, у своїй єдності чуттєвий і абстрактно-логічний ступені пізнання в змозі розкрити об'єктивний світ та його закони.

Отже, процес пізнання спирається на сукупність чуттєвих і раціональних форм. Абсолютизація одних і недооцінювання інших форм приводять у кінцевому результаті до логічної помилки. У філософії спостерігаються два напрями такої абсолютизації – сенсуалізм та раціоналізм.

Представники *сенсуалізму* наголошують на тому, що всі знання, які має людство, виведені з чуттєвого досвіду; що відчуття є єдиним лан-

цюгом, який поєднує людину із зовнішнім світом. Раціональні форми пізнання сенсуалісти вважають спекулятивними, надуманими, такими, що не відповідають істині. Але на протигагу цьому *раціоналізм* стверджує: тільки на основі раціонального мислення можна пізнати сутність процесів і явищ. Чуттєві форми пізнання він оголошує лише передумовою виникнення знань на ранніх стадіях цивілізації.

Обмеженість сенсуалізму і раціоналізму відносно пізнання в цілому очевидна. Раціональне і чуттєве – це діалектично взаємопов’язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть надавати адекватну картину дійсності. Кожний момент чуттєвого відображення в пізнанні опосередковано мисленням. У свою чергу, раціональне пізнання одержує свій зміст із чуттєвих даних, які забезпечують постійний зв’язок мислення з конкретними предметами та явищами дійсності. І в мисленні людина не може абсолютно відокремитися від наочності, оскільки без цього неможлива проекція наших знань на дійсність та результативне здійснення предметно-практичної діяльності.

Як відомо, у процесі пізнання поряд із раціональними операціями та процедурами беруть участь і нераціональні. Спробуємо з’ясувати їхню сутність.

Творчість та інтуїція. Для досягнення своєї мети людям доводиться вирішувати певні завдання. Одні з них можуть бути вирішені за допомогою раціональних прийомів, для вирішення інших потрібно створення нестандартних, нових правил та прийомів. Саме тут необхідна творчість. *Творчість являє собою механізм пристосування людини в нескінченно різноманітному і мінливому світі, що забезпечує її виживання та розвиток.* При цьому йдеться не тільки про зовнішній, об’єктивний, а й про внутрішній, суб’єктивний світ людини, який не може бути охоплений раціональністю. Він охоплює величезну, але все ж таки кінцеву кількість правил, норм, стандартів. Отже, творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням.

Найважливішим із механізмів творчості є інтуїція. *Інтуїція – це особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетіння логічного і психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату; спроможність прямого бачення істини без її попереднього логічного обґрунтування.* Основними рисами інтуїції є раптовість та неусвідомленість процесу мислення. Нічого таємничого в інтуїції немає. Інтуїція

не є особливою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент почуттєвого та логічного в пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у людини досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у людини здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту у певній галузі.

Складне сполучення, єдність рівнів відображення дійсності утворюють такі вищі форми пізнання, як гіпотеза та теорія, про які докладно йтиметься у наступному розділі. Таким чином, пізнання у своєму діалектичному розвитку проходить тривалий шлях від простих відчуттів до складних наукових теорій. Діалектичний процес заглиблення людських знань від явища до сутності, від сутності нижчого порядку до сутності вищого порядку тощо є загальним законом пізнання. Вищий рівень пізнання – логічне, теоретичне пізнання.

Проблема істини у філософії. Успішне використання результатів пізнання в практичній діяльності може бути тільки в тому разі, коли одержані знання є достовірними, є істиною. Отже, питання про істину – одне з найважливіших у теорії пізнання. Що ж таке істина?

Перш ніж розкрити цю проблему, наведемо такий факт. У Третьяковській галереї є картина російського художника Миколи Ге «Що є істина?». Її сюжет узятий із християнської міфології. Живописець показав сцену допиту Ісуса Христа намісником римського імператора в Іудеї Понтієм Пілатом. Він питає у Христа, який стоїть перед ним: «Що є істина?». Обличчя Пілата виражає іронію і навіть злорадство. Ставлячи Христу запитання, він нібито каже: «Не вірю, що ти даси відповідь! На це запитання ще ніхто не міг відповісти! На нього взагалі відповіді немає!».

Розуміння істини в історії філософії було неоднозначним. Платон, наприклад, розумів під істиною певні незмінні якості ідеальних об'єктів, Аристотель – відповідність наших знань об'єктивній реальності, Кант убачав істину в апіорних формах буття, Гегель – у процесі досягнення абсолютної ідеї через раціональні форми пізнання, Юм зводив істину до відчуттів суб'єкта і практично її заперечував. У сучасних філософських концепціях теж немає єдиного розуміння істини.

Сучасний матеріалізм підходить до проблеми істини з точки зору відображення об'єктивної реальності в людській свідомості. *Істина* – це адекватне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта, яке відтворює

об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання. Матеріалістична теорія пізнання конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «суб'єктивність істини», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини».

Об'єктивна істина – це такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Вона існує тому, що об'єктивним є матеріальний світ, який у ній відображається, а відображення припускає схожість з оригіналом. Отже, у пізнанні існує такий момент, який не залежить від нашої свідомості, а цілком обумовлений впливом на нього зовнішнього світу. Цей незалежний від нас зміст наших знань і є об'єктивною істиною.

Але істинне знання завжди є знанням певного суб'єкта – індивіда, соціальної групи, людства в цілому. Суб'єкт пізнання, його пізнавальні можливості спричинені певним рівнем розвитку суспільства та його практики, обмежені досвідом людства на даний час. Отже, у процесі пізнання момент суб'єктивності істини необхідно враховувати. Суб'єктивна діяльність є формою виявлення і формою розвитку самого об'єктивного змісту. Істина як процес є об'єктивною за змістом, але суб'єктивною за своєю формою.

Істину не можна розуміти як готове знання, незмінне та дане раз і назавжди. Істина, за висловом Гегеля, не є відкарбованою монетою, вона не дається в готовому вигляді. Істина – нескінченний процес наближення до об'єкта, який сам знаходиться в розвитку. У цьому плані будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкретно-історичному періоді, є неповним, неточним, певною мірою однобічним, тобто на кожному конкретно-історичному рівні розвитку пізнання ми маємо справу лише з відносною істиною. *Відносна істина* – це таке знання, яке в принципі правильно, але неповно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу.

Абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта; у широкому розумінні – це абсолютне знання про весь світ. У цьому значенні абсолютна істина є тією межею, якої прагне наукове пізнання, ніколи її не досягаючи. У вузькому розумінні абсолютна істина означає повне і точне знання окремих моментів дійсності, і в цьому значенні вона є елементом досягнутого знання.

Слід зазначити, що немає і не може бути окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина – об'єктивна за змістом, яка

є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Абсолютне та відносне – два необхідних моменти об'єктивної істини.

Нерозуміння сутності абсолютної і відносної істини на практиці приводить до догматизму та релятивізму. *Догматичне мислення* намагається те чи інше вчення або положення сприймати як закінчену вічну істину, як догму, що вживається без урахування конкретних умов, за яких сам об'єкт суттєво змінюється. *Релятивізм* як течія у філософії вдається в іншу крайність – абсолютизує відносність знань, заперечує моменти абсолютно істинного в них і на цьому ґрунті заперечує об'єктивну істину, пізнаванність світу.

Із аналізу абсолютної і відносної істини випливає вчення про конкретність істини. *Конкретна істина – це істина, в якій правильно відображено сутність певних явищ і тих конкретних умов, у яких ці явища розвиваються.* Якщо поняття «об'єктивна істина» підкреслює основну її рису як вірне відображення дійсності, а поняття «відносна і абсолютна істина» – сам процес її пізнання, то поняття «конкретність істини» свідчить про можливість практичного використання одержаних знань. Сучасний матеріалізм виходить із того, що абстрактної істини немає, істина завжди є конкретною. Це означає необхідність урахувати межі застосування результатів пізнання та їх уточнення. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання на хибні.

Хибний зміст – це такий зміст людського знання, в якому дійсність відтворюється неадекватно і який зумовлено історичним рівнем розвитку суб'єкта та його місцем у суспільстві. Хибність змісту – це неспеціальне перекручування дійсності в уявленнях суб'єкта. Його існування спричинено закономірностями розвитку як самого пізнання, так і практики.

Що ж слугує *критерієм істини*?

Як уже зазначалося, одним із найважливіших критеріїв істини є *практика*. Однак практика є далеко не єдиним критерієм істинності знань. Серед інших критеріїв істинності знань (які в кінцевому результаті також ґрунтуються на практиці) можна назвати: підтвердження фактами, узгодженість із принципами наукової теорії, коректність і точність використання термінології, логічну і концептуальну несуперечність та ін.

Таким чином, істина – суб'єктивний образ об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного.

Пізнання за своєю природою, характером і метою є необмеженим та може давати об'єктивне і точне відображення світу. Але істина завжди конкретна, тобто вона історично зумовлена і має певні межі застосування. Саме тому за своїм конкретним змістом і наявними досягненнями істина є обмеженою, відносною. Процес її пізнання – це постійна боротьба за подолання обмеженості людських можливостей на шляху досягнення істини.

Висновки до розділу 8

Сучасна теорія пізнання ґрунтується на таких принципах:

1) принципі об'єктивності, тобто визнанні об'єктивного існування дійсності як об'єкта пізнання, її незалежності від свідомості та волі суб'єкта;

2) принципі пізнаванності, тобто визнанні того факту, що людські знання здатні давати адекватне відображення дійсності, її об'єктивно істинну картину; що пізнанню людини немає меж, хоча на кожному історичному етапі воно обмежене рівнем розвитку практичної діяльності людства та засобів пізнання;

3) принципі активного творчого відображення, тобто визнанні того, що процес пізнання – це цілеспрямоване творче відображення дійсності у свідомості людини;

4) принципі практики, тобто визнанні суспільно-історичної предметно-чуттєвої діяльності людини щодо перетворення природи, суспільства і самої себе основною, рушійною силою, метою пізнання та критерієм істини;

5) принципі конкретності істини, який наголошує, що абстрактної істини не може бути, істина завжди конкретна, кожне положення наукового пізнання слід розглядати в конкретних умовах місця та часу.

Контрольні запитання

1. Що таке агностицизм? Які його історичні форми вам відомі?
2. Що таке гносеологія? Які її роль і місце у філософії?
3. Що таке знання та пізнання?
4. Як у сучасній гносеології визначаються суб'єкт і об'єкт пізнання?

5. Чи ідентичні поняття «об'єктивна реальність» і «об'єкт пізнання»?
6. Визначте практику та її функції в пізнанні.
7. В якому співвідношенні перебувають поняття «практика», «праця», «досвід»?
8. Як співвідносяться пізнання та практика?
9. В яких формах здійснюється чуттєве пізнання і в яких – раціональне?
10. Чому абстрактне мислення – якісно вищий ступінь пізнання стосовно чуттєвого відображення?
11. Що таке сенсуалізм та раціоналізм?
12. Що є істина?
13. Об'єктивна істина існує незалежно від людини та людства. Чи означає це, що вона існує поза людиною, поза її свідомістю самостійно?
14. У чому полягає діалектика абсолютного і відносного в об'єктивній істині?
15. Чим обумовлена конкретність істини і в чому полягає її сутність?
16. Завдяки яким своїм суттєвим характеристикам саме практика є основним критерієм істини?

Логіка та методологія наукового пізнання

Взаємодія людини з навколишнім об'єктивним світом – це цілісний процес, в якому одночасно відбуваються зміни у предметному та ідеальному світі: перетворення матеріального в ідеальне (відображення) і зворотний перехід ідеального в матеріальне (здійснення мети).

Основним завданням наукового пізнання є знаходження об'єктивних законів дійсності – природних, соціальних (суспільних), законів самого пізнання, мислення тощо. Звідси орієнтація дослідження головним чином на загальні, суттєві властивості предмета, його необхідні характеристики та їх вираження у системі абстракції, у вигляді ідеалізованих об'єктів. Якщо цього немає, то немає і науки, оскільки саме поняття науковості передбачає відкриття законів, поглиблення у сутність досліджуваних явищ. Це основна ознака науки.

На основі знання законів функціонування і розвитку досліджуваних об'єктів наука здійснює передбачення майбутнього з метою подальшого практичного освоєння дійсності. Спрямованість науки на вивчення не тільки об'єктів, перетворюваних у практиці сьогодення, а й тих, які можуть стати предметом практичного освоєння у майбутньому, є важливою рисою наукового пізнання.

Наукове пізнання виникає на певному етапі історичного розвитку людства. Його поява пов'язана із суспільним розподілом праці, відокремленням розумової праці від фізичної та її перетворенням на відносно самостійну сферу. Що ж таке наукове пізнання? Чим воно відрізняється від буденного? Яку роль відіграє філософія в цьому процесі?

Аби відповісти на ці питання, необхідно, по-перше, розглянути особливості та структуру науково-пізнавальної діяльності, визначити, яке місце в ній посідають рівні і форми пізнання; по-друге, визначити суттєві характеристики конкретно-наукових, загальнонаукових та універсальних методів; по-третє, виявити конкретний механізм взаємодії, яка відбувається між загальнофілософським та іншими методами і формами пізнавальної діяльності. Розкриття всіх цих проблем і є метою даного розділу.

§ 1. Специфіка, рівні і форми наукового пізнання

Перш ніж перейти до розгляду проблем наукового пізнання, необхідно відповісти на запитання: що являє собою наука взагалі, якою є загальна класифікація наук?

Отже, наука – це історично сформована форма людської діяльності, спрямована на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. Вона виявляється і як певний результат діяльності у вигляді системи знань, і як їхнє духовне виробництво, тобто науковий процес.

За своїм предметом науки поділяються на *природно-технічні* – ті, що вивчають закони природи і способи її освоєння та перетворення, і *суспільні* – ті, що вивчають різні суспільні явища і закони їх розвитку, а також самої людини як соціальної істоти (*гуманітарний цикл*). Важливо зазначити, що предмет науки визначає її метод. У природничих науках одним із головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних – статистика.

Грунтовний розгляд особливостей науково-пізнавальної діяльності можливий лише з урахуванням її зв'язку з практикою, що є основою будь-якого пізнання. Будь-яка пізнавальна діяльність, у тому числі наукова, виростає з практики, базується на ній, зорієнтована на неї, рухається нею. Більш того, пізнання як процес взаємодії людини з об'єктивною реальністю, що спрямований на отримання нових знань, убирає, копіює та повторює структуру практичної діяльності, а остаточно – структуру праці. Як і праця, що є серцевиною практики, пізнавальна діяльність містить низку звичайних моментів: до неї входять людина, яка пізнає, предмет пізнання, мета, засоби та результати. Буденне і наукове пізнання тією чи іншою мірою включають перелічені моменти.

Особливості наукового пізнання. Очевидно, що особливості того чи іншого різновиду пізнання залежать від конкретного поєднання цих моментів, рівня і характеру їх розвитку. Структура практичної, трудової діяльності є загальною основою для всіх різновидів пізнання. Тільки вона дає можливість порівнювати ці різновиди пізнання, фіксувати відмінності, що є між ними, та особливості.

Отже, у чому відмінність між буденним і науковим пізнанням?

По-перше, буденне пізнання водночас є і формою практичної діяльності, воно безпосередньо втілено в неї. Наукове пізнання відокрем-

лене від практичної діяльності. Воно здійснюється спеціально підготовленими групами людей, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили відповідні світоглядні та методологічні настанови з приводу своєї професійної діяльності.

По-друге, вони відрізняються також за обсягом, методами та засобами дослідження, ступенем обґрунтованості знань. На відміну від буденного пізнання наука має справу не тільки з реальними, а й із так званими абстрактними, ідеальними об'єктами. Це зумовлює наявність у науці специфічних засобів описування об'єктів, їх дослідження.

По-третє, засобом буденного пізнання виступає наша «природна» мова, зняряддя праці. Його методи і прийоми, як правило, не усвідомлюються суб'єктом. І навпаки, наукове пізнання має усвідомлений, планомірний характер. Наука виробляє засоби емпіричного і теоретичного дослідження: вимірювальні прилади, мову науки, яка містить спеціальні правила формування визначень, висновків, доказів.

По-четверте, ці види пізнання відрізняються і за ступенем проникнення в сутність природних і суспільних явищ. Якщо наука – це система обґрунтованого, достовірного знання, то буденне пізнання є сукупністю фрагментарних знань, здогадок, рецептів народної мудрості, які є результатом практичного досвіду поколінь, воно фіксує в основному зовнішні зв'язки між явищами. Достовірність цих знань встановлюється в ході повсякденної практики. І навпаки, наукове знання проходить через особливі процедури доведення, обґрунтування, перевірки шляхом експериментів і тільки потім широко впроваджується в практику.

У такому разі можна зробити висновок про те, що *наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, що складається із взаємодії таких компонентів:*

а) *суб'єкта пізнання*, тобто особистості чи групи людей, що мають певний рівень знань, навичок, світоглядні і методологічні настанови з приводу своєї діяльності;

б) *об'єкта пізнання*, тобто фрагмента об'єктивного світу, на який спрямовані думка і дії суб'єкта пізнання;

в) *предмета пізнання*, тобто конкретних аспектів пізнання, що детермінуються об'єктом пізнання і визначаються у певних логічних формах;

г) *особливих методів і засобів пізнання*;

г) *певних форм пізнання і мовних засобів*;

д) *результатів пізнання*, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах;

е) *цілей пізнання*, спрямованих на досягнення істини і достовірного систематизованого знання, здатного пояснити невідомі науці факти.

Рівні наукового пізнання. Наукове знання і сам процес його одержання характеризуються системністю і структурністю. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються *емпіричний, теоретичний та метатеоретичний* рівні. Вони відрізняються глибиною, повнотою, усебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значущості в них чуттєвого та раціонального моментів.

У найбільш загальному розумінні емпіричне дослідження є знанням про явище, теоретичне – про його сутність, метатеоретичне – про сутність вищого порядку, що базується на синтетичності знання, у результаті якого формується наукова картина світу. Розглянемо докладніше сутність зазначених рівнів.

Емпіричний рівень – *це такий рівень наукового пізнання, зміст якого головним чином одержано з досвіду, безпосередньої взаємодії людини з об'єктивною дійсністю.* На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, установлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. Знання, одержані на емпіричному рівні наукового дослідження, є фактичним матеріалом, почерпнутим з емпіричного досвіду, а також результатами первинного концептуального його узагальнення в поняттях та інших абстракціях. На емпіричному рівні переважає чуттєве пізнання, раціональний момент тут теж присутній, проте має підпорядковане значення. На цьому рівні досліджуваний об'єкт відображається переважно з боку своїх зовнішніх зв'язків і виявів, доступних живому спогляданню і таких, що виражають внутрішні відносини. Характерними ознаками емпіричного рівня пізнання є збирання фактів, їх первинне узагальнення, описування спостережуваних і експериментальних даних, їх систематизація, класифікація та інша фіксуєча діяльність.

Емпіричне пізнання безпосередньо (без проміжних ланок) спрямоване на свій об'єкт. Воно освоює об'єкт за допомогою таких прийомів і засобів пізнання, як порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент. Однак досвід у сучасній науці ніколи не може бути вільним від раціональних компонентів (так, досвід планується, конструється

теорією, а одержувані факти так чи інакше є теоретично навантаженими). Як вважає відомий дослідник науки позитивіст Карл Поппер, абсурдною є віра в те, що ми можемо почати наукове дослідження з «чистих спостережень», не маючи «чогось схожого на теорію». Наївні спроби обійтися без концептуальної точки зору можуть призвести лише до самообману і некритичного використання якоїсь неусвідомленої точки зору. На думку Поппера, навіть ретельна перевірка теорії досвідом надихається ідеями і настановами: експеримент є спланованою дією, кожен крок якої спрямовується теорією. Саме теоретик указує шлях експериментатору, причому теорія панує над експериментальною роботою від її первинного плану і до останніх штрихів у лабораторії.

Теоретичний рівень наукового пізнання є більш високим ступенем дослідження дійсності, де об'єкт постає з боку тих його зв'язків і відносин, які недоступні безпосередньому чуттєвому вивченню. На цьому рівні створюються системи знань, теорій, в яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Теоретичний рівень наукового пізнання складають засновані на фактах проблеми і наукові припущення (гіпотези), засновані на них закони, принципи та теорії. Теоретичний рівень характеризується переважанням раціонального моменту. Живе споглядання тут не усувається, але стає підпорядкованим моментом пізнавального процесу. Теоретичне пізнання відображає явища і процеси з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що досягаються за допомогою раціонального оброблення даних емпіричного знання. Таке оброблення здійснюється за допомогою систем абстракцій – таких, як поняття, висновки, закони, категорії, принципи тощо.

На основі емпіричних даних на теоретичному рівні відбуваються об'єднання досліджуваних об'єктів, усвідомлення їх сутності, законів існування. Найважливіше завдання теоретичного рівня пізнання – досягнення об'єктивної істини в усій її конкретності та повноті змісту. При цьому широко використовуються такі пізнавальні прийоми, як абстрагування – відмежування від низки властивостей і відносин предметів, ідеалізація – процес створення ідеальних розумових конструкцій (наприклад, «абсолютно чорне тіло»), синтез – об'єднання одержаних у результаті аналізу елементів у систему, дедукція

і індукція¹. Характерною межею теоретичного пізнання є внутрішньонаукова рефлексія, тобто дослідження самого процесу пізнання, його форм, прийомів, методів, понятійного апарату. На основі теоретичного пояснення здійснюються прогнозування і наукове передбачення майбутнього.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання взаємопов'язані, межа між ними є умовною і рухомою. Емпіричне дослідження, виявляючи за допомогою спостережень і експериментів нові дані, стимулює теоретичне пізнання, ставить перед ним нові складніші завдання. З другого боку, теоретичне пізнання, розвиваючи і конкретизуючи на базі емпірії власний зміст, відкриває нові горизонти для емпіричного пізнання, орієнтує і спрямовує його, сприяє вдосконаленню його методів, способів та засобів.

Наука як цілісна динамічна система знання не може успішно розвиватися, не збагачуючись новими емпіричними даними, не узагальнюючи їх у системі теоретичних засобів. У певних точках розвитку науки емпіричне переходить у теоретичне і навпаки, тому неприпустимо абсолютизувати один із рівнів наукового дослідження (емпіричний або теоретичний) на шкоду іншому.

Метатеоретичний рівень наукового пізнання представлений філософськими настановами, соціокультурними підставами наукового дослідження, а також методами, ідеалами, нормами, еталонами, регулятивами, імперативами наукового пізнання, стилем мислення дослідника тощо. Метатеоретичний рівень, по суті, не є відокремленим і «пронизує» як емпіричний, так і теоретичний рівні наукового дослідження. Цей рівень є сукупністю ідеалів, норм, цінностей, цілей, які виражають ціннісні і цільові настанови науки. До них належать норми та ідеали доказовості й обґрунтування, пояснення й описання, побудови й організації знання. Це основні форми, в яких реалізуються і функціонують ідеали та норми наукового дослідження. Специфіка зазначених об'єктів неодмінно позначається на характері ідеалів і норм наукового пізнання, кожен новий тип об'єктів (або їх системної організації), що залучається до орбіти дослідницької діяльності, як правило, потребує трансформації ідеалів і норм дослідження.

Система ідеалів і норм дослідження детермінована, з одного боку, світоглядними настановами, що домінують у культурі тієї чи іншої

¹ Сутність зазначених загальнологічних методів наукового пізнання розглядається у наступних темах.

історичної епохи, а з другого – характером досліджуваних об'єктів. У зв'язку з цим зі зміною ідеалів і норм відкривається можливість пізнати нові типи об'єктів.

Важлива складова блоку метатеоретичних підстав науки – наукова картина світу. Вона складається в результаті синтезування знань, що одержуються в різних науках, і містить загальні уявлення про світ, що виробляються на відповідних стадіях їх історичного розвитку. Картина реальності забезпечує систематизацію знань у рамках відповідної науки. Одночасно вона функціонує і як дослідницька програма, що цілеспрямовує постановлення завдань емпіричного і теоретичного пошуку, обрання засобів їх вирішення.

Філософські підстави науки разом із функцією обґрунтування вже здобутих знань виконують евристичну функцію. Вони беруть активну участь у побудові нових теорій, цілеспрямовуючи перебудову нормативних структур науки і картини реальності. Формування і трансформація філософських підстав науки вимагають як філософської, так і спеціальної наукової ерудиції (розуміння особливостей предмета відповідної науки, її традицій, зразків діяльності тощо). Цей особливий шар дослідницької діяльності в даний час позначається як філософія і методологія науки.

Слід відрізнити поняття «емпіричне» та «теоретичне» від понять «чуттєве» та «раціональне». Поняття «чуттєве» та «раціональне» характеризують пізнавальні здібності людини, а «емпіричне» та «теоретичне» – відносно самостійні етапи та рівні наукового пізнання. Чуттєве і раціональне – етапи цілісного процесу пізнання. Вони не відокремлені в часі, отже, ізолювати їх можна лише в абстракції. У людини не може бути відчуттів без їх осмислення, раціонального – без супроводження його почуттями. Наприклад, коли хворий відчуває біль, він одночасно підводить його під певні поняття (біль гострий, пульсуючий та ін.).

Емпіричні знання, дослідні дані не тотожні ні сумі відчуттів, ні сприйняттю. Це особливий вид знань, який є результатом довгочасного попереднього оброблення, спостережень, узагальнення даних приладів, експериментів. Завданням емпіричного рівня пізнання є одержання наукових фактів. Їх формування пов'язане з діалектичною взаємодією чуттєвого і раціонального в ході емпіричного пізнання.

Теоретичний етап – це також переплетіння чуттєвого і раціонального. Форми раціонального пізнання (поняття, судження, умовиводи)

домінують у процесі теоретичного освоєння дійсності. Але при побудові теорії використовуються також наочні модельні уявлення, які є формами чуттєвого пізнання. Отже, можна говорити лише про те, що на нижчих рівнях емпіричного пізнання домінує чуттєве, а на теоретичному рівні – раціональне.

Однак, незважаючи на зазначені відмінності, чіткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Так, емпіричне дослідження, хоча і зорієнтоване на пізнання і фіксацію явищ, постійно проривається на рівень сутності, а теоретичне дослідження шукає підтвердження правильності своїх результатів в емпірії. Експеримент завжди теоретично навантажений, а будь-яка абстрактна теорія має емпіричну інтерпретацію.

Форми наукового пізнання. У науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми.

1. **Факт.** У звичайному сенсі слово «факт» (від лат. *factum* – зроблене, таке, що відбулося) є синонімом слів «істина», «подія», «результат». *Факт – це подія, яка мала місце в об'єктивній дійсності, підтверджена спостереженням чи експериментом або зафіксована в науці.*

Розрізняють факти дійсності (об'єктивні речі, явища) та факти науки (відображення у свідомості фактів дійсності у вигляді думок).

Як категорія методології науки факт – це достовірне знання про одиничне в рамках деякої наукової дисципліни. Факти виражаються, наприклад, у висловах: «вода при тиску в 1 атм закипає при 100 °С», «мідь – хороший провідник електрики», «Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року».

Усяке пізнання, у тому числі наукове, починається з пошуку об'єкта пізнання. Предмет, подія, процес, явище та інші форми існування одержують назву фактів дійсності. Якщо вони зацікавили дослідника, то стають фактами науки. Факт науки – це віддзеркалення факту дійсності, виражене у мові (поняттях) науки. Найчастіше факт науки виражається вербально у вигляді думки або сукупності думок. Вони можуть збігатися або не збігатися з уже наявним науковим, теоретичним знанням.

Наукові факти утворюють основу наукового дослідження. Воно може здійснюватися з метою уточнення, поглиблення та поповнення вже відомих знань. Але часто нові наукові факти не узгоджуються з існуючими знаннями, вимагають іншого пояснення і стимулюють науко-

вий пошук. Сукупність нових фактів стає підставою нової теорії або вчення, тому роль фактів для наукового пізнання є результатною і визначальною.

Можна стверджувати, що наука розпочинається з фактів. Кожна наукова дисципліна проходить достатньо тривалий період їх накопичення.

Таким чином, факт – це не просто «шматочок буття», а результат складної розумової процедури, при якій зі всієї емпіричної даності виділяються характеристики, співвіднесені з деякою теорією. Те, що не є фактом в одній теоретичній системі, може виявитися ним в іншій. При переході від однієї теоретичної системи до іншої, з одного рівня знань на інший змінюється і сукупність характеристик наукового факту.

Факти дійсності і факти науки необхідно пояснювати, класифікувати та систематизувати. Це важливі завдання будь-якої науки. Описування та інші операції з фактами – лише початковий ступінь їх пізнання. Необхідно обґрунтувати їх сутність, виявити зміст, структуру та закономірності, порівняти одержані знання з тими, що вже існують. Неминуче виникають різні питання. Частина з них і утворює наступну форму наукового пізнання – проблему.

2. Проблема. У розвитку наукового знання неминуче виникають ситуації, коли нові явища, раніше невідомі факти потребують свого пояснення. Проте рівень існуючих знань, категоріальний апарат науки виявляються для цього недостатніми. Така ситуація називається проблемною. Усвідомлення цієї ситуації, породженої суперечностями між обмеженістю наявного знання і потребою в його подальшому розвитку, призводить до постановлення наукових проблем.

*Проблема (від грец. *problema* – завдання) – об'єктивно виникаюче в ході розвитку пізнання питання або комплекс питань, вирішення яких становить істотний практичний або теоретичний інтерес.* Формування проблеми є важливим моментом розвитку наукового знання, оскільки правильно поставити проблему означає частково розв'язати її. Хибне постановлення проблеми може бути однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. І такі проблеми практично не розв'язуються. Поставити проблему означає відокремити відоме від невідомого; факти з'ясовані від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес

та результат емпіричного дослідження і разом із тим стимулює подалше дослідження, спрямовує його.

Хоча проблема визначається через питання, ці поняття не є тотожними. Для відповіді на питання досить знань, досягнутих наукою. Наукова проблема – це питання, поставлене ходом розвитку науки, «знання про незнання». Наука розвивається від постановлення проблем до їх розв'язання і висунення нових проблем. Цей процес нерідко приводить до зміни теоретичних уявлень і методів пізнання, до наукових революцій і зміни парадигм (грец. – приклад, зразок).

Проблема виникає тоді, коли нові явища, раніше невідомі факти потребують іншого пояснення. Проте рівень існуючих знань, категоріальний апарат науки виявляються для цього недостатніми. Така ситуація й називається проблемною. Усвідомлення ситуації, породженої суперечністю між неможливістю пояснити новий факт наявним знанням і потребою даного пояснення, призводить до постановлення наукової проблеми.

Постановлення і формулювання проблем є сполучною ланкою між емпіричним і теоретичним рівнями наукового пізнання.

Умовою постановлення проблеми в процесі пізнання виступає проблемна ситуація – об'єктивна суперечність між метою і способами її реалізації, між потребою у певних діях і відсутністю або незнанням способу цих дій.

Розв'язання проблеми пов'язане з висуненням та розробленням гіпотези.

3. Гіпотеза (від грец. *hypothesis* – основа, припущення) – *обґрунтоване припущення, що не суперечить достовірним фактам і законам, раніше доведеним положеннями науки, містить початкове пояснення досліджуваних явищ і забезпечує можливість доказування висунених суджень та умовиводів.*

Найважливіша вимога до гіпотези – принципова можливість її перевірки фактичним матеріалом, що означає можливість співвідношення гіпотези з даними експериментів, спостережень, вимірювань. Зв'язок між гіпотезою і співвідношуваними з нею фактами характеризується логічною, або індуктивною вірогідністю. Це означає, що факти забезпечують ту або іншу вірогідність істинності гіпотези.

Як форма наукового пізнання гіпотеза характеризується перш за все тим, що є обґрунтованою думкою, і цим відрізняється від різного роду припущень, пророцтв, прогнозів та інших суб'єктивних припу-

шень. Гіпотеза спирається на факти, закони теорії, на основі якої її висунено.

До характеристик гіпотези належать її принципова можливість перевірки і максимальна простота, під якою мається на увазі здатність пояснити багато фактів з одного припущення.

Гіпотеза проходить три етапи формування: побудову (накопичення, аналіз та узагальнення фактів, висунення припущення для їх пояснення); перевірку (логічне виведення наслідків, що випливають з гіпотези, і зіставлення наслідків із фактами); доказування (практична перевірка одержаних висновків).

Для розв'язання наукової проблеми зазвичай висуваються декілька гіпотез. Висунена гіпотеза доводиться або спростовується. Доведена гіпотеза перетворюється на наукову теорію. Підтвердження чи спростування гіпотези здійснюється фактичним або логічним доказом (спростуванням).

4. Доказ гіпотези. Це наступна необхідна стадія дослідження і форма, в якій існує знання. *Сутність доказу полягає у встановленні істини, підтвердженні або спростуванні сформульованих положень теоретичними аргументами за допомогою порівняння, індукції, дедукції, аналогії.* Доказ у науці – це процес і результат пізнавальних дій та процедур, які здійснюються з метою обґрунтування істинності або хибності думки (гіпотези) як початкової тези.

Структура фактичного доказу полягає в пошуку і підібранні свідчень, які підтверджують або спростовують гіпотезу. У такому доказі завжди прихована необґрунтованість або неправомірність підібраних фактів унаслідок суб'єктивізму і корисливих цілей дослідження. Але у фактичному доказі найважливішу роль відіграє науковий експеримент.

Логічний доказ має чотири елементи структури: теза доказу; аргументи; демонстрація; логічний висновок (висновок).

Теза – це думка, істинність якої обґрунтовують у процесі аргументування. Вона є головним елементом доказу і відповідає на запитання: що доводять? Тезою у формах наукового знання може виступати гіпотеза, сформульована як наукове припущення.

Аргумент – положення, за допомогою яких обґрунтовують тезу. Він відіграє роль логічного фундаменту доказу і відповідає на запитання: за допомогою чого доводять тезу? Аргументами є інші дійсні думки, істинність яких уже відома або доведена незалежно від тези. Аргументи мають знаходитися в логічному зв'язку з тезою і між собою.

Демонстрація – логічний зв'язок між аргументами і тезою. Продемонструвати означає показати, що теза логічно виходить із прийнятих аргументів за правилами відповідних висновків. Демонстрація в доказі – це міркування, у процесі якого використовуються аргументи і вибудовуються різні висновки з метою підтвердити або спростувати тезу (гіпотезу). Якщо в міркуванні одержуваний логічний висновок збігається з тезою, він визнається доведеним. Якщо висновок виходить іншим, не збігається з тезою, гіпотеза визнається непідтвердженою.

Доказ гіпотези приводить до появи концепції або, у розвиненій формі, до теорії.

5. Концепція – система поглядів, яка складає певне розуміння тих чи інших явищ, процесів; спосіб розуміння і тлумачення явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії.

6. Теорія. Є найрозвиненішою формою наукового пізнання. *Теорія – це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів та принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей.* Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним, істинність якої доведено і перевірено практикою. Вона дає істинне знання і пояснення певної сфери об'єктивної дійсності, дозволяє зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні закономірні властивості та зв'язки. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною, логічною організацією.

Теорія включає такі елементи: змістовні – принципи, закони, категорії, ідеї та ін.; формальні – знаки, символи, правила та ін. Вона дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачити нові, ще невідомі, прогнозуючи поведінку систем у майбутньому. Найважливіші функції теорії такі: синтезуюча, пояснююча, прогнозуюча.

Теорія є не тільки результатом, а й одним із початкових моментів розвиненого наукового пізнання. На основі практики дослідник підходить до розв'язання кожної конкретної проблеми, будучи озброєним певними теоретичними концепціями. З їх допомогою відбираються проблеми, гіпотези. У свою чергу, розвиток теорії, підтвердження справедливості її положень вимагають нового звернення до фактів, постановлення нових проблем, висунення гіпотез – і так без кінця. Процес наукового пізнання йде від теорій меншої загальності до теорій більшої загальності. При цьому нова теорія не виключає попередню, а навпаки, включає її, по-новому організуючи зміст.

Отже, факт, проблема, гіпотеза, доказ, концепція, теорія – найважливіші форми, в яких протікає процес розвитку наукового знання. Якщо теорія і факт застосовуються перш за все для оформлення готових знань, що склалися, то проблема і гіпотеза використовуються на перехідних етапах їх становлення. Між різними формами не існує жорстких меж, для них характерні діалектичні зв'язки, взаємопереходи та взаємопроникнення.

Таким чином, усю логіку наукового пізнання як послідовну зміну форм наукового дослідження можна подати так: нагромадження та усвідомлення фактів; виникнення і постановлення проблеми; висунення гіпотези або гіпотез; побудова теорії; визначення шляхів практичної реалізації теорії.

У сучасному науковому пізнанні залежно від характеру об'єктів пізнання, методів та засобів їх вивчення, особливостей проблем, що розв'язуються, вирізняють *два основних види наукових досліджень*:

1) *фундаментальні теоретичні дослідження*, спрямовані на пізнання глибинних законів дійсності для їх можливого практичного застосування в майбутньому;

2) *прикладні наукові дослідження*, спрямовані на пізнання конкретних форм вияву об'єктивних законів, розв'язання проблем не тільки пізнавального, а й соціально-практичного характеру.

Фундаментальні теоретичні дослідження покликані пояснювати навколишній світ, а прикладні, спираючись на їхні досягнення, – перетворювати його. Закони і методи фундаментальних наук мають більш загальний характер, а закони і методи прикладних – конкретний, вузький. У системі наук провідне місце належить фундаментальним дослідженням, які становлять передній край пізнавальної діяльності і, власне, тому ці дослідження і називаються фундаментальними, що на їх основі можна провести різноманітні прикладні дослідження. Розглядаючи специфіку наукового пізнання, слід охарактеризувати й основні методи, які тут застосовуються.

Характеристика рівнів і форм наукового пізнання безпосередньо пов'язана з проблемою творчості, котру зазвичай визначають як процес створення чогось нового. Творчість стосується не тільки науково-дослідної роботи, технічних винаходів або вирішення певних завдань нешаблонним методом. Вона пов'язана з виробництвом, питаннями управління багатьма іншими сферами діяльності. Творчість, як правило, не починається з фактів: вона починається з виявлення проблеми і віри

у можливість її розв'язання. Кульмінаційним етапом творчості є відкриття нової, основної, головної думки чи ідеї, що визначає, яким чином може бути розв'язана проблема, котра дала початок творчого процесу. Усі спроби звести творчість до точної методології, яка застосовується кожним, хто займається творчістю, досі зазнають невдачі, оскільки творчість не вдається звести до суто логічної процедури.

Творча активність суб'єкта по-різному реалізується в тій чи іншій сфері матеріальної або духовної культури – у науці, техніці, виробництві, мистецтві, політиці тощо. Залежно від видів матеріальної та духовної діяльності прийнято розрізняти й відповідні види творчості. Основні етапи творчого процесу є аналогічними основним етапам пізнавальної діяльності (основним формам наукового пізнання), які розглянуто вище.

§ 2. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика

Цілеспрямована діяльність із формування і розвитку наукового знання реалізується за допомогою історично вироблених засобів, способів, методів. Роль методів у науковому пізнанні дуже важлива. Це помічено вже давно. Ще англійський філософ Френсіс Бекон, підкреслюючи величезне значення методу, порівнював його з ліхтарем, який освітлює мандрівникові шлях у темряві. А ось як оцінював значення методу російський фізіолог Іван Павлов. Він писав: «Метод – найперша, основна річ. Від методу, від способу дії залежить уся серйозність дослідження. Уся справа в хорошому методі. При хорошому методі і не досить талановита людина може зробити багато. А при поганому методі геніальна людина працюватиме марно і не одержить цінних, точних даних». Отже, є добрий метод – будуть і вагомі результати.

Якщо методу пізнання притаманна така властивість, як здатність примножувати наші знання, виводити їх на нові рубежі, то що ж таке метод пізнання, звідки і як набуває його наука?

Метод у найзагальнішому значенні – це певний спосіб дослідження якоїсь проблеми чи завдання, тобто метод являє собою систему правил, принципів та прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей розвитку природи, суспільства і мислення або практичної перетворю-

ючої діяльності людини. Близькою до методу за своїм значенням є категорія «методика». *Методика – сукупність, послідовність, порядок використання різних прийомів та методів у дослідженні.* Це своєрідний тактичний план, що визначає спосіб і послідовність рішення конкретного наукового чи практичного завдання.

Певна система методів і форм, способів і видів пізнання становить наукову методологію. *Під методологією розуміють учення, науку про методи наукового пізнання та перетворення дійсності. Разом із тим це і сукупність загальних та в першу чергу світоглядних принципів, які використовуються для вирішення наукових та практичних завдань.* Якщо методика являє собою своєрідний тактичний план вирішення конкретного завдання, то методологія розробляє стратегію пізнавальної і практичної діяльності.

З'ясуємо діалектику формування будь-якого наукового методу. Він формується людиною, суб'єктом.

В об'єктивній реальності не існує готових методів пізнання. Але було б невірним уважати метод суб'єктивним за його природою. Зміст методу не довільно формується суб'єктом. Він передусім обумовлюється природою об'єкта, законами його побудови, функціонування та розвитку, визначається не безпосередньо об'єктом, а через практичну діяльність із ним суб'єкта. Метод – ідеальна копія взаємодії суб'єкта з об'єктом. Ця взаємодія дає відповідь на запитання: як підійти до об'єкта? з чого розпочати? чим закінчити? Відповіді на ці запитання вносять у метод певні правила та прийоми діяльності. Отже, метод за своїм змістом об'єктивний. І до успіху веде тільки той метод, який зумовлюється характером об'єкта, що досліджується.

Але для одержання методу однієї «копії» взаємодії суб'єкта з об'єктом недостатньо. Для цього необхідні ще й достовірні знання. Вони з'являються внаслідок пізнавальної взаємодії суб'єкта з об'єктом. Такі знання фіксуються в теорії і далі використовуються для формування методу. Теорія надає методу наукової обґрунтованості і забезпечує певними ідеями та принципами. Отже, зосереджені в теорії знання потрапляють до методу для набуття нового знання. Ось чому говорять: «метод – це теорія в дії».

Взаємодія теорії та методу – не одноразовий акт, це складний, нескінченний, спіралеподібний процес.

Початкові знання перетворюються на метод, який сприяє суб'єкту пізнання в досягненні теорії. Вона, у свою чергу, сприяє формуванню

більш сучасного методу і т. д. Але з цієї діалектики не слід робити висновки про те, що з теорії в готовому вигляді випливає метод подальшого пізнання. Метод, як ми визначили, формується суб'єктом. Він закладає в нього не тільки теоретичні знання, а й свої прагнення та цілі.

На основі зробленого аналізу метод пізнання можна характеризувати таким чином. За своїм змістом він об'єктивний; формується суб'єктом пізнання; є результатом вияву його активності. У цілому ж науковий метод – це діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного. Метод тісно пов'язаний із теорією. Він виступає як зброя, засіб, а теорія – як результат пізнання. Але це такий результат, який сам впливає на засіб, розвиває його, надає йому науковій зумовленості. Призначення методу – посилити пізнавальні можливості людини, спрямувати та впорядкувати процес пізнання.

Отож, науковий метод як своєрідна зброя пізнання – це внутрішня закономірність руху думки до об'єкта, сукупність правил та прийомів, а також ідей та принципів, що лежать в їх основі і спричинені об'єктивними законами відображуваної дійсності.

Сучасна система методів науки досить різноманітна, як і сама наука. Аби легше було розібратися в багатогранності методів, їх класифікують. Усі наукові методи залежно від того, у вузькій чи більш широкій сфері вони застосовуються, можна поділити на три основних види або групи.

Загальнофілософський (універсальний) метод. Ним користуються при дослідженні всіх галузей дійсності і на всіх етапах кожного конкретного пізнавального процесу. Філософський рівень методології складають найбільш загальні принципи і методи наукового пізнання, що виконують регулятивну функцію не тільки відносно власне наукового пізнання, а й стосовно самої філософії. Сучасний філософський рівень методології не обмежується вивченням методів і прийомів наукового пізнання та дослідження. Він досліджує також підвалини, структуру та властивості наукового знання, його генезу і функціональні закономірності розвитку та трансформації. На філософському рівні методології створюються умови для визначення адекватної аксіології науки – системи критеріїв і оцінок наукової діяльності та її результатів, таких як істинність, об'єктивність, раціональність, ефективність, прагматизм тощо.

Який же метод може бути загальним? На цю роль може претендувати метод, який, по-перше, не нав'язується науці ззовні, а є адекватним

відображенням матеріальної дійсності; по-друге, заснований не на окремих законах, які відображають розвиток тієї чи іншої галузі, а на законах загальних, які відображають розвиток усіх галузей природи, суспільного життя та мислення. Роль такого методу відіграє наука діалектика.

До основних вимог загального методу слід віднести: об'єктивність дослідження; усебічність розгляду; конкретно-історичний підхід; роздвоєння цілого і пізнання його протилежних сторін; єдність кількісного та якісного аналізу; сполучення критичного підходу і спадкоємності пізнання; пізнання від явища до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності. Діалектичний метод разом із тим є інтегруючою основою загальнонаукових і окремих методів, орієнтує їх на цілісне освоєння об'єктивної реальності.

Загальнонаукові методи. Також використовуються всіма чи майже всіма науками, але на відміну від загального методу не на всіх етапах пізнавального процесу, а тільки на конкретно визначених для розкриття певних сторін чи властивостей предмета. До загальнонаукових методів належать прийоми, відпрацьовані зусиллями всіх або деяких великих груп наук. Ці методи відповідно до логіки пізнавального процесу поділяють на три групи: емпіричні, евристичні та загальнологічні.

Емпіричне дослідження об'єкта, як правило, розпочинається із *спостереження*. Спостереження являє собою цілеспрямований і планомірний процес сприйняття предметів і явищ об'єктивного світу, їх властивостей. Воно завжди включає такі етапи: а) обрання об'єкта і тем дослідження; б) описування результатів; в) аналіз; г) висновки. Хоча спостереження належить до емпіричного рівня пізнання, мислення в ньому відіграє активну роль, визначаючи пізнавальну мету, забезпечуючи раціональне вираження результатів дослідження у формі понять, знань, схем та ін. Спостереження може проводитись у природних або штучних умовах. Прикладом першого є метод космічного спостереження, яке, крім вивчення екологічних, геологічних процесів, стало ефективним засобом інспекції економічно-господарської діяльності, інструментом боротьби з так званою тіньовою економікою.

Спостереження об'єкта в умисно створюваних, штучних умовах має таку особливість, яка дозволяє уникнути несуттєвих елементів, що забезпечує вивчення їх впливу на об'єкт у «чистому» вигляді. Такий спосіб пізнання називається експериментом. *Експеримент* – це науко-

во поставлений дослід, при якому об'єкт або штучно відтворюється, або ставиться в штучні умови свого існування. Залежно від мети дослідження існують такі експерименти:

а) *пошукові*, метою яких є відкриття нових явищ, процесів та їх властивостей;

б) *перевірочні*, які проводяться з метою підтвердження або спростування того чи іншого теоретичного положення, гіпотези;

в) *конструктивні*, у ході яких створюються нові речовини, матеріали, конструюються нові пристрої. У процесі експерименту застосовуються такі методи, як спостереження, вимірювання, обстеження та ін.

Крім зазначених специфічних методів, на емпіричному рівні наукового пізнання застосовуються також методи, які є загальними (загальнологічними) як для емпіричного, так і для теоретичного рівня. До них належать: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, узагальнення, моделювання, аналогія та ін.

Аналіз і синтез є взаємозумовленими методами пізнання. *Аналіз* – це розчленування предмета на його складові частини з метою їхнього всебічного вивчення. Аналітичний метод спрямовано на визначення внутрішніх тенденцій і можливостей предмета. Він широко застосовується в усіх науках: у хімії – кількісний і якісний аналіз речовини, у геології – фізико-хімічний аналіз ґрунту, у соціології – якісний аналіз економічних та інших суспільних явищ. *Синтез* – зворотний процес – це об'єднання раніше виділених частин сторін (ознак, властивостей, відносин) в єдине ціле. Однак це не просте механічне сполучення раніше роз'єднаних елементів цілого, а такий процес пізнання, коли розкриваються місце і роль кожного елементу в системі цілого.

До ***евристичних методів*** наукового дослідження належать:

– *інтуїція* (здатність знаходити рішення, допускаючи пропусчення в ланцюзі логічних міркувань);

– *методи індивідуального самостимулювання мисленнєвого процесу* (спір з уявним опонентом, уявний експеримент);

– *методи колективного стимулювання мисленнєвого процесу* (мозковий штурм, метод експертних оцінок).

До ***загальнологічних методів*** наукового дослідження належать і такі методи, як індукція і дедукція. *Індукція* (від лат. *inductio* – уведення) – один із методів, який безпосередньо спирається на дані спостереження та експерименту. Індукцію спрямовано на пізнання загального через дослідження одиничного й особливого. Передумовою

індукції є ґрунтовне ознайомлення з фактами, які відображають відповідні сторони і властивості предметів та явищ. На основі їх осмислення одержують загальні характеристики окремих предметів, які потім переносяться на всі предмети даного класу. Отже, *індукція* – такий метод наукового пізнання, коли на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне, це спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висуненого припущення чи гіпотези.

У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею. *Дедукція* (від лат. *deductio* – відведення) – *метод, за допомогою якого на основі знання загального пізнається часткове, одичне*. Дедуктивний умовивід – це виведення певного твердження з одного або декількох інших тверджень, істинність яких уже встановлено. Так, знаючи на основі теорії відносності, що час на всіх рухомих тілах сповільнюється, фізик робить висновок про те, що він сповільнюється на космічному кораблі, незважаючи на те що за допомогою приладів таке сповільнення поки що не може бути виявлено.

До групи методів, що застосовуються на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження, належить абстрагування. *Абстрагування* – *метод відокремлення від певних властивостей та відносин об'єкта й одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях та відносинах, які є безпосереднім об'єктом наукового дослідження*. Використання прийомів абстрагування зумовлено тим, що реальним процесам дійсності притаманні різноманітні властивості, охопити які в цілому практично неможливо.

Абстрагування існує в органічній єдності з методом узагальнення. *Узагальнення* – *логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети даної множини*. Прикладом узагальнення виступає перехід думки від судження «тертя є джерелом теплоти» до судження «будь-який механічний рух здатний перетворюватися на теплоту».

Поряд з абстрагуванням і узагальненням існують *методи моделювання і аналогії*. *Це методи, що ґрунтуються на перенесенні знань, одержаних при аналізі певного об'єкта (моделі), на подібний об'єкт, мени вивчений*. Моделювання та аналогія відіграють важливу евристичну роль у наукових відкриттях, вони є джерелом наукових гіпотез, індуктивних міркувань.

Окремі методи (конкретно-науковий рівень). Призначені для дослідження конкретних явищ дійсності і застосовуються, як правило, у межах однієї науки. До таких методів належать, наприклад, різні методи якісного аналізу в хімії, спектроскопія і спектрографія у фізиці; метод мічених атомів у біології; лінійне і динамічне програмування в математиці; анкетування в конкретних соціологічних дослідженнях тощо.

Конкретно-науковий рівень відрізняється від філософського і загальнонаукового рівнів більшою очевидністю, більш явним характером функціонування. Він є самостійним у тому сенсі, що виходить із самого конкретно-наукового пізнання, його вимог, але відносно самостійний, оскільки спирається також на філософські погляди та уявлення, що панують у рамках тієї чи іншої наукової картини світу, тієї чи іншої парадигми.

Крім того, при докладнішому розгляді можна виділити дисциплінарні методи, тобто системи прийомів, що застосовуються в тій чи іншій дисципліні; і методи міждисциплінарного дослідження як сукупність низки синтетичних, інтеграційних способів, що сформувалися головним чином на перетині наукових дисциплін.

Отже, у науковому пізнанні функціонує складна система багатоманітних методів різних рівнів, сфер дії та спрямованості.

Логічним стрижнем побудови наукової теорії, який інтегрує кожную частинку, є *метод сходження від абстрактного до конкретного*. Конкретне в мисленні є найглибшим і змістовним знанням про явища дійсності, оскільки його зміст має відображати не зовнішні означення предмета, а різні існуючі сторони, зв'язки і відносини в їх внутрішньому необхідному зв'язку.

Відповідно до цього методу пізнання йде двома самостійними етапами: *на першому етапі* здійснюється перехід чуттєво-конкретного до абстрактного означення. Єдиний об'єкт розчленовується та описується за допомогою множини понять, які відображають окремі сторони і властивості об'єкта. Будь-який процес мислення розпочинається з утворення хоча б елементарних питань та абстракцій, в яких узагальнюються окремі ознаки, властивості предметів матеріального світу. *На другому етапі* пізнання здійснюється процес переходу від абстрактного до конкретного. Сутність цього процесу полягає у тому, що думка рухається від абстрактних визначень об'єкта до всебічного, багатогранного знання об'єкта, що вивчається. На цьому етапі проходить зв'язок окремих абстрактних понять у цілісність об'єкта.

Таким чином, *метод сходження від абстрактного до конкретного* являє собою закон пізнання, згідно з яким мислення переходить від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні і від нього – до конкретного в мисленні.

Історичні і логічні методи дослідження використовуються в рамках сходження від абстрактного до конкретного. *Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, його реальної історії з усіма її поворотами, особливостями.* Це є певним способом відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. *Логічний метод – відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі.* Тобто логічне – це за своєю сутністю теж історичне, але звільнене від випадковостей, деталей, зигзагів. Історичний і логічний методи дослідження є єдиними, адже за їх допомогою вивчаються один і той самий об'єкт, генеза його виникнення та розвитку.

У теоретичному пізнанні широко застосовується також метод формалізації. *Формалізація – це метод вивчення найрізноманітніших об'єктів шляхом відображення їх змісту і структури у знаковій формі за допомогою різноманітних «штучних мов» (математичної мови, математичної логіки, хімії, радіотехніки та ін.).* Формалізація як засіб пізнання має величезне значення. Зокрема, вона прокладає шлях комп'ютеризації, передаванню інформаційним машинам певних моментів інтелектуальної діяльності людини.

Висновки до розділу 9

1. Наукове пізнання – особливий вид соціальної діяльності. Його першочерговим завданням є встановлення об'єктивних законів природи і суспільства, вивчення специфіки їх вияву. Кінцева мета – вироблення на основі пізнаних законів способів, прийомів та засобів практичного перетворення світу.

2. Наукове знання і сам процес його одержання характеризуються системністю і структурованістю. Передусім у структурі наукового знання вирізняють емпіричний та теоретичний рівні. Основними формами наукового пізнання є факт, проблема, гіпотеза, теорія.

3. Науковий метод – єдність об'єктивного та суб'єктивного. Об'єкт обумовлює, а суб'єкт формує метод, тому певною мірою і сам об'єкт

може спрямовувати процес пізнання на вірний шлях. Але такий шлях пізнання не є оптимальним (він складний, іноді заплутаний). Завдання науки – прискорити переведення процесу пізнання на оптимальний, свідомо діалектичний шлях.

4. Для пізнання навколишнього світу необхідно з'ясувати і вміти застосовувати весь різноманітний методологічний інструментарій наукового пізнання. Його творче використання потребує подальшого підвищення філософської культури суб'єкта сучасної науки.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється наукове пізнання від буденного?
2. Які риси притаманні науковому пізнанню?
3. Чим змістовно відрізняються поняття «чуттєве» та «раціональне» від понять «емпіричне» та «теоретичне»?
4. У чому полягає взаємозв'язок і чим відрізняються емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання?
5. Назвіть форми емпіричного і теоретичного знання.
6. Чим відрізняється науковий факт від факту дійсності?
7. Що є проблемою?
8. Що таке гіпотеза і теорія?
9. Як співвідносяться теорія і практика?
10. Якось Гегель на зауваження, що його теорія не узгоджується з фактами, відповів: «Тим гірше для фактів». Чи згодні ви з Гегелем?
11. Що таке метод, методика, методологія?
12. Розкрийте діалектику формування наукового методу.
13. Класифікуйте методи.
14. Позначте методи, які використовуються на емпіричному рівні наукового пізнання.
15. Навіщо при проведенні експерименту потрібна теорія?
16. В яких науках використовуються описувальні методи?
17. Назвіть методи, які використовуються на теоретичному рівні наукового пізнання.
18. Які типи моделювання вам відомі? Що їм притаманно?
19. Які загальнонаукові методи застосовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівні наукового пізнання?

Частина третя

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Розділ 10

Філософське розуміння суспільства

Надзвичайна складність, багатофакторність та високий динамізм соціальної реальності створюють для суспільствознавців значні труднощі відносно пізнання сутності суспільства та його законів. Англійський фізик і соціолог Джон Бернал зазначав: «Наука про суспільство – найскладніша з усіх наук. Суспільство зазнає впливу різноманітних чинників, воно надто рухливе, динамічне...»

Сьогодні досить часто лунають заклики відмовитися від пошуку законів розвитку суспільства й обмежитися лише описуванням фактів, зіставленням їх між собою. Проте суспільство не може бути зведене до простої суми чинників, навіть до їх взаємодії. Одні з них є визначальними, інші – похідними, одні – матеріальні, інші – ідеальні, одні вважаються об'єктивними, інші – суб'єктивними. Тому природно, що одне з найважливіших місць серед філософських проблем посідає проблема філософського усвідомлення суспільства. Аби розкрити його сутність із позиції соціально-філософського аналізу, необхідно послідовно відповісти на такі питання: що таке суспільство і які основні підходи до його розуміння; що являє собою суспільство як саморозвинена система; що включає структура соціуму і як здійснюється його розвиток?

Метою цього розділу і є пошук відповідей на ці питання.

§ 1. Основні підходи до розуміння суспільства

Людське суспільство – одне з найскладніших із відомих науці явищ дійсності. Питання, чому виникає суспільство, за якими законами воно розвивається, чому на зміну одного суспільства приходять інші, хвилювали мислителів усіх часів і народів.

Термін «суспільство» – поняття багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У вузькому розумінні він має такі три значення:

1) суспільство як сукупність суспільних відносин. Відомо, що суспільні відносини – це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а являє собою єдину систему соціальних відносин, цілісний соціальний організм, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів;

2) суспільство як певний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство і т. д.).

Суспільство в широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. Іншими словами, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Суспільство вивчають безліч наук: соціологія, історія, археологія, історія держави і права та багато інших, кожна з яких має свій аспект вивчення суспільства. Має такий аспект і філософія. Соціальна філософія при вивченні суспільства акцентує увагу на сутності і закономірностях розвитку суспільства, цілях, рушійних силах, змісті та спрямованості історичного процесу. Соціологію ж в основному цікавить соціальна структура суспільства, тобто спосіб організації і зв'язку елементів суспільства в єдиний організм. Історія вивчає розвиток матеріального і духовного життя суспільства в різні історичні періоди тощо.

Соціальна філософія під поняттям «суспільство» має на увазі продукт цілеспрямованої і розумно організованої спільної діяльності великих груп людей, об'єднаних на основі не спільності, а спільних інтересів і договору. Поняття «суспільство» ширше за поняття «спільність», тому не будь-яка спільність є суспільством, але будь-яке суспільство має риси спільності.

Поняття «народ» означає спільність людей, пов'язаних насамперед походженням, мовою, культурою і, як правило, певною територією. Під поняттям «нація» мають на увазі форму організації життя одного чи декількох близьких народів, пов'язаних державністю, економічними, політичними та духовними відносинами людей. Держава ж являє собою продукт історичного розвитку людського суспільства, форму організації життя народів і націй, засновану на праві і законі. Усі розглянуті поняття тісно пов'язані між собою і взаємно перетинаються.

Отже, коли виникло суспільство і що воно собою являє?

Установлено, що суспільство на нашій планеті не існувало споконвіку. Воно має свою історію виникнення і розвитку. Першими відомими науці соціальними організаціями були первісні племена, потім рабовласницькі державні утворення Давнього Сходу, створені людьми наприкінці IV тис. до н. е. в родючих долинах рік Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), Інду і Гангу (Індія), Хуанхе і Янцзи (Китай). Звідси можна зробити висновок про те, що перехід людства від общинної форми існування до суспільства відбувся понад 5 тисяч років тому.

Розвиток поглядів на суспільство в історії філософії. Існує безліч точок зору на суспільство і причини його виникнення. Можна припустити, що різних інтерпретацій суспільства стільки ж, скільки існує філософських напрямів в історії філософської думки. Усі їх розглянути досить складно, однак при певному спрощенні їх можна об'єднати у декілька теоретичних концепцій (моделей).

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є *релігійно-міфологічна модель*, що виникла в античний період. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму даної моделі розглядалося в системі загального світового (Божого) порядку – космосу (Бога), що виступає джерелом і першоосновою всього суцього. Стихійна реалізація історичної необхідності породжувала і підтримувала в людей упевненість в існуванні долі, Божій обумовленості існуючих відносин, порядків, а також усіх змін, що відбуваються. Тому Боже (космічне) першоджерело існування суспільства і діючих у ньому законів та моральних норм – основна тема давніх міфів. Історики і філософи Античності також розглядали суспільство не як особливе утворення, що розвивається за власними законами, а як компонент космічного буття. Звідси – релігійно-міфологічний характер їх поглядів.

Якщо релігійно-міфологічна концепція виникла на ґрунті античної філософії, то *теологічна концепція* зародилася в надрах схоластичної

філософії, філософії Середньовіччя. Антична філософія попри розбіжності у поглядах її представників на суспільство мала космологічний характер, оскільки тим цілим, в яке включалося все суще, у тому числі суспільство, була природа (космос). Середньовічне ж мислення було теоцентричним: реальністю, що визначає все суще, у тому числі в громадському житті, для нього була не природа, а Бог.

У найбільш повному вигляді ця концепція набула розвитку в ученні Аврелія Августина, а пізніше Фоми Аквінського. Августин вважав, що вся історія визначається Божою волею, а всі вади суспільства пояснюються первородним гріхом Адама і Єви. Розвиваючи ці ідеї, Фома Аквінський стверджував, що нерівність людей є вічним принципом громадського життя, а поділ на стани встановлено Богом.

У Новий час поширилася *натуралістична концепція* громадського життя, представниками якої були Рене Декарт, Шарль Луї Монтеск'є, Джон Локк та ін., хоча перші натуралістичні ідеї можна знайти ще у творах давньогрецьких філософів. Так, Демокріт висловлював думку про те, що все громадське життя має природне походження, Аристотель же висунув ідею про природне походження соціального розшарування людей.

У чому ж сутність даного підходу? Натуралізм (від лат. *natura* – природа) як філософський принцип розглядає соціальні явища винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних та ін. Відповідно до цього принципу тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем (географічна школа – Лев Мечников, Василь Ключевський та ін.), біологічними, расовими, генетичними особливостями людей (соціальний дарвінізм: Томас Мальтус, Людвіг Гумплович, Вільям Самнер; расово-антропологічна школа: Жозеф Артур де Гобіно та ін.), космічними процесами і ритмами сонячного випромінювання (Олександр Чижевський, Лев Гумільов). Таким чином, натуралізм зводить вищі форми буття до нижчих, а людину – до рівня тільки природної істоти. Головний недолік цієї концепції полягає в ігноруванні якісної своєрідності людини, приниженні людської активності, запереченні людської волі.

На відміну від натуралістичної концепції *ідеалістична модель* ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію. Таке ідеалістичне розуміння історії виникає в результаті абсолютизації духовного чинника в людському бутті і відображається в принципі: «Ідеї правлять світом».

Вершиною об'єктивно-ідеалістичної моделі розуміння суспільства є погляди *Гегеля*, який висловив низку геніальних здогадів про зако-

номірності розвитку суспільства. За Гегелем, історія рухається вперед не як стихійний процес. Вона складається з дій окремих людей, кожна з яких прагне реалізувати свої здібності та егоїстичні цілі. Однак унаслідок дій людей, що дбають про свій інтерес, виникає щось нове, що відрізняється від їхніх первісних задумів. У цьому, вважав Гегель, і полягає «хитрість історичного розуму», саморозвиток і самопізнання якого і являють собою власне історичний процес.

Отже, якщо з погляду натуралізму розвитку суспільства визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого начала виконують світовий розум (об'єктивний ідеалізм), нічим не обмежена людська активність, насамперед духовно-вольова (суб'єктивний ідеалізм).

Недоліки натуралістичної та ідеалістичної моделей намагалися розкрити творці *діалектико-матеріалістичної концепції* розвитку суспільства, німецькі філософи, соціологи Карл Маркс та Фрідріх Енгельс.

У чому полягає сутність соціальної концепції марксизму? З погляду марксизму, що ґрунтується на роботах Чарльза Дарвіна, Льюїса Моргана, процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу при формуванні у предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, у силу вступає і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життєдіяльності підкорялися певним соціально значущим вимогам, наприклад бути згуртованими, допомагати одне одному, турбуватися про долю нащадків тощо. Так поступово в процесі історичного розвитку людина, образно кажучи, ставала на рейки соціальних законів, сходячи з колії біологічних закономірностей.

Процес соціалізації людини здійснювався у першу чергу в процесі праці, навички до якої постійно вдосконалювалися, передавалися від покоління до покоління, утворюючи в такий спосіб речовинно фіксовану «культурну» традицію. Праця, стимулюючи людей до спільної діяльності, зумовила виникнення і розвиток різноманітних видів спілкування, виникнення членороздільної мови, утворення виробничих відносин. Таким чином, праця і виробничі відносини, що виникли на її основі, є головними матеріальними силами, які привели до появи і вдосконалення власне людської форми існування – суспільства.

Маркс, аналізуючи закономірності розвитку вже сформованого суспільства, значно розширив сферу дії матеріалізму і поширив її на сферу

суспільних відносин. Цей підхід надалі став називатися матеріалістичним розумінням історії. Відповідно до цього підходу система виробничих відносин становить у суспільстві першооснову – базис, на якому формуються всі інші відносини людей – правові, політичні, ідеологічні і т. д.

Тепер декілька слів про сучасні підходи до суспільства. Усі сучасні соціально-філософські і соціологічні концепції людини та суспільства так чи інакше розглядають його як сукупність соціальних взаємозв'язків і взаємодій людей у процесі задоволення їхніх потреб. Наприклад, одна з найвідоміших концепцій суспільства, створена німецьким соціологом, істориком та економістом Максом Вебером, має назву *теорія соціальної дії*. Головною ідеєю веберівської теорії та й усієї його соціології є обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що виявляється в усіх сферах людських взаємовідносин. Згідно з цією теорією соціальна дія має зміст, якого вона не має в природі. Для розуміння цього змісту необхідна відповідна інтерпретація. У цьому і полягає головна ідея Вебера: завжди і скрізь, в усі епохи природу суспільства необхідно розуміти як тлумачення змісту соціальних дій людей. Слід додати, що під соціальною дією мають на увазі не будь-яку дію, а дію, «суб'єктивний зміст якої належить до поведінки інших людей». Виходячи з такого підходу, не можна вважати дію соціальною, якщо вона є суто наслідувальною, афектною чи коли орієнтується на яке-небудь природне явище.

Ще одна з відомих сучасних концепцій людини і суспільства – так звана *концепція методологічного індивідуалізму*, що склалася на основі ідей марксизму, тейярдизму, неофрейдизму та соціобіологізму, розглядає суспільство як продукт індивідуальної взаємодії¹. На думку Карла Поппера, сутність цієї концепції полягає в тому, що кожне колективне явище ми повинні розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, надій та думок окремих людей і як результат створених та охоронюваних ними традицій. Відповідно до цього розуміння соціальна сутність індивіда запрограмована не тільки суспільством, а й космоприродно-товарно-соціальним буттям, оскільки людина є космоприродно-товарно-соціальною істотою. Тут потенційна духовність космосу реалізується людиною в її об'єднаннях.

Цікаві новаторські ідеї в підході до суспільства містять й інші сучасні філософські концепції: герменевтика, феноменологія, аналітична філософія, постмодернізм та ін.

¹ У науковій літературі до творців цієї концепції відносять Г. Зіммеля, К. Поппера, Дж. Уоткінса (він і запровадив цей термін) та ін.

§ 2. Сучасні концепції суспільного розвитку

Сучасний етап розвитку соціально організованої матерії насичено драматичними соціальними трансформаціями, які радикально змінили вигляд цивілізації. Людство в особі безлічі розвинених країн стрімко змінює свій соціальний образ. Відбувається перегляд наукових концепцій, що розширює межі нашого пізнання. Зростання динамізму соціальних процесів та їх еволюція, вихід передових країн у якісно нову цивілізацію вимагають пояснень, філософських узагальнень і нових світоглядних орієнтирів. Намагаючись осмислити ці масштабні зміни, науковці створили низку оригінальних концепцій, що відтворюють внутрішню логіку суспільного прогресу і визначають його найближчі перспективи.

Концепція постіндустріального суспільства. У цій концепції отримала своє втілення і розвиток наукова традиція, що сходить до соціальних ідей епохи Просвітництва, які пов'язували суспільний прогрес із послідовним поліпшенням умов матеріального життя людини. Синтез різних підходів до аналізу сучасного суспільства, який дав початок теорії постіндустріального суспільства, відносять до 60-х рр. ХХ ст. До цього періоду сформувалися найважливіші методологічні основи, що розглядають становлення нового соціального стану з позицій прогресу науки і освіти, досліджують якісну зміну місця і ролі знань та інформації в суспільному виробництві, ураховують зростання впливу професійних менеджерів та технократів.

Уперше поняття постіндустріального суспільства в широко визнаному тепер значенні – для позначення соціуму, в якому індустріальний сектор утрачає провідну роль унаслідок зростаючої технологізації, а основною продуктивною силою стає наука, у 1959 р. застосував професор Гарвардського університету Деніел Белл, виступаючи на міжнародному соціологічному семінарі в Зальцбурзі.

Теорія постіндустріального суспільства сформувалася в результаті всебічного аналізу якісно нової ситуації, що склалася в 60-ті і 70-ті рр. ХХ ст. у розвинених індустріальних країнах. Саме на виявлення характерних рис народжуваного нового суспільства і було спрямовано зусилля основоположників цієї теорії (Даніел Белл, Збігнев Бжезинський, Елвін Тоффлер). Основу цих змін більшість дослідників убачали у під-

вищенні ролі науки і безпрецедентних технологічних зрушеннях. Переважна більшість науковців називали головними ознаками радикальне прискорення технічного прогресу, зниження ролі матеріального виробництва, що виражалося, зокрема, у зменшенні його частки в сукупному суспільному продукті, розвиток сектору послуг та інформації, зміну мотивів і характеру людської діяльності, появу нового типу виробництва ресурсів, істотну модифікацію всієї соціальної структури.

Одне з найбільш розгорнутих визначень постіндустріального суспільства дав Белл: *«Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень усе більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи».*

Постіндустріальне суспільство характеризується зрушенням від промислового виробництва до сфери послуг, що перш за все залежить від завершення індустріального етапу розвитку, і можливістю коригувати виробничі процеси зі зміною кон'юнктури ринку і купівельного попиту без особливих витрат на впровадження інновацій.

Белл сформулював основні ознаки такого суспільства: створення великої сфери «економіки послуг», різке збільшення прошарку кваліфікованих науково-технічних фахівців, центральна роль наукового знання як джерела нововведень і політичних рішень, можливість самопідтримання технологічного зростання, створення нової «інтелектуальної» техніки.

Розуміння того, що сучасне суспільство може і повинно розглядатися саме як постіндустріальне, зміцнюється в міру аналізування логіки розвитку цивілізації, якою вона представлена в рамках постіндустріальної теорії. За її прихильниками, в історії досить суворо простежуються три великі епохи, що утворюють тріаду «доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство». Така періодизація соціального прогресу заснована на декількох критеріях, а постіндустріальне суспільство протиставляється індустріальному і доіндустріальному за трьома найважливішими параметрами.

1. Основним виробничим ресурсом у постіндустріальному суспільстві є інформація, в індустріальному – енергія, в доіндустріальному – первинні умови виробництва, сировина.

2. Тип виробничої діяльності розглядається в постіндустріальному суспільстві як послідовне оброблення на противагу виготовленню та видобутку на більш ранніх щаблях розвитку.

3. Характер базових технологій визначається у постіндустріальному суспільстві як наукоємний, в епоху індустріалізму – як капіталомісткий і в доіндустріальний період – як трудомісткий.

Саме ця схема дозволяє сформулювати положення про три спільноти, згідно з яким доіндустріальне суспільство базується на взаємодії людини з природою, індустріальне – на взаємодії людини з перетвореною нею природою, а постіндустріальне суспільство – на взаємодії між людьми.

Відзначаючи, що в межах зазначених трьох епох складаються і функціонують переважно природні, технологічні та соціальні за формою спільноти людей, постіндустріалісти звертають увагу і на характер особистісних взаємовідносин, типових для кожного з цих періодів. Так, у доіндустріальних суспільствах найважливішим аспектом соціального зв'язку була імітація дій інших людей, в індустріальному – засвоєння знань і можливостей минулих поколінь, у постіндустріальному ж суспільстві інтерперсональні взаємодії стають справді комплексними, що й визначає нові властивості всіх елементів соціальної структури.

Прихильники теорії постіндустріального суспільства не надають чіткого визначення окремих типів суспільства і не вказують їх хронологічних меж. Більш того, вони послідовно наголошують на еволюційності переходу від одного типу соціуму до іншого і наступності всіх трьох етапів соціальної еволюції. Новий тип суспільства не заміщує попередні форми, а головним чином співіснує з ними, посилюючи комплексність суспільства, ускладнюючи соціальну структуру та вносячи нові елементи в саму її природу. Тому переходи від одного суспільного стану до іншого не можуть мати революційного характеру і чіткої хронології.

Важливу роль у постіндустріальному суспільстві відіграють різні консультаційні центри, які оперують інформаційними потоками при організації процесу виробництва, сприяють збиранню і розподілу інформації суб'єктів виробництва, які здійснюють функції управління. Відмінною рисою постіндустріального суспільства є також виробни-

цтво продукції в суспільно необхідних пропорціях як наслідок маркетингових заходів.

Концепція інформаційного суспільства. Акцент, який було зроблено постіндустріалістами на технологічному прогресі і кодифікації теоретичного знання як визначальних чинниках формування нового суспільства, закономірно привів до становлення теорій, в яких саме ці чинники підкреслювалися ще більш явно і переходили в розряд єдино гідних уваги рис сучасного суспільства. Серед подібних теорій найбільш помітною стала концепція інформаційного суспільства. У подальшому Белл, Тоффлер, Бжезинський підтримали цю теорію.

Інформаційне суспільство формується в сучасній постіндустріальній фазі історичного розвитку цивілізації, характеризується всебічною інформатизацією та відображає вплив перш за все на систему управління, розвиток економіки та інформаційного виробництва.

Пік популярності цієї концепції прийшовся на початок 70-х рр. ХХ ст., коли багато соціологів погодилися з висновком про те, що в нових умовах «культура, психологія, соціальне життя та економіка формуються під впливом техніки та електроніки, особливо комп'ютерів і комунікацій, виробничий процес більше не є основним вирішальним чинником змін, що впливає на звичаї, соціальний лад і цінності суспільства».

Термін «інформаційне суспільство» ввели в науковий обіг на початку 60-х рр. ХХ ст. фактично одночасно у США і Японії Ф. Махлуп та Т. Умеао. Виникнення цього поняття тісно пов'язане з розвитком інформатики, кібернетики, інформаційної теорії управління, інформаційної теорії вартості, які в постіндустріальному світі визначають соціальні рамки інформаційного суспільства. Вартість людської діяльності та її продуктів визначається вже не тільки і не стільки витратами праці, скільки втіленою інформацією, що стає джерелом додаткової вартості.

Теорія інформаційного суспільства суттєво збагатила уявлення про сучасний етап суспільного прогресу, проте велика частина запропонованих в її рамках тез мала досить приватний характер. Найбільшим значенням володіє проведене її прихильниками аналізування ролі інформації в господарському розвитку західних країн. Його результатом стало тлумачення інформації як специфічного ресурсу, котрий не володіє більшістю характеристик, притаманних традиційним чинникам виробництва. Серед іншого було відзначено, що поширення інформа-

ції тотожне її самозростанню і це виключає застосування до цього феномену поняття рідкості, а її споживання не спричиняє її вичерпності як виробничого ресурсу, тому прихильники теорії інформаційного суспільства приходили до справедливої в цілому тези про те, що «в сучасній економіці рідкість ресурсів замінена на їх поширеність».

Отже, прибічники теорії інформаційного суспільства на відміну від постіндустріалістів звернулися до дослідження більш приватних проблем, і тому ця концепція навряд чи може претендувати на статус цілісної доктрини. Акцентуючи увагу на дуже поверхових рисах сучасного суспільства, вони повністю відмовляються від аналізу попередніх стадій соціальної еволюції, фактично протиставляючи інформаційне суспільство всім відомим формам господарської організації. Якщо, наприклад, Белл підкреслював спадкоємність постіндустріального суспільства відносно індустріального, то в теорії інформаційного суспільства протистояння цієї нової соціальної форми всім попереднім підкреслено набагато різкіше.

Однак концепція інформаційного суспільства в той же час може і повинна розглядатися як складова частина постіндустріальної теорії.

Таким чином, *інформаційне суспільство – це теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в якій інформація і знання продукуються в єдиному інформаційному просторі*. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства мають стати інформація і знання.

Характерними рисами інформаційного суспільства є:

- збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства;
- зростання кількості людей, зайнятих у сфері інформаційних технологій, комунікацій і виробництва інформаційних продуктів та послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті;
- зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій в суспільних і господарських відносинах;
- створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів та послуг.

Вважається, що в інформаційному суспільстві створення, поширення, використання, узагальнення та маніпулювання інформацією становлять значну частину економічної, політичної та культурної діяльності.

Економіка знань стає економічною копією цієї діяльності, оскільки добробут суспільства створюється через експлуатацію знань або розуміння сутності речей та процесів. Люди, які мають засоби і можливості для участі в такому суспільстві, одержують певні додаткові вигоди порівняно з тими, хто таких можливостей або засобів не має. Інформаційне суспільство вважається наступником індустріального суспільства.

Оскільки сучасні інформаційно-комунікаційні технології працюють з інформацією в дискретній, цифровій формі, то для позначення інформаційного суспільства часто використовується синонімічний термін «цифрове суспільство», а відмінність між членами в можливостях і засобах участі в такому суспільстві позначають як «цифровий розрив».

Концепція неопатримоніалізму. Теорії неопатримоніалізму виникають у західній соціально-філософській науці як відповідь на провал класичних теорій модернізації. У вітчизняній політичній науці ця проблематика розробляється лише небагатьма дослідниками.

Неопатримоніалізм (лат. *patrimonium* – вотчина) – термін, що характеризує особливий тип організації публічної влади і відносин з її приводу, в якому синтезовано елементи традиційного патримоніального панування.

Виникнення неопатримоніалізму зумовлене тим, що становлення політичних інститутів сучасної держави в багатьох суспільствах Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, відбувається в рамках специфічного режимного «синтезу» традиційного і сучасного. Становлення неопатримоніального режиму є наслідком невдалої або фрагментарної модернізації.

Принципи функціонування неопатримоніальних систем такі.

1. Політичний центр відокремлений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ решті всіх груп і прошарків суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними.

2. Держава уявляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизовують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів.

3. Етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їх функціонування.

Принципова схема реалізації патримоніальних відносин здійснюється таким чином. Основний обсяг ресурсів, за які ведеться боротьба

в системі, контролюється державою. Ресурси розподіляються через вертикаль державної влади. Фактичний глава останньої є незалежним актором політичних і суспільних відносин, суб'єктом формування основних державних рішень. Він є персональним патроном, під якого вибудовується вся архітектура політичної системи. Основні соціальні групи, особливо бізнес-групи, у процесі конкурентної боротьби за ресурси орієнтуються саме на доступ до його персони. Сутність політичної боротьби полягає саме в такому доступі, а основна її форма – у демонстрації бізнес-групами своєї необхідності та лояльності персонально фактичному главі виконавчої вертикалі влади.

Політична система суспільства описується як складна піраміда різноманітних регіональних, галузевих та бізнесових патронатів, що поєднуються вертикаллю виконавчої влади через механізми клієнтальних відносин. Сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій та посад. Капітал нагромаджується шляхом позаекономічного, владного перерозподілу вже існуючої вартості та одержання рентоорієнтованими підприємцями доступу до політичних і адміністративних ресурсів через «політичні інвестиції» в основні центри прийняття державних рішень. Такий підхід дає можливість розглядати патронально-клієнтальні відносини у суспільстві як модель балансу раціонально обраних стратегій суб'єктів політичних відносин, притаманну різним політичним системам.

Концепція індивідуалізованого суспільства. Найбільш рельєфно представлена у працях польського соціолога Зігмунта Баумана, який говорить про те, що сучасне суспільство кардинально відрізняється від своїх попередніх форм людського існування. Це виражається перш за все у втраченій збалансованості між суспільним і приватним, яка була покликана підтримувати стійкість соціального порядку. Ситуація сучасного суспільства склалася таким чином, що воно не визнає за необхідність сам діалог між суспільним і приватним.

На думку Баумана, для індивідуалізованого суспільства характерними є три головні ознаки:

1) утрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;

2) зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед обличчям змін, що нею не контролюються;

3) прагнення людини, що виникає в таких умовах, відмовитися від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних резуль-

татів, що врешті-решт призводить до дезінтеграції як соціального, так і індивідуального життя.

Як наслідок, суспільство початку ХХІ ст. характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з другого – усе більш явною фрагментарністю людського існування. Суперечність між цими процесами і становить основну проблему сучасного суспільства; сьогодні можна помітити, що, незважаючи на «індивідуалізацію» соціуму, у ньому перемагають саме тенденції до самодостатності господарських процесів, у той час як соціальне начало стає все менш значущим. Саме у цьому приховується основна причина того, що сучасне суспільство пронизується антигуманізмом, а сучасна людина стає все більш дезорганізованою, обмеженою та безпорадною.

Бауман говорить про втрату контролю над найважливішими соціальними явищами і процесами, що призводить до паралічу політичної волі, втрати віри в те, що саме колективними зусиллями можна досягти якогось результату. Другу фундаментальну якість життя сучасного індивідуалізованого суспільства він убачає у зниженні можливостей людини контролювати власну долю, зростанні невизначеності людського буття. При цьому Бауман підкреслює, що відворотні сили глобалізації нав'язують людям розуміння цієї невизначеності як блага, як кращого із можливих варіантів.

Третя найважливіша ознака життя сучасного суспільства, і на ній автор зупиняється дуже докладно, полягає в радикальному перегляді всієї системи цінностей. Головна роль тут належить відмові від досягнень людьми довгострокових цілей і завдань. Усі ці якості та обставини життя людей знаменують собою зміст поняття «індивідуалізоване суспільство». Бауман підкреслює, що існуючий нині різновид цього суспільства є вкрай суперечливим у першу чергу тому, що індивідуалізоване суспільство сформувалося зовсім не через прагнення окремих індивідів, а в результаті дії об'єктивних, навіть деперсоніфікованих, сил та тенденцій.

§ 3. Суспільство як система, що саморозвивається

Ідея про те, що суспільство являє собою систему, джерело розвитку якої знаходиться в ній самій, нині є загальноновизнаною і не вимагає особливої аргументації. Отже, тут розглядатимуться такі проблеми: у чому

полягає специфіка соціальної системи стосовно інших систем об'єктивної реальності; яка структура соціальної системи; як виявляється саморозвиток суспільства; якими є закони розвитку суспільства.

У чому ж полягає відмінність соціальної системи від систем, що діють у природі? Ці відмінності полягають у тому, що:

1) суспільство на відміну від природи являє собою систему не тільки матеріальних, а й духовних відносин, що складаються між людьми в процесі їхньої спільної діяльності;

2) центральним елементом будь-якої соціальної системи є людина, яка має свідомість, діє відповідно до своїх бажань і прагне визначених цілей, що додає розвитку суспільства значний ступінь невизначеності, а отже, і непередбачуваності;

3) сама людина є складною системою й існує як система в системі. Інші елементи суспільства також є системними формами й утворюють певні автономні системи (держава, економіка, політика, право і т. д.);

4) розвиток суспільства підкоряється як загальним законам, так і специфічним соціальним законам, що діють тільки в соціальному середовищі;

5) соціальна система являє собою узгодженість елементів і водночас їх неузгодженість, наявність гармонійних тенденцій і конфліктної взаємодії. Таким чином, суспільство – це складна, суперечлива система, що розвиває себе сама.

Отже суспільство, яке є підсистемою об'єктивної реальності, істотно відрізняється від інших, природних систем, як біологічних, так і фізичних. *Соціальна система являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, котрі утворюють цілісний соціальний організм.* Будь-яка соціальна система як цілісний організм характеризується такими ознаками, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток.

Як відомо, під системою (грец. *systema* – ціле, складене з частин; поєднання) розуміється сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, створюючих певну цілісність, єдність. Під «елементом» зазвичай розуміють найдрібнішу частинку системи. Зрозуміло, що частини системи є надзвичайно багатоманітними, різноякісними і мають ієрархічну структуру. Інакше кажучи, кожна система, як правило, має підсистеми, що теж складаються з певних частин.

Проблему системності суспільного життя розробляли О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, П. Сорокін та багато

інших філософів і соціологів XIX–XX ст. Саме системний підхід дозволяє плідно вивчати суспільство, бачити безліч його граней, висувати гіпотези, що емпірично перевіряються.

Істотною характеристикою суспільства як системи є його складність. Крім того, постійною тенденцією розвитку суспільства як системи є ускладнення, тобто зростання рівня складності внаслідок розвитку форм активності системи.

З позицій системного підходу, аналізуючи суспільство, необхідно, по-перше, розглянути цю систему як частину більш великої системи (тобто проаналізувати зовнішні зв'язки системи); по-друге, виявити підсистеми та елементи, з яких складається дана система, розглянути її внутрішню структуру.

Отож, суспільство є підсистемою, частиною дійсності. Уся дійсність може бути розглянута як система, характер розвитку якої визначається взаємодією двох підсистем – природної і соціальної, тобто природи і суспільства. Без урахування зовнішніх зв'язків – з біосферою і геосферою – суспільство існувати не може, воно приречене на самознищення. Виживання суспільства, його стійке і гідне існування в стратегічній перспективі можуть здійснитися лише при найуважнішому аналізі його зовнішніх зв'язків, залежності суспільства від природи.

У розвитку відносин суспільства і природи можна виділити три основних етапи:

– період первинної повної включеності суспільства в природу, його абсолютної залежності від природи;

– період самовизначення суспільства, який супроводжувався його відокремленням від природи, що особливо яскраво виявилось на Заході, де це відокремлення вилилося у споживче і навіть агресивне ставлення до природи. Це, у свою чергу, призвело до виникнення сучасного найгострішого конфлікту між природою і суспільством;

– наступаючий період відновлення порушених зв'язків між основними підсистемами, що створюють дійсність, – природою і суспільством, установлення відносин взаємодоповнюваності між природою і суспільством. Перехід до третього етапу лише намітився і вимагає напруження всіх сил суспільства, реорганізації всього його внутрішнього соціального життя.

Безумовно, зв'язок суспільства і природи є набагато складнішим, ніж просто зв'язок двох підсистем дійсності. Оскільки кінцевим елементом суспільства як системи є людина – представник біологічного

роду *Homo sapiens*, не слід забувати, що найважливішим системотворчим чинником виникнення та існування суспільства є саме біологічний чинник, отже, суспільство є складною біосоціальною системою.

Вид *Homo sapiens* належить до біологічних видів, що ведуть колективний спосіб життя. Сучасні дані генетики й етології (науки про колективну поведінку тварин) свідчать про те, що у біологічних видів, які ведуть колективний спосіб життя, існують природжені, генетично зумовлені потреби та інші здібності для задоволення своїх потреб. Це потреби у взаємодії із собі подібними, пристосування до собі подібних, потреби в координації і субординації серед собі подібних, потреби в кооперації і конкуренції, а також генетично зумовлений рівень інтелектуальних здібностей. Наприклад, є дослідження, які встановлюють, що розподіл індивідів у соціальній структурі США залежить від значення коефіцієнта інтелектуальності IQ, який значною мірою зумовлений природженими генетичними чинниками.

Отже, у суспільстві біологічні чинники діють разом із чинниками соціальними. Так, коефіцієнт інтелектуальності IQ, агресивна поведінка людей, кмітливість і схильність до ризику, деякі види злочинної поведінки, відтворення основних психологічних типів особистості в популяції людини приблизно на 60 % зумовлені генетичними чинниками і приблизно на 40 % – чинниками соціальними.

Основним механізмом функціонування суспільства є загальносистемний механізм зворотного зв'язку, згідно з яким існує вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування, включаючи елементи, зв'язки, властивості та відносини. Іншими словами, суспільство є результатом взаємодії індивідів і справляє зворотний вплив на взаємодію індивідів. Очевидним прикладом цього механізму є юридичні норми, закріплені в законодавстві, які спочатку створюються членами суспільства, а потім справляють вплив на їх життєдіяльність і життєдіяльність наступних поколінь. На індивідуальному рівні механізм зворотного зв'язку виявляється у формуванні в індивіда суб'єктивного психологічного образу суспільства – уявлення про суспільство, яке залежить від функціонування суспільства і впливає на поведінку індивіда, що, у свою чергу, може привести до змін у функціонуванні суспільства (ухвалення державних рішень окремими індивідами, недодержання правових норм і т. п.).

Соціальна структура суспільства. Наступна проблема, поставлена нами, припускає розкриття структури соціальної системи. Що ж являє собою соціальна структура суспільства? *Соціальна структура*

суспільства – це форма організації суспільства, що склалася історично і становить певну форму стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп і інститутів, які забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей при впливі на нього різних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів. Основними серед них є:

- 1) суб'єкти суспільства (людина, люди та їх об'єднання);
- 2) взаємовідносини і зв'язки між людьми;
- 3) соціальні інститути;
- 4) діяльність.

Характеризуючи *суб'єкт суспільства* – перший елемент його структури, слід зазначити, що кожна людина суспільства включена в певне співтовариство чи соціальну групу (або декілька груп). У процесі спільної життєдіяльності людей у суспільстві формується стійка структура соціальних спільнот, що включає такі групи, як сім'я, рід, плем'я, нації, класи, стани, касти і т. д. Утім залежно від мети дослідження соціальні групи і співтовариства можуть диференціюватися і за іншими ознаками. Наприклад, за соціально-демографічними (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери); територіальними (жителі міста, жителі села); за родом заняття (робітники, службовці, учні, творча інтелігенція); ставленням до власності (підприємці, наймані працівники), а також за рівнем доходів, рівнем освіти і т. д.

Глибоко розкрити сутність суспільства дозволяє другий елемент його структури – суспільні відносини.

Суспільні відносини – це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Відносини являють свого роду цементуючий матеріал, що поєднує людей у суспільство, перетворює на моноліт його окремі елементи. Чим різноманітніші соціальні відносини, тим високорозвиненішим є суспільство.

Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини і т. д. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, виокремлюють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини і т. д. Можуть також розглядатися відносини як між сферами життєдіяльності суспільства, так і всередині цих сфер. Необхідно також ураховувати взаємозв'язки і взаємопроникнення суспільних відносин, а також те, що їх роль постійно змінюється.

Третій елемент структури суспільства – соціальні інститути.

Соціальний інститут являє собою історично визначені форми організації і регулювання громадського життя.

За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії розглядаються як різноманітні організації, установи, що відповідають соціальній структурі суспільства; як сукупність соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціального поведіння і дії; як системи поведінки відповідно до цих норм.

Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути правозастосування, правового виховання та ін.); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і сім'ї та ін.

Діяльність становить четвертий елемент соціальної структури суспільства.

Проблема діяльності була предметом пильної уваги багатьох мислителів і філософів. Значний внесок у дослідження соціальної діяльності зробили такі філософи, як І. Кант, Гегель, Й.-Г. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку про те, що соціальна діяльність у всіх її різновидах являє собою той знаменник, до якого можна звести всю різноманітність форм громадського життя. До цієї думки, зокрема, дійшов Вебер, який убачав основу життя суспільства в соціальній дії, котру він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Т. Парсонс стверджував, що вся соціальна практика по суті являє собою сукупність «взаємовідносин між людьми, що виконують свої обов'язки». Приблизно так уважав і Маркс. Він зробив висновок про те, що суспільство є «продуктом взаємодії людей».

Грунтуючись на цій традиції, сучасні соціальні філософи вбачають у соціальній дії субстанцію всього соціального, вихідний пункт усієї системи суспільних відносин, а також засіб інтеграції соціальної системи і всіх її компонентів. Сьогодні не вимагає доказування ідея, що саме за допомогою діяльності людина набула відмінних від тваринних форм соціальних форм буття.

У філософській літературі діяльність як соціально-філософська категорія застосовується для позначення того чи іншого вияву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови громадського життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин діяльність людини являє собою єдність матеріального та ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу на «другу природу», тобто культуру. Таким чином, *діяльність можна визначити як суто людську форму активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни його перетворення в інтересах людей.*

Зв'язки, обмін між суспільством і природою здійснюються через три основних канали – обмін речовиною, обмін інформацією та обмін енергією. Цей поділ є умовним, проте він дає змогу чітко виділити чотири підсистеми (або сфери) суспільства: економічну, духовну, політичну та соціальну. Характер розвитку суспільства визначається принципами співвідношення, взаємовпливу цих трьох підсистем.

Сфери (підсистеми) громадського життя. До основних сфер громадського життя належать: економічна (матеріальна), духовна, політична (управлінська) та соціальна (у вузькому значенні цього слова), або гуманітарна, сфера, в якій здійснюється діяльність з обслуговування населення. Розглянемо особливості і функції кожної з цих сфер громадського життя.

1. *Економічна (матеріальна) сфера* – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

У системі соціальної діяльності матеріальному виробництву належить провідна роль. Воно спрямоване насамперед на задоволення матеріальних потреб людей: потреб в їжі, одязі, житлі і т. д. Задоволення матеріальних потреб є основною умовою задоволення всіх інших потреб.

2. *Духовна сфера* – це сфера діяльності, де здійснюється духовне виробництво, у процесі якого створюються не речі і предмети, а ідеї, образи, наукові та художні цінності з метою задоволення духовних потреб людини. Ці цінності також матеріалізуються у фізичних речах, носіях цих духовних цінностей, у книгах, картинах, скульптурах і т. д. Та головне в цих предметах – нематеріальна, духовна цінність, виражені в них ідеї, образи і почуття.

Духовне виробництво є обов'язковою складовою виробництва в цілому, за його допомогою створюються умови для зростання людської духовності, без якої не може існувати людство.

3. *Політична (управлінська) сфера* – це сфера діяльності різного роду адміністраторів, керуючих, політиків. Її специфічне завдання – підтримання зв'язків між людьми, регулювання їхньої діяльності та суспільних відносин. Така діяльність спрямована на забезпечення узгодженості, упорядкованості різних сфер громадського життя. Без цього, як і без матеріального чи духовного виробництва, воно неможливе.

Структура управлінської діяльності містить: управління людьми із застосуванням різних способів, засобів, включаючи примус; управління речами (функція законодавства про власність, землю).

Управління здійснюється на різних рівнях: від держави до підприємства і сім'ї. Ця діяльність відіграє величезну роль у розвитку суспільства, його долі, але її часто вражають численні хвороби: зловживання методами примушування, насильства, надмірне зростання чиновницького апарату. Вищою формою управлінської діяльності є політична діяльність. Саме на цьому рівні вирішуються долі мільйонів людей. І саме через це ціна допущених помилок в управлінській сфері може бути особливо великою.

4. *Соціальна (гуманітарна) сфера* – забезпечує створення передумов для життя, активності людей. До неї належить діяльність лікаря, юриста, учителя, артиста, працівників сфери обслуговування. Звичайно, люди самі здатні до самолікування, самоосвіти, самі себе розважають. Однак відтворення, збереження життя, стимулювання активності, безпосереднє обслуговування людини – настільки важлива суспільна справа, що суспільство включається в цей процес за допомогою школи, вищих навчальних закладів, шляхом створення системи охорони здоров'я та правозахисту.

Такими є основні підсистеми, або сфери громадського життя, на основі яких виникає суспільна структура. Слід зазначити, що виділення цих підсистем є значною мірою умовним. Реально існуючі соціальні системи функціонують як єдине ціле.

Усі сфери соціального життя є взаємозалежними, тому їх необхідно розглядати тільки в єдності. Абсолютизація однієї зі сфер у суспільному житті призводить до деформування суспільства. У центрі кожної зі сфер, як і в суспільстві в цілому, перебуває людина, що поєднує всі сфери в єдину суспільну систему.

Суспільні закони та їх класифікація. Розвиток суспільства і функціонування його основних сфер відбуваються за певними законами. *Соціальний закон – це загальні, об'єктивні, необхідні, істотні, стійкі, повторювані зв'язки між процесами і явищами в різних сферах життя суспільства, що визначають його розвиток.* Соціальні закони реалізуються через свідому діяльність людей, однак це не означає, що люди в процесі своєї діяльності можуть створювати чи скасовувати їх. Люди можуть тільки змінювати умови дії законів. Існування соціального закону визначається тими об'єктивними умовами, в яких живуть люди. Оскільки ці умови в процесі людської життєдіяльності змінюються, то змінюються і закони суспільного розвитку: одні з них зникають, інші з'являються в зміненій формі. Отже, соціальні закони мають історичний характер, діють як тенденція, що виявляється лише за певних обставин і у певний проміжок часу.

Вивчення соціальних законів припускає і їх класифікацію. Закони суспільства класифікуються, як правило, за декількома критеріями.

За сферою дії: а) соціологічні закони – закони, що фіксують істотні зв'язки і відносини суспільства як єдиного цілого. Вирізняють такі соціологічні закони: закони структури, закони функціонування, закони розвитку; б) закони окремих сфер життя суспільства – економічні, політичні, соціальні і т. д.

За тимчасовою ознакою: а) загальноісторичні (загальні закони) – закони, які поширюються на весь історичний період і об'єднують в єдине ціле всі сфери суспільного життя; б) специфічні закони – закони суспільства, що поширюються на певні етапи розвитку.

За місцем у суспільному житті: а) основні – закони, що відіграють вирішальну роль у суспільному житті; б) неосновні – закони, які мають другорядне значення в суспільному розвитку.

§ 4. Розвиток суспільства і динаміка соціальних процесів

Розгляд суспільства з погляду його змін і розвитку припускає пошук відповідей на такі питання: які сили, або чинники розвитку суспільства, є рушійними; якими є основні форми, де відбувається соціальний розвиток; якою є динаміка розвитку суспільства?

Першим є питання про рушійні сили, або джерела змін, що відбуваються в суспільстві.

У соціальній філософії під *рушійними силами розвитку суспільства* розуміють *істотні, необхідні, довгостроково діючі чинники, що забезпечують його розвиток*.

Щодо вирішення цього питання серед філософів немає єдиної думки. Прихильники натуралістичних концепцій пов'язували розвиток суспільства зі зміною природних основ соціального життя, кліматичними, біологічними і навіть космічними чинниками (Шарль Луї Монтеск'є, Володимир Вернадський, Лев Гумільов). Послідовники марксистської соціологічної теорії і сучасні політологи та соціологи (Уолт Ростоу, Збігнев Бжезинський та ін.) визначальну роль у суспільному розвитку відводять матеріальному виробництву, прогресу техніки і технологій. Інші філософи пов'язували процес соціального розвитку зі змінами в культурному житті, системі духовних цінностей (Огюст Конт, Пітірим Сорокін та ін.).

Усі перелічені чинники, безумовно, впливають на розвиток суспільства. Причому економічні, духовні та природні чинники якнайтісніше переплетені і не можуть розглядатися незалежно один від одного.

Важливе місце в теорії суспільного розвитку посідають питання, пов'язані з визначенням форм переходу суспільства з одного стану в інший. Як правило, цей перехід здійснюється революційним або ж еволюційним шляхом і реалізується в суспільстві за допомогою реформ.

Революція – стрибкоподібний перехід суспільства і держави з одного якісного стану в інший, від одного суспільно-політичного ладу до іншого, а еволюція (у вузькому значенні цього слова) – процес безупинного, поступового нагромадження в суспільстві чи його підсистемах (економічній, політичній, соціальній і т. д.) кількісних змін. У суспільстві можуть відбуватися різні революції: у продуктивних силах, науці і техніці, свідомості і культурі. Якісні зміни в суспільних відносинах здійснюються в процесі соціальної революції. Соціальна революція є способом вирішення суперечностей, що назріли в суспільстві, і на відміну від еволюції являє собою стрибок, що приводить до виникнення нової якості – нових суспільних відносин. Відповідно до теорії марксизму соціальні революції є не тільки закономірним явищем у суспільному житті, а й бажаним, оскільки виконують роль «локомотивів історії».

Однак не всі філософи згодні з такою оцінкою. Наприклад, Арнольд Тойнбі вважав соціальну революцію симптомом занепаду цивілізації і гальмом у розвитку суспільства. Такої самої точки зору додержувалися Микола Бердяєв і Володимир Соловйов, які стверджували, що

революція як форма соціальної дії є неефективною, марною, пов'язаною з колосальними витратами і в усіх відношеннях поступається еволюційним формам розвитку.

Досвід розвитку людства, особливо Росії, переконливо доводить справедливість їхньої думки. Як правило, революційні перетворення в суспільстві неминуче призводять до періодів економічного безладдя, занепаду, погіршення матеріального становища значних груп населення. Крім того, вони супроводжуються стражданнями і загибеллю людей. Соціальні революції необхідні і морально виправдані тільки в тому разі, коли вони спрямовані проти тоталітарних і диктаторських режимів, усунення національного гніту і коли еволюційний шлях розвитку суспільства через якісь причини став неможливим.

Динаміка розвитку суспільства. Проблема динаміки розвитку суспільства і соціальних процесів, починаючи з Огюста Конта, знаходиться в центрі уваги більшості провідних філософів, соціологів. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності і соціальної динаміки. Соціальна статика, на його думку, вивчає умови і закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка описує закони розвитку і зміни соціальних систем.

Значний внесок у дослідження динаміки соціальних систем здійснив Толкотт Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтувався на принципах системного аналізу, виробленого класичною кібернетикою. Зокрема, він виходив із того, що суспільство як система має стійкість, здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо у певний момент унаслідок якихось чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (зростає вплив якоїсь групи, формується новий склад державних органів та ін.), відбувається зміна рівноваги. Соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються при цьому незмінними і швидко відновлюють утрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в себе нові утворення, залишаючись у цілому незмінною.

Другим видом зміни, за Парсонсом, є зміна структури, яку він розумів як ситуацію, при якій тиск на систему зсередини чи ззовні стає настільки вагомим, що вона нездатна відновити втрачену рівновагу. У цьому разі, аби зберегти цілісність суспільства, підвищення його адаптивної здатності, відбувається трансформація його найважливіших

структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми – економічна, політична, система цінностей і т. д. Отже, за Парсонсом, зміни соціальних систем можуть: 1) не приводити до структурних перетворень або 2) приводити до структурних перетворень.

Поява *концепції самоорганізації соціальних систем* дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто «класичної» соціально-філософської думки. Зокрема, представники постмодерну вважають, що соціальна система в реальному історичному процесі приводить до впорядкованості структур соціального простору, балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації через перехідні стани суспільства, які характеризуються неупорядкованістю, розбалансуванням сфер їхньої взаємодії. Перш ніж дійти рівноваги, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів проходить структурну перебудову, обираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для соціальних систем, що трансформуються від тоталітаризму до іншої форми соціально-політичного буття, до яких належить і Україна.

Виходячи з розуміння сутності процесів соціальної самоорганізації і принципів загальної теорії систем, можна запропонувати таке визначення суспільства: *«Суспільство – це певний тип системи, що складається з різномірних взаємопов'язаних елементів і підсистем, властивостей і відносин, створений індивідами на основі механізму зворотного зв'язку, метою якого є підтримання життєдіяльності суб'єктів»*.

Як же виявляються саморозвиток суспільства і динаміка соціальних процесів?

Відповідно до синергетичного бачення світу більшість систем, що існують у природі, у тому числі соціальні системи, суспільства, є системами відкритого типу. Відкритість соціальної системи означає, що між нею і навколишнім середовищем постійно відбувається обмін енергією, речовиною та інформацією, а тому для такої системи характерні постійна мінливість, стохастичність (випадковість). Найбільш загальним засобом забезпечення динамічної рівноваги суспільної системи, засобом її збереження через зміни виступають *флуктуації* – випадкові відхилення певної величини (курс валюти, валовий внутрішній продукт, рівень інфляції, демографічні показники тощо) від її середнього значення.

Усі системи містять підсистеми, які постійно флюктуують. Іноді окрема флюктуація або комбінація флюктуацій можуть стати (у результаті позитивного зворотного зв'язку) настільки сильними, що існуюча раніше організація, яка існувала раніше, не витримує і руйнується. Суспільна система наближається до так званої точки *біфуркації*. Один із найвідоміших фахівців із цієї проблеми, автор книги «Століття біфуркації» *Ервін Ласло* під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску і напруження.

Процес біфуркації, підкреслює Ласло, свідчить про те, що «...коли система виштовхується за свій поріг стабільності, вона входить у фазу хаосу – не обов'язково фатального для неї: це може бути і передумовою до нового розвитку. У життєздатних системах хаос відступає перед більш високими формами порядку. Однак відношення між докризовим і післякризовим порядком ніколи не буває лінійним – це не відношення просто причини і наслідків. Розвиток неврівноважених систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є стрибкоподібним і нелінійним».

Розгортаючи далі свою концепцію, Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні та політичні системи сучасності є складними, нестабільними і шляхи їхнього розвитку повинні рано чи пізно біфуркувати. До того ж біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше і розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових значень своєї стабільності, тобто ведуть «небезпечний спосіб життя». Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути декілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних чи невдало застосовуваних технічних нововведень, що їх Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) – це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть спричинити різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої кризи, що призводить до Е-біфуркацій. У ХХ ст. людство пережило дві найбільші хвилі біфуркації, перша з яких була викликана «деколонізацією» країн Азії, Африки та Латинської Америки, а друга – політикою «гласності» М. Горбачова.

У цей переломний момент (коли соціальна система досягла точки біфуркації) принципово неможливо передбачити, в якому напрямку

відбуватиметься подальший розвиток: чи стане стан соціальної системи ще більш хаотичним, чи вона перейде на новий, вищий, більш стійкий до зовнішніх і внутрішніх флуктуацій рівень організації, який називається *дисипативною структурою*.

Таким чином, у процесі розвитку суспільства як системи можна виділити дві протилежні тенденції:

- прагнення стійкості, самозбереження, стабільності;
- прагнення зростання різноманітності, мінливості, невизначеності.

Суспільство є нелінійною системою, яка володіє інтегруючим системотворчим чинником. Роль цього чинника в різних системах можуть відігравати неоднакові підсистеми, зокрема далеко не завжди економічна сфера. Багато що залежить від реакції соціуму на виклик «зовнішнього середовища» і динаміки внутрішніх процесів. Реакція соціуму зазвичай є спрямованою на досягнення максимально корисного результату в рамках відповідних ціннісних орієнтацій.

Розвиток соціуму як нелінійної системи, чутливої до зовнішніх збуджень, описується через дві моделі: еволюційну та біфуркаційну.

Еволюційна модель характеризується дійсною різноманітністю детермінацій. Вони не зводяться тільки до причинно-наслідкових зв'язків, а включають також функціональні, цільові, кореляційні, системні та інші види детермінацій. Відмітною особливістю еволюційної моделі є незмінність системної якості, яка визначається через системотворчий чинник. Упродовж усього етапу еволюційного розвитку системотворчий чинник виявляє себе як особлива активність специфічного набору підсистем, що відіграють провідну роль у житті суспільства на даному часовому відрізку. Потім стійкий розвиток змінюється наростанням внутрішньої неврівноваженості – послабленням зв'язків усередині системи, що ми відчуваємо як наростання кризи. Руїнування, дестабілізація кожної системи мають свій сценарій. Система завжди має слабкі місця, де удар збуджуючих впливів дає найбільші наслідки. Тому особливості дестабілізації залежать у першу чергу не від специфіки зовнішнього впливу, а від устрою самої системи.

У ситуації максимуму внутрішньої неврівноваженості соціум вступає в біфуркаційну фазу розвитку, для якої характерним є зникнення колишньої системної якості. Колишні детермінації тут не спрацьовують, нові ж ще не розвернулися. За цих умов виникає так звана «карта можливостей» системи, що являє собою набір потенційних шляхів виходу на нові системні якості. Обрання системою того чи іншого

шляху розвитку в точці біфуркації залежить від впливу флуктуації (чинника випадковості), що реалізується як діяльність конкретних людей. Саме конкретна історична особа (особи) дійсно може вивести систему на нову системну якість. Причому обрання шляху здійснюється нею з огляду на індивідуальні переваги і настанови. Роль випадковості, свободи в точці біфуркації є не просто великою, вона фундаментальна. Крім того, результат трансформацій системи в біфуркаційній фазі розвитку є практично непередбачуваним.

Отже, будь-який процес самоорганізації розпочинається з випадкових впливів (флуктуацій) на систему. Саме флуктуації призводять до утворення нової динамічної структури. У результаті самоорганізації в системі виникає новий спонтанний порядок. Спонтанним він називається тому, що в його виникненні не беруть участі які-небудь зовнішні сили, він утворюється мимоволі через внутрішні причини.

Специфічна особливість усіх соціальних процесів, що самоорганізуються, полягає у тому, що в складноорганізованих системах відбувається когерентна взаємодія (когерентність – це властивість своєї характеристики) індивідуальних сил, прагнень, цілей, мотивів, результат якої ніякий індивідуум або група не може передбачити з певною достовірністю. Це положення безпосередньо впливає з такого загального принципу самоорганізації, яким є виникнення біфуркацій у моменти переходу від старої структури до нової. Флуктуації або випадкові відхилення, які можуть відбуватися у цей момент, можуть докорінним чином вплинути на характер подальшої еволюції системи.

Отже, саме випадковості у поєднанні із закономірностями (що визначаються дією в суспільстві цілої низки описаних вище законів) сприяють появі нових структур, форм та явищ у соціальних системах.

Такими є підходи сучасних філософів до динаміки соціальних процесів, які особливо важливі для розуміння процесів, характерних для перехідних суспільств, до яких належить і Україна.

Висновки до розділу 10

1. Суспільство в широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво; у вузькому розумінні – це певний період історії людства.

2. Суспільство являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, які утворюють цілісний соціальний організм.

3. Як один із елементів об'єктивної дійсності суспільство підлягає всім загальним закономірностям її розвитку. Це з одного боку, а з другого – це особлива, специфічна частина дійсності, що характеризується, крім загальних закономірностей, своїми власними. Таким чином, і пізнання суспільства, суспільних явищ має свою специфіку.

Контрольні запитання

1. Що розуміє під суспільством сучасна філософія?
2. Які є теоретичні моделі суспільства в соціальній філософії і в чому полягають відмінності між ними?
3. Якою є структура суспільства як соціальної системи?
4. Який зміст основних понять, що розкривають характер структури суспільства: елемент, відношення, суб'єкт, об'єкт та ін.?
5. У чому полягає відмінність між поняттями «діяльність», «праця», «виробництво»?
6. Назвіть основні закономірності розвитку сучасного суспільства.
7. Розкрийте своєрідність основних сфер громадського життя.
8. Що слід розуміти під статикою суспільства і його динамікою?
9. Визначте такі основні поняття, що розкривають динаміку суспільства: процес, функціонування, зміна, розвиток та ін.
10. Розкрийте зміст основних понять, що характеризують соціальні процеси в перехідному суспільстві: дисипативна структура, нестабільність, хаос, атрактор, біфуркація та ін.

Філософське розуміння людини. Людина і суспільство

Важливість проблеми людини пов'язана з тим, що філософія покликає розв'язувати комплекс світоглядних проблем, а вони безпосередньо пов'язані з місцем людини у світі, ступенем її волі, сенсом життя, ставленням людини до суспільства і природи, осмисленням перспектив розвитку людства.

Філософська думка завжди виявляла особливий інтерес до вивчення проблеми людини і людського. Яка своєрідність людської істоти? Як у ній пов'язані природне і соціальне, індивідуальне і родове? На що спрямовані думки і дії людини? Чого вона бажає, у що вірить, на що сподівається? До усвідомлення цих та інших питань людського буття незмінно звертається кожне покоління людей, прагнучи виробити нові шляхи, цілісний підхід до осягнення людини. Відомий західний мислитель ХХ ст. Е. Кассіпер писав про три розуміння людини, які не стикаються між собою: релігійне, філософське та наукове. У релігії людина представлена як деяка недосконала подоба Бога, що усвідомлює і переживає свою недосконалість, і тому здатна пробачити недоліки та гріхи інших людей. Вихідним пунктом філософського осягнення людини стає пізнаюче «Я», яке завдяки власній автономії, свободі та розумності оволодіває світом у свідомості і на практиці. Наука характеризує людину як вершину еволюції живих істот.

Виходячи з того, що проблема людини є надзвичайно широкою і складною, зосередимо в цьому розділі увагу на тому, як вона ставилася і розв'язувалася в історії філософської думки, з'ясуємо категорію «сутність людини», питання її соціалізації і сенсу життя людини та людства.

§ 1. Проблема людини в історії філософії

Один стародавній мудрець сказав: для людини немає більш цікавого об'єкта, ніж сама людина. Що ж таке людина? На перший погляд це питання здається до смішного простим – хто не знає, що таке лю-

дина! Така думка є глибоко помилковою. Адже людина – складне творіння природи, суспільства та самої себе. Це і розум, і воля, і характер, і емоції, і праця, і спілкування. Ось чому її вивчають такі науки, як генетика, фізіологія, медицина, психологія, соціологія, антропологія та багато інших. Сьогодні ці науки об'єднуються в систему комплексного людинознавства. Важливе місце в цій системі посідає і філософія. Сформувалася навіть спеціальна дисципліна – *філософська антропологія*, тобто філософське вчення про людину.

У комплексному людинознавстві філософія виконує: по-перше, світоглядну функцію, тобто обґрунтовує суто філософські проблеми про природу (сутність) людини, її походження, сенс життя, долю та призначення, можливості та межі її свободи і творчості; по-друге, методологічну функцію, тобто створює оптимальну стратегію вивчення і вдосконалення людини.

Історія пізнання людини свідчить про складність та суперечливість цієї проблеми. Кожна філософська концепція (попри певні недоліки та історичну обмеженість) додавала до неї нові риси, відкривала нові грані в пізнанні людини.

Перші уявлення про людину виникли задовго до виникнення самої філософії. На початкових етапах людської історії людям були притаманні міфологічні та релігійні форми світогляду. У переказах, міфах, оповіданнях розкривається розуміння природи, призначення і сенсу людини та її буття. Кристалізація філософського розуміння людини відбувається саме у закладених у них уявленнях, ідеях, образах, поняттях, діалозі між міфологією та філософією, яка формується. Саме таким чином виникли перші вчення про людину у філософії Стародавнього Сходу.

У *філософії Стародавньої Індії* традиційно вважалося, що принципової відмінності між рослинами, тваринами та людиною немає, адже всі вони мають смертне тіло і безсмертну душу. Після смерті тіла душа переселяється в інше тіло. Мандри душі по тілах називаються «сансара». Спочатку мандри душі були невпорядкованими, але потім стали залежати від поведінки людини, виконання нею своєї дхарми. Дхарма спочатку мала значення бога закону і правосуддя, а потім і самого закону.

Одним із головних було питання про позбавлення людини від страждань. Більшість стародавніх індійських систем убачають причину страждань у незнанні. Якщо б людина пізнала себе та оточуючий світ у його істині, вона зменшила б свої страждання або уникла їх зовсім. Отже, шлях до щастя лежить через пізнання.

У філософії *Стародавнього Китаю* превалювала практична філософія, пов'язана з проблемами житейської мудрості, моральності, управління. Головними проблемами конфуціанства стають благоприсотність людини, її гуманність, почуття відповідальності, вірність та відданість, відносини між людьми, проблема виховання. Вважається, що моральних заповідей додержується ідеальна людина («благородний муж»). Ключем до управління народом є моральний приклад вищестоящих нижчестоящим.

У даосизмі вважалося, що існує підпорядкованість усієї життєдіяльності людини закону «Дао», неможливість діяти проти нього. «Дао» – це основа спільності людини та оточуючого її світу. Етичний ідеал даосів – досконало мудра людина має головну якість – переможне недіяння. Як вища форма поведінки, принцип недіяння покладено в основу даоської концепції управління: досконало мудрий правитель той, який дозволяє всьому йти своїм природним шляхом і ні у що не втручається.

У *філософії Давньої Греції* панував космологізм у розумінні людини. Філософи мілетської школи твердили: людина містить усі основні елементи стихії, космосу. Демокріт підкреслював: якою мірою Всесвіт є макрокосмосом, такою самою мірою і людина є мікрокосмосом. У другій половині V ст. до н. е. у Греції з'являються софісти. Вони зберегли успадкований від давньої філософії цілісний погляд на людину і бачення її як частини природи, але вже почали розглядати її і в умовах соціокультурного буття. Устами Протагора вони проголошували тезу: «Людина – міра всіх речей...». Услід за софістами проблему людини розробляв і Сократ. Він її поставив у центр своєї філософії.

Учень Сократа Платон розрізняв у людині безсмертну душу (виявлення світу вічного та ідеального) і тіло (виявлення всього тимчасового та суєтного).

Інакше розумів природу людини Аристотель. Людину він розглядав як «політичну тварину», вершину світової ієрархії. Вона, з одного боку, внутрішньо пов'язана з природою, а з другого – протистоїть їй, оскільки в неї є душа – причина і початок людського тіла.

Європейська середньовічна філософія, опираючись на християнську традицію, висувала на передній план релігійно-моральні проблеми людського існування, розробляла проблему співвідношення між Богом і людиною. Що ж головне в цьому співвідношенні? Найважливішим для людини є спасіння, котре християнство розуміє як сходження не-

досконалої особи до найдосконалішої – Бога. Поняття особи було введено Августином Блаженным. Він підкреслював, що Бог є сама особа, персона (від лат. – *persona*). Тому і людина, яку створено за образом і подобою Творця, теж є особою. Щоправда, унаслідок гріхопадіння вона втратила досконалість і цілісність. Суттєвими складовими, або іпостасю, особи є воля, інтелект та пам'ять. Через них пролягають шляхи вдосконалення людської душі та єднання її з Богом.

Оригінальність духу *Відродження* полягає у відкиданні будь-яких принципів обмежень земного розвитку людини. Бог зміщується на периферію людського життя. Людина відривається від нього. Вона тепер вірить у себе. На місце Бога вона ставить «людинобога» (Федір Достоєвський). Набуваючи статусу дійсно богоподібної істоти, людина робилася головним предметом духовних пошуків. Вона шукає опори передусім у собі, своїй душі та своєму тілі. Вище за все вона ставить своєрідність та унікальність індивідуума. Оригінальність і відмінність від інших стають найважливішими виявами особистості. Отже, смисловим стрижнем Ренесансу є сповнена пафосу ідея про самодостатність і автономність особистості, віра в її безмежні творчі можливості. Ренесанс – це разом узяті теорія і практика гуманізму.

Філософія Нового часу вважала істинно людським у людині те, що робить її представником усього людства, тому зосереджувала увагу на її всезагальній природі, соціальній сутності, універсальності тощо. Так, новоевропейська філософія XVII ст. особливого значення надавала розуму як специфічній особливості людини. Наприклад, Рене Декарт пов'язував сутність людини з її мисленням: «Мислю – отже, існую». Раціоналістичний підхід до людини об'єднувався в Декарта з натуралістичним: він розглядав людину як реальний зв'язок бездушного і мертвого тілесного механізму з розумною душею, яка має волю і мислить. Багато уваги проблемі людини приділяли і такі філософи Нового часу, як Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Дені Дідро, Клод Гельвецій, Жюльєн Ламетрі.

Для *німецької класичної філософії* визначальним є уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності, що створює світ культури і є носієм загального ідеального начала, духу, розуму. Кант наголошував на моральному характері природи людини, Фіхте – на ролі діяльності в житті людини, Гегель – на духовності, Фейєрбах – на любові до ближнього. Фейєрбах розглядав людину як природну істоту, вищий шабель природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж

природними явищами. Тому він говорив про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину.

Вихідним пунктом *марксистського розуміння людини* є тлумачення її як похідної від суспільства, як продукту та суб'єкта суспільно-практичної діяльності. Сутністю людини Маркс вважав саме сукупність усіх суспільних відносин. Марксизм обґрунтував принципову незавершеність людини, її відкритість світові, «незапрограмованість» раз і назавжди її сутності. Людина самостворює і саморозвиває себе в процесі історичного і культурного життя. Марксизму належить трудова теорія походження людини, яка аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне.

На початку ХХ ст. у філософії здійснюється своєрідний антропологічний поворот – проблема людини стає невід'ємною частиною досліджень практично всіх філософських напрямів, зокрема і тих, що раніше виводили її за свої межі. З'явилося безліч концепцій людини.

Концепції сутності людини. Залежно від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне), усі концепції умовно об'єднують у три групи.

Перша група – біологізаторські концепції. Домінуючою рисою цих концепцій є уявлення про людину як про переважно природну істоту, життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої зумовлені природними (біологічними) чинниками. До таких концепцій належать: психологізм, натуралізм, волюнтаризм, натуралістичний дуалізм.

Друга група – соціологізаторські концепції. Вони ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, яким відводиться роль лише передумови соціального життя і які не справляють ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. До таких концепцій належать: конвенціоналізм, соціологізм, панлогізм, соціологічний аналіз.

Третя група – спіритуалізм (від лат. *spiritualis* – духовний). Вона об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, переживання прекрасного, творчості, наявність свободи волі та глибинної самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального «Я» як духовного стрижня особистості. До цієї групи належать такі течії: суб'єктивний антропологізм, антропологічний матеріалізм, релігійний антропологізм, спіритуалістичний дуалізм.

Такими є три основні групи сучасних концепцій людини. Вони містять як позитивні, так і негативні моменти. До *позитивних* слід віднести:

- а) конкретно-наукове спрямування дослідження людини;
- б) об'єктивність наукових досліджень;
- в) доведення принципового значення основних чинників існування людини.

До *негативних* моментів належить передусім *однобічність* біологізаторського, соціологізаторського та спіритуалістичного підходів, які розривають цілісність вивчення людини, що веде до абсолютизації однієї зі сторін, складових частин людського ества.

Відомо, що людину не можна пізнати, якщо підходити до неї як до автономної складної істоти, котра існує незалежно від природи та суспільства. Вона є і природною, і соціальною, бо виступає водночас продуктом і природи, і суспільства, їх головною дійовою особою. Завдання полягає у тому, аби синтезувати позитивний філософський досвід дослідження людини.

Основні концепції походження людини. Як же виникла людина? Звідки вона бере свій початок? Ці питання є надзвичайно складними і суперечливими. Незважаючи на досить розгалужену систему досліджень, проблему походження людини, як і виникнення життя на Землі, не можна вважати розв'язаною. Власне кажучи, зараз не існує переконливої теорії, яка була б підкріплена незаперечними фактами і могла пояснити передісторію становлення людства. Міркування з цього приводу можна класифікувати як гіпотези. Найчастіше виокремлюють три гіпотези: релігійну, космічну, еволюційну.

Релігійна (теологічна) гіпотеза походження людини базується на біблійних переказах про створення Богом світу і людини, гріхопадіння Адама і Єви, Всесвітній потоп, про те, що заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, яка викладена в заповідях. Звернімо увагу на те, що в Біблії сказано: людина створена «з пороку земного», а це можна прочитати й так: вона має земну природу і не занесена на Землю з Космосу.

Космічна гіпотеза походження людини базується на припущенні, що життя принесено на Землю з Космосу, у тому числі в його цивілізованих виявах. Під Космосом мають на увазі Всесвіт, який знаходиться за межами нашого планетарного середовища. Різновидом космічної

гіпотези є припущення про те, що життя на Землю могло бути занесено через атмосферу космічним пилом, який завдяки сприятливим географічним та біологічним умовам Землі перетворився на сучасні форми живого. Ще є припущення про існування неземних цивілізацій, розвиток яких дозволяє долати космічний простір і час. Вони, будучи на Землі, залишили своїх представників, які згодом перетворилися на землян і досягли нинішнього цивілізованого розвитку. Проте всі ці припущення залишаються гіпотезами, бо не мають експериментально-практичного підтвердження.

Еволюційна гіпотеза походження життя та людини з'явилася у другій половині XIX ст. Спочатку Чарльз Дарвін описав біологічну передісторію людини, створивши теорію природного відбору. Згідно з цією теорією під дією природних чинників відбору внаслідок потреби адаптації до середовища *Homo sapiens* виник як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. Потім Льюїс Морган дослідив процес становлення людського суспільства і людини як суспільної істоти.

На основі цих досліджень Фрідріх Енгельс обґрунтував теорію походження людини і суспільства. Він довів, що вирішальну роль у цьому процесі відіграла праця як цілеспрямована діяльність. Початкова праця привела до того, що: а) організм предків людини почав пристосовуватися не тільки до умов середовища, а й до трудової діяльності. У процесі тривалого пристосовування організму до виконання трудових операцій у людської істоти з'явилася пряма хода, відбулася диференціація функцій передніх та задніх кінцівок, розвинулися руки, головний мозок; б) праця, яка була спільною діяльністю, зумовила появу та розвиток різних видів спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування і передавання трудового та соціального досвіду; в) завдяки трудовій діяльності утворилися виробничі відносини. Люди не можуть виробляти матеріальні блага, не об'єднавшись між собою. На основі виробничих відносин з'являються різноманітні ідеологічні відносини, форми суспільної свідомості і відповідні установи та організації. Це означало, що формувалося людське суспільство. Ця схема певною мірою задовольняє наукову допитливість, хоча, без сумніву, потребує уточнень і є відкритою для нових висновків антропологів, археологів, істориків, інших фахівців.

§ 2. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та їх взаємозв'язок

Для того аби визначити місце людини в сучасному світі, а також з'ясувати зумовленість у системі «особистість – суспільство», необхідно зупинитися на деяких загальних визначеннях, що характеризують людину з різних боків.

Людина, як про те вже йшлося в попередньому розділі, має біосоціальну природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті людина – істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінювання (критика) і самооцінювання (самокритика) людина стає «суспільною твариною», унікальним представником біосфери, що створила, на думку В. Вернадського, своє власне середовище існування – ноосферу. Таким чином, *людина – жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.*

Однак, з'ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання: чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, відрізняються один від одного, чому одні люди – відомі всій країні, а про існування інших знає тільки обмежене коло? Інакше кажучи, для відображення всіх аспектів людської особистості, виходячи з того, що вона є багатогранною, використовуються різні якісні характеристики. Це такі поняття, як індивід, індивідуальність, особистість. Розглянемо їх докладніше.

Індивід. Значенневим містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є поняття «індивід» (від. лат. *individuum* – неподільне). Під цим поняттям, як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, притаманними всьому людському роду, індивід має свої особисті якості, завдяки яким він відрізняється від інших. Тут і фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), і природні задатки, і особливості його мислення та психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), а також специфічні потреби та інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, *індивід – це окре-*

мо взятий представник людського роду із притаманними йому неповторними індивідуальними рисами.

Індивідуальність. Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям «індивідуальність». Воно, як правило, означає *сукупність властивостей, здібностей, особливостей та досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших*. Ця неповторність впливає із сукупності відносин конкретної людини із світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності та рівня оригінальності. Індивідуальні відтінки має усвідомлена діяльність людини, зокрема її судження, учинки, культурні потреби.

І хоча вони не дуже відрізняються від тих, що притаманні й іншим людям, представникам однієї й тієї самої соціальної групи, однак в індивідуальності є щось своє, притаманне тільки їй. Наприклад, одна людина сприймає звістку про певну подію в суспільстві спокійно, друга – з посмішкою, а третя – з цинізмом. Таким чином, на відміну від індивіда, який характеризується одиницністю, індивідуальність відрізняється своєю особливістю.

Особистість. Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних властивостей людини – поняття «особистість». *Особистість – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, котрі характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ*. Інакше кажучи, кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Людським індивідом народжуються, а особистістю стають. Нічого образливого для людей у цьому висловлюванні немає, і воно використовується лише для того, аби у дуже короткій формі розкрити ступінь суспільної відмінності між людиною і особистістю. На відміну від індивіда та індивідуальності, сутність яких формується переважно на основі біологічної природи людини, сутність особистості спирається головним чином на її соціальні якості. Поняття «особистість» містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до настанов суспільної моралі.

Особистість, таким чином, являє собою системну якість. Її індивід набуває у своїй практичній діяльності, зокрема в роботі і спілкуванні з іншими людьми. Індивід тільки тоді стає особистістю, коли він задіяний у суспільних відносинах, спілкуванні з людьми. Тому поняття

«особистість» слід розкривати через практичну діяльність, бо саме вона є основою формування і розвитку особистості. Чим повніше ми вивчаємо спілкування між людьми, міжособистісні відносини, тим глибше пізнаємо сутність і структуру кожного, хто вступає в ці відносини. Отже, основу особистості становить стійка система суспільно вагомих рис, що виявляються в активній участі в суспільно-економічному і культурному житті суспільства і можливості певного впливу на події, які відбуваються в суспільстві, а іноді й у світі.

Внутрішня структура особистості. Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномену, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості – це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості також часто відносять одяг і домашній побут, які є важливою характеристикою сутності особистості. Недаремно з цього приводу в прислів'ї говориться, що «людину зустрічають по одягу». До компонентів фізичної складової особистості можна віднести й все те, що зроблено її руками, а також інтелектом – побутові прикраси, колекції, рукописи, листи і т. д.

Соціальна структура особистості формується в процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є. Існує теорія соціальних ролей американського соціолога Толкотта Парсонса, відповідно до якої кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, сина, чоловіка і т. д. Усі форми самоутвердження в професійній, суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого «Я», на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей та ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, її не можна придбати шляхом освіти чи наслідування кращим зразкам духовності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, а й активного довголіття.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему, і кожен із цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення.

Людина не народжується особистістю, вона стає нею в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, в якому вона живе, і ці становлення і розвиток є для неї найважливішою проблемою.

Процес становлення особистості зумовлений як біологічними особливостями людини, так і соціальним середовищем. На думку деяких учених, розумові здібності людини на 70–80 % детерміновано *біологічними особливостями людини*, тобто генетично. Так, у роду Баха було 16 композиторів і 29 професійних музикантів, а Олександр Пушкін і Лев Толстой є родичами. Дослідниками встановлено, що прабабуся Пушкіна і прапрабабуся Толстого були рідними сестрами. Таких прикладів генетичного впливу на формування особистості можна навести безліч. При цьому важливе місце в процесі соціалізації відіграють виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природних задатків. Водночас важливою умовою для реалізації людиною своїх здібностей і якостей особистості є її потрібність суспільству. На жаль, в історії ми часто спостерігаємо ефект незадіяності, коли рівень розвитку особистості значно вищий за рівень розвитку суспільства в цілому.

Ще одним важливим чинником, що справляє істотний вплив на формування особистості, є соціальне середовище. *Соціальне середовище – це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини*. Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, а й сім'я, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості і формують своєрідність її духовного світу.

Важливим компонентом соціального середовища є тип політичної системи суспільства, в якому формується особистість. Відомо, що відкрите, демократичне суспільство, де відносини між особистістю і суспільством відбуваються на засадах соціального партнерства і взаємоповаги, більш придатне для розвитку особистості і розкриття всіх її здібностей, ніж закрите, тоталітарне (авторитарне), в якому відносини в системі «особистість – суспільство» деформовані. Наприклад, якщо в США роблять ставку на ініціативних людей і практикують модель інтересу у взаємовідносинах влади і особистості, то в СРСР цінувалися насамперед виконавські якості, слухняність та відпрацьовувалася

модель примушування на рівні влада – особистість. Тому недивно, що в змаганні цих двох протилежних соціальних систем більш життєздатною виявилася демократична модель США. Отже, особистість формується під впливом середовища на основі своїх індивідуальних біологічних задатків.

Типологія особистостей. Для розуміння проблеми особистості важливим є питання про типологію особистостей. Існує низка типологій, що беруть за основу певний критерій, серед яких: налаштованість особистості на соціальні ролі, соціальні чинники, психоенергетичні якості особистості, цивілізаційні особливості суспільства та ін.

Німецький філософ, психолог *Едуард Шпрангер* залежно від налаштованості особистості на соціально-рольові відносини виокремив декілька типів особистості, що простежуються на всьому історичному шляху розвитку людства: теоретичний, економічний (прагматичний), естетичний, соціальний, політичний, релігійний.

Політичний тип особистості вбирає в себе прагнення до панування, розподілу соціальних ролей, здійснюваного через пряме нав'язування свого нормативного поля чи думки іншим особистостям.

Естетичний тип тяжіє до нерольової діяльності. Спілкування для нього – спосіб самовираження. Однак індивідуалізм естетичної особистості може часом призвести до закріплення власного світовідчуття в знаково-рольовій формі.

Соціальний тип особистості ґрунтується на настанові, відповідно до якої спілкування є формою самовіддачі, розчинення себе в іншому. Любов – основна форма життя соціальної людини. Цей тип не визнає нормативних рамок власної активності, однак залежно від об'єкта любові (окрема людина, сім'я, група, людство) може бути схильний до патріархально-рольової або анархічної поведінки, оскільки входження в об'єкт любові для соціальної особистості означає безумовне прийняття всіх форм її життєдіяльності.

Основою для виокремлення економічного типу особистості є її прагматична орієнтація, оскільки рольова поведінка для економічної особистості є необхідною умовою досягнення користі.

Для релігійного типу особистості головне – спілкування з Абсолютом, Богом, у якому зливаються два типи особистісної активності, два типи спілкування, роль перетворюється на покликання.

Теоретичний тип особистості втілює всепоглинаючу пристрасть до пізнання, йому не притаманна умовно-рольова діяльність. Теоретичний

тип особистості далекий від входження, трансцендування, що характерно для екзистенціальної форми особистісної активності. Теоретична особистість може лише перетворити обидва способи на об'єкт дослідження.

На думку російського дослідника *Леоніда Жарова*, можна виокремити декілька великих *соціальних типів особистості*: діячі, мислителі, люди почуттів і емоцій, гуманісти і сподвижники.

До першого соціального типу особистості – діячів він відносить: мисливців і рибалок, воїнів і ремісників, робітників і інженерів, педагогів і медиків, менеджерів і т. д. Для таких особистостей головне – активна дія, зміна світу і себе самого разом із ним.

До другого соціального типу особистості належать мислителі.

Мислителі – це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, аби змагатися і торгувати, а для того, аби дивитися і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілював традиції роду і його історичну пам'ять, завжди мав у народі авторитет.

До третього соціального типу особистостей належать люди почуттів і емоцій. Це насамперед діячі літератури і мистецтва, геніальні прозріння яких найчастіше випереджають найсміливіші прогнози і пророкування мудреців.

Четвертий соціальний тип, за цією класифікацією, – гуманісти і сподвижники, для яких характерне загострене почуття жалю, вони здатні полегшувати душевні і тілесні страждання інших людей. Їхня сила – у вірі у своє призначення, любові до людей і всього живого, активному творенні добра.

Особистостей типологізують і за таким критерієм, як *психоенергетична складова*. Відповідно до цієї типології, запропонованої *Петром Ганнушкіним*, виокремлюються такі особистісні психотипи.

1. Високоенергетичні (агресивні):

епілептоїдний (домінує прагнення до порядку);
паранояльний (гранично виражена цілеспрямованість);
гіпертимний (переважають підвищений настрій, товариськість);
істероїдний (має виражену демонстративність поведінки).

2. Низькоенергетичні:

шизоїдний (зануреність у свій внутрішній світ, нетовариськість);
психостеноїдний (явно виражена невпевненість у собі);
гіпотимний (переважає знижений настрій);
сензитивний (характерна підвищена чутливість).

3. Непостійні типи:

циклоїдний (характеризується періодичною зміною настрою);
конформний (домінує залежність від соціального оточення, прагнення пристосуватися до нього).

Таким чином, наведена класифікація бере за основу певні психічні конструкції, енергетичний потенціал людини, які активно впливають на поведінку особистості, її настрої та особливості духовного світу.

Розглядаючи типи особистості, не можна не враховувати *ментальні особливості «західної» і «східної» людини*, що, у свою чергу, можуть стати основою для типології особистості. В європейській моделі особистість у різних ситуаціях зберігає свій «стрижень», бо це певна цілісність. Для східної моделі особистості ключовими поняттями є обов'язок і повага до традицій. Європеець наділений схильністю стати помітним і завоювати навколишній світ, а східна людина прагне злитися з природою, усвідомлює себе її невід'ємною частиною.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в реальному житті поняття «індивід», «індивідуальність» та «особистість» є взаємозалежними, внутрішньо єдиними. Тому, коли ми говоримо про особистість, маємо на увазі особу-індивідуальність, тобто таку структуру поведінки одиничного учасника, для якої водночас характерні самостійність і самобутність, відповідальність і обдарованість, свідомість і різнобічність.

На сучасному етапі Україна здійснює перехід до демократичного суспільства і відповідно до Конституції нашої держави людина є найвищою цінністю і метою розвитку. Тож виникає необхідність зрозуміти і проаналізувати типи взаємозв'язку в системі «людина – суспільство».

§ 3. Історичні типи взаємовідносин людини і суспільства

Багатство і складність соціального змісту особистості зумовлені її різноманітними зв'язками із суспільним цілим, ступенем перетворення в її свідомості і діяльності різних сфер життя суспільства. Ось чому рівень розвитку особистості є показником рівня розвитку суспільства і навпаки. Але особистість не розчиняється в суспільстві. Вона зберігає значення неповторної і самостійної індивідуальності, що формує суспільне ціле.

У кожную історичну епоху формується сукупність умов – матеріальних, соціальних, духовних, які визначають соціальний тип людини

і характер її взаємовідносин із суспільством, що в соціальній філософії називається історичним типом соціальності. Основи вчення про історичні типи соціальності було закладено ще К. Марксом, який на основі формаційного підходу до історії виділив три основних типи соціальності: відносини особистої залежності, відносини речової залежності при особистій незалежності та відносини вільних індивідуальностей. Пізніше ідеї Маркса розвинули і доповнили соціологи *Чейз Рейч*, *Еріх Фромм*, *Девід Рісмен*.

Так, на думку американського соціолога Рісмена, можна виокремити такі соціальні характери особистості на різних історичних етапах розвитку суспільства:

- 1) особистість «традиційно орієнтована» (архаїчне суспільство);
- 2) особистість, «орієнтована зсередини» (активний суб'єкт конкурентної боротьби епохи вільного підприємництва);
- 3) особистість, «орієнтована ззовні» (суб'єкт підлеглий бюрократичній організації, пов'язаний з ускладненням промислового виробництва та урбанізацією суспільства);
- 4) автономна особистість (суб'єкт відкидає конформізм в ім'я незалежності своїх суджень, свого покликання й усвідомлення своєї відповідальності перед суспільством).

За основу своєї типології відносин між особистістю і суспільством Фромм узяв різні історичні типи самовідчуження людини. Відповідно до цього підходу він вирізняв чотири типи соціального характеру: накопичувальний, експлуататорський, «рецептивний» (пасивний), ринковий.

Розглянемо докладніше *типи відносин* між особистістю і суспільством, ґрунтуючись на формаційному підході до історії.

Першим історичним типом відносин між особистістю і суспільством є відносини особистої залежності. Такий тип характерний для всіх доіндустріальних видів суспільств, як докласових, так і класових. Для індивідів цього типу характерна повна залежність від жорстко регламентованої системи суспільних зв'язків, що може приймати вид роду, громади, стану, касты і т. д. Розходження ж між докласовими і класовими суспільствами виявляється у тому, що в докласових суспільствах ще відсутня експлуатація людини людиною, а особиста залежність виявляється як безпосередня залежність людини від первісного роду, який був у ті часи єдиним суб'єктом права. Через скупченість суспільних функцій інтереси особисті ще не були відокремлені від

інтересів колективу. Людина, становлячи одне ціле з родом, не вирізняє себе з нього. Усі її права і обов'язки є не особистими, а родовими.

Отже, особистості в архаїчному суспільстві не існувало.

У процесі розвитку праці і збагачення на її основі суспільних відносин відбувається диференціація соціальних функцій людей. Здобуваючи особисті права і обов'язки, усвідомлюючи певний ступінь особистої відповідальності, людина все більше починає відокремлюватися від роду і розвиває в собі якості суб'єкта. Так поступово людина стає особистістю.

Другий історичний тип відносин між особистістю і суспільством пов'язаний із розвитком капіталістичного товарного виробництва і ліквідацією системи позаекономічного примушування до праці (цей період у сучасному суспільствознавстві називають індустріальним суспільством). Наслідком цього стала руйнація відсталих соціальних структур, станових та інших перешкод між людьми. Це, у свою чергу, приводить до своєрідної атомізації суспільства, тобто до його поділу на безліч незалежних індивідів, уже не пов'язаних відносинами особистої залежності. Формальна рівність між людьми, у яких різний майновий статок, приводить до того, що одні з них змушені продавати, а другі зацікавлені придбавати робочу силу. У зв'язку з цим відносини між людьми у своїй основі стають відносинами товаровиробників, приватних власників, тобто речовими відносинами. Виникає зовсім новий тип соціальних відносин, у яких головною формою соціальних зв'язків виступають мінова вартість і капітал. Це відносини речової залежності людей при їхній особистій незалежності.

Розвиток особистості та її відносини із суспільством у цей період являють собою суперечливий процес. З одного боку, індустріалізація суспільства сприяє подоланню містечкової замкненості, людина звільняється від станових зв'язків і перед нею відкриваються небачені раніше можливості спілкування і саморозвитку. З другого боку, усі ці можливості визначає приватна власність, що робить людей нерівними, зумовлює різні форми відчуження особистостей від суспільства і один від одного.

Перехід розвинених країн у стадію постіндустріального суспільства створив умови для формування третього типу відносин між особистістю і суспільством – відносин вільної особистості.

Характерними рисами постіндустріального суспільства є те, що в ньому визначальними стають знання та інформація, класовий розподіл поступається місцем професійній диференціації, сфера послуг

поступово починає переважати сферу виробництва. Розвиваючи могутні продуктивні сили і всесвітні суспільні зв'язки, ця епоха формує матеріальні і духовні передумови для використання всіх надбань культури, набутих людством упродовж усієї історії, в інтересах розвитку особистості. Таке відкрите, вільне суспільство вперше в історії створює умови для появи справді вільної особистості, яка має право і, головне, економічні і правові можливості вільно обирати відповідно до своїх здібностей і покликання професію, місце та спосіб життя.

Отже, особистість може бути вільною тільки у вільному суспільстві. Тільки високоорганізоване суспільство створює умови для формування активної, усебічно розвиненої, самостійної особистості і саме ці якості робить мірою оцінювання людських чеснот. Прикладом такого суспільства є правове суспільство, де кожна людина являє собою самоціль і вищу цінність. Саме в такому суспільстві переборюється відчуження людини від власності і влади, повною мірою реалізуються принципи демократизації і гуманізму у взаємовідносинах між його суб'єктами, забезпечується чіткий баланс між волею і відповідальністю особистості.

§ 4. Сутність людини та сенс її життя

Тепер перейдемо до аналізу поняття «сутність людини». Але для того, аби його розглянути, слід згадати, що таке категорія «сутність» узагалі.

Категорія «сутність» співвідноситься з категорією «явище». Обидві категорії виражають моменти, рівні руху пізнання двох різних, але взаємопов'язаних сторін дійсності. Категорія «явище» відображає зовнішні властивості, процеси, зв'язки предмета, які даються пізнанню безпосередньо у формі живого споглядання. Категорія «сутність» виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлено глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками і тенденціями розвитку та пізнається на рівні теоретичного мислення. Сутність завжди виступає як внутрішній зміст явищ, прихований від безпосереднього сприйняття.

Сутність не є однозначною. Залежно від глибини пізнання вона може бути першого рівня, другого рівня і т. д. Це положення придатне і для аналізу сутності людини. Процес її пізнання розпочинається

з явища, тобто з почуттєвого сприйняття конкретних індивідів, реальної життєдіяльності людей. Далі пізнається те загальне, спільне, що зумовлює їх існування і розвиток, тобто сутність.

У людині умовно виокремлюють *сутність п'яти рівнів*. Розглянемо їх. Але перш ніж перейти до характеристики цих рівнів, слід з'ясувати, по-перше, що спільного між людиною як живою істотою і світом тварин; по-друге, визначити те головне, що відрізняє людину від тварини.

Спільного між людиною і світом усього живого багато. Але головним є те, що як для людини, так і для всього живого вихідним імпульсом їх життєдіяльності виступає потреба. *Потреба – це становище живого як відкритої складної системи, зумовлене порушенням внутрішньої рівноваги організму, яке спрямовує і збуджує до дій, що відновляють цю рівновагу*. Безумовно, що потреби тварин і людей неоднакові. Потреби тварин, які є суто біологічними, виникають на основі інстинктів і умовних рефлексів і задовольняються предметами, що їх дає природа в готовому вигляді. Потреби генетично зумовлюють активність тварин. Виникнення і задоволення людиною потреб має більш складний характер. Завдяки свідомості людина «висвічує» об'єкт потреби, відбувається перехід від емоційного моменту до раціонального – пошуку шляхів реалізації потягу, розв'язання суперечності між наявними і необхідними умовами життєдіяльності. Ця суперечність розв'язується через цілеспрямовану діяльність.

Слід підкреслити, що людська діяльність не тотожна активності біологічних систем. Активність є відображенням біологічної еволюції і функцією певних нервово-психічних систем організму, тобто біологічна активність однозначно детермінована генами, інстинктами, рефлексами (міграція птахів, полювання хижаків). Діяльності людини притаманні творчий характер, пошук більш могутніх та ефективних шляхів досягнення мети, задоволення своїх потреб.

Людська діяльність – це:

1) принципово новий, притаманний тільки людині спосіб взаємодії з природним середовищем, який полягає у створенні людиною умов свого існування у зв'язку з тим, що вона не знаходить їх готовими у природі;

2) особливий спосіб існування та розвитку самої людини, її життєвих сил та здібностей;

3) особлива властивість і здатність людини, специфічний вид і форма її життєвої активності, що істотно відрізняється від усіх процесів

тим, що доцільно змінює і перетворює світ на основі освоєння та розвитку наявних форм культури.

Отже, людську діяльність можна визначити так: *діяльність – це суттєва визначеність способу буття людини у світі, її здатність вносити в дійсність зміни, опосередковані ідеальним*. Людська діяльність, як і активність тварини, здійснюється заради потреби. Потреба і діяльність – це те, що зближує людину зі світом живого. Саме в цьому полягає сутність людини як сутність першого порядку.

Сутність людини першого рівня не розкриває специфіки її життєдіяльності, її якісної відмінності від життєдіяльності тварин. Нам же необхідно встановити межу, за якою людина стає власне людиною. Початком переходу від тварини до людини деякі вчені вважають виготовлення найпростіших знарядь праці. Але безпосередньо важко погодитися з цією точкою зору, оскільки у тварин можна спостерігати елементи примітивної праці. Де ж тоді цей початок? Справжнім людським початком слід вважати перетворення праці на головну умову буття людини, коли праця стає особливою потребою, без задоволення якої неможливе саме життя. Таке розуміння праці характерне для багатьох філософських систем, зокрема для матеріалістичної традиції. Так, Ф. Енгельс у творі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» в межах теорії антропосоціогенезу зробив висновок про те, що певною мірою «праця створила людину». Пряме ходіння змінило анатомію передлюдини, звільнило від ходіння її передні кінцівки, унаслідок чого вона могла за їх допомогою поступово, крок за кроком, виготовляти знаряддя праці, тобто праця для людини стала джерелом і засобом виокремлення з природи. Людина почала задовольняти свої потреби не шляхом пристосування до природи як тварина, а через матеріально-виробничу діяльність. Під впливом нового способу життєдіяльності відбувається зміна, оприлюднення потреб. Навіть біологічні потреби людини (в їжі, воді та ін.) за способом задоволення докорінно відрізняються від відповідних потреб тварин.

Таким чином, можна констатувати, що людина – істота діяльна, бо вона виготовляє засоби для існування, а це характеризує її як істоту більш глибокого рівня порівняно з іншими. Отож, сутність людини другого рівня полягає в тому, що життєва потреба опосередковується потребою в знаряддях праці, а потребу в знаряддях праці можна задовольнити тільки через діяльність як працю. Але праця, що виникла як наслідок та засіб, перетворюється на причину для відтворення нової

потреби. А ця нова потреба об'єднує в собі й удосконалює життєву потребу та потребу в новому знарядді праці. У сутності людини другого порядку увага акцентується на тому, що людина – діяльна істота, адже вона виготовляє засоби для існування.

Ми встановили, що людина – не тільки жива, а й діяльна істота. Однак сутність людини полягає і в тому, що її праця потребує праці інших людей. Люди можуть здійснювати виробництво тільки спільно, вступаючи в якісно нові, порівняно з тваринним світом, взаємозв'язки і зв'язки з природою. Визначальними в системі суспільних відносин є виробничі відносини. Але крім них до цієї системи входять ще, наприклад, шлюбно-сімейні, побутові, міжособові, між особою і суспільством та багато інших відносин. Через суспільні відносини налагоджуються та осмислюються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду, передавання його від покоління до покоління. Вступаючи у суспільні відносини, люди як фізично, так і духовно творять одне одного, тобто формують і відтворюють якісну своєрідність свого життя як суспільного. Завдяки суспільним відносинам відбуваються взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється і формується спільність поглядів, думок, настроїв, досягається взаєморозуміння, здійснюються передавання і засвоєння звичок, з'являються згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина просто не може існувати. Тому для неї важливо не тільки задовольнити життєві потреби, а й мати систему суспільних відносин. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою життєдіяльності людей і перетворюється на відносно самостійну сферу життєдіяльності.

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок про те, що виникнення і розвиток суспільних відносин значною мірою впливають на формування людини. А це дає нам право стверджувати, що становлення людини нібито поглиблюється від сутності другого рівня до сутності третього. Умовно цей процес можна сформулювати так: життєва потреба, опосередкована потребою в знаряддях праці і діяльністю як праця, зумовлює потребу в суспільних відносинах і діяльність з їх відтворення, а це веде до народження нової потреби, яка включає життєві потреби, потреби в знаряддях праці і суспільних відносинах. З цього випливає: людина – суспільна істота, яка спілкується з подібними собі істотами.

Отже, ми встановили, що людина – діяльна, суспільна істота. Але і цього замало для розкриття її сутності. Необхідно звернути увагу ще

на таку обставину. Поява матеріального виробництва і системи суспільних відносин обумовила потребу в новому типі поведінки. Поведінка – це зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання свого існування.

Тваринний тип поведінки характеризується тим, що потреби задовольняються тут шляхом пристосування до природи і збирання продуктів природи, які базуються на системі умовних і безумовних рефлексів, інстинктів. Тварини взаємодіють із природним середовищем прямо, не опосередковано. Для людини такий тип поведінки став недостатнім ось чому. Відносини людини з природою і задоволення її життєдіяльності опосередковано соціальними умовами, тобто процесом виробництва і системою суспільних відносин. За їх допомогою людина не пристосовується до середовища, а перетворює його. Ускладнення взаємозв'язків між суспільством і природою викликало необхідність усвідомлення людиною опосередкування своєї життєдіяльності соціальними умовами життя. З'являється мова як засіб спілкування з іншими людьми.

Залежність життєдіяльності людини від соціальних умов викликала до життя такий феномен, як інтерес (від лат. *phainomenon* – те, що має значення). *Інтерес* – це спосіб ставлення людини до необхідних умов її існування і розвитку, що виражається в прагненні створювати і використовувати ці умови. Якщо потреби орієнтують людину на об'єкт її задоволення, то інтерес орієнтує її на ті умови, що забезпечують можливість пошуку об'єкта і визначають спосіб задоволення потреби.

Усвідомлення людьми свого ставлення до природи і соціальних умов життя крізь призму інтересів виражається в цілях. *Ціль* – ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет; це такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат діяльності людини. Цілі формуються на базі сукупного досвіду людства і підіймаються до вищих форм свого вияву у вигляді соціальних, етичних, естетичних та інших ідеалів. Здатність до цілеспрямування – специфічно людська здатність, яка становить кардинальну характеристику свідомості. Цілепокладання і реалізація цілей набувають відносно самостійної сфери життєдіяльності, сфери, яка, з одного боку, постає як результат попередньої життєдіяльності, а з другого – як його передумова. На цій основі можна зробити висновок про те, що сутність людини четвертого рівня полягає у тому, що її життєдіяльність є процесом свідомої, доцільної діяльнос-

ті, спрямованої на усвідомлення індивідом свого ставлення до світу і до себе, пізнання та перетворення світу, забезпечення свого існування; процесом, в якому відтворення і виробництво нових цілей стають особливою соціальною потребою. Цей порядок сутності людини виявляється в діалектиці потреб, цілях та діяльності щодо її реалізації. А покладена нова потреба включає всі попередні. У сутності людини четвертого рівня увага акцентується на тому, що людина – мисляча істота, бо свідомо ставиться до свого буття, пізнає світ.

Але людська думка не тільки відображає безпосередньо існуюче, а може й відриватися від нього. У свідомості людини виникають і вірні, і ймовірні уявлення. Думка як рухається за готовими шаблонами, так і прокладає нові шляхи, руйнуючи старі норми. Їй притаманна здатність до новаторства, творчості. Творча активність свідомості тісно пов'язана з такою категорією, як «свобода» – здатність приймати рішення в межах можливого. Творчості не може бути там, де вияви свободи затиснуті. Свідома вільна діяльність – це спосіб самореалізації людини. Свобода розширює можливості творчого впливу на навколишній світ і на самого себе. Це положення приводить нас до розуміння сутності людини п'ятого рівня. На цьому рівні в людини з'являється нова потреба – потреба у свободі та творчій діяльності.

Отже, сутність людини п'ятого рівня полягає в тому, що її життєдіяльність стає процесом вільного творчого впливу на навколишній світ і на саму людину для забезпечення свого існування, функціонування та розвитку; процесом, в якому потреба свободи – необхідна умова життєдіяльності. Цей процес реалізується в діалектиці свободи і творчої діяльності. Попередня діалектика потреб та діяльності зумовлює потреби у свободі і діяльності як творчості. А це веде до народження нової потреби, яка об'єднує всі попередні.

Таким чином, ми розглянули в людині сутність п'яти рівнів. Вони являють собою різні сторони єдиного пов'язаного між собою процесу. У своїй єдності вони характеризують людину як внутрішню структуровану цілісну систему, що становить основу її буття і визначає якісні відмінності від усього живого. Отже, *людина – це жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ, саму себе.*

Сенс життя людини. Важливим аспектом філософського осмислення людини є врахування її природного руху за замкненим колом:

народження – життя – смерть. З давніх-давен людина намагалась якось осягнути цей вічний кругообіг життя. У чому сенс природного процесу народження, розвитку, зрілості, старіння та смерті як людини, так і будь-якого іншого організму? Це питання виникає як намагання виправдати власну присутність на землі, свою долю і призначення. Знайшовши таке виправдання, людина може змиритися з думкою про скінченність індивідуального буття. Таємниця людського існування полягає не в тому, аби тільки жити (існувати), а й у тому, як і для чого (чи для кого) жити.

Отож: у чому полягає сенс життя?

Сенс життя – це поняття, яке відбиває постійне прагнення людини співвідносити свої вчинки із системою суспільних цінностей, вищим благом, аби у такий спосіб діставати можливість виправдовувати себе у своїх власних очах, очах інших людей чи перед якимось авторитетом, Богом. Іншими словами, це пояснення собі та іншим, для чого ти живеш.

Сенс життя кожної людини є унікальним і неповторним, як і її життя. Людина завжди є вільною в обранні сенсу та його реалізації. Але свободу не можна ототожнювати зі свавіллям. Її слід сприймати з погляду відповідальності. Людина відповідає за вірно знайдений і реалізований сенс свого життя, життєвих ситуацій, в які вона потрапляє. Людина повинна йти за своїм покликанням, в якому життя набуває сенсу. Відчуті і знайти своє покликання їй допомагають самопізнання, відповідальність за реалізацію свого призначення, що на землі дає змогу узгодити універсальні життєві цінності з конкретними життєвими ситуаціями.

З точки зору змісту вищого блага вирізняють такі типи обґрунтування життя: *гедонізм, аскетизм, евдемонізм, корпоративізм, прагматизм, перфекціоналізм, гуманізм.*

Представники гедонізму метою життя людини та її вищим благом вважають насолоду. Представники аскетизму сенс життя вбачають у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, відмові її від життєвих благ і насолод із метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу. В основі евдемонізму лежить прагнення людини до щастя, що є головною метою життя. Корпоративізм сповідує груповий егоїзм, що вбачає сенс життя в належності до обмеженої спільноти, для якої головне – приватні інтереси. Прагматизм виражає прагнення людини до вигоди, блага. Перфекціоналізм пов'язує сенс життя з особистим самовдосконаленням, навіть тоді, коли воно

здійснюється за рахунок інтересів інших людей. Представники гуманізму спрямовують свої зусилля на утвердження гідності і розуму людини, її прав на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

З точки зору здійснення задуму життя виокремлюють: *оптимізм, скептицизм, песимізм*. І не існує ситуацій, що були б дійсно позбавлені сенсу – навіть самогубець вірить у сенс якщо не життя, то смерті. Життя і смерть, любов і егоцентризм, етика і аморальність, осмисленість і абсурд, нігілізм і самопожертва – ці протилежні, але взаємопов'язані «абсолюти» людського буття явно чи опосередковано детермінують вибір людиною самої себе.

Схематично і досить умовно можна окреслити такі *варіанти розв'язання проблеми сенсу життя в історії людської культури*.

1. *Сенс життя споконвічно існує в глибинах самого життя*. Для цього варіанта характерним є релігійне тлумачення життя. Єдине, що робить осмисленим життя і має для людини абсолютний сенс, є не що інше, як активна співучасть у Боголюдському житті. Не перероблення світу на засадах добра, а вирощування в собі субстанціального добра, зусилля жити з Христом і у Христі. Бог створив людину за своїм образом і подобою. І ми своїм життям повинні виявити його, бо емпіричне життя світу, як писав Семен Франк, безглузде, як безладно вирвані з книги сторінки.

2. *Сенс життя перебуває за межами життя*. Його можна назвати «життям заради інших людей». Для людини життя стає осмисленим, коли вона слугує інтересам сім'ї, нації, суспільства, коли вона живе заради щастя прийдешніх поколінь. Їй небайдуже, що вона залишить після себе. Недаремно прожити життя – це і продовжитися у своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної та духовної діяльності. Але на цьому шляху існує небезпечність опинитися в ситуації, коли все твоє неповторне життя перетворюється на засіб для створення якоїсь ідеї чи ідеалу (це може бути ідея комунізму, «світлого майбутнього» тощо). Якщо така позиція не пов'язана з духовною еволюцією людської особистості, людина стає на шлях фанатизму (історія знає безліч варіантів і класового, і національного, і релігійного фанатизму).

3. *Сенс життя створюється самим суб'єктом*. Цей варіант можна розуміти як «життя заради життя». Його фундатором був давньогрецький філософ Епікур. Жити потрібно так, вважав він, аби насолоджуватися життям, одержувати задоволення від життєвих благ

і не думати про смерть. Цінність епікурейської позиції полягає у тому, що вона застерігає від ситуації, за якої пошук сенсу життя відсуває на другий план саме життя. Життя саме по собі є цінністю, рідкісним дарунком, і людині до нього слід ставитися з вдячністю і любов'ю. Адже їй надано можливість пережити неповторність власного існування в усіх його виявах – від радощів, злетів і перемог до падіння, відчаю і страждань. Разом із тим епікурейське ставлення до життя, якщо воно позбавлене відповідальності за цей дарунок, утверджує в людині егоїстичну позицію «життя заради себе» і веде до втрати відчуття його повноцінності.

Об'єктивна логіка розвитку майбутньої цивілізації передбачає подальший соціальний, духовний прогрес людини, утвердження більш гідного людини гуманного сенсу буття. Німецько-французький мислитель Альберт Швейцер неодноразово наголошував: «Завдання сучасників – досягнути справжньої доброти, жити у згоді із самим собою. Тільки перемога гуманного світогляду над антигуманним дасть нам можливість із надією дивитися в майбутнє».

§ 5. Проблема свободи і відповідальності людини

Аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством переконливо свідчить про те, що в умовах прискореного розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають, у зв'язку з чим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особи та її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому.

Яке ж значенняє навантаження мають категорії «свобода» та «відповідальність» і яке співвідношення існує між ними?

Свобода – це одна з основних, найскладніших філософських категорій, яка визначає сутність людини, що складається з її здатності мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок якогось примушування. З часів Античності й аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія – це вчення про свободу.

Слід зазначити, що в історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів та засобів її досягнення. Так,

для більшості представників античної філософії – Сократа, Діогена, Епікура та Сенеки свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – Ансельма Кентерберійського, Альберта Великого та Фоми Аквінського – свобода розуму і свобода вчинків можливі тільки в межах церковних догматів, за їх межами свобода являє собою ересь, тяжкий гріх. У Новий час панівною стає точка зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної рівності і справедливості (Гоббс, Гольбах, Лаплас). Велику увагу проблемі свободи приділяли і представники німецької класичної філософії. Кант, наприклад, під свободою розумів інтелегібельну (тобто недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для Фіхте свобода – єдина абсолютна реальність; а Гегель під свободою розумів багатопланову реальність, що в усіх своїх виявах становить форму об'єктивації абсолютного духу.

Значний внесок у розвиток даної категорії зробили Спіноза, Руссо, Вольтер, Сковорода, Маркс, Енгельс, Шопенгауер, Ніцше, Сартр, Ясперс, Бердяєв, Соловйов, Куліш та багато інших філософів і мислителів. Як бачимо, підходів до поняття «свобода» дійсно багато, і це ще раз доводить, що свобода – надзвичайно складний, багатоаспектний феномен. Який же з цих підходів міг би стати стрижневим при аналізі категорії «свобода»?

На думку багатьох дослідників, однією з найбільш розроблених концепцій свободи є концепція марксизму. Для того аби краще усвідомити особливості марксистського розуміння свободи в її діалектичній взаємодії з необхідністю, слід розглянути тлумачення свободи з позиції волюнтаризму та фаталізму.

Волюнтаризм (від лат. *voluntas* – воля) – це ідеалістичний напрям у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. Передумовою сучасного волюнтаризму є ідеї Августина та Іоанна Дунса Скотта про переважання волі над інтелектом, а також вчення Канта та Фіхте про примат практичного розуму. Як самостійний напрям волюнтаризм був розроблений Шопенгауером, для якого воля – це лише сліпа, нерозумна першооснова, що диктує свої закони людині.

У соціально-політичній практиці волюнтаризм виражається в діяльності, що не ґрунтується на об'єктивних законах історичного розвитку, а керується суб'єктивними бажаннями суб'єктів, які її здійснюють. Діяти в дусі волюнтаризму – значить не рахуватися з історичною необхідністю, законами природи і суспільства і видавати своє свавілля,

свободу за вищу мудрість. Отже, волюнтаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства і житті окремої людини. Прикладом волюнтаризму може бути політична практика з життя як нашої, так і інших країн, наприклад проведена керівництвом маоїстського Китаю політика «великого стрибка» (1958–1960) та «культурної революції» (1966–1976), що принесли багато страждань китайському народу.

На думку ж прихильників *фаталізму* (від лат. *fatalis* – фатальний), *історія людства і життя кожної людини накреслена долею (міфологія і повсякденний фаталізм), Божою волею (теологія) або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків усередині замкненої каузальної системи (раціоналізм Гоббса, Спінози)*. Таким чином, фаталізм абсолютизує необхідність у соціальних процесах і відкидає свободу вибору. Ця позиція відбиває уявлення про безальтернативність соціальних процесів, а отже, неможливість будь-що змінити зусиллями людей. Фаталізм неминуче призводить до смирення людини перед своєю долею і тим самим прирікає її на пасивність і покірність, відмову від діяльності щодо вдосконалення суспільства. З історії відомо, що найбільшого поширення фаталізм у вигляді різних окультних доктрин (астрології, спіритуалізму тощо) набуває в кризові чи перехідні періоди розвитку суспільства.

Марксистське розуміння свободи в його діалектичній взаємодії з необхідністю відкидає як волюнтаризм із його ідеєю довільності людських учинків, так і фаталізм, що розглядає їх як наперед визначені. Відомо, що у повсякденному житті люди зіштовхуються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реально існуючих умов, соціальних відносин, а також наявних засобів для досягнення поставленої мети.

Люди не в змозі змінити умови свого життя, однак вони мають певну свободу волі в обранні цілей і шляхів їх досягнення, оскільки у кожен момент звичайно існує не одна, а декілька реальних можливостей для їхніх дій. Крім того, вони певною мірою вільні в обранні засобів для досягнення обраної мети. Свобода, отже, не абсолютна, а відносна і перетворюється на життя шляхом обрання того чи іншого плану дій. Чим чіткіше усвідомлюють люди свої реальні можливості, тим більше засобів для досягнення поставленої мети вони мають, тим більшою є свобода. У цьому і полягає об'єктивна підстава свободи як феномену людського життя.

Таким чином, обрання варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього обрання. Тому справжнє обрання відрізняється від свавілля тим, що воно є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. У процесі обрання розкриваються справжній зміст, духовне і моральне багатство особистості. Саме вільне обрання є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо.

Отже, що ж являє собою відповідальність із позиції соціальної філософії? *Відповідальність – це соціально-філософське поняття, що відбиває об'єктивно-історичний характер відносин між особистістю і суспільством, особистістю і соціальною групою, які сформувалися в ході задоволення взаємних вимог.* Як правило, залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій – індивідуальну, групову, колективну тощо. Відповідальність формується внаслідок тих вимог, що їх ставлять до особистості суспільство, соціальна група, колектив. Засвоєні особистістю, вони стають основою мотивації її поведінки. Формування особистості припускає виховання в неї почуття відповідальності, яке стає її головною рисою. Особливого значення набуває відповідальність за певну діяльність у перехідних суспільствах, що перебувають у стані максимальної нестійкості, коли бодай найменші флуктуації (ними в даному разі можуть бути дії однієї особистості) можуть призвести до небажаних соціальних біфуркацій.

Важливим питанням для розуміння співвідношення свободи і відповідальності є визначення межі свободи діяльності людини.

Свобода є фундаментальною цінністю для людини, але вона повинна мати свої кордони, межі, аби не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Отож, межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп та суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства.

У суспільстві свобода особистості обмежується інтересами суспільства. Однак бажання та інтереси людини не завжди збігаються з інтересами суспільства. У цьому разі особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства. При збігу інтересів особистості і суспільства у стані свободи поняття «свобода» слід доповнити ідеєю врегулювання діяльності людей.

Зростання ступеня свободи особистості може правити за критерій суспільного прогресу. На різних етапах історії людства можливість вільного обрання особистості була неоднаковою. У міру розвитку суспільства, з кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особистості. Це положення в сучасному суспільствознавстві як на Заході, так і на Сході стало загально визначним. Тому сьогодні основним критерієм суспільного прогресу є рівень гуманізації суспільства, становища в ньому особистості – рівень її економічної, політичної, соціальної та духовної свободи. Кожна суспільна формація чи цивілізація є прогресивною настільки, наскільки вона розширює коло прав і свобод особистості, створює умови для її самореалізації. Однак не слід забувати, що свобода тільки тоді може бути критерієм суспільного прогресу, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли цими межами на будь-якому етапі розвитку суспільства є відповідальність особистості перед суспільством і вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче починається анархія, що з поняттям «свобода» аж ніяк не сумісна.

Висновки до розділу 11

1. Філософське пізнання має гуманістичну спрямованість, тобто головним предметом філософських роздумів є людина та її існування у світі. Усі філософські проблеми, хоч би якими абстрактними вони не здавалися, так чи інакше пов'язані з проблемою людини. Не випадково Кант формулює питання «що таке людина?» як основне питання філософії.

2. Людина – це біосоціальна єдність, в якій через соціальне, біологічне та духовне реалізується людське, що виявляється у психологічному, моральному, релігійному, політичному. Усі ці форми виявлення людського ества співіснують в органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

3. Людина – це така істота, яка своєю діяльністю створює власну історію, у процесі чого формується, змінюється та розвивається її сутність, тобто сутність людини не є історично незмінною. Вона розвивається разом із розвитком людини, людства, акумулюючи в собі зміст людського, зміст культури, соціальних цінностей.

4. Людина – єдина істота, яка усвідомлює свою смертність. З цим пов'язане питання про зміст і мету життя, роздуми над яким є для багатьох вихідним пунктом у виробленні «лінії життя».

5. Свобода і відповідальність – нероздільні поняття. Свобода неможлива без відповідальності та обов'язку людини перед світом, в якому вона існує. Відповідальність – це неминуча ціна свободи, плата за неї.

6. Особистість і суспільство – дві взаємозалежні, взаємодоповнюючі сторони способу засвоєння дійсності людиною. Немає особистості без суспільства і немає суспільства без особистості.

7. У кожен історичну епоху існує свій тип відносин між особистістю і суспільством. Міра свободи, яку люди вкладають в кожен конкретну епоху, залежить від рівня розвитку економіки, соціальних відносин і політичного ладу тієї чи іншої держави.

Контрольні запитання

1. Що таке комплексне людинознавство і яка роль філософії в його становленні?
2. Які ви знаєте основні риси панівного розуміння людини в епохи Античності, Середньовіччя та Нового часу?
3. Які сучасні концепції людини вам відомі?
4. Як ви ставитеся до положення Біблії: «І створив Господь Бог людину з праху земного та вдихнув в обличчя її дихання життя, і стала людина душею живою»? Наскільки воно збігається з концепцією антропосоціогенезу?
5. Що таке антропосоціогенез?
6. У чому полягають сутність і призначення людини?
7. Як співвідносяться в людині природне, суспільне та духовне начала?
8. Поясніть відомі положення про те, що людина водночас є об'єктом і суб'єктом історичного процесу.
9. Чому людину слід розглядати як цілісне явище? У чому виражається її цілісність?
10. Чи можливо виробити завершене, вичерпне уявлення про людину?
11. Деякі високоорганізовані тварини використовують предмети як знаряддя праці і в них спостерігаються інстинктивні форми трудової діяльності. У чому ж тоді відмінність між тваринами і людиною?
12. У чому виявляється роль потреб та інтересів особистості для її діяльності?
13. Як співвідносяться поняття «діяльність» та «активність»?
14. Що таке «соціалізація»?
15. У чому полягає значення міркувань про смерть?

Духовне життя суспільства і культура

Життя суспільства – складний, цілісний процес активно-творчої діяльності людей, спрямованої на освоєння та перетворення світу, створення, збереження, примноження, засвоєння культури, у ході чого задовольняються, виробляються, розвиваються людські потреби. Світ культури – це світ предметів, наповнений ідеальним змістом та значенням, у якому закодовані, акумульовані соціальні інформації, досвід багатьох поколінь. До світу культури, в якому розгортається життя суспільства, входять цінності і норми, ідеї і образи, звичаї і традиції. У реальному суспільному житті щільно переплетені та рівно необхідні матеріальне, речове, ідеальне, духовне. Духовне просякає всі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну, суто духовну, адже в будь-якому виді діяльності людина прагне задовольнити не тільки матеріальні, а й духовні потреби, переслідує ту чи іншу мету, реалізує конкретні плани, використовує певні ідеальні схеми діяльності, спирається на ціннісно-нормативну інформацію, закодовану в ідеальних образах. Цей процес виробництва та використання закодованої інформації і є духовним життям суспільства.

Яким же є зміст духовного життя суспільства та його культури? Про це йтиметься в цьому розділі.

§ 1. Сутність духовного життя суспільства. Суспільна свідомість

Духовне життя суспільства – це активно-творча діяльність людей – засвоєння та перетворення світу, яка є у виробництві, зберіганні, розподілі, споживанні духовних цінностей та ідеального змісту. Духовне життя суспільства пов'язане із задоволенням духовних потреб, функціонуванням свідомості (суспільної та індивідуальної), стосунками між людьми, багатоманітними формами їх спілкування. Духовне життя суспільства охоплює не тільки ідеальні явища,

а й суб'єктів духовного життя, які мають певні потреби, інтереси, ідеали, а також соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом та зберіганням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та громадські організації тощо). Ось чому не можна зводити духовне життя суспільства тільки до функціонування суспільної свідомості. Стан духовного життя визначається всіма його складовими.

Духовне життя суспільства має й інший аспект. Воно виступає і як відносно самостійна сфера суспільного життя. Розподіл праці та соціальна диференціація суспільства призвели до того, що духовна діяльність відокремилася в самостійний вид виробництва і стала заняттям окремих спільностей людей. Так виникла духовна сфера суспільного життя – один із рівнів духовного життя суспільства, що пов'язаний зі спеціалізованим духовним виробництвом, спрямованим на задоволення переважно духовних потреб, з функціонуванням спеціалізованих соціальних інститутів, що професійно зайняті створенням, зберіганням та поширенням духовних цінностей. Зрозуміло, що і за таких умов зберігаються непрофесійна духовна діяльність та стихійна система розподілу, споживання духовних цінностей.

Отже, духовна сфера – це духовне життя людей, яке цілеспрямовано організується суспільством.

Для характеристики духовного в сучасній літературі користуються категоріями «духовне життя суспільства», «духовне виробництво», «суспільна свідомість», «духовна культура». Ці категорії є дуже близькими за змістом, але між ними існує й певна відмінність.

Духовне життя суспільства – найширше за вище зазначені поняття. Воно охоплює багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність їх поглядів, почуттів, уявлень, а також процеси виробництва суспільних і індивідуальних ідей та їх засвоєння. Духовне життя – це не тільки ідеальні явища, а й його суб'єкти, в яких є певні потреби, інтереси, ідеали і які мають соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом та зберіганням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та громадські організації тощо).

Духовне виробництво – вид трудової діяльності, сутністю якої є створення предметів для духовних потреб людей. Воно розвивається на основі матеріального виробництва і має з ним спільні риси. Про-

те духовному виробництву притаманні специфічні риси. Основними з них є такі:

а) якщо результатами матеріального виробництва є матеріальні цінності, світ речей, то результат духовного виробництва – духовні цінності, світ ідей;

б) якщо матеріальне виробництво спрямоване на створення безпосередньо значущих цінностей, то духовне виробництво – це цінності, що тільки в кінцевому результаті стають суспільно корисними;

в) якщо в матеріальному виробництві предмет використовується як речовинна форма – поглинається або додається до чогось, тобто зникає як самостійний, то в процесі духовного виробництва відбувається інформаційне використання предмета безвідносно до його матеріальної форми, тобто предмет не тільки не зникає, а й може набувати більшого обсягу.

Духовне виробництво і духовне споживання, а також накопичення і передавання наступним поколінням духовних цінностей створюють духовну культуру суспільства.

Духовна культура – це складний соціодинамічний процес розвитку і функціонування багатограних процесів та явищ суспільного життя, що безпосередньо чи опосередковано впливають на її становлення, формування. Соціодинаміка такої культури передусім передбачає вивільнення особистості, індивідуальності від форм суспільних, духовних відносин, що обмежують її. Вона означає: перехід від статичного існування особистості до динамічного, а також передбачає її автономію, перехід від тотальної регламентації до свободи всіх сфер життєдіяльності індивідуальності, духовного, соціального плюралізму; перехід від одномірності до багатомірності, багатогранності, альтернативності економічних, соціальних, політичних, духовних процесів, що зумовлюють розвиток свободи людини, органічну самореалізацію індивідуальності, її духовності. Зрештою, соціодинаміка духовної культури передбачає перехід від тоталітарних чи примітивних інституційних форм її організації, формування, виховання до цивілізованих форм, які ґрунтуються насамперед на самоорганізації, самореалізації особистістю, індивідуальністю цінностей, що становлять сутність такої культури.

Виділяють певні соціальні функції духовної культури. Серед основних таких функцій – пізнавальна, комунікативна, регулятивна, прогностична, ціннісно-орієнтаційна, які є органічно взаємопов'язаними. Але, на думку багатьох культурологів, філософів, інтегруючою функцією духовної культури є людинотворча.

Міра розвитку духовної культури визначається мірою розвитку сутнісних цінностей людини, багатогранністю та багатоваріантністю форм самореалізації її духовного потенціалу, індивідуального самоствердження. Підвищення ефективності і дієвості процесу формування духовної культури передбачає створення умов для сенсожиттєвої самореалізації багатства духовності людини, адже основний зміст цінностей такої культури полягає в їх самовираженні та відтворенні. Розвиток духовної культури неможливий без утвердження її цінностей, зокрема на особистісному рівні, що дає змогу реалізувати потенціал унікальності, неповторності індивідуальності, її духовності, значення яких у процесі суспільного буття постійно зростає. Здійснення цього пов'язане з подоланням поширеної в минулому та існуючої й досі духовної деіндивідуалізації, сурогатів колективності, що утверджують дух одноманітності, однаковості, загальної маси, нав'язування індивіду стандартизованої позиції, і передбачає відмову від соціальних обмежень їхніх духовних орієнтацій.

Будучи важливим складником суспільного виробництва, духовне виробництво постає як виробництво суспільної свідомості, де зосереджено основний зміст духовного життя суспільства. Це ядро, квінтесенція духовного життя.

Суспільна свідомість та її структура. Суспільна свідомість являє собою сукупність ідеальних образів, а саме: понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв, що виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом навколишнього світу, зокрема і суспільної свідомості. Іншими словами, це розуміння дійсності відповідними соціальними групами або суспільством у цілому на даному етапі їх розвитку (Франція епохи Наполеона I, радянське суспільство 20-х рр. XX ст. або періоду Великої Вітчизняної війни, суспільство в Україні після 1991 р.). Суспільна свідомість є самостійним духовним утворенням, що існує не емпірично, а як філософська категорія, що позначає особливість соціальних суб'єктів відображати суспільне буття як реальний процес життя людей. Суспільна свідомість і суспільне буття – найбільш загальні категорії, які використовуються для виявлення того, що є переважно визначальним, таким, яке визначається в суспільному житті. За цими межами їх протиставлення не має сенсу. Ідеальні, духовні компоненти невідривно вплетені, пронизують суспільне життя. Суспільна свідомість – частка суспільного буття, а саме буття є суспільним, оскільки у ньому функціонує суспільна свідомість.

Суспільна свідомість має надзвичайно складну динамічну структуру, яка зумовлюється структурою суспільного буття. Ця структура аналізується у двох аспектах: *гносеологічному* (пізнавальному) та *соціологічному*. За гносеологічними (пізнавальними) можливостями та особливостями відображення суспільного буття вирізняють два рівні суспільної свідомості: буденний та теоретичний.

Соціологічний аспект суспільної свідомості – це момент її діяльності, який не відокремлений від тієї системи відносин, в якій ця діяльність здійснюється. У цьому аспекті суспільна свідомість диференціюється за сферами і репрезентована *соціальною психологією* та *ідеологією*. Крім цих елементів, виокремлюють форми суспільної свідомості, які є формами пізнання дійсності і разом із тим духовно-практичними формами усвідомлення світу та людини. Розглянемо ці елементи суспільної свідомості докладніше.

Буденний рівень суспільної свідомості являє собою відображення дійсності в межах повсякденного життя. Часто буденну свідомість називають здоровим глуздом. Вона формується стихійно, у процесі безпосереднього життя, включає накопичені впродовж століть емпіричні знання, норми та зразки поведінки, уявлення, традиції. Це є розрізнені і несистематизовані уявлення та знання про явища, що лежать на поверхні життя і тому не потребують обґрунтування та доведення. *Теоретичний же рівень* суспільної свідомості виходить за межі емпіричних умов буття людей і виступає у вигляді певної системи поглядів. Він прагне проникнути в сутність явищ об'єктивної дійсності, розкрити закономірності їхнього розвитку, функціонування. Тільки теоретична свідомість може виявляти закономірні тенденції і складну діалектику розвитку суспільного життя в усій його складності та багатогранності. Творцем теоретичних знань є відносно незначна професійно підготовлена частина суспільства – наукова інтелігенція.

Чи потрібна буденна свідомість при наявності теоретичної? Так, потрібна. Теоретична свідомість здатна видозмінювати, модифікувати, окультурювати повсякденну свідомість. Але хоч як би не розвивалися знання, наука, буденна свідомість завжди буде необхідною. Проте абсолютизація буденної свідомості веде до виникнення ілюзій і помилок у суспільній свідомості. Важливо, аби науки, у тому числі суспільні, залишалися на теоретичному рівні, щоб наукові поняття не підмінювалися буденними поняттями та уявленнями, оскільки в цьому разі система знань утрачає свій науковий статус.

Тепер розглянемо соціологічний аспект структури суспільної свідомості. За цим аспектом у структурі суспільної свідомості визначають дві сфери: суспільну психологію та ідеологію. Суспільна психологія – це сукупність соціальних настроїв і почуттів, звичаїв, традицій та громадської думки, які складаються стихійно, у процесі повсякденного життя суспільства. Суспільна психологія та емпіричні знання перебувають на одному рівні суспільної свідомості. Але в суспільній психології домінуючим є не саме по собі знання про дійсність, а ставлення до цього знання, оцінювання дійсності. Суспільна психологія виступає як безпосередня реакція на умови життя людини, є першим ступенем чуттєвого сприйняття всієї багатогранності суспільного буття. Вона – важлива умова становлення духовної культури людини, а ідеологія перетворюється на рушійну силу, лише проникаючи у сферу психології. Тому важливою особливістю загального процесу формування суспільної свідомості є цілеспрямований розвиток соціально-психологічних стереотипів, мислення та діяльності, оскільки соціально-психологічний компонент, емоційно-вольова сторона духовного світу людини мають неабияке значення у становленні цілісної особистості, гармонійних людських стосунків. Будучи первинною сферою суспільної творчості, її специфічним пластом, психологія відображає об'єктивну дійсність, як правило, суперечливо. Тому вона часто виступає як стихійна, консервативна основа збереження і закріплення пережитків, негативних стереотипів минулого у свідомості людей. Однак, хоча в суспільній психології є досить вагомий елемент стихійності, зводить її винятково до сфери стихійного регулювання не виправдано.

Суспільна психологія здійснює регулятивну функцію безпосереднього життя людей. У ній відбиваються психологічні риси і почуттєві стани соціальних груп та суспільства взагалі. Можна говорити про особливості національної, класової психології, психології релігійних груп тощо.

Суспільна психологія з її емоційною забарвленістю відіграє важливу роль у суспільних рухах, спонукаючи їх до різноманітного роду дій. Тому державним діячам, політичним партіям, політикам важливо вивчати настрої людей, прогнозувати їхню реакцію на ті чи інші події.

Діалектика розвитку суспільної свідомості полягає у суперечливому переході суспільної психології в ідеологію, спонукаючи тим самим до якісних змін у суспільній свідомості. Якщо суспільна психологія

постає як чуттєва сторона духовних цінностей людини, суспільної свідомості, безпосередньо відображає буття людей, як правило, у стихійній, несистематизованій формі, не фіксуючи глибинні, а лише зовнішні сторони людської діяльності, то ідеологія являє собою сукупність ідей, поглядів, що у систематизованій, логічно стрункій формі відображає соціально-економічні умови життя людей. Ідеологія виступає як вищий науково-теоретичний рівень духовних цінностей.

Ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів, що відображають суспільне буття крізь призму інтересів, ідеалів, мету соціальних груп, класів, нації, суспільства. Ідеологія так само, як і суспільна психологія, спрямована на регулювання суспільних відносин. Між ними існують єдність та взаємодоповнення. Проте ці сфери суспільної свідомості мають і певні *відмінності*, а саме:

1) суспільна психологія є безпосереднім і стихійно сформованим виразом інтересів певного класу або соціальної спільноти. Ідеологія ж створюється цілеспрямовано, певними групами людей, зайнятих у сфері духовного виробництва;

2) на відміну від суспільної психології ідеологія є впорядкованою і теоретично оформленою системою, тобто в пізнавальному плані виступає на рівні теоретичної свідомості;

3) суспільна психологія охоплює всю сукупність поглядів людей, які мають синкретичний, тобто нерозчленований, характер. Ідеологія ж розпадається на окремі види: політичні, правові, естетичні, релігійні та інші переконання людей;

4) суспільна психологія виявляється при розв'язанні практичних завдань буденного життя. Ідеологія ж спрямована на розв'язання соціальних проблем.

Слід розрізняти ідеологію прогресивну і консервативну, реакційну і наукову, відносно істинну і ненаукову, ілюзорну. Характер ідеології залежить від того, чиїм соціальним інтересам вона має відповідати і як співвідноситься з потребами суспільного розвитку.

Жодна ідеологія не повинна набувати характеру державної, офіційної, примусової, мати монополістичний характер. Вона має виходити з ідеологічного плюралізму, суперництва різних ідеологій. Практика показує, що сподівання на повну «деідеологізацію» суспільства, тобто позбавлення ідеології взагалі, не виправдалися.

Отже, при всіх відмінностях між соціальною психологією та ідеологією вони мають формуватися в органічній єдності, оскільки межа

між ними є дуже відносною і передбачає взаємопроникнення їх одна в одну. Тому в розвитку суспільної свідомості конче необхідним є врахування особливостей функціонування як психологічних, так і ідеологічних моментів, оскільки прорахунки у цій сфері здатні призвести до незворотних негативних процесів у становленні в людей духовної культури.

Форми суспільної свідомості. У структурі суспільної свідомості провідне місце посідають її форми. *Форми суспільної свідомості – це відносно самостійні, більш чи менш систематизовані за рівнем духовні утворення, що відображають певні сторони об'єктивного світу та суспільного буття.* Кожна форма суспільної свідомості відображає світ у всій його цілісності, але відповідно до своєї специфіки і свого призначення. Визначають такі форми суспільної свідомості: політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, філософську, наукову та ін.

Якоїсь однієї ознаки, за якою можна було б відрізнити одні форми суспільної свідомості від інших, не існує. Дослідники, які вивчають форми суспільної свідомості, виокремлюють чотири основних принципи, що в сукупності могли б бути таким критерієм. Вони вважають, що форми суспільної свідомості відрізняються:

- а) за предметом відображення;
- б) за формами відображення;
- в) за особливостями свого походження і розвитку;
- г) за виконуваними ними соціальними функціями.

Формам суспільної свідомості притаманні не тільки відмінності, а й спільні риси. Усі форми мають один об'єкт відображення – матеріальне життя суспільства, суспільне буття; усі вони виступають як окремі види єдиного духовного комплексу – суспільної свідомості; складаються і функціонують на обох рівнях (за винятком наукової свідомості): і буденному, і теоретичному (на теоретичному рівні вони виявляються більш виразно). Усі форми перебувають у взаємозв'язку, взаємопроникають та взаємозбагачуються.

У кожному сучасному суспільстві надзвичайно важливою формою суспільної свідомості є *політична свідомість*. Політична свідомість – це сукупність ідей, поглядів, учень, політичних настанов, що відображають соціально-групові, класові відносини в суспільстві, центром яких є певне ставлення до влади. Саме поняття влади є ключовим для політичної свідомості. Політична свідомість включає ідеологічний та психологічний аспекти. Ідеологічний аспект пов'язаний з ідеологією як системою по-

глядів, ідей, що відображають докорінні інтереси певних соціальних спільностей, верств, груп, страт тощо. Психологічний аспект пов'язаний із психологією, що ґрунтується на несистематизованих поглядах, почуттях, настроях певних суб'єктів політичних відносин.

З політичною свідомістю тісно пов'язана *правова свідомість*. Правосвідомість – це сукупність ідей і поглядів відносно правомірності чи неправомірності дій, прав і обов'язків членів суспільства, справедливості чи несправедливості юридичних законів. Правова свідомість забезпечує громадський порядок, регулює суспільні відносини, виходячи із сформульованих та затверджених правовими установами і закладами вимог належної з точки зору закону поведінки. Правосвідомість на рівні індивіда є усвідомленням і відстоюванням своїх прав шляхом визначення і додержання відповідних обов'язків.

Право не може регулювати всі без винятку суспільні відносини, воно регулює лише найважливіші з точки зору держави стосунки. Решта суспільних відносин регулюється *мораллю* (а також звичками, традиціями, ритуалами, громадською думкою, які частково входять у мораль). Моральна свідомість є сумою правил суспільно схваленої поведінки індивідів. Вона охоплює дійсність у формі моральних норм – вимог, яких має додержуватися людина згідно із суспільством та власним уявленням про добро і зло. Вимоги моралі не підтверджуються у певних установах чи закладах. Вони підтримуються громадською думкою, владою звичаїв, установленими нормами, оцінками суспільства та соціальних груп. Моральна свідомість на рівні суспільства – це ті вимоги, які приписуються індивіду і які він має виконувати в силу соціального обов'язку. Отже, суспільна мораль є способом адаптування до суспільного середовища, сферою суспільної необхідності.

Потреби людей у сприйнятті та створенні досконалого, піднесеного, такого, що давало б їм духовну насолоду, викликали до життя *мистецтво та естетичну свідомість*. Вони виникли, як й інші відносини та форми свідомості, що їм відповідають, на основі суспільно-історичної, передусім виробничої, практики людей.

Особлива роль у формуванні естетичної свідомості людини належить *мистецтву*. Воно виступає специфічним способом практично-духовного освоєння світу, формою суспільної свідомості і художньо-образного відображення дійсності, її пізнання та оцінювання, особливою формою творчої діяльності особистості. Функціонування мистецтва тісно пов'язане з процесами об'єктивного буття, суспільних

відносин, зокрема духовного виробництва. Зміцнення духовно-морального аспекту в естетичній свідомості безпосередньо пов'язане з розвитком духовної культури, місце і роль якої в становленні почуттів прекрасного, загальнолюдського в розвитку самосвідомості людини все більше посилюються.

Мистецтво являє собою єдність естетично-пізнавальної та естетично-творчої основи. Однак визначальною у мистецтві є духовно-емоційна основа. Наочно-чуттєва, предметно-життєва, духовна, ідейна та емоційна сторони виступають у мистецтві в органічній єдності. Свій вплив на розвиток суспільних відносин, на людей мистецтво може успішно справляти лише за умови, коли воно може бути сприйняте, відчуте ними. Особливості такого сприйняття та відчуття завжди зумовлені здатністю суб'єкта сприймати та відчувати твори мистецтва, художньої творчості, рівнем духовності, культуротворчого потенціалу особистості. У свою чергу, суспільний зміст творів мистецтва залежить від характеру, форми, духовно-моральної спрямованості, змісту тих ідей, які поставлені в тому чи іншому творі мистецтва.

Специфіка естетичної свідомості визначається її предметом, художньо-образним способом відображення дійсності та функціями. Естетична свідомість включає смаки, уявлення, думки, ідеали, погляди і теорії, які відображають естетичну цінність предметів і явищ об'єктивної дійсності, а також предметів і явищ, створених самою людиною. Дійсність в естетичній свідомості відображається через поняття прекрасного і потворного, піднесеного і підлого, комічного і трагічного. Це відображення здійснюється на ідеологічному і буденно-психологічному рівнях.

Для успішного розвитку естетичної свідомості людей важливим є пошук шляхів діалектичного поєднання національного та загальнолюдського в мистецтві. Процес збагачення естетичної свідомості мистецтва в цілому здатний відбуватися лише за умови всебічного відродження і вільного розвитку національної, матеріальної та духовної культури того чи іншого народу. Збагачення світової скарбниці мистецтва, в основі якого лежить найбільш прогресивне в досягненнях національних художніх культур, активно сприяє розширенню сфери соціального та художньо-естетичного впливу мистецтва. У той же час реалізація цієї функції мистецтва надає особливого емоційного забарвлення, виразної образності національним та загальнолюдським цінностям.

Важливу роль у духовному житті суспільства відіграють релігія та *релігійна свідомість*. Остання охоплює релігійну ідеологію і релігійну психологію. Релігійна ідеологія являє собою більш чи менш струнку систему релігійних ідей, поглядів на світ. Вона, як правило, розробляється і розвивається теологами. Релігійна психологія, складаючись головним чином стихійно, безпосередньо в процесі відображення повсякденних умов життя людей, включає несистематизовані релігійні почуття, настрої, звичаї, уявлення, пов'язані головним чином із вірою в надприродне. Суттєве місце в побутовій релігійній свідомості посідає процес релігійного поклоніння або культ, що являє собою найбільш консервативний елемент будь-якої релігії. У процесі здійснення такого поклоніння людина піддається значному і різнобічному духовно-емоційному, психологічному впливу.

Між релігійною та *філософською свідомістю* є дещо спільне. І релігія, і філософія спрямовані на усвідомлення граничних сенсів людського буття, пошук глибинної єдності і зв'язку людини із світовим універсумом. Але це усвідомлення здійснюється різними способами, різними шляхами. Так, філософія – це теоретичні, поняттєві роздуми над проблемами сенсу людського існування, що наближує її до науки. Але на відміну від науки філософія слугує цілям не тільки теоретичного пізнання, а й, і це в першу чергу, людського самовизначення у світі, злагоди між людиною і світом її буття. Тому вищою цінністю філософського пізнання є мудрість як переживання й усвідомлення істини, як особисте осягнення сенсів і знань усього, що існує, шляхів творчого саморозвитку людини. Релігія, спираючись не на знання, а на релігійну віру, указує на духовно-практичний шлях осягнення сенсу життя. Вона дає людині духовні орієнтири для досягнення безсмертя, маючи специфічні форми усвідомлення єдності людини і світу.

Наука як форма суспільної свідомості спрямована на відображення об'єктивних закономірностей і зв'язків природного і соціального світів. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним (раціональним) способом. Результатом і основною її цінністю є істина. Наука має теоретичний і емпіричний (експериментально-дослідний) рівні дослідження та організації знання, спирається на спеціально розроблену систему наукових методів пізнання і доведення знань для людей. Як соціальний інститут наука оформилася в XVII–XVIII ст. За своїми видами вона поділяється на гуманітарні, технічні науки та природознавство.

Важливе місце в структурі суспільної свідомості належить її носіям: масовій, колективній та індивідуальній свідомості. *Масова свідомість* – це рівень суспільної свідомості, суб'єктами якої виступають великі людські спільноти, що становлять більшість населення. Масова свідомість виникає на ґрунті єдності соціально-економічних, ідейно-політичних та культурно-етнічних умов життя багатьох людей і включає найпоширеніші, типові уявлення, погляди, прагнення, ідеали, настрої та емоції, звичаї і традиції, що формуються в процесі духовно-практичного освоєння світу і безпосередньо вплетені в повсякденну практичну діяльність. Масова свідомість є інтегруючим виявом взаємодії індивідуального і групового рівнів суспільної свідомості. Вона формується під впливом науково-теоретичної і буденної свідомості, ідеології та соціальної психології. Масова свідомість виступає безпосередньо спонукальною силою соціальних дій мас, їхньої соціально-перетворюючої діяльності.

Сучасне суспільство породжує новий тип масової свідомості. В умовах пізнання людиною багатогранності світу вона поступово набуває певною мірою рис науково-практичного відображення дійсності, що сполучає і побутове, й ідейно-теоретичне. Масовій свідомості на відміну від побутової все більше притаманне засвоєння елементів узагальнено-теоретичних уявлень про дійсність. Масова свідомість, інтегруючи в собі духовно-ідеологічне і побутово-психологічне відображення об'єктивної дійсності, здатна поступово піднятися до рівня глибокого розуміння відповідальності особистості, усвідомлення її ролі в утвердженні прогресу, свободи суспільства. Однак процес відображення відбувається складно, неоднозначно та суперечливо.

Індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості.

Людина як суспільна істота бачить світ крізь призму певного соціуму – суспільства, нації, класу, епохи в цілому. В індивідуальній свідомості відбиваються суспільні ідеї, цілі, ідеали, знання, вірування, що народжуються та існують у соціальному середовищі. Свідомість є відображенням суспільного буття індивідів, вона завжди виявляється в суспільній формі. В одному випадку людина відображає світ і усвідомлює своє буття у формі міфологічної свідомості, у другому – філософської, наукової свідомості, у третьому – художньої, релігійної тощо. Свідомості як такої, незалежно від конкретної суспільної форми, просто не існує. Суспільна свідомість і є існуванням свідомості в су-

пільній формі у вигляді певного сукупного результату людської діяльності, у формі спільного надбання, надбань суспільства.

Суспільна свідомість не є простою сукупністю індивідуальних свідомостей. Особливістю суспільної свідомості є те, що вона, пронизуючи індивідуальну свідомість, оформлюючи її, набуває об'єктивних, незалежних від індивідів та їх свідомості, форм існування. Вона втілюється в різноманітних об'єктивних формах духовної культури людства – мові, науці, філософії, мистецтві, політиці і праві, моралі, релігії і міфах, народній мудрості, соціальних нормах та уявленнях соціальних груп, націй, людства в цілому. Усі ці елементи існують відносно незалежно від індивідуальної свідомості і суспільного буття, вони є відносно самостійними, мають власні особливості розвитку, успадковуються, передаються від покоління до покоління. Кожний індивід формує свою свідомість через освоєння суспільної свідомості.

Але індивідуальна свідомість, так само як і суспільна, є відносно самостійною системою, вона не є абсолютно визначеною лише суспільною свідомістю. Духовний світ людини має індивідуально-неповторну форму. Індивідуальні риси свідомості індивіда пов'язані не тільки з конкретними особливостями його життєдіяльності. Вони залежать від його нейрофізіологічних структур, особливостей психіки, генетичної організації, рівня його власних сил та здібностей.

У своєму розвитку індивідуальна і суспільна свідомості опосередковують одна одну: кожний індивід розвиває свою свідомість через творче осягнення духовних надбань минулих поколінь і сучасності, а духовність людства розвивається через індивідуальні досягнення, духовні відкриття окремих особистостей.

■ § 2. Культура як специфічна соціальна реальність

Термін «культура» є одним із найпоширеніших філософських понять. Він вживається в політичному лексиконі та публіцистиці, у галузі духовного життя та побуті, при аналізі художніх явищ та у філософських дослідженнях.

Етимологічно термін «культура» походить від латинського слова *cultivire* – обробляти, опрацювати, удосконалювати, поліпшувати. І спочатку воно означало «оброблення ґрунту, його культивування».

Звідси – «агрокультура». Пізніше слово «культура» дістало більш узагальненого визначення. Культура – це все те, що створене людиною, тобто «друга природа», надбудована над природою натуральною. У цьому сенсі культуру і все розмаїття, що до неї належить, протиставляють природі, усі складові якої мають натуральне походження, тобто те, що людиною не створене і не може бути нею створеним, як-от: моря і ріки, гори і ґрунти, повітря і вода тощо. Отже, слово «культура» формувалось у прямій опозиції до слова «натура». І таке розуміння культури на буденному рівні свідомості залишається й сьогодні, але воно потребує істотних уточнень.

По-перше, недолік наведеного визначення культури полягає в тому, що далеко не все, що створене людиною, можна віднести до культури. Заміна стріли вогнепальною зброєю, винахід газових камер для знищення людей не можуть бути культурою. Тож, у понятті «культура» має бути присутній ціннісний критерій. Що це за критерій? Що таке цінність? Лексично зміст цього слова дуже простий і цілком відповідає самому терміну: цінність – це все те, що люди цінують. Але таке розуміння слід уточнити. І зробити це краще за все через поняття «значущість». Значущість – більш широке поняття, ніж цінність. Воно включає не тільки цінність, а й шкоду. Війни, злочинства, хвороби дуже значущі для суспільства і особистості, але ніхто ці явища не називає цінностями. Цінність є позитивна значущість. Отже, культура – сукупність створених людиною цінностей. Світ культури – це світ цінностей. Світ антикультури – світ антицінностей.

По-друге, наведене тлумачення культури непридатне для філософського аналізу, оскільки культура при цьому ототожнюється із суспільством у цілому і не виявляє власної специфіки. Річ у тім, що суспільство є також тим, що створене людиною. Його в готовому вигляді у природі не існує. Ось чому поняття «культура» обмежують до сукупності матеріальних та духовних цінностей, які створені внаслідок людської діяльності. Розуміння культури як системи матеріальних та духовних цінностей відмежовує культуру від природи і водночас не дозволяє ототожнювати її із суспільством. При такому підході культура виступає як певний аспект суспільства.

По-третє, розуміння культури як того, що створене людиною, сприймається однобічно, лише як щось зовнішнє стосовно людини. Але ж сама людина, сума її знань, навичок – це також елементи культури. Одна сторона людської діяльності – це оброблення природи

людьми, друга – оброблення людей людьми. Ще видатний римський філософ Марк Туллій Цицерон висловив думку про те, що дух, розум треба обробляти так само, як селянин обробляє землю. Культурна людина на відміну від дикуна – це людина, в якій внутрішнє життя, поведінка, манери та зовнішність «обтесані», «оброблені». Тому не буде перебільшенням сказати, що культура є мірою людського в людині, характеристикою розвитку людини як суспільної істоти.

По-четверте, недолік визначення культури як усього створеного людиною полягає і в тому, що науковці не враховують діяльність людини. Відомо, що людська діяльність відмінна від способів тваринної життєдіяльності. Вона включає складну і багатоманітну систему механізмів, вироблених поза біологічними формами. Їх у природі не існує. Вони «оброблені» людиною. Ось чому «предметне» розуміння культури необхідно доповнити «процесуальним». У такому разі культура розглядатиметься як спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у предметах матеріальної та духовної праці. Проте такий підхід до розгляду культури як способу діяльності породжує запитання: чи всяка дія людини є культурною? Історія людства знає чимало жакхливих дій, які виконувалися людиною, але які неможливо віднести до культурних, наприклад сталінський геноцид проти малих народів, фашистська політика і практика Гітлера, політичний геноцид та різні форми расизму. Минуле і сучасне містять чимало актів некультурного змісту. Нині все настійніше постає питання про необхідність розмежування діяльності на таку, що є культурною, та їй протилежну.

Теоретичні моделі розуміння культури. В історії розвитку філософської думки виділяються декілька теоретичних моделей розуміння культури. Охарактеризуємо найбільш значущі з них.

Натуралістична модель. Зводила культуру до наочно-речовинних форм її вияву, убачала в культурі людське продовження природи (Вольтер, Руссо, Гольбах). Натуралізм перетворює культуру на одну з ланок природної еволюції. Саме завдяки культурі людина не виключається з природи, а утворює вищу ланку в її розвитку, обґрунтовує ідеали розумної людини, виходячи з її природних потреб.

Класична модель (XIX ст.). Є свого роду результатом вивільнення людини з жорстокої залежності від природного та божественного світів. У цій моделі людина – суб'єкт культури виступає як розумна динамічна істота, що розвиває свої духовні потенції, як творець культури.

В основі цієї моделі культури лежать принципи гуманізму, раціоналізму та історизму. Культура тут виступає суто духовним утворенням (Кант: культура є суб'єктивний стан і устремління особистості; Гегель: культура – це етап розвитку абсолютного духу).

Марксистська модель. Тут культура одержала матеріалістичну інтерпретацію: культура усвідомлюється не як суто духовна проблема виховання і освіти індивіда, а як проблема створення необхідних умов (перш за все матеріальних) для всебічного та цілісного розвитку людини. Культура є не тільки сукупністю результатів людського розвитку, а й самим процесом людської діяльності.

Некласична (модерністська) модель. Орієнтується на повсякденне життя людини. Культури особистості, етносу, соціуму розглядаються як елементи культурної реальності, що взаємодіють між собою і сприймаються людиною в процесі переживання, а не раціонального осмислення свого буття. Для модерністської моделі характерні песимізм, ідея абсурдності світу, пріоритет особистого перед суспільним у житті людини, тенденції небажаності впорядкованого моделювання світу.

Постмодерністська модель. Пов'язана з осмисленням тієї обставини, що світ нібито чинить супротив впливу на нього людини, що порядок речей «мстить» нашим спробам творчо перетворити його, перевести з «безрозсудного» стану в «розумний». Це спричиняє відмову від спроб його систематизації: світ не тільки не піддається людським зусиллям, а й не вміщається ні в які теоретичні схеми (Бодрійар). Формується новий тип філософського осмислення культури – філософствування без суб'єкта.

Поняття «культура» не можна виразити лише шляхом виділення сукупності її ознак, як це спостерігається в кожній із розглянутих моделей культури. Необхідно враховувати її тлумачення залежно від конкретного аспекту розгляду культури, тобто конкретного *підходу* до осмислення культури.

Аксіологічний (ціннісний) підхід полягає у зосередженні уваги на сфері буття людини, яку можна назвати світом цінностей. Саме для цього світу, на думку прихильників даного підходу, і прийнятне поняття культури. Культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, складною ієрархією ідеалів і сенсів та їх реалізації в інтересах певного суспільного організму. Головними проблемами аксіологічного підходу є розуміння природи цінностей, їх походження та загальнозначущість.

Діяльний підхід. Тут культуру розуміють як діалектичний процес реалізації в єдності об'єктивних і суб'єктивних моментів, передумов і результатів. Вона виступає способом регуляції, збереження, відтворення та розвитку суспільства, це «технологія виробництва і відтворення людини та суспільства», основа творчої активності людини, механізм пристосування особистості в суспільстві. Культура – це свого роду «технологія» людської діяльності.

Семіотичний підхід. Згідно з ним, оскільки культура є суспільним утворенням, принципово важливими для її розуміння є розгляд, аналіз ролі знакових систем, що забезпечують соціальну спадкоємність. Крім того, символи, знаки є тими засобами реалізації цінностей та сенсів культури, які найбільш доступні для вивчення.

Структуралістський підхід. Культуру розглядають як сукупність соціальних елементів – носіїв ціннісних відносин, що регулюють людську діяльність, тобто сім'ї, шлюбу, звичаїв, символів, текстів тощо. Але особистісний чинник тут не враховується.

Соціологічний підхід. Культуру тлумачать як соціальний інститут, що дає змогу розглядати суспільство як стійку цілісність, відмінну від природи. Культуру розглядають із погляду її функціонування в конкретній системі суспільних відносин та інститутів, що визначають ролі і норми поведінки людей у суспільстві.

Гуманітарний підхід. При цьому підході увага зосереджується на вдосконаленні людини як духовно-морального суб'єкта культури. Культуру розуміють як процес, що поєднує всі види людської творчості і регулюється людиною як членом колективу. Вона охоплює всі сторони життя людини, виступає як процес відтворення людини в усьому розмаїтті її властивостей і потреб.

Розглянуті підходи заслуговують на увагу, адже у кожному з них увага звертається на певний суттєвий аспект культури. Але зберігається необхідність у формуванні узагальненого розуміння культури, тобто у філософському розумінні.

Отже, культуру можна визначити як сукупність усіх видів творчої діяльності людини і суспільства, а також результатів цієї діяльності, утілених у матеріальних та духовних цінностях.

Структура культури. Оскільки до сфери культури належать результати людської діяльності (тобто певні матеріальні цінності, надзвичайно різноманітні за своєю матеріальною формою) та способи, засоби, методи самої людської діяльності, також дуже різноманітні,

проте вже такі, що мають не матеріальну, а духовну форму, то розрізняють культуру матеріальну і культуру духовну.

Матеріальна культура охоплює різноманітне коло речей, у середовищі яких, власне, й протікає все життя як кожної окремої людини, так і суспільства в цілому. Під матеріальною культурою розуміють сукупність будь-яких матеріальних цінностей, створених людством протягом історії, що збереглися донині. До матеріальної культури відносять: знаряддя і засоби виробництва, техніку, технологію; культуру праці і виробництва; матеріальну сторону побуту; матеріальну сторону навколишнього середовища.

До *духовної культури* належить сфера виробництва, розподілу і вжитку найрізноманітніших духовних цінностей. Галузь духовної культури включає всі результати духовної діяльності людства: науку, філософію, мистецтво, мораль, політику, право, освіту, релігію, сферу керівництва суспільством та управління ним. До духовної культури разом із цим входять також відповідні установи, організації, заклади (наукові інститути, ВНЗ, школи, театри, музеї, бібліотеки, концертні зали тощо), які у своїй сукупності забезпечують функціонування духовної культури.

Поділ культури на духовну і матеріальну є відносним. Дуже часто неможливо однозначно віднести ті чи інші явища до галузі матеріальної або духовної культури. Одними своїми гранями вони належать до культури матеріальної, іншими – до культури духовної. Зокрема, виготовлення знарядь праці чи будь-яких предметів, що задовольняють матеріальні потреби людей і суспільства (а це елементи матеріальної культури), неможливі без участі людської думки, і, отже, цей процес належить до сфери духовної культури, одночасно належачи й до матеріальної культури. З другого боку, продукти духовного життя – ідеї, художні твори, суспільні норми виражаються в певній речовій матеріалізованій формі, тобто в рукописах, книгах, картинах, нотах, кресленнях тощо. Уже через це їх включають у коло елементів матеріальної культури.

Духовна культура – важливий чинник суспільного прогресу. Її рівень визначає ступінь інтелектуального, естетичного, художнього та морального розвитку суспільства. З поняттям «культура» пов'язаний процес набуття знань та досвіду в тій чи іншій галузі діяльності, засвоєння людиною певної системи цінностей, визначення власної лінії поведінки.

Кожна людина вже з дитинства перебуває під впливом певної культури, а точніше – певного культурного середовища з тим або іншим (високим чи низьким) рівнем культури, опрідеченої у відповідних цінностях чи антицінностях. Виховання і навчання людини полягають в її залученні до культури, засвоєнні нею накопичених суспільством знань, умінь, навичок, а також духовних цінностей і норм поведінки тієї країни, в якій вона живе. Характер виховання та освіти, що притаманні суспільству на певному щаблі його розвитку, є показником рівня культури даного суспільства.

Типологія культур. Існує певна типологія культур. Так, виокремлюють культуру національну (українську, російську, французьку та ін.); регіональну (слов'янську, американську, африканську і т. д.); культуру певних соціальних суб'єктів. Вирізняють також певні культурні епохи: культура Античності, культура Середньовіччя, культура Відродження; певні форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, фізична, моральна та ін. У літературі називають також такі специфічні культурні пласти і культурні підрозділи, як масова, елітарна, молодіжна культура тощо, а також офіційна культура.

Якщо розглядати культуру як цивілізацію, то можна виділити її східну та західну моделі.

Східна модель культури бере свій початок із культурної спадщини стародавніх Індії, Китаю, Вавилону, Єгипту. Характерними рисами цієї моделі є:

- 1) традиціоналізм – орієнтація на відтворення форм способу життя і соціальних структур, що склалися;
- 2) низька рухливість і слабка різноманітність усіх форм людської життєдіяльності;
- 3) у світоглядному плані уявлення про повну несвободу людини, визначення всіх дій і вчинків незалежними від неї силами природи;
- 4) етично вольова настанова не на пізнання і перетворення світу, а на споглядальність, безтурботність, містичне єднання з природою, зосередження на внутрішньому духовному житті;
- 5) слабкий розвиток особистісного начала і побудова суспільного життя на принципах колективізму;
- 6) абсолютне переважання держави над суспільством;
- 7) економічною основою життя є корпоративна і державна форми власності, а основним методом управління виступає примушування.

Під *західною моделлю культури* зазвичай розуміють систематичну характеристику особливого типу цивілізаційного розвитку, що включає певні етапи історико-культурного розвитку Європи і Північної Америки. Сучасна західна модель культури у багатьох відношеннях стала спадкоємницею греко-романської античної культури, яка завжди протиставляла себе так званому Сходу, тобто всьому тому, що лежало за її східними межами.

Характерними рисами західної моделі культури є:

- 1) динамізм, орієнтація на новизну;
- 2) утвердження гідності і пошани до людської особистості;
- 3) індивідуалізм, установка на автономію особистості;
- 4) раціональність;
- 5) ідеали свободи, рівності, терпимості;
- 6) пошана до приватної власності;
- 7) переважання демократії над усіма іншими формами державного правління.

Сучасні субкультури. Розглядаючи проблему культури, слід звернути увагу на такий її аспект, як субкультура. В усі часи існувало розшарування суспільства на різні класи: на бідних і багатих, на розумних і безграмотних, на буржуазію і пролетаріат, але за весь час існування суспільства ніколи не спостерігалось такого яскравого і насиченого розшарування молоді. Існує безліч молодіжних субкультур, як і безліч хибних стереотипів про те, що субкультура – це обов'язково погано.

Субкультура – соціальне угруповання, яке об'єднане тим, що кожен із його представників зараховує себе до нього (тобто ідентифікує). Члени такого угруповання можуть формувати групи безпосереднього спілкування (компанії, клуби, тусовки), але їхній зв'язок одним з одним може відбуватися і віртуально, завдяки захопленню одним героєм. Кожен представник чи носій субкультури бере норми, цінності, картину світу, стиль життя тощо – за зразок свого існування. Але паралельно з цим існують й зовнішні атрибути, які свідчать про належність до певного угруповання, наприклад жаргон (сленг), зачіска, одяг, зовнішній вигляд та ін. Так, для хіпі було характерним довге волосся, а для панків – вистрижена голова зі смужкою волосся всередині, яка називається «ірокез». Чи от інша ілюстрація – шкіхеди своїм взуттям вважають тільки черевики фірми «Dr. Martins», а байкери не визнають черевиків і воліють навіть улітку ходити в шкіряних чоботях, бажано з кованою підошвою.

Найчастіше субкультури виникають довкола певного центру чи ініціатора, який проповідує певні новації у сфері музичних стилів, способу життя, ставлення до якихось соціальних явищ. Ідейний центр формує цілісну картину світу, ставлення до нього, випрацьовує спеціальні тексти, які набувають статусу культових (або у когось запозичує ці тексти і проголошує їх такими, що пасують до їхнього вчення, як було з роботами Карлоса Кастанеди, які він писав зовсім не для хіпі, але які хіпі визнали за свої головним чином через те, що в них багато йшлося про вживання галюциногенних речовин).

Молодіжні субкультури в теоретичній частині практично нічим не відрізняються від описування субкультури загалом; єдине: учасниками молодіжних субкультур є в основному молодь. Підлітків у субкультурах приваблює в основному можливість спілкуватися із собі подібними, а також зовнішня атрибутика, яка дає можливість демонструвати власну позицію у соціумі.

Загалом можна виділити п'ять головних характеристик молодіжних субкультур:

- 1) специфічний стиль життя і поведінки;
- 2) наявність власних норм, цінностей, картин світу, які відповідають вимогам певних соціальних категорій молоді;
- 3) протиставлення себе решті суспільства;
- 4) зовнішня атрибутика, яка має символічне значення;
- 5) ініціативний центр, який генерує тексти.

Таким чином, можна стверджувати, що *молодіжна субкультура* – це будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми та цінності.

Дуже часто термін «молодіжна субкультура» плутають із поняттям «молодіжна контркультура». Для того аби уникнути цієї термінологічної незрозумілості, наведемо таке визначення: *молодіжна контркультура* – об'єднання молоді, яке має всі ті елементи культури, що й субкультура, але чиї норми та цінності перебувають в активній чи пасивній опозиції до існуючих у суспільстві норм та цінностей.

Безперечно, що деякі субкультури є контркультурними, але це зовсім не означає, що ці два терміни можна протиставляти. Ще одна поширена помилка, яка стосується нашої теми, – це підміна поняття «молодіжна субкультура» поняттям «неформальний молодіжний рух». Річ у тім, що вони не цілком тотожні. Неформальним молодіжним рухом можна назвати систему молодіжних субкультур і широкої неор-

ганізованої молодіжної діяльності у взаємозв'язку між собою та суспільством загалом. У свою чергу, молодіжний неформальний рух є частиною ширшого середовища – андеграунду.

Сучасна наука виводить навіть певну класифікацію молодіжних субкультур. У короткому викладі їхня типологія виглядає так:

- романтико-ескапітські (хіпі, толкієністи, байкери);
- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери);
- кримінальні (гопники, скінхеде);
- анархо-нігілістичні (панки та ін.).

Слід звернути увагу на парадокс молодіжних субкультур: з одного боку, вони культивують протест проти суспільства дорослих, його цінностей та авторитетів, а з другого – покликані сприяти адаптації молоді до цього дорослого суспільства.

Узагальнюючи викладене, можна зазначити, що субкультури є органічним елементом загальної культури.

Функції культури. Культура як суспільне явище виконує певні функції. Серед основних є такі: перетворювальна, пізнавальна (гносеологічна), комунікативна, регулятивна (нормативна), функція емоційного регулювання життєдіяльності людини, ціннісно-орієнтаційна, які органічно взаємопов'язані. Але, на думку багатьох культурологів, інтегруючою функцією культури є людинотворча функція.

Перетворювальна функція. Культура є знаряддям творчої діяльності людей із метою задоволення їхніх різноманітних потреб та потреб суспільства. Ця функція здійснюється людьми за допомогою різних засобів виробництва, наукових досліджень тощо.

Пізнавальна, або гносеологічна функція. Культура, яка концентрує в собі кращий суспільний досвід багатьох поколінь людей, іманентно накопичує знання про світ, у такий спосіб сприяючи його пізнанню і засвоєнню.

Комунікативна функція. Культура – єдиний механізм передавання суспільного досвіду від одного покоління до другого, від епохи до епохи, від однієї держави до другої. Через це культуру не випадково вважають суспільною пам'яттю людства. Спадкоємність культурної традиції не повинна перериватися, бо це призведе до втрати суспільної пам'яті.

Регулятивна (нормативна) функція. У сферах праці, побуту, міжособистісних відносин культура так чи інакше впливає на поведінку людей та регулює їх вчинки, дії і навіть обрання матеріальних і духовних цінностей. Регулятивна функція культури спирається на такі нормативні системи, як мораль і право.

Функція емоційного регулювання життєдіяльності людини. Ви-являється у виробленні і застосуванні різноманітних форм емоційного настрою та знімання психологічного напруження, яке виникає у процесі розумової та фізичної праці, побутових відносин людей. Засобами емоційного регулювання є співи, танці, ігри, кіно, телебачення та ін.

Ціннісно-орієнтаційна функція. Культура як система цінностей формує в людини певні ціннісні потреби та орієнтації. За рівнем і якостями знань, а також за моральними якостями оцінюють рівень її культури. Моральний та інтелектуальний зміст, як правило, виступає критерієм відповідного оцінювання.

Людинотворча, або гуманістична, функція. Це інтегруюча функція. Культура є способом і засобом саморозвитку індивіда, його матеріального та духовного світу. Вона є мірою «олюднення» самої людини, мірою людяності її ставлення до природи, суспільства, інших людей, до самої себе. Культура є тим виміром людського буття, який відповідає за розвиток людини як людини. Усе, що створене, будь-який предмет цивілізації зберігають у собі здібності і властивості людини, відображують її історичний досвід, потреби, цінності. Саме в процесі предметної діяльності, в історичному процесі соціального життя створюється тіло цивілізації і культури – світ людини, світ її сил, можливостей.

Отже, культура невіддільна від людини як соціальної істоти. Те повсякденне розуміння, з яким ми стикаємося, говорячи «це – некультурна людина», є невірним із філософської точки зору. Тут правильним було б сказати, що людина погано вихована або недостатньо освічена. З філософського погляду людина завжди є культурною, оскільки вона – соціальна істота, а суспільства без культури не існує. Ступінь же розвиненості культури може бути різним залежно від умов, в яких розвивається людство, від можливостей, які воно має. Таким чином, культура слугує мірою розвитку людини.

■ Висновки до розділу 12

1. Духовне життя суспільства є надзвичайно важливим елементом його життєдіяльності, від оптимального процесу розвитку якого залежить його загальний процес.

2. В основі розвитку духовного життя суспільства лежить духовне виробництво, яке здійснюється в нерозривному взаємозв'язку з інши-

ми видами суспільного виробництва, тобто духовне виробництво є на-самперед формуванням духовних потреб людей поряд із їхніми потребами, виробництвом суспільної свідомості.

3. Суспільна свідомість – це сукупність ідеальних форм, які охоплюють і відтворюють суспільне буття та вироблені людством у процесі освоєння природи та історії.

4. Культура – це сфера специфічної діяльності людини, те, що відрізняє олюднений, гуманізований світ від усього іншого.

5. Хоч би з яких позицій підходити до визначення шляхів розвитку суспільства: економіки, соціальної, політичної та духовної сфери, вирішальним чинником завжди буде сама людина, і в першу чергу її культурний розвиток.

6. Культура – історично розвинена система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм, способів організації поведінки та спілкування, а також обумовлений способом матеріального виробництва процес розвитку суттєвих сил людини.

Контрольні запитання

1. Які основні складові духовного життя суспільства?
2. Що таке суспільна свідомість і як вона співвідноситься із суспільним буттям?
3. Яка структура суспільної свідомості?
4. Що таке буденна і теоретична свідомості?
5. Що таке ідеологія і суспільна психологія? Як вони співвідносяться між собою?
6. Які є критерії розмежування форм суспільної свідомості?
7. Які форми суспільної свідомості були домінуючими в різні історичні епохи?
8. У чому полягають гносеологічні і психологічні причини існування релігії?
9. Яку роль у житті суспільства і людини відіграє мистецтво?
10. У чому полягає специфіка масової свідомості?
11. В якому співвідношенні перебувають індивідуальна і суспільна свідомості?
12. Визначте культуру як філософську категорію.
13. Що таке духовна культура, який її основний зміст?
14. Як категорії «освіченість», «інтелігентність» та «духовність» співвідносяться з поняттям «культура»?
15. У чому виявляються соціальні функції культури?

Сенс і спрямованість історії

Поняття «сенс історії» пов'язане з вивченням об'єктивного змісту історичного прогресу – спрямованості його реалізації, гуманізації суспільних відносин, з історичним пізнанням та історичною свідомістю. Поняття «сенс історії» – синтетична категорія, що охоплює буття самого історичного процесу і його пізнання, історичну свідомість, історичну пам'ять. Сенс історії припускає єдність суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі, минулого і сучасного. Але сенс історії припускає їх розгляд із позиції спрямованості розвитку людського суспільства, осмислення логіки розвитку та розкриття сутності цілеспрямованої, доцільної діяльності людини. Поняття «сенс історії» характеризує діяльність людей, сповнених свідомістю, припускає почуття соціальної відповідальності кожного члена суспільства, необхідність усвідомлення місця і ролі в соціальних умовах, спільність переживання за майбутнє людства. Питання про те, ким люди є в історії і чим історія є для сучасності, тобто в чому полягає людська цінність історії, і є тим головним питанням, на яке намагається відповісти філософ або будь-яка людина, що мислить філософськи.

§ 1. Предмет, структура та функції філософії історії

Предмет філософії історії. Що таке «філософія історії» і в чому полягає предмет її вивчення? Відповідаючи на це питання, можна навести визначення філософії історії, що його дають автори «Філософського енциклопедичного словника»: «Філософія історії – розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу і історичного пізнання». Звідси випливає, що філософія історії являє собою складову частину філософії. Предметом же філософії історії є інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу та історичного пізнання. Однак такий підхід до визначення філософії історії є не єдиним, оскільки впродовж історичного розвитку предмет, проблематика філо-

софії історії істотно змінювалися і сьогодні сприймаються різними напрямками філософії історії по-різному.

Так, предметом дослідження істориків і філософів античного періоду (Геродот, Платон, Фукидід, Аристотель, Плутарх та ін.) були взаємодія природи і людини, описування і розгляд «сирих» історичних фактів без їхнього теоретичного осмислення і зведення в єдину філософсько-історичну систему.

Предметом філософії історії Середньовіччя (Августин та ін.) були проблема взаємодії Бога і людини, визначення змісту історичного процесу, рушійною силою якого вважалося Боже провидіння, дослідження призначення і завдань історичних праць. Філософське осмислення історичного процесу бере свій початок із часів середньовічної патристики. Починаючи з Августина Блаженного, філософи намагалися показати єдність історичного процесу, убачаючи відправний пункт розвитку людства в пришесті Христа. Із самого початку християнське розуміння історії включало есхатологічну ідею – ідею кінця світу. Початком історії вважалося гріхопадіння Адама і Єви; поворотним пунктом – пришестя Ісуса Христа (спокутування гріхів); завершенням історії – Страшний Суд. Ці етапи поєднували небесну і земну історії, визначали загальний простір історії, її часовий інтервал, у рамках якого людське буття поставало як недійсне, телеологічне, тобто підпорядковане наперед визначеній меті.

В епохи Відродження і Нового часу (Нікколо Макіавеллі, Джамбаттіста Віко, Френсіс Бекон, Томас Гоббс та ін.) предметом філософії історії стають спрямованість історії, а також роль людини, класів в історичному процесі (Огюстен Т'єррі, Франсуа Гізо, Огюст Міньє).

Найбільш показовою у цей період є творчість італійського мислителя Джамбаттісти Віко, який здійснив спробу відділити земну (людську) історію від небесної (Божественної). У книзі «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) він, виходячи з основної особливості людей – їх суспільної природи, відшукував внутрішні причини людської історії. Не заперечуючи ролі Божественного провидіння, яке стримує людські пристрасті, Віко пов'язував сENS історії з поняттям природної необхідності – «постійним і непорушним порядком причин та наслідків». Цей природний порядок визначає поступальний рух усіх народів і націй, які йдуть у своєму розвитку одним шляхом, проходячи послідовно три етапи (віки): вік Богів (дитинство), вік Героїв (юність), вік Людей (зрілість). Досягнувши вищого ступеня

розвитку – зрілості, коли совість, розум і обов'язок регулюють стосунки між людьми, людство знову розпочинає свій шлях, повторюючи поступальний рух «при відродженні націй».

В епоху Нового часу виникає і сам термін «філософія історії», який уперше вжив у 1765 р. французький просвітитель Вольтер. Він доводив, що історик має не просто описувати історичні події, а філософськи осмислювати історичний процес. Пізніше для Гегеля і засновників діалектичного матеріалізму (Карла Маркса та Фрідріха Енгельса) основним предметом філософії історії став пошук загальних закономірностей і діалектики історичного прогресу. Гегель фундаментально обґрунтував історичний процес. Усесвітня історія у нього виступає як розумне, необхідне виявлення світового духу, котрий виявляє свою єдину природу у світовому наявному бутті. При цьому світовий дух проходить декілька ступенів розвитку і кінцевою метою має усвідомлення свободи та здійснення її в дійсності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. виникло багато нових напрямів філософії історії, кожний з яких, у свою чергу, мав свій предмет дослідження. Так, представники теорії історичного кругообігу (Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі), як і їхні попередники, ставили за мету виявлення закономірностей історичного процесу. Прихильники численних напрямів християнської філософії історії: неомізізму (Жак Марітен, Етьєн Анрі Жільсон та ін.), неоавгустизму (Моріс Блонд, Габріель Марсель, Жан Лакруа), тейярдизму (П'єр Тейяр де Шарден), а також екзистенціалізму (Карл Ясперс) центральну проблему вбачали в проблемі змісту історії. Прибічники гносеологічної теорії і критики історичного пізнання (Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче) не обмежувалися історіографією, а аналізували ще й історичне пізнання в широкому розумінні цього слова. Свій специфічний предмет мають і неокантіанська філософія історії (Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт), і «аналітична» філософія історії (Ернест Нагель, Карл Гемпель та ін.). Важливою особливістю багатьох сучасних напрямів філософії історії XX ст. є те, що їх предметом стають глобальні проблеми світової історії, сучасної цивілізації тощо.

Отже, різні філософсько-історичні школи не мали єдиного підходу до проблеми предмета дослідження, у зв'язку з чим філософи-дослідники по-різному інтерпретували історичний процес. Проте, узагальнивши їхні підходи, можна констатувати, що *філософія історії – це розділ філософії, який пояснює зміст, закономірності, основні напрями історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання.*

Розглянемо структуру і функції філософії історії.

Структура філософії історії. Спроба визначити структуру філософії історії дає змогу зробити висновок про те, що цей компонент також залежить від методологічних настанов послідовників того чи іншого напрямку філософії історії. Водночас, якщо не звертати уваги на несуттєві розбіжності, можна виокремити основні проблеми, що їх розглядають більшість напрямів філософії історії.

Назвемо і коротко розглянемо основні складові частини філософії історії.

Онтологія філософії історії – це складова частина філософії історії, що розглядає проблеми власне історичного буття: змісту і напрямку історії, соціального прогресу, соціального детермінізму, становлення єдиного історичного простору, визначення основ єдності всесвітньої історії, місця людини у світобудові, питання історичного часу та ін. Важливе місце в цьому розділі посідає вивчення логіки розвитку суспільства, взаємозв'язку і взаємозалежності його різних сторін тощо.

Гносеологія філософії історії головну увагу приділяє проблемам історичного пізнання, а саме: вивченню, аналізу та поясненню історичних фактів і подій, визначенню специфіки історичного знання, пошуку істини в історичному пізнанні і т. д.

Історія філософії історії досліджує проблеми виникнення і розвитку філософії історії, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації філософії історії, у ході якого виникли різні напрями і течії філософії історії. Важливими проблемами цього розділу філософії історії є також питання періодизації історичного процесу, визначення місця філософії історії серед інших суспільних наук тощо.

Антропологія філософії історії вивчає місце людини в історичному процесі, роль у цьому процесі суб'єктів історії і відповідає на питання: «Хто робить історію?». Як правило, представники різних напрямів філософії історії відносять до суб'єктів історичного процесу народ, націю, масу, натовп, соціальні класи і видатних особистостей та по-різному відповідають на поставлене питання.

Функції філософії історії. Предмет і специфіку філософії історії неможливо повністю розкрити, не розглянувши питання про її функції. Грунтуючись на вже зробленому висновку про те, що філософія історії є складовою частиною філософії, можна припустити, що функції філософії історії в основному такі самі, як і функції філософії в цілому. Проте слід пам'ятати, що філософія історії має свої специфічні об'єкт,

предмет, методи, мету та завдання дослідження, що дозволяє говорити про наявність у функцій філософії історії певних особливостей. Розглянемо їх.

Світоглядна функція філософії історії полягає в тому, що вона формує у людини загальний погляд на історію, тобто на існування і розвиток суспільства, єдність і різноманітність історичного процесу, його зміст і напрям, місце і роль у ньому людини та ін.

Теоретична функція філософії історії полягає у тому, що вона дає можливість проникнути всередину історичного процесу і розглядати його на рівні теорії, тобто на рівні системи поглядів про його сутність, зміст, напрями розвитку. Вона дозволяє здійснити теоретичну реконструкцію історичного минулого, установити істинність історичних фактів та подій.

Методологічна функція філософії історії полягає у можливості застосування її положень при вивченні окремих явищ і подій історичного минулого, що досліджуються тими чи іншими суспільними науками. У цьому разі положення і висновки філософії історії відіграють роль могутнього методологічного інструменту в дослідженнях, здійснюваних у царині історії, соціології, економіки, політології, філософії права, психології та інших наук.

Прогностична функція філософії історії полягає в тому, що пізнання закономірностей історичного процесу сприяє передбаченню тенденцій розвитку суспільства, його окремих підсистем, найближчих і більш віддалених наслідків подій історії, діяльності людей. На основі такого передбачення прогнозується розвиток тих чи інших соціальних явищ і суспільства в цілому.

Необхідно зазначити, що всі розглянуті функції філософії історії пов'язані одна з одною. Кожна з них так чи інакше включає їх у свій зміст.

■ § 2. Концепції філософії історії: від Античності до сучасності

Розвиток поглядів на історію у філософській думці. Хоча термін «філософія історії» з'явився порівняно недавно, перші філософсько-історичні ідеї виникли ще в *Античні часи*.

Проблема осмислення шляхів історичного руху, тенденцій і напрямів історичного процесу привертала увагу Геродота, Фукідида,

Аристотеля, Теофраста, Плінія Старшого та ін. У роботах цих істориків та філософів містилися певні уявлення про минуле і майбутнє людства, роздуми про людські діяння, про перебіг і зміст історичних подій (що пізніше дістало назву «філософії історії»), однак вони ще не становили системи поглядів. Крім того, більшість античних філософів та істориків додержувалися *релігійно-міфологічного світогляду*, відповідно до якого в суспільстві, як і в природі, панує кругообіг, учинками людей керує доля і вони підвладні волі богів. Вирішальним же чинником людської поведінки є незмінні за своєю природою пристрасті та воля, притаманні видатним особистостям – вождям, політичним діячам, героям.

В епоху Середньовіччя представники християнської філософської думки (Аврелій Августин, Фома Аквінський та ін.), синтезуючи біблійну і греко-римську філософсько-історичну думку, створили *теологічну концепцію* історії, висунули нові теорії про зміст історичних подій, призначення і завдання історичних праць. Відповідно до цієї концепції християнські автори, прагнучи через історію зрозуміти Божий задум, відкинули ідею кругообігу. Вони уявляли історичний процес як лінійний рух від минулого до майбутнього (майбутнього порятунку, приходу Месії).

Криза феодалізму, розвиток капіталістичних відносин, ріст вільнодумства сприяли звільненню суспільної свідомості від теологічного погляду на історію, що позитивно позначилося на розвитку науки. Мислителі епохи Відродження (XIV–XVI ст.) прагнули, на протигагу християнським історикам, пояснити історичний процес, виходячи із земних умов, природи людини. Наприклад, Нікколо Макіавеллі, який у своїх працях обґрунтовував ідею циклічного розвитку, доводив, що рушійною силою розвитку суспільства є матеріальний інтерес, прагнення збереження і збільшення приватної власності. Він також висловлював думки про закономірність суспільних явищ, однак чітко їх не сформулював.

У XVII–XVIII ст. у Європі настає епоха промислових і соціально-політичних революцій, що привело до затвердження буржуазної індустріальної цивілізації і прискорення суспільного розвитку. Величезну роль у формуванні поглядів мислителів Нового часу стали відігравати природничі науки. Вплив природознавства на розвиток суспільних наук тоді був таким великим, що історію вони також намагалися пояснити з природничо-наукових позицій.

Саме в цей період і виникають *натуралістичні концепції філософії історії*, що дістали цю назву від латинського слова *naturalis* – природний. Їх прибічники розглядали природу як універсальний принцип пояснення всього суцього, у тому числі історичного процесу. Оскільки поняття «натуралізм» вони тлумачили по-різному, то і напрями, у руслі яких вони йшли, називалися по-різному: географічний натуралізм (Шарль Луї Монтеск'є, Йоганн Гердер та інші суспільні явища розуміли як вплив природного середовища); демографічний (Томас Мальтус історичні процеси пояснював дією «природного закону народонаселення»); ідеалістичний (Клод Гельвецій, Жан-Жак Руссо зміни в суспільстві пов'язували насамперед із волею, розумом людини).

Значний вплив на розвиток історичної самосвідомості мали також роботи Вольтера, який наголошував на філософському осмисленні історії як особливої предметної реальності, пов'язаної з еволюцією і розвитком розумної природи людини, Жана Антуана Кондорсе, який одним із перших обґрунтував ідею історичного прогресу, та інших філософів.

Новий крок в осмисленні своєрідності суспільного розвитку з позиції *об'єктивного ідеалізму* зробив Гегель. Він розглядав історію як єдиний закономірний процес, в якому кожна епоха є неповторно різноманітною, але водночас – це наступний щабель у розвитку людства. Цей розвиток має дещо інший характер, ніж той, який має сфера природної закономірності. Історичні закони тут реалізуються за допомогою свідомої діяльності людей, але разом із тим в історії здійснюється певна об'єктивна логіка, тому історичний процес – лише нескінченний саморозвиток, саморозгортання світового розуму, абсолютної ідеї.

Значний внесок у розвиток філософії історії цього періоду внесли німецькі мислителі Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, які створили *діалектико-матеріалістичне вчення*. У ньому були розвинені раціоналістичні та діалектичні ідеї Гегеля. Однак марксистська філософія історії істотно відрізняється від філософії історії Гегеля. Зокрема, Маркс значно розширив сферу дії матеріалізму і поширив його на сферу суспільних явищ.

У другій половині XIX – на початку XX ст. історичне знання піднімається на якісно новий щабель. Завдяки вдосконаленню методів історичного і лінгвістичного аналізу різних текстів, розвитку археології, більш критичному ставленню до фактів минулого воно набуло статусу науки. Разом із тим виникло й усвідомлення того, що історич-

ні і природничо-наукові знання не тільки належать до якісно різних об'єктів, а й самі вони якісно розрізняються.

Сучасні напрями філософії історії. Цей невеликий огляд еволюції історичної самосвідомості дозволяє розглянути сучасні напрями філософії історії, серед яких найбільш впливовими є гносеологічний (критична філософія історії), онтологічний, аксіологічний, технократичний та деякі інші. Розглянемо їх докладніше.

Гносеологічний напрям філософії історії виокремлюється як самостійний із другої половини XIX ст. Представники цього напрямку (Вільгельм Дільтей, Бенедетто Кроче, Георг Зіммель, Робін Коллінгвуд, Раймон Арон та ін.) доводять, що основний предмет філософії історії – логико-теоретичні та методологічні проблеми дослідження історичного минулого, його теоретична реконструкція і пошук істинності історичних фактів.

Засновником цього напрямку філософії історії по праву вважається німецький філософ культури Вільгельм Дільтей. Головним у вченні Дільтея є його розуміння життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності (тому часто позицію Дільтея називають «історичистським» варіантом «філософії життя»). Людина, на думку Дільтея, не має своєї історії, але вона сама є історія, і саме це розкриває її сутність. Іншими словами, життя та історія для Дільтея тотожні.

Гносеологічний напрям, як уже зазначалося, ще називають критичною філософією історії. Це пов'язано з тим, що його представники наполягають на ідеї про те, що тільки критичний розгляд історії дає можливість створити модель людської історії, оцінити ступінь істинності історичних фактів і теоретично відтворити картину історичної дійсності. Джерела цього підходу починаються з баденської школи неокантіанства, що займалася методологічними проблемами історичного пізнання, вивченням специфіки історії людства, а її засновником більшість дослідників називають французького філософа Раймона Арона, відомого своєю роботою «Критична філософія історії».

Представники *онтологічної концепції* предметом філософії історії вважають сукупність досліджень, спрямованих на виявлення специфічних особливостей соціальних явищ, процесів. Ці дослідження пов'язані з такими загальнофілософськими онтологічними проблемами, при розв'язанні яких необхідно враховувати відмінності історії суспільства від інших соціальних явищ. Представники цього підходу (Роберт Мель, Роже Рамон, Енне Калло та ін.) стверджують, що в цен-

трі уваги філософії історії мають знаходитися насамперед онтологічні проблеми, такі як зміст і становлення історії людства, сутність історичного процесу, можливості передбачення майбутнього, роль і місце людини в історичному процесі тощо. Наприклад, при розгляді проблеми про рушійні сили суспільного розвитку виникає питання про роль свідомості, волі людини в історичному процесі. Але оскільки наші невідомі інші істоти з розвиненою свідомістю, крім людей, то питання про роль свідомості в розвитку суспільства є питаннями про суспільство, історичні процеси.

Аксіологічна концепція філософії історії особливу увагу приділяє проблемі цінності історії, а також з'ясуванню раціональних основ суджень, за якими одні явища історичного знання є цінними, а другі – нецінними.

Значний внесок у розвиток цієї концепції зробили німецькі філософи, представники баденської школи неокантіанства Вільгельм Віндельбанд та Генріх Ріккерт. Вони визначали філософію як загальну науку про цінності, що, як писав Ріккерт, утворюють «...зовсім самостійне царство, що лежить по той бік суб'єкта і об'єкта». Виходячи з кантівського розрізнення теоретичного і практичного розуму, Віндельбанд та Ріккерт протиставляли філософію історії як нормативне вчення, засноване на ціннісних судженнях і пізнанні належного, дослідним наукам, що спираються на теоретичні судження та емпіричні дані про «сутнє». Відкидаючи закономірність як керівний принцип історичного пізнання, вони заміняли його процедурою «віднесення до цінностей». На думку Віндельбанда та Ріккерта, цінності мають надісторичний характер і, зрештою, утворюють ідеальний, незалежний від людей трансцендентальний (тобто потойбічний) світ. З цього світу виходять відповідні ідеї, передусім ідея трансцендентального обов'язку. Вона вказує на безумовне, необмежене часом і простором абсолютне значення цих цінностей. У міру усвідомлення їх значення люди виробляють відповідні ціннісні настанови і вимоги, якими вони керуються у своєму житті, поведінці, повсякденній та історичній діяльності.

Розглядаючи співвідношення суспільного буття і духовного життя, Віндельбанд та Ріккерт роблять висновок про провідну роль духовного життя в історії суспільства стосовно буття. Вони критично поставилися до створеного Марксом матеріалістичного розуміння історії, в якому обґрунтовувалося основне значення економічного чинника (тобто буття) в розвитку суспільства. Такий підхід, на думку Ріккерта,

є ненауковим, оскільки він визначається політичною програмою марксизму, в якій перемога пролетаріату є «абсолютною цінністю».

Виходячи з цих міркувань, філософія історії виступає як учення про цінності, що розкриває їхню природу і сутність, а також їхнє значення і втілення в життя та діяльність людей.

Технократичні концепції в сучасній західній соціальній філософії і філософії історії являють собою один із напрямів суспільної думки, що надає техніці вирішальної ролі у суспільному житті, прогресі суспільства і стверджує, що лише індустріалізація здатна раціональним чином регулювати і вдосконалювати життя суспільства та особистості. До цих концепцій можна віднести: концепцію постіндустріального чи інформаційного суспільства (Даніел Белл, Елвін Тоффлер), концепцію технотронного суспільства (Збігнев Бжезинський), концепцію нового індустріального суспільства (Джон Гелбрейт) та ін.

Подібний технологічний детермінізм відносить до основних чинників розвитку суспільства передусім рівень розвитку продуктивних сил, техніки, науки та інформатики. Наприклад, концепція постіндустріалізму виходить із того, що в сучасному суспільстві переважає не первинна сфера економіки (сільське господарство), не вторинна (промисловість), а третинна (сфера послуг), в якій визначальну роль відіграє інформація. Стверджується, що мікроелектронна революція, яка розгортається в постіндустріальному суспільстві, лежить в основі розвитку суспільства і саме інформацію, а не працю робить фундаментальним соціальним чинником.

§ 3. Проблеми сенсу і спрямованості історичного процесу

Однією з найважливіших у філософії історії є проблема змісту і спрямованості історичного процесу. Її сутність полягає в одержанні відповіді на питання: чи змінюється людське суспільство, а якщо так, то в якому напрямку і яка періодизація цих змін?

Ця проблема цікавила ще античних мислителів. Вони виокремлювали три найважливіших *напрями лінійної філософії історії*: прогресивний, регресивний та циклічний. Наприкінці XIX – на початку XX ст. було обґрунтовано так звану *нелінійну концепцію історичного розвитку*. Розглянемо ці напрями докладніше.

Більшість античних мислителів, у тому числі Протагор, Демокріт, додержувалися погляду, за яким суспільство розвивається в основному за висхідною, від дикості до «золотого століття». Їх можна вважати засновниками прогресивного напрямку. Гесіод та Сенека, навпаки, стверджували, що розвиток суспільства має регресивний напрям від «золотого» століття до залізного століття, для якого характерні повна деградація суспільства, падіння його моральності та ін. Платон, Аристотель, Полібій та інші вважали, що суспільство рухається за висхідною, але по замкненому колу з постійним поверненням назад, до вихідного етапу.

Філософи Середньовіччя, не відкидаючи ідею про те, що історія є спрямованим процесом, вважали, що її спрямування задане Богом.

Одним із перших дослідників, який у своїх роботах найповніше охопив проблеми спрямування, а також співвідношення єдності і різноманітності в історичному процесі, був італійський філософ Джамбаттіста Віко (1668–1744). У трактаті «Підстави нової науки про загальну природу націй» він показав світську концепцію всесвітньої історії як історичного кругообігу, єдиного для всіх народів. На думку Віко, усі народи у своєму розвитку проходять однакові стадії – від первісного варварства («століття богів») через феодалізм («століття героїв») до епохи демократичної республіки чи представницької монархії («століття цивілізації»). Кожний цикл завершується загальною кризою і розпадом даного суспільства. По завершенні циклу розвиток відновлюється і проходить ті самі стадії, але на більш високому рівні. Таким чином, ідеї Віко лежать в основі теорій циклічності в розвитку культур і цивілізацій (Данилевський, Шпенглер, Тойнбі).

У сучасній філософії історії співіснують два основних підходи до пояснення логіки і спрямованості історичного процесу: формаційний та цивілізаційний підходи.

Формаційний підхід. Цей підхід ґрунтується на моністичному розумінні історії. Він тлумачить усесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний, природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Учення про суспільно-економічні формації було розроблено Карлом Марксом у роботах «Капітал», «До критики політичної економії» та ін. Сутність його вчення така:

1) суспільно-економічна формація – це якісно визначена цілісна соціальна система, найважливішим елементом якої є матеріальні (еко-

номічні), духовні (ідеологічні) та інші зв'язки і відносини, що встановлюються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності. У взаємозв'язку матеріальних і духовних відносин головна роль належить матеріальним відносинам, стрижень яких – виробничі відносини;

2) суспільно-економічна формація відображає те загальне, що характеризує громадське життя в різних країнах на певному етапі їхнього розвитку. Досліджуючи капіталізм і порівнюючи матеріальні та духовні відносини різних країн, Маркс помітив повторюваність багатьох сторін цих відносин і зробив висновок про те, що ці країни перебувають на одній стадії соціального розвитку – капіталістичній;

3) суспільно-економічна формація являє собою етап у розвитку суспільства. Виокремивши виробничі відносини з усіх інших соціальних зв'язків, Маркс виявив їхні основні типи. Таким чином з'ясувалося, що різні соціальні організми можуть мати як однакову соціально-економічну структуру, так і різну (тобто виробничі відносини різних типів). Отже, було зроблено висновок про те, що кожен тип виробничих відносин визначає етап, період історії, а розвиток і зміна цих типів – сутність історії суспільства.

Виходячи з цих положень, зазначимо, що *суспільно-економічна формація – це конкретний історичний тип суспільства, цілісна соціальна система, що ґрунтується на певному способі виробництва і виступає як ступінь суспільного прогресу.*

Обґрунтування категорії «суспільно-економічна формація» дозволило Марксу здійснити періодизацію історичного процесу. Усього він вирізнив п'ять типів формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична, кожна з яких має специфічні закони виникнення і розвитку. Світовий же процес він розумів як лінійне сходження від однієї формації до іншої. У свою чергу, у кожній історичній формації діють і загальні закони, що зв'язують їх в єдиний процес світової історії.

Визначальними чинниками зміни цих формацій виступають діалектичний взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин, а також постійно зростаюча роль суб'єктивного чинника – свідомої діяльності, народних мас, класів, партій, особистостей.

Розглядаючи поняття «суспільно-історична формація», слід мати на увазі, що воно як абстракція найвищого рівня відбиває головні риси об'єктивної дійсності й абстрагується від окремих явищ і випадків. Проте деякі дослідники, використовуючи поняття «формація» в чисто-

му вигляді, накладають його на реальний історичний процес і, коли не знаходять повної тотожності понять «формація» та «дійсність», оголошують учення про формацію фікцією. Історична практика також показала, що не всі країни і народи обов'язково проходять у своєму розвитку всі формації чи їх фази. Деякі з них (наприклад, давні германці і слов'яни) минали рабовласницьку формацію. Також слід ураховувати так звані міжформаційні періоди в розвитку конкретних країн і можливість їхнього повернення до попередніх формацій.

У формаційного підходу, розробленого Марксом, багато позитивних рис, і нині він має велику кількість прихильників. Це пов'язано з тим, що даний підхід і матеріалістичне розуміння історії в цілому дозволили не тільки сформулювати сам принцип історичного розвитку суспільства, а й відповісти на ті принципові питання, що були поставлені історією розвитку суспільства, створити теорію суспільного прогресу.

Однак у формаційного підходу є і певні недоліки. Хибним був не сам підхід Маркса до пояснення історичного розвитку, а його догматизація й абсолютизація. Деякі дослідники, аналізуючи формаційний підхід, називають такі його слабкі місця. По-перше, неправомірно стверджувати, що на будь-якому етапі історії тільки соціально-економічні відносини визначають життя суспільства в цілому. По-друге, моністичне уявлення про закономірне сходження від однієї формації до другої не залишає місця для волі людини, обрання альтернативних шляхів розвитку людства. По-третє, реальну історію народів, суспільств, держав не можна вкласти в межі формаційного розвитку за висхідною. При такому підході втрачаються своєрідність і самобутність кожного народу та цивілізації, що в даному разі є лише передумовою для досконалого суспільства майбутнього.

Отже, у сучасних умовах однобічність тлумачення історичного процесу як лінійної схеми, що складається з п'яти суспільно-економічних формацій, стає все більш очевидною. Усесвітньо-історичний процес багатший за таку теоретичну модель. Тому доцільно доповнити це тлумачення іншим, нелінійним підходом до розуміння історії, яким є так званий цивілізаційний, або культурологічний, підхід.

Цивілізаційний, або культурологічний, підхід. Цей підхід до розуміння філософії історії склався в ХІХ–ХХ ст. Його головною рисою є утвердження ідеї про існування безлічі культур і цивілізацій, їхньої локальності і різноякісності, заперечення твердої однолінійної

схеми суспільного прогресу. Поняття «цивілізація» (від лат. *civilis* – цивільний, державний) – надзвичайно ємне поняття, що застосовується широким спектром наук і тому вживається на різних рівнях абстракції. Дуже часто це поняття використовується як синонім культури. У соціально-філософському контексті під цивілізацією, як правило, розуміють рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури.

Одним із засновників такого підходу був російський соціолог і натураліст Микола Данилевський (1822–1885), який висунув концепцію окремо існуючих культурно-історичних типів (цивілізацій), що виявляються через чотири найважливіші форми діяльності, чи «основи» (самопрояву) цивілізацій, – релігійну, культурну, політичну, соціально-економічну. Подібно біологічним організмам культурно-історичні типи перебувають у процесі невинної боротьби із зовнішнім середовищем і один з одним та проходять стадії зародження, піднесення, старіння і загибелі (вимирання чи деградації до рівня аморфної етнографічної сировини – для інших культурно-історичних типів). Зміст усесвітньої історії Данилевський убачав у виявленні особливостей самовияву культурно-історичних типів народів, що розвиваються за своїми особливими законами.

Прогрес усесвітньої історії, за концепцією Данилевського, полягає не в тому, аби йти в одному напрямку, а в тому, «щоб усе поле, яке складає царину історичної діяльності людини, проходити в різних напрямках, оскільки він до сьогодні саме так і виявлявся».

Данилевський визначив деякі закони розвитку культурно-історичних типів: 1) народи, які говорять однією чи близькими мовами, становлять один культурно-історичний тип; 2) для виникнення і розвитку культурно-історичного типу необхідна певна політична незалежність; 3) успіхи цивілізації залежать від різноманітних елементів культурно-історичного типу; 4) процес формування цивілізації тривалий, а період їхнього розквіту – короткий; 5) цивілізації розвиваються замкнено та ізольовано, але це аж ніяк не означає, що вони не впливають одна на одну.

Виокремивши тринадцять культурно-історичних типів, Данилевський найбільшу увагу приділив слов'янському типу – молодому та якісно новому, покликаному наповнити справжнім змістом майбутню історію людства.

Продовжив і розвинув погляди Данилевського німецький мислитель Освальд Шпенглер, який також критично ставився до європоцен-

тристської однолінійної схеми суспільного прогресу. Основною категорією у філософії Шпенглера є культура, яку він розумів як особливий «організм», відокремлений від інших, подібних йому «організмів». Звідси випливає, що єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Тому Шпенглер заперечував цілісність і єдність всесвітньої історії, наявність у ній «постійного і загального». Шпенглер виокремлював в історії людства вісім культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську та культуру народу майя. Очікував він появи і російсько-сибірської культури. Кожен культурний організм, за Шпенглером, існує протягом певного життєвого строку (близько тисячі років), після чого він перероджується в цивілізацію і гине. Кожна з культур має свій глибокий зміст і однакове значення в історичному процесі. Зміст же історії Шпенглер розумів як з'ясування долі, душі та мови культур.

Ще одним представником локальних цивілізацій є англійський історик і соціолог Арнольд Тойнбі (1889–1975), який, розвиваючи думки Данилевського та Шпенглера про циклічність історії, розглядав її як сукупність історій окремих своєрідних і відносно замкнених цивілізацій (у первісному варіанті він налічував їх 23, а потім скоротив до 13). Розглядаючи цивілізації як «динамічні утворення еволюційного типу», Тойнбі виокремлював у кожній із них основні стадії історичного існування: виникнення, зростання, надлом та розпад. Після проходження цих основних фаз цивілізація, як правило, гине, поступаючись місцем іншій цивілізації.

Вважаючи соціальні процеси, що послідовно відбуваються в цих цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі намагався вивести на цій підставі деякі формальні емпіричні закони повторюваності суспільного розвитку, що дають змогу передбачати глобальні події в доступному для огляду майбутньому. Зміст же всесвітньої історії він убачав у релігійній еволюції і духовному вдосконаленні людства.

Цивілізація, на думку історика, виникає з примітивних суспільств унаслідок «життєвого виклику», породжуваного винятковими обставинами різного характеру й успішної відповіді на цей виклик. Виклики можуть бути як природними, так і людськими. Рушійною ж силою розвитку цивілізацій є творча меншість, яка, удало відповідаючи на виклики, що виникають, веде за собою «інертну меншість».

Таким чином, з позиції цивілізаційного підходу історичний розвиток постає як послідовно нелінійний процес, поступальний характер якого визначається не характеристиками «вище – нижче», а тим, що

кожна цивілізація у своєму процесі саморозвитку і самовизначення проходить усі основні шаблі філогенетичного шляху людства і розглядається як унікальне соціальне утворення зі своєю історією та неповторною індивідуальністю.

Порівнявши формаційний і цивілізаційний підходи, можна констатувати таке:

1) формаційний підхід прагне в процесі аналізу охопити все суспільство й акцентує увагу на його динаміці, цивілізаційний – досліджує частину суспільства (окрему цивілізацію), а суспільство в цілому сприймає як статичне;

2) формаційний підхід особливу увагу приділяє економічним чинникам життя суспільства, цивілізаційний же – акцентує увагу на духовних чинниках.

Монадний підхід. На сучасному етапі розвитку філософії історії утверджується таке розуміння історії, в якому здійснюється спроба використовувати позитивні ідеї цих альтернативних підходів і компенсувати їхні недоліки. Такий підхід дістав назву монадного.

Характерною рисою монадного підходу є розгляд усесвітньо-історичного процесу як єдності, що, у свою чергу, складається з безлічі історичних індивідів (соціумів), причому формаційна складова монадного підходу зосереджує увагу на тому загальному для різних країн, що проходять той самий ступінь історичного розвитку, а цивілізаційна складова акцентує увагу на особливостях соціальних організмів, їхньої неповторності. Отже, у монадному підході враховуються і реалізуються узагальнюючі можливості формаційного підходу та індивідуалізуючі можливості цивілізаційного підходу на основі не їхнього протиставлення, а єдності і взаємодоповнюваності.

Проблема змісту історії. Як уже зазначалося, проблема сенсу історії посідає одне з головних місць у більшості напрямів філософії історії. Водночас деякі з філософів створили концепції, в яких проблема змісту історії є центральною.

У концепції провідного німецького філософа *Карла Ясперса* (1883–1969) стверджується, що зміст історії перебуває за межами самої історії. Змістом і основою історії є віра, загальна для всього людства, яка його не роз'єднує, а з'єднує. Таку віру людству не може запропонувати жодна світова чи національна релігія.

Ясперс стверджував, що такою спільною для людства вірою може стати тільки філософська віра, яка виникла у так званий «осьовий час»

світової історії. «Осьовий час», що виявив універсальний зміст історії, він пропонував убачати в періоді між 800 і 200 рр. до н. е., коли одночасно діяли давньогрецькі філософи, пророки єврейського народу, засновники зороастризму в Ірані, конфуціанства і даосизму в Китаї, буддизму і джайнізму в Індії. Епоха «осьового часу» – це час народження світових релігій, що прийшли на зміну язичництву, і виникнення філософії, яка прийшла на зміну міфологічному світогляду; це час, коли на планеті майже одночасно виникли декілька могутніх духовних центрів, внутрішньо близьких один одному. Епоха «осьового часу» допомогла людині відчутися себе людиною, пробудила її дух, залучила до основ культури і моральності, поставила перед нею питання про зміст людського існування і зміст буття. Самоусвідомлення людиною самої себе, пробудження її духовності, вважав Ясперс, стало початком загальної історії людства, що досі було розділено на локальні, не пов'язані між собою культури. Відтоді людство приречене на спільність долі і єдину віру, бо інакше історія людства може закінчитися катастрофічно. Для об'єднання людей на загальних духовних засадах, установлення між ними згоди і взаєморозуміння величезну роль, за Ясперсом, відіграє комунікація, тож його філософію історії часто називають комунікативною.

Проблему змісту і спрямованості історичного процесу розглядав і американський філософ *Френсіс Фукуяма* (народився 1952 р.). Він запропонував свою теорію «кінця історії». «Кінець історії» він убачає у тому, що людство зрештою знайде оптимальну форму суспільства і держави, а загальнолюдський ідеал – у ліберальних ідеях і поглядах, на основі яких мають бути задоволені всі потреби людини і вирішені основні суперечності суспільства. Лібералізм, на думку Фукуяма, являє собою раціональну форму організації суспільства, яке не має альтернативи, тому людству нічого не залишається робити, як поширювати цю ідеологію на інші країни, створюючи в такий спосіб загальнолюдську державу – ліберальну демократію в політичній сфері. У цьому, вважає Фукуяма, – сенс історії людства.

Існують й інші точки зору на зміст історії. Одні філософи, наприклад, вважають, що історія позбавлена будь-якого змісту, є загадкою для людей, і песимістично оцінюють майбутнє людства (Шопенгауер, Бургхардт), другі – що історія є ірраціональним потоком подій, які не підлягають раціональному поясненню (Ніцше, Гартман) та ін.

Ідея історичного прогресу. Важливе місце у філософії історії посідає й *ідея історичного прогресу*.

Прогрес (від лат. *progressus* – рух уперед, успіх) – це напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Про прогрес можна говорити стосовно суспільства в цілому, і тоді ми маємо на увазі соціальний прогрес, або ж стосовно окремих його елементів, структури чи інших параметрів суспільства, і тоді ми маємо на увазі науково-технічний прогрес, прогрес у духовній сфері, сферах освіти, охорони здоров'я, захисту навколишнього середовища та ін. Прогрес за своєю сутністю є суперечливим, бо його зворотний бік – *регрес*, тобто перехід від вищого до нижчого, від більш досконалого до менш досконалого. І якщо людство що-небудь здобуває, то неминуче втрачає. Кожен крок уперед є і певним кроком назад. Тому тільки в найзагальніших рисах можна говорити про рух людства в напрямі прогресу або регресу.

Аналізуючи історію суспільства, можна констатувати, що й досі воно рухалося в цілому шляхом прогресу, і з цим твердженням погоджуються більшість філософів історії. Проте всі філософи вірять в ідею суспільного прогресу – деякі з них говорять про згубний вплив прогресу на розвиток цивілізації. Так, Ауреліо Печчеї наголошує на небезпеці прогресу – цього анархічного, за його словами, процесу, що не піддається жодному зовнішньому регулюванню і здійснює нові кроки вперед без будь-якого реального зв'язку з потребами суспільства, аж ніяк не зважаючи на можливі згубні наслідки для розвитку життя на планеті. У цьому переконаний і Олвін Тьоффлер, котрий попереджає, що прогрес несе потік змін, які руйнують інститути, змінюють цінності та висушують наші життєві корені.

Дискусійним питанням теорії соціального прогресу є з'ясування його *критеріїв*. Просвітителі XVII ст. критерієм прогресу вважали людський розум. Пізніше таким критерієм став рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Сьогодні критеріями прогресу вважають соціально-політичний, ідеологічний, гуманістичний критерії тощо. За їх допомогою можна визначити прогресивність тих чи інших соціальних систем, політичних режимів, суспільних рухів. Разом із тим усі названі критерії характеризують лише окремі сторони громадського життя і не дають повного уявлення про прогрес суспільства в цілому. Загальним, чи загальнофілософським, критерієм розвитку суспільства, очевидно, можна вважати рівень гуманізації суспільства, місце в ньому особистості, рівень її духовної і соціальної волі, якість задоволення її матеріальних і духовних потреб. Цей критерій показує, якою

мірою людина в тому чи іншому суспільстві має можливості для розвитку. З позиції цього критерію кожне суспільство є прогресивним, тією мірою, якою воно розширює коло прав і свобод особи, створює умови для її самореалізації, розвитку її потреб та їх задоволення.

■ § 4. Глобалізація як загальна тенденція сучасної цивілізації

Глобалізація, її зміст і суперечливий характер, наслідки і широкий спектр сприйняття світовим загалом та наукова рефлексія цього феномену – чи не найзагальніше явище сучасності. Важко уявити когось із політиків або дослідників соціально-політичних процесів, які б пройшли повз неї. Стверджують, що глобалізація наче дев'ятий вал захлюстує планету, руйнуючи при цьому Вестфальсько-Філадельфійську систему як таку, що складається з понад двохсот суверенних національних держав з усталеним міжнародним правом. Відзначаючи нову якість глобалізації, її ідентифікують із п'ятою владою.

Водночас доволі поширеними є твердження, що глобалізація нічого в собі не містить, що це лише другий варіант колоніалізму. Вона при цьому інтерпретується на кшталт відомої марксистсько-ленінської тези зростання суспільного характеру виробництва та визначається терміном «інтернаціоналізація». Висловлюються також думки, за якими глобалізація – просто модне слово, котре не має власного змісту.

Та як би там не було, а явище глобалізації – це об'єктивна реальність сучасної цивілізації, а сам термін – найбільш уживаний як у спеціальній, так і публіцистичній літературі.

Розглянемо основні сучасні підходи до розуміння сутності і змісту глобалізації.

Ідея глобалізації – одна з наймолодших теоретичних конструкцій. До 1987 р. база даних бібліотеки Конгресу США навіть не містила книг, у назві яких використовувалося б це поняття. У сучасному значенні термін «глобалізація» виник у середині 80-х рр. XX ст. Його появу пов'язують з ім'ям американського дослідника Теодора Левітта, який у статті «Глобалізація ринків», оприлюдненій у журналі «Гарвард бізнес ревью» 1983 р., позначив ним феномен злиття ринків окремих продуктів, які виробляються великими багатонаціональними корпораціями.

Термін «глобалізація» став розроблятися в першій половині 1990-х рр. Щоправда, близький йому за значенням французький

термін «мондіалізація» (mondialisation) з'явився ще до початку 50-х рр. ХХ ст., однак як такий він обмежений кордонами Франції, звідки проник тільки до Іспанії. Поширеність термінів «глобалізація» та «мондіалізація» у сучасних мовах країн світу підтверджує актуальний характер процесу, який вони позначають.

Зараз існує безліч тлумачень глобалізації. Більша частина теоретичних праць із проблем глобалізації належить англійським, американським та скандинавським ученим. Тут можна виділити декілька фундаментальних підходів:

- культурологічний, що розглядає глобалізацію у широкому цивілізаційному аспекті;
- економічний, що тлумачить глобалізацію в контексті розвитку світових ринків товарів, послуг, капіталу та праці;
- екологічний, що пов'язує глобалізацію із погіршенням екологічної ситуації на планеті;
- комплексний, що розглядає глобалізацію як у політичному, так і інформаційному контексті, а також у контексті боротьби із міжнародною злочинністю та бідністю.

У наукових пошуках 1990-х рр. дослідники звертали увагу на розвиток тенденцій глобалізації, що зумовили й різноманітні парадигми розуміння цього явища. Серед них, на думку голландського дослідника Яна Пітерса, виділяються:

- «зіткнення цивілізацій» – фрагментація світу є неминучою через існуючі цивілізаційні відмінності, що кореняться в культурній (у першу чергу расових і національних особливостях) диференціації, тому західній цивілізації, як стверджує автор концепції Самюель Хантінгтон, необхідно бути готовою дати відсіч можливому альянсу ісламських і конфуціанських держав;
- «макдональдизація» – гомогенізація культур, здійснювана транснаціональними корпораціями, відбувається під прапором модернізації (вестернізації, європеїзації, американізації і т. д.);
- «гібридизація» – широкий спектр міжкультурних взаємодій, що призводять як до взаємозбагачення, так і до виникнення нових культурних традицій.

Своє визначення глобалізації дала ООН: глобалізація – це загальний термін, що означає все більш складний комплекс транскордонних взаємодій між фізичними особами, підприємствами, інститутами та ринками, який виявляється в розширенні потоків товарів, технологій

та фінансових коштів, неухильному зростанні та посиленні впливу міжнародних інститутів громадянського суспільства, глобальній діяльності транснаціональних корпорацій, суттєвому розширенні масштабів транскордонних комунікаційних та інформаційних обмінів, перш за все через Інтернет, транскордонному перенесенні захворювань та екологічних наслідків та у все більшій взаємопов'язаності певних типів злочинної діяльності.

Існують декілька підходів до визначення глобалізації. Представники різних наукових підходів по-різному визначають цей процес та його вплив на життєдіяльність людини. Серед найбільш впливових шкіл слід виділити такі:

- класичну школу (Р. Робертсон, І. Валлерстайн, Д. Хелд, С. Хантінгтон та ін.);
- школу трансформістів (Е. Гідденс, У. Бек, Д. Розенау, О. Білорус та ін.);
- школу гіперглобалістів (К. Омае);
- школу скептиків (Дж. Томпсон та ін.).

Термін «глобалізація» одержав поширення завдяки американському соціологу, представнику класичної школи глобалізації Роланду Робертсону, який 1985 р. представив тлумачення поняття «глобалізація» (globalization), а 1992 р. виклав основи своєї концепції в книзі «Глобалізація: соціальна теорія та глобальна культура». Він визначив розвиток глобалізації як двоєдиний процес перетворення загального на окреме і перетворення окремого на загальне.

Незважаючи на появу великої кількості теорій глобалізації, сам термін «глобалізація» використовується в найрізніших значеннях. Тому Робертсон у статті «Дискурси глобалізації: попередні роздуми» виділяє такі три типи дискурсу глобалізації.

1. До регіональних, або цивілізаційних, автори відносять ті дискурси, в яких терміну «глобалізація» не приділяється головна увага. Прикладом такої суперечності є позиція французьких інтелектуалів, які використання терміна «глобалізація» вважають загрозою французькому суспільству і мові з боку США. Позицію французьких інтелектуалів можна вважати французьким альтернативним проектом глобалізації. У країнах Центральної і Східної Європи також спостерігається велика недовіра до глобалізації, оскільки там побоюються поширення західної культури, втрати своєї суверенності внаслідок зростання глобальної ринкової економіки.

2. У дисциплінарних дискурсах існує тенденція до розгляду процесу глобалізації в рамках однієї дисципліни. Найочевиднішим прикладом цього є економічний дискурс глобалізації, що робить акцент на зростанні глобальної капіталістичної економіки. Особливо це характерно для американських соціологів. Теоретики світ-системного підходу близько 20 років аналізують світовий розвиток за допомогою особливої економічної історії. Їх лідером є Іммануїл Валлерстайн.

3. Ідеологічні дискурси глобалізації виступають за або проти неї. Ліві вбачають у глобалізації встановлення панування таких міжнародних організацій, як Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світова організація торгівлі (СОТ). Праві ставляться до глобалізації з настороженям. Дехто з них, наприклад націоналісти в різних країнах, вважають її виявом світового зла. Інші вбачають у ній тріумфальний хід капіталізму по всьому світу.

Наступна школа глобалізації представлена прихильниками гіперглобалізму. Для гіперглобалістів сучасна глобалізація – це поява нового світового порядку, при якому повноваження і легітимність національної держави ставляться під питання, оскільки національні уряди втрачають здатність контролювати те, що відбувається в їх власних кордонах. Основним представником цієї школи є консультант Гарвардської школи бізнесу (Harvard Business School), японський дослідник Кенічі Омае, який докладно розглянув сутність глобалізації в книзі «Світ без кордонів» (1990).

Інша школа глобалізації репрезентована трансформістами, які вважають глобалізацію безпрецедентним в історії людства явищем. Вони розглядають його не тільки з економічної точки зору, а й з політичної, соціальної та ін. Один із головних представників школи трансформістів Ентоні Гідденс 1998 р. у книзі «Третій шлях: оновлення соціальної демократії» відзначав, що нещодавно поняття «глобалізація» не фігурувало в наукових дискусіях, а зараз зустрічається постійно. При цьому, на думку іншого трансформіста – німецького соціолога Ульріха Бека, глобалізація є найбільш вживаним словом, котрим дуже часто зловживають, – словом, яке є найменш ясным, найбільш незрозумілим, затуманеним, політично ефективним словом останніх років, яке в недалекому майбутньому залишиться таким. Слово «глобалізація» має на увазі перехід до «всесвітності», глобальності, тобто до більш взаємопов'язаної світової системи, в якій взаємозалежні мережі і потоки долають традиційні кордони. Таким чином, глобалізація означає ануляцію відстаней, занурення в транснаціональні форми життя.

Глобалізація має складну динаміку та численні загальносвітові, регіональні, національні, локальні та індивідуальні складові, що тісно взаємодіють між собою.

Глобалізація в системі поглядів теоретика політології Джеймса Розенау означає, що у людства є великий досвід міжнародної політики, коли національні держави домінували на міжнародній арені. Тепер почалося століття постінтернаціональної політики, коли національно-державні органи вимушені ділити глобальну арену і владу із інтернаціональними організаціями, транснаціональними корпораціями та транснаціональними політичними рухами. На його думку, саме технологія посилила взаємозалежність між локальними, національними та інтернаціональними суспільствами, причому в масштабах, які не знала жодна історична епоха.

Керівник російського Інституту проблем глобалізації, професор Михайло Делягін називає глобалізацію особливим сучасним вищим етапом інтеграції, процесом формування та подальшого розвитку єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на базі нових, переважно комп'ютерних, технологій. Наглядним прикладом глобалізації він вважає загальнодоступну можливість майже миттєвого та безкоштовного переказу будь-якої суми грошей до будь-якої точки світу, а також миттєвого та безкоштовного одержання будь-якої інформації.

Інший представник цього напрямку, французький дослідник Бертран Баді відзначає наявність трьох вимірів глобалізації: 1) як історичний процес, що розвивається протягом багатьох століть; 2) як гомогенізація світу, життя за єдиними принципами, прихильність єдиним цінностям, прагнення все універсалізувати; 3) як визнання зростаючої взаємозалежності, головним наслідком якої є підривання, руйнування національного державного суверенітету під натиском впливу нових акторів загальнопланетарної сцени: глобальних фірм, релігійних угруповань, транснаціональних управлінських структур (мереж), які взаємодіють на рівних засадах не тільки між собою, а й із самими державами – традиційними дійовими особами міжнародних відносин.

Якщо звернутися до першого із названих вимірів, то помітимо, що в історії розвитку людства дійсно спостерігається тенденція до загального «розширення» того простору, на якому відбувається інтенсивна взаємодія, від окремих міст до держав, регіонів і, нарешті, через епоху великих географічних відкриттів до світу в цілому. Утім процес гло-

балізації є надзвичайно складним і неоднозначним. У ході історичного розвитку він ішов нелінійно і розвивається хвилеподібно. Навіть найбільші із відомих нам імперій залучалися до фатального циклу «розширення – розпаду», що показує «пульсуючий» характер цього процесу.

Другий вимір процесу глобалізації – загальна універсалізація і гомогенізація світу – є більш дискусійним. У глобальному просторі, що формується, постійно і на всіх рівнях виникають маргінальні регіони, ізольовані від впливу процесів глобалізації. Якщо світ і уніфікується, то тільки через диференціацію. Унаслідок відсутності політичних інститутів, наділених загальносвітовою легітимністю, локальні економічні, політичні або культурні відмінності згладжуються під впливом співвідношення сил окремих суб'єктів, не породжуючи при цьому єдиного механізму регуляції. Саме в цьому значенні є вірним твердження, за яким світ усе ще перебуває на стадії «недосконалої» або «незавершеної» глобалізації.

Нарешті, останній вимір глобалізації – розмивання державних кордонів – напевно, найбільшою мірою відображає сутність сучасного етапу глобалізації. Кордони національних держав спочатку виявилися прозорими в економічному сенсі. На соціальні, політичні, культурні, військові та інші відносини цей процес перекинувся пізніше.

Природа глобалізації в ХХ–ХХІ ст. кардинально змінилася. Під впливом обміну товарами, знаннями, культурними цінностями склався свого роду загальний «мегапростір глобалізації». Він розвивається за своїми законами, являючи собою, з одного боку, результат взаємодії локальних національних територій, а з другого – визначаючи особливості розвитку останніх. Глобалізація – подвійний процес, що розвивається одночасно в міждержавних та транснаціональних формах.

Ґрунтуючись на сказаному про всі три виміри глобалізації, можна стверджувати, що центральною ланкою світових економічних, соціальних, політичних, культурних процесів стає глобалізація, котру розуміють як нову форму взаємопов'язаності людей, що передбачає виникнення наднаціональних і позанаціональних організацій, інститутів і утворень.

У монографії «Глобалізація і безпека розвитку» (2001), над якою працював колектив авторів під керівництвом члена-кореспондента НАН України, доктора економічних наук, професора, провідного українського фахівця з проблем глобалістики Олега Білоруса, наводиться

таке визначення глобалізації: це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур та навколишнього середовища. На думку авторів монографії, існують дві головні тенденції сучасного процесу глобалізації, а саме: безпрецедентно щільна взаємопов'язаність новітніх соціально-економічних явищ та процесів (глобалізація економічного розвитку, глобальний характер екологічних проблем) та національний (локальний) характер інших соціальних явищ і процесів (політичні системи, культурна специфічність), які визначають характер глобальних трансформацій, породжують певні суперечності світового розвитку, усунення котрих можливе лише за умови пізнання їхньої сутності та ефективного і справедливого використання великими і малими країнами всіх наявних у людства ресурсів.

Російський дослідник Олександр Чумаков у монографії «Глобалізація. Контури цілісного світу» (2005) репрезентував таке визначення глобалізації: це процес універсалізації, становлення для всієї планети Земля структур, зв'язків та відносин у різних сферах суспільного життя. Глобалізація виступає також і як явище, і як феномен, коли вона сприймається як об'єктивна реальність, котра заявляє про себе замкненістю глобального простору, єдиним світовим господарством, загальною екологічною взаємозалежністю, глобальними комунікаціями і под., і як така ніким не може бути проігнорована.

Відомий представник трансформістів американський фінансист та філантроп Джордж Сорос у книзі «Про глобалізацію» (2004) визначив глобалізацію як вільний рух капіталу і зростаючий вплив глобальних фінансових ринків та транснаціональних корпорацій на національні економіки. На його думку, глобалізація має односторонній характер: міжнародні інститути не встигають за міжнародними фінансовими ринками, а політична глобалізація відстає від глобалізації економічної.

Загалом, слід зазначити, що всі трансформісти визнають глобалізацію ключовим феноменом сучасного світу, який лежить в основі провідних радикальних трансформацій у всіх сферах розвитку сучасного суспільства – економіці, політиці, культурі, управлінні тощо.

Трансформісти не формують єдину логіку розвитку глобалізаційних процесів, що ведуть до становлення єдиного глобального ринку або глобальної цивілізації. Вони доводять, що глобалізація – суперечливий і неоднозначний процес. При цьому він є довгостроковим і на його роз-

виток впливає достатньо велика група суперечливих чинників. Багато хто з трансформістів сходяться у тому, що глобалізація, незважаючи на свій безпрецедентний характер, має давнє історичне коріння і тенденції становлення. І навіть уже в ході розвитку цих тенденцій глобалізація вважалася дуже суперечливим і непередбачуваним за наслідками процесом (Р. Робертсон, А. Чумаков, А. Уткін, Г. Тербон, О. Білорус).

Констатуючи безпрецедентний характер глобальних потоків товарів, фінансів, іміджів, мігрантів, туристів, інформації, які кардинальним чином трансформують сучасне суспільство, трансформісти розглядають сучасний світ як глобальну систему. При цьому на відміну від ідей гіперглобалізму ця система не є глобальним громадським суспільством або єдиним глобальним ринком без жодних кордонів. У середині цієї системи існує достатньо сильне розмежування. Традиційний розподіл на центр і периферію, північ і південь, перший і третій світи вже не є географічним і геополітичним, він стає соціальним. Глобалізація трансформує традиційні моделі включення і виключення між країнами, формує нову ієрархію, яка вже абсолютно не пов'язана з географічною територією, а проникає в усі співтовариства і регіони світу. Схід і Захід, «перший» і «третій світ» не існують «десь», вони співіснують разом у рамках усіх великих міст світу. Феномен сучасного великого міста як зрізу глобалізаційних процесів знаходиться у фокусі багатьох учених цього напрямку (Р. Робертсон, Д. Томлінсон, У. Ханнерц, Д. Хелд, М. Алброу, У. Бек та ін.) і є для них одним з основних прикладів глокалізації, гібридизації та детериторізації.

Представники іншої школи – скептики на противагу трансформістам уважають глобалізацію просто посиленням взаємодії між національними економіками. При цьому держави не тільки не перестають відігравати головну роль на міжнародній арені, а і є по суті головними «архітекторами» самої глобалізації.

Таким чином, глобалізація – це якісно нова сходинка розвитку процесів інтернаціоналізації економічних, політичних, культурних та правових аспектів громадського життя, коли взаємозалежність національних соціумів досягла такого рівня, що розпочалися кардинальні зміни в житті всієї світової спільноти, яка поступово перетворюється на цілісний суспільний організм.

На противагу світовим глобалізаційним тенденціям виник антиглобалізм – один із найцікавіших і неоднозначних феноменів у розвитку світової спільноти. Об'єктивне усвідомлення антиглобалізму як

феномену є дуже важливим, оскільки дилема «глобалізм – антиглобалізм» виступає нині одним із найбільш принципових віддзеркалень загальносвітових процесів.

Антиглобалізм – соціально-політичний рух, що виник наприкінці ХХ ст. Його прихильники, як правило, не використовують цю назву для самоідентифікації (або використовують її в лапках), оскільки рух вважає за необхідне не протистояти процесам інтеграції, а змінити пануючу нині ліберальну капіталістичну форму глобалізації. Основною метою руху є розвиток процесів інтеграції економік, народів та культур на засадах демократії, соціальної справедливості, пошани самостійності та самобутності національно-культурних утворень. Антиглобалізм – це ідейні переконання громадських організацій, рухів та ініціативних груп, що ведуть боротьбу із соціальними, економічними, політичними та екологічними наслідками глобалізації в її нинішній формі.

Учасники антиглобалістських акцій додержуються різних, нерідко протилежних, уявлень про глобалізацію, альтернативи цьому процесу і тактику практичних дій. Світоглядною основою більшості антиглобалістських груп слугує філософія постмодернізму з характерною для неї еkleктичністю і здатністю сполучати в єдине ціле різнорідних суб'єктів та явища.

Учасники руху за альтернативну глобалізацію прагнуть приурочити свої виступи до зустрічей глав держав «великої вісімки», самітів організацій глобалістського напрямку (МВФ, ВТО), щорічних економічних форумів у Давосі, що проводяться впливовими фінансистами, бізнесменами та політиками. З кожним роком демонстрації набувають усе більшого розмаху і мають яскраво виражений антиамериканський характер.

Основною причиною створення антиглобалістського руху є глобальне утвердження товарно-грошових відносин і глобального ринку з його вкрай жорсткими правилами регулювання, підривом моральних норм поведінки людини, редукцією людини до економічної тварини. Причиною виникнення руху стало також створення соціального, економічного та політичного простору, що пригнічує частину людства, яка позбулася своїх демократичних прав, свобод, можливості участі в ухваленні рішень і права на нормальне людське життя. У результаті створення цих глобальних просторів різко збільшується розрив між багатими і бідними, а світовий розподіл праці підриває можливості одержання сучасної освіти, знання і, за винятком невеликої частки

інтелектуалів із цих країн, позбавляє їх можливості рівноправного доступу до благ усесвітньої цивілізації.

Виникнення антиглобалізму також пов'язане з ослабленням антисистемної протидії негативним чинникам глобалізації. Вельми важливим, істотним моментом руху антиглобалізації є імперське нав'язування цінностей західного світу всім іншим країнам і народам. У русі антиглобалізму яскраво виявляється прагнення збереження самобутності, унікальності своїх культур, можливості обрання самостійного шляху розвитку, яких їх позбавляє глобалізм.

Антиглобалізм будується як рухома сукупність мереж, що взаємоперетинаються, включаючи осіб, котрі борються за збереження довілля, прав іммігрантів, робочих місць, приборкання фінансових спекуляцій, припинення воєн, розвиток місцевого самоврядування тощо. Таким чином, рух антиглобалізму можна розглядати як рух проти механізму глобальної влади.

■ § 5. Глобальні проблеми сучасності

Одна з характерних особливостей сучасного світу – загострення глобальних проблем, які за своїм характером виходять за рамки інтересів різних класів і суспільних систем і від розв'язання яких вирішальною мірою залежить майбутнє, більше того, саме існування людства.

Сам термін «глобальні проблеми» ввійшов до міжнародного лексикону в другій половині 60-х рр. ХХ ст. Він походить від латинського «глобус» – тобто Земля. За своїм характером глобальні проблеми сучасності є різними: від загрози ядерної війни до екологічної катастрофи, від зростаючого розколу світу на «багаті» та «бідні» країни і народи до перспективи виснаження традиційних і необхідності пошуку нових джерел енергії.

У сучасному суспільствознавстві склався особливий напрям дослідження загальнолюдських проблем – глобалістика. У світі, наприклад, щорічно публікуються 15–18 тис. наукових праць, присвячених аналізу тільки екологічної проблеми. Глобальні проблеми привертали і привертають дедалі більшу увагу вчених. Від того, наскільки плідними будуть науковий аналіз системи глобальних суперечностей та ефективність практичних заходів стосовно їх вирішення, залежать перспективи суспільного прогресу.

За різними підрахунками зараз виділяють до трьох десятків глобальних проблем різноманітних типів. Тому має йтися не про якусь одну ознаку або критерій глобальності, а про систему таких критеріїв, принаймні про декілька інтегральних чинників, які об'єднують настільки різні проблеми під поняттям «глобальні».

Серед деяких вітчизняних і зарубіжних дослідників у 70-ті рр. ХХ ст. була поширена думка, за якою необхідна і достатня умова визнання проблеми «глобальною» полягає в породжуваній нею загрозі для людини і людства в цілому. Інші науковці головним критерієм глобальності називали географічні масштаби поширення проблеми. Вузькість цього підходу була подолана в монографічних виданнях, що побачили світ протягом 80-х рр. ХХ ст. У них визначено, що глобальними є проблеми, які по своїй суті стосуються інтересів усього людства; набувають усесвітнього характеру, охоплюючи всі основні регіони Землі; створюють реальну загрозу для майбутнього людства; вимагають для свого розв'язання міжнародного співробітництва в найширшому масштабі.

Глобальні проблеми сучасності не визнають державних кордонів, виявляються в державах усіх суспільних систем. Унаслідок свого змісту і взаємозв'язку процесу розвитку людства розв'язання глобальних проблем можливе лише в загальносвітовому масштабі.

Аналіз глобальних проблем немислимий без їх наукової, логічно стрункої типології. У літературі існують декілька підходів до типології глобальних проблем сучасного етапу суспільного розвитку. Однак найбільш прийнятним є їх поділ на три групи.

Перша група глобальних проблем виростає з відносин між основними соціальними спільнотами сучасного людства (суспільно-економічними системами та їх складовими: державами, класами, націями), тобто система «суспільство – суспільство»; друга – з відносин «людина – природа»; третя – з відносин «людина – суспільство». В основі такого підходу до типології лежить методологія паралельного вивчення двох ліній відносин, що визначають усю життєдіяльність людей. Кожна з них складається з певної кількості типів глобальних проблем, які, у свою чергу, включають конкретні різновиди однотипних глобальних проблем.

Перша група глобальних проблем пов'язана з перебудовою міжнародних відносин згідно з вимогами подальшого прогресу людства. Їх можна виділити під назвою «загальносвітові глобальні проблеми»,

або «інтерсоціальні проблеми». Ця група включає чотири типи глобальних проблем.

По-перше, це проблема запобігання світовій війні, що загрожує загибеллю цивілізації і самому існуванню життя на планеті. Вона передбачає спектр дочірніх проблем: приборкання гонки озброєнь, заборона нових систем зброї, роззброєння, установа без'ядерних зон, заходів довіри тощо.

По-друге, це проблема встановлення нового економічного міжнародного порядку на принципах рівноправного і взаємовигідного співробітництва для усунення відставання слаборозвинених країн. Тут також є декілька окремих проблем: подолання технологічної залежності країн, що розвиваються, від розвинених держав Заходу; перебудови міжнародних економічних відносин та ін.

По-третє, це проблема боротьби за прогресивні форми економічної інтеграції та інтернаціоналізації для поглиблення міжнародного поділу праці і вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку країн земної кулі. Зі складових її окремих проблем можна виділити питання про ліквідацію існуючих диспропорцій у світовій торгівлі та обмежень несправедливого характеру в міжнародному економічному обміні.

По-четверте, це проблема управління науково-технічним розвитком, його гуманістичною спрямованістю на глобальному рівні.

Другу групу глобальних проблем сучасності становлять проблеми оптимізації, гармонізації та гуманізації ставлення суспільства до природи з метою збереження та примноження ресурсного потенціалу людства. Їх можна визначити, наприклад, як «загальнопланетарні глобальні проблеми» і виділити вісім типів:

- проблема запобігання стихійним лихам антропогенного або змішаного походження (ерозія ґрунту, опустелювання тощо);
- проблема раціонального та економічного використання природно-сировинних ресурсів;
- демографічна проблема;
- продовольча проблема;
- проблема оптимального господарського використання необжитих територій;
- проблема попередження енергетичної кризи;
- проблема захисту та механізмів його самовідтворення;
- проблема освоєння багатств Світового океану, освоєння використання космосу в мирних цілях.

Третя група глобальних проблем відображає процеси гуманізації відносин суспільства та особистості, питань звільнення та різнобічного розвитку останньої, гарантій її кращого майбутнього. Ці проблеми, зокрема, можна йменувати «загальнолюдськими» глобальними проблемами. До їх числа слід віднести:

- проблему ліквідації антигуманних тенденцій у використанні науки і техніки; усунення перешкод на шляху всебічного і планомірного розгортання науково-технічного прогресу в інтересах людини;
- проблему викорінення епідемічних захворювань, хвороб цивілізації;
- проблему подолання негативних тенденцій урбанізації;
- проблему ліквідації неписьменності та розвитку освіти, тобто динамічного множення інтелектуального потенціалу людської діяльності;
- проблему гарантій прав людини, перш за все права на життя, на існування в здоровому середовищі.

Отже, мають місце три групи глобальних проблем сучасності: загальносвітові глобальні проблеми, загальнопланетарні глобальні проблеми, загальнолюдські глобальні проблеми.

Глобальні проблеми сучасності мають загальнолюдський характер у найширшому значенні цього слова, оскільки вони стосуються інтересів усього людства, впливають на майбутнє людської цивілізації, причому саме безпосередньо.

Загальнолюдське – це ті чинники і передумови, ті цінності, які дійсно сприяють виживанню, збереженню та розвитку людства, створенню сприятливих умов для його буття, розкриття його потенцій. Загальнолюдське в умовах загострення проблем самозбереження і виживання стає моральним імперативом, відображається у свідомості і психології людей, ламанні їх усталених уявлень, соціальних очікувань та ціннісних орієнтацій. Воно розглядається як необхідна передумова продовження історії, суспільного прогресу. Річ у тім, що процес звільнення старого суспільства від класових і соціальних антагонізмів усе більше відстає від стрімкого наростання глобальних проблем, небезпеки самознищення цивілізації. Тому спостерігається зростання значення загальнолюдських цілей і завдань, розуміння того, що без їх вирішення просто неможливе існування будь-яких народів, класів, держав.

Загальнолюдський характер глобальних проблем сучасного етапу суспільного розвитку чітко виявляється при аналізі глобальних супе-

речностей. Тут слід зазначити, що поділ глобальних проблем на окремі групи, наведені раніше, є досить умовним. В об'єктивній реальності ми маємо справу не із сукупністю, а із цілісною системою глобальних проблем, оскільки вони тісно і глибоко пов'язані між собою. Більше того, жодна з глобальних проблем не може розраховувати на ефективний науковий аналіз і конструктивне вирішення без урахування всієї їх системи, що склалася на сучасному етапі природно-історичного та соціального розвитку цивілізації.

Глобальні проблеми сучасності тісно взаємопов'язані. З одного боку, слід мати на увазі «горизонтальний» взаємозв'язок і взаємозалежність у рамках виділених груп глобальних проблем, які стосуються основних спільнот сучасної цивілізації (система «суспільство – суспільство»), а також відносин «людина – суспільство» та «людина – природа». Дійсно, подолання, наприклад, продовольчих або сировинних труднощів передбачає, зокрема, розв'язання глобальної енергетичної проблеми, що пов'язується не тільки з більш раціональним використанням традиційних, а й розробкою і впровадженням нових джерел енергії, практичним використанням ресурсів енергії космічного простору та Світового океану.

Якщо звернутися до системи проблем «людина – суспільство», в яку включено, зокрема, проблеми науково-технічного прогресу, то стає очевидним, що розвиток науки, техніки та технології не тільки впливає на прогрес матеріального виробництва, а й передбачає подальший розвиток людського потенціалу, пов'язаних із ним проблем освіти, культури, охорони здоров'я та ін. Разом із тим розвиток самої людини є найважливішим регулюючим чинником, яким володіє суспільство для виявлення і реалізації позитивних напрямів соціального і науково-технічного прогресу цивілізації.

З другого боку, очевидним є «вертикальний» взаємозв'язок глобальних проблем між їх виділеними групами. У реальності важко розраховувати на позитивне вирішення продовольчих, енергетичних або екологічних труднощів у рамках системи «людина – природа», якщо не виходити з необхідності створення адекватних соціально-економічних умов цілеспрямованого розвитку науково-технічного прогресу. Нарешті, загальною передумовою розв'язання всієї системи глобальних проблем виступають проблеми першої групи (система «суспільство – суспільство»). Отже, тільки сукупне «вертикальне» та «горизонтальне» розв'язання глобальних проблем створює об'єктивні передумови для досягнення бажаних результатів.

Загострення глобальних суперечностей висуває на порядок денний загальну для всіх проблему виживання людства. Різні фахівці вкладають різний зміст у поняття «виживання». Наприклад, під останнім нерідко розуміють притуплення соціально-класових конфліктів із метою подолання ядерної війни або екологічної катастрофи. Висловлюється також судження, за яким концентрація сил виживання та розгортання їх дій буде йти поряд із роздільною здатністю соціально-економічних, морально-етичних конфліктів і суперечностей, які повинні поступово вирішуватися на гуманістичній основі.

Важливо відзначити, що саме поняття «виживання» стосовно людського суспільства не зводиться тільки до збереження оптимальних фізичних і природно-природних умов існування людей. І в цьому сенсі масштаб вимірів виживання припускає продовження суспільного прогресу, подальший розвиток цивілізації, гідне існування всіх країн і народів, гарантію природного права на життя і розвиток кожного індивіда, пріоритет природного начала над науково-технічним компонентом.

Основним із перерахованих напрямів розвитку є забезпечення соціального прогресу людства. Отже, напрошується висновок про те, що для оптимального розв'язання глобальних проблем сучасного етапу суспільного розвитку необхідні дві групи передумов: науково-технічні та соціально-політичні. Зміст перших полягає в забезпеченні науково-технічного прогресу в межах, необхідних для регулювання природних процесів; других – у створенні таких соціально-політичних умов, які дадуть можливість практично розв'язувати глобальні проблеми.

Найбільш повне розв'язання глобальних проблем вимагає, очевидно, докорінного перетворення суспільних відносин у масштабі світової спільноти. Отож, на найближчий осяжний період єдиним шляхом розв'язання глобальних проблем є розгортання взаємовигідного, широкого міжнародного співробітництва. Для вироблення загальної стратегії виживання, узгодження активної діяльності людства з можливостями біосфери планети, її розвитку будуть потрібні неординарні політичні рішення і акції. Цілоком можливо, що обставини продиктують необхідність не тільки створення загальнопланетарного економічного механізму, сукупних дій та узгодження потреб людства, а й перебудови всього побуту, правил співжиття. Життя може стати більш суворим, брутальним та бідним. Воно вимагає не тільки поневірянь, а й обмеження дій особистості на догоду суспільній необхідності. Зміняться відносини власності.

Тотальна відмова від усіх благ нинішньої цивілізації неможлива, а система жорстких заборон, скоріше за все, не дасть результатів. Тіль-

ки глибинні духовні та матеріальні процеси всередині народного життя зможуть забезпечити реальний вихід із кризи. Сподіватися на безболісність подібного роду процесів не доводиться, оскільки йдеться про певну систему обмежень, свідоме підпорядкування своєї індивідуальності певній суспільній необхідності, новим принципам моральності. Іншими словами, необхідними є переосмислення всієї системи ціннісних орієнтацій і зміна життєвих настанов, зміщення акцентів із засобів життя, якими тривалий час були зайняті люди, на цілі життя.

Можливо, ці великі випробування і призведуть не тільки до перетворення буття, а й до духовного перетворення. І тоді «глобальна катастрофа» обернеться не загибеллю людей, а їх сходженням на новий щабель розвитку. Отже, у світової спільноти існує об'єктивна можливість зберегти себе і життя на планеті. Проблема в тому, чи зможе вона скористатися цією можливістю.

Висновки до розділу 13

1. Філософія історії – це розділ філософії, що займається поясненням змісту, закономірностей, основних напрямів історичного процесу, а також обґрунтовує методи його пізнання. Її складовими є: онтологія філософії історії, гносеологія філософії історії, історія філософії історії та антропологія філософії історії, а функціями – світоглядна, теоретична, методологічна та прогностична.

2. Серед сучасних концепцій філософії історії найвпливовішими є: гносеологічний напрям (критична філософія історії), онтологічна концепція, аксіологічна концепція, технократичні концепції історії та деякі інші.

3. Найповніше і найглибше спрямованість історичного процесу розкривають формаційний і цивілізаційний підходи, на підставі яких деякі дослідники виокремлюють монадний підхід.

4. Об'єктивною реальністю сучасної цивілізації є явище глобалізації, навколо розуміння сутності якого сьогодні точаться принципові суперечки.

5. Однією з характерних особливостей сучасного світу є загострення глобальних проблем, які за своїм характером виходять за рамки окремих соціальних суб'єктів і від розв'язання яких вирішальною мірою залежить майбутнє людства.

Контрольні запитання

1. Що є предметом філософії історії?
2. Назвіть основні напрями формування філософського осмислення історії. У чому полягає своєрідність кожного з них?
3. Хто і коли запровадив поняття «суспільно-економічна формація» і заклав підвалини формаційної теорії історичного процесу?
4. В яких основних значеннях вживається термін «формація»?
5. У чому виявляється неконкретність формаційного редуціонізму і формаційного нігілізму?
6. Що таке цивілізація?
7. Які зміни відбуваються в цивілізаційному підході до історії на некласичному етапі розвитку?
8. Охарактеризуйте особливості монадологічного розуміння цивілізацій.
9. Які соціально-філософські моделі суспільства існують у сучасному теоретичному знанні?
10. У чому полягає сутність суспільного прогресу? Якими є витoki, рушійні сили, чинники суспільного прогресу?
11. У чому полягає сенс історії?
12. Охарактеризуйте сутність глобалізації та антиглобалізму.

Рекомендована література

Розділ 1. Філософія, коло її проблем і роль у суспільстві

1. Вулевич, М. Р. Філософія як мудрість та її осмислення в науковій і практичній діяльності [Текст] / М. Р. Вулевич // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2005. – № 2. – С. 154–158.
2. Гусейнов, А. А. Філософія между наукой и религией [Текст] / А. А. Гусейнов // Вопр. философии. – 2010. – № 8. – С. 4–10.
3. Малахов, В. А. Філософія и время: вектор сопротивления [Текст] / В. А. Малахов // Вопр. философии. – 2011. – № 1. – С. 49–59.
4. Мареева, Е. Зачем нужна философия в век Интернет? [Текст] / Е. Мареева // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2002. – № 5. – С. 22–25.
5. Мукушев, Б. А. Проблемы формирования научного мировоззрения личности [Текст] / Б. А. Мукушев // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2010. – № 5. – С. 21–29.
6. Афанасьева, О. В. Нужна ли философия современному юристу? [Текст] / О. В. Афанасьева // Юрид. образование и наука. – 2008. – № 3. – С. 4–8.
7. Попович, М. В. Що таке філософія? [Текст] / М. В. Попович // Філософ. думка. – 2006. – № 1. – С. 3–7.

Розділ 2. Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика

1. Бичко, А. К. Історія філософії [Текст] : підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – С. 93–168.
2. Булавина, В. В. Загадки истории. Эпоха Возрождения [Текст] / В. В. Булавина, М. И. Лидис, С. И. Лунин. – Харьков : Фолио, 2009. – 383 с.
3. Бутенко, Р. К. Церква та її роль в історії Західної Європи в епоху середньовіччя [Текст] / Р. К. Бутенко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2007. – 112 с.
4. Баумейстер, А. Призначення філософії та її межі: інтелектуальний спадок Томи Аквінського [Текст] / А. Баумейстер // Філософ. думка. – 2012. – № 4. – С. 24–37.
5. Волинка, Г. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті [Текст] / Г. Волинка. – К. : Вищ. освіта, 2005. – С. 84–88.
6. Гулыга, А. В. Немецкая классическая философия [Текст] / А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1986. – С. 3–19.
7. Гусев, В. І. Західна філософія Нового часу XVII–XVIII ст. [Текст] : підруч. для вузів / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 1998. – С. 110–135.
8. Денисенко, В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії [Текст] / В. М. Денисенко. – Львів : ПАІС, 1997. – 274 с.

9. Диоген, Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст] / Лаэртский Диоген. – М. : Мысль, 1986. – 571 с.
10. Карнацевич, В. Л. Загадки истории. Средневековье [Текст] / В. Л. Карнацевич. – Харьков : Фолио, 2009. – 380 с.
11. Кисиль, В. Я. Галерея античных философов [Текст] : в 2 т. / В. Я. Кисиль, В. В. Рибери. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2002. – Т. 1. – С. 14–19.
12. Кондзьолка, В. В. Історія середньовічної філософії [Текст] : навч. посіб. / В. В. Кондзьолка. – Львів : Світ, 2001. – С. 77–82.
13. Коротких, В. И. Педагогическая карьера и трагедия творчества: факторы эволюции философии Гегеля [Текст] / В. И. Коротких // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2001. – № 8. – С. 22–26.
14. Коротких, В. И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения [Текст] / В. И. Коротких // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2002. – № 6. – С. 3–19.
15. Пашук, А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. Академічний курс [Текст] / А. І. Пашук. – К. : Ін Юре, 2007. – 712 с.
16. Петрушенко, В. Л. Філософія [Текст] : курс лекцій / В. Л. Петрушенко. – К. : Каравела, 2002. – С. 140–161.
17. Рассел, Б. История западной философии [Текст] : в 3 кн. / Бертран Рассел. – 3-е изд., испр. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2001. – 992 с.
18. Розова, Т. В. Філософія Нового часу [Текст] : навч. посіб. / Т. В. Розова, О. В. Шинкарук. – Одеса : Юрид. л-ра, 2000. – 32 с.
19. Скирбекк, Г. История философии [Текст] : учеб. пособие / Г. Скирбекк, Н. Гилье ; под ред. С. Б. Крымского. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 800 с.
20. Терлецький, В. М. Кантове вчення про «A Priori» в онтологічній перспективі [Текст] / В. М. Терлецький // Філософ. думка. – 2008. – № 6. – С. 21–39.
21. Хамітов, Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж [Текст] / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова ; під ред. Н. В. Хамітова. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 296 с.

Розділ 3. Сучасна світова філософія

1. Бичко, А. К. Історія філософії [Текст] : підручник / А. К. Бичко, І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – С. 93–168.
2. Богачев, А. Філософський початок герменевтики (До історії визначення герменевтичного досвіду) [Текст] / А. Богачов // Філософ. думка. – 2011. – № 5. – С. 60–75.
3. Бродецький, О. С. К'еркегор: теологія відчайдушної свободи [Текст] / О. С. Бродецький // Людина і світ. – 2004. – № 7. – С. 29–34.
4. Евлампиев, И. И. Неклассическая метафизика или конец метафизики? Европейская философия на распутье [Текст] / И. И. Евлампиев // Вопр. философии. – 2003. – № 5. – С. 159–171.
5. Калужная, Н. А. Философский анализ опыта: экзистенциальные аспекты [Текст] / Н. А. Калужная // Вопр. философии. – 2009. – № 9. – С. 164–170.

6. Пирожкова, С. В. Проблема научного предвидення в філософії К. Поппера [Текст] / С. В. Пирожкова // *Вопр. філософії*. – 2009. – № 6. – С. 160–176.
7. Рассел, Б. *История западной философии* [Текст] : в 3 кн. / Бертран Рассел. – 3-е изд., испр. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2001. – 992 с.
8. Скирбекк, Г. *История философии* [Текст] : учеб. пособие : пер. с англ. / Г. Скирбекк, Н. Гилье. – М. : Владос, 2001. – С. 645–683.
9. *Современная западная философия* [Текст] : словарь. – М. : Политиздат, 1991. – С. 212–214, 253–256.
10. Сирцова, О. М. Герменевтика Поля Рікера й історія філософії України [Текст] / О. М. Сирцова // *Філософ. думка*. – 2008. – № 2. – С. 78–93.
11. Хамітов, Н. В. *Історія філософії. Проблема людини та її меж* [Текст] / Н. В. Хамітов, Л. Н. Гармаш, С. А. Крилова ; під ред. Н. В. Хамітова. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 296 с.

Розділ 4. Вітчизняна філософська думка: традиції та особливості

1. Валявко, І. В. Стан дослідження філософських студій Дмитра Чижевського в Україні [Текст] / І. В. Валявко // *Філософ. думка*. – 2004. – № 6. – С. 119–133.
2. Волинка, Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова [Текст] / Г. Волинка // *Пам'ять століть*. – 2003. – С. 30–33.
3. Гнатюк, Я. Філософсько-науковий кордоцентризм П. Юркевича [Текст] / Я. Гнатюк // *Людина і політика*. – 2002. – № 1. – С. 107–114.
4. *Історія української філософії* [Текст] / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
5. Кузьміна, С. Вітчизняна академічна філософія: працюємо в архівах [Текст] / С. Кузьміна // *Філософ. думка*. – 2010. – № 6. – С. 5–20.
6. Слободянюк, Д. «Філософія серця» як методологічне підґрунтя ідейно-теоретичної спадщини Памфіла Юркевича [Текст] / Д. Слободянюк // *Філософ. обрії*. – К. : [б. в.], 2009. – Вип. 22. – С. 30–44.
7. Ткачук, М. Києво-Могилянська академія і становлення академічної філософії в Україні [Текст] / М. Ткачук // *Філософ. думка*. – 2000. – № 4. – С. 37–56.
8. Шевчук, В. О. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли [Текст] / В. О. Шевчук. – К. : Пульсари, 2008. – 528 с.
9. Шейко, С. Духовні засади поліцентричного характеру української філософії [Текст] / С. Шейко, В. Марусич // *Філософ. обрії*. – К. ; Полтава : [б. в.], 2000. – Вип. 3. – С. 38–51.

Розділ 5. Філософські проблеми буття і матерії

1. Аляєв, Г. Металогічність буття як першопринцип метафізики життя [Текст] / Г. Аляєв // *Філософ. думка*. – 2001. – № 6. – С. 97–122 ; 2002. – № 1. – С. 84–89.
2. Дьнин, Б. С. *Онтологическая диалогичность мира: признание трансцендентного* [Текст] / Б. С. Дьнин // *Вопр. філософії*. – 2010. – № 5. – С. 105–114.

3. Канак, Ф. Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформаціях [Текст] / Ф. Канак // Філософ. думка. – 2001. – № 4. – С. 14–19.
4. Рубашкин, В. Ш. Онтология: от натурфилософии к научному мировоззрению и инженерии знаний [Текст] / В. Ш. Рубашкин, Д. Г. Лахути // Вопр. философии. – 2005. – № 1. – С. 64–69.
5. Салин, Ю. С. Гносеологический релятивизм категории времени [Текст] / Ю. С. Салин // Вопр. философии. – 2010. – № 3. – С. 66–79.
6. Чернова, Л. Наукова картина світу як предмет філософського дискурсу [Текст] / Л. Чернова // Вища освіта України. – 2010. – № 3. – С. 33–39.

Розділ 6. Свідомість: онтологічний статус

1. Аредаков, А. А. Сознание в онтологиях антропного принципа [Текст] / А. А. Аредаков // Вопр. философии. – 2008. – № 1. – С. 45–50.
2. Васильев, В. В. Мозг и сознание: выходы из лабиринта [Текст] / В. В. Васильев // Вопр. философии. – 2006. – № 1. – С. 67–79.
3. Дорошкевич, А. С. Свідомість як проблема сучасної філософії [Текст] / А. С. Дорошкевич, О. М. Каріна // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2011. – № 9. – С. 111–119.
4. Иванов, А. В. К проблеме онтологического статуса явления сознания [Текст] / А. В. Иванов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2002. – № 2. – С. 15–29.
5. Иванов, Д. В. Сознание как объект метафизических исследований [Текст] / Д. В. Иванов // Вопр. философии. – 2009. – № 2. – С. 86–96.
6. Кутняк, І. Субстанційність свідомості в модусах життєвого світу індивіда [Текст] / І. Кутняк // Філософ. обрії : наук.-теорет. часоп. – К. : [б. в.], 2003. – Вип. 11. – С. 148–162.
7. Лобастов, В. Г. К логическим определениям сознания: Э. В. Ильенков и И. Кант [Текст] / В. Г. Лобастов // Вопр. философии. – 2004. – № 3. – С. 56–66.
8. Соколова, О. Генеза розуміння феномену свідомості [Текст] / О. Соколова // Філософ. думка. – 2008. – № 3. – С. 109–122.
9. Таланов, В. Сознание, открытое новым смыслом жизни [Текст] // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2003. – № 10. – С. 18–25.
10. Шандор, Ф. Ф. Поняття свідомості в сучасному філософському дискурсі [Текст] / Ф. Ф. Шандор // Вища освіта України : теорет. та наук.-метод. часоп. – 2011. – № 2. – С. 73–79.

Розділ 7. Філософське вчення про розвиток. Діалектика та її альтернативи

Гернего, О. О. Альтернативність діалектики і метафізики як філософська проблема та шляхи її вирішення [Текст] / О. О. Гернего // Універ. наук.

зап. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2008. – № 1. – С. 426–437.

1. Губарев, В. В. Наука ли синергетика? [Текст] / В. В. Губарев // Вопр. філософії. – 2009. – № 10. – С. 159–165.
2. Гурій, Т. О. Діалектична єдність філософських категорій загального, особливого та одиничного як головна передумова з'ясування сутності кваліфікації адміністративного правопорушення [Текст] / Т. О. Гурій // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. – Вип. 18. – С. 179–183.
3. Катречко, С. Л. Как возможна метафизика? [Текст] / С. Л. Катречко // Вопр. філософії. – 2005. – № 9. – С. 83–94.
4. Коротких, В. И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения [Текст] / В. И. Коротких // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2002. – № 6. – С. 3–19.
5. Крисюк, Ю. Синергетична інтерпретація соціального порядку [Текст] / Ю. Крисюк // Право України. – 2005. – № 7. – С. 30–33.
6. Науменко, Л. К. Эвристический потенциал диалектической теории мышления [Текст] / Л. К. Науменко // Вопр. філософії. – 2009. – № 6. – С. 60–71.
7. Ровинский, Р. Е. Самоорганизация как фактор направленного развития [Текст] / Р. Е. Ровинский // Вопр. філософії. – 2002. – № 5. – С. 67–76.

Розділи 8, 9. Сутність і структура пізнавального процесу. Логіка та методологія наукового пізнання

1. Буруковська, Н. В. Класична, некласична та постнекласична моделі розвитку наукового знання [Текст] / Н. В. Буруковська // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2007. – № 3. – С. 19–26.
2. Васильченко, А. Знання і автономія суб'єкта пізнання [Текст] / А. Васильченко // Філософ. думка. – 2009. – № 4. – С. 75–83.
3. Дротянко, Л. Г. Філософія наукового пізнання [Текст] : підручник / Л. Г. Дротянко. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-ДРУК», 2010. – 224 с.
4. Зажицкий, В. И. Истина и средства ее установления в УПК РФ: теоретико-правовой анализ [Текст] / В. И. Зажицкий // Государство и право. – 2005. – № 6. – С. 67–75.
5. Ивакин, А. А. Система методологии научного познания [Текст] / А. А. Ивакин // Акт. проблемы политики. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 15. – С. 246–254.
6. Ильин, В. Н. Основная проблема теории познания [Текст] / В. Н. Ильин // Вопр. філософії. – 2009. – № 7. – С. 123–134.
7. Кірюхін, Д. Наука і релігія: нові принципи взаємовідносин [Текст] / Д. Кірюхін // Людина і світ. – 2002. – № 4. – С. 10–15.
8. Норманн, Г. Э. Карл Поппер о ключевых проблемах науки XX века [Текст] / Г. Э. Норманн // Вопр. філософії. – 2003. – № 5. – С. 96–102.
9. Петрушенко, В. Л. Межі знання і знання меж [Текст] / В. Л. Петрушенко // Філософ. думка. – 2005. – № 3. – С. 3–17.

10. Пироженко, В. О. Поняття істини в суспільствознавстві у контексті ситуаційного аналізу [Текст] / В. О. Пироженко // Вісн. НАН України. – 2005. – № 11. – С. 19–31.

Розділ 10. Філософське розуміння суспільства

1. Барулин, В. С. Социальная философия [Текст] : учебник / В. С. Барулин. – Изд. 2-е. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 560 с.
2. Васильчук, Ю. А. Социальное развитие человека. Фактор социума [Текст] / Ю. А. Васильчук // Общест. науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 28–40.
3. Емелин, В. А. Технологические соблазны информационного общества: предел внешних расширений человека [Текст] / В. А. Емелин, А. Ш. Тхостов // Вопр. философии. – 2010. – № 5. – С. 84–90.
4. Ефременко, Д. В. Концепция общества знания как теория социальных трансформаций: достижения и проблемы [Текст] / Д. В. Ефременко // Вопр. философии. – 2010. – № 1. – С. 49–61.
5. Лекторский, В. А. Философия, общество знания и перспективы человека [Текст] / В. А. Лекторский // Вопр. философии. – 2010. – № 8. – С. 30–34.
6. Філософський словник соціальних термінів [Текст]. – Х. : ТОВ «Р.И.Ф.», 2005. – С. 571–574.
7. Поппер, К. Открытое общество и его враги [Текст] : в 2 т. / К. Поппер. – М. : Феникс, 1994. – 437 с.
8. Проблеми модернізації політичних систем сучасності [Текст] : монографія / М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
9. Ручка, А. А. Очерки истории социологической мысли [Текст] / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – Киев : Наук. думка, 1992. – 263 с.
10. Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество. 1992 [Текст] : пер. с англ. / П. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М. : Феникс, 1992. – 543 с.
11. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика [Текст] : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Розділ 11. Філософське розуміння людини. Людина і суспільство

1. Гуревич, П. С. Феномен деантропологизации человека [Текст] / П. С. Гуревич // Вопр. философии. – 2009. – № 3. – С. 19–31.
2. Даренська, В. Евристичність концепту Homo Universalis [Текст] / В. Даренська // Філософ. думка. – 2008. – № 3. – С. 31–46.
3. Нариньяни, А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего [Текст] / А. С. Нариньяни // Вопр. философии. – 2008. – № 4. – С. 3–17.
4. Семенов, В. С. О перспективах человека в XXI столетии [Текст] / В. С. Семенов // Вопр. философии. – 2005. – № 9. – С. 26–37.

5. Соболев, О. Свобода особистості в інформаційному соціумі [Текст] / О. Соболев // Філософська думка. – 2002. – № 5. – С. 40–58.
6. Труфанова, Е. О. Человек в лабиринте идентичностей [Текст] / Е. О. Труфанова // Вопр. философии. – 2010. – № 2. – С. 13–22.
7. Тульчинский, Г. Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности [Текст] / Г. Л. Тульчинский // Вопр. философии. – 2009. – № 4. – С. 41–56.
8. Фейгенберг, И. М. Человек Достроенный и биосфера [Текст] / И. М. Фейгенберг // Вопр. философии. – 2006. – № 2. – С. 151–161.
9. Філософія правового виховання [Текст] : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2012. – 248 с.

Розділ 12. Духовне життя суспільства і культура

1. Богданова, Н. Проблема формування духовної культури студентської молоді сучасної України [Текст] / Н. Богданова // Філософ. обрії. – К. : [б. в.], 2009. – Вип. 22. – С. 97–105.
2. Лозинська, С. І. Духовність як основа людського буття [Текст] / С. І. Лозинська // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2010. – № 2. – С. 80–84.
3. Мацейна, А. Бог и свобода (глава из книги) [Текст] / А. Мацейна // Вопр. философии. – 2008. – № 4. – С. 125–137.
4. Носачев, П. Г. Постмодернистская философия религии У. Эко и Дж. Ваттимо о месте религии в современном мире [Текст] / П. Г. Носачев // Вопр. философии. – 2009. – № 1. – С. 166–177.
5. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 358 с.
6. Тараненко, В. М. Культурологія [Текст] / В. М. Тараненко, В. Н. Тищенко ; под ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Коллегиум, 2008. – 500 с.
7. Тойнбі, А. Дослідження історії [Текст] / А. Тойнбі. – К., 1995. – С. 418–512.
8. Українська культура: історія і сучасність [Текст]. – К., 1994. – С. 288–412.
9. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
10. Філософія права [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2009. – 208 с.

Розділ 13. Сенс і спрямованість історії

1. Антипов, Г. А. Как возможна научная история? [Текст] / Г. А. Антипов // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2010. – № 7. – С. 14–21.
2. Бранский, В. П. Глобализация и синергетическая философия истории [Текст] / В. П. Бранский, С. Л. Пожарский // Обществ. науки и современность. – 2006. – № 1. – С. 109–120.

3. Вощенко, В. Ю. Інноваційні потреби адаптації схематичних конструктивів історії К. Маркса і А. Тойнбі [Текст] / В. Ю. Вощенко // Філософ. обрії : наук.-теорет. журн. – К. ; Полтава, 2010. – Вип. 24. – С. 121–131.
4. Космина, В. Г. Історичний метод Освальда Шпенглера [Текст] / В. Г. Космина // Укр. іст. журн. – 2006. – № 6. – С. 189–203.
5. Мельник, А. І. Поняття історії та його інтерпретація в європейській і українській соціально-філософській думці [Текст] / А. І. Мельник // Філософ. обрії : наук.-теорет. журн. – К. ; Полтава, 2010. – Вип. 24. – С. 80–96.
6. Хантингтон, С. Зіткнення цивілізацій [Текст] / С. Хантингтон // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 1–2. – С. 9–29.
7. Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – С. 141–165.
8. Філософія історії [Текст] : підруч. для вищ. шк. / І. В. Бойченко та ін. – Х. : Прапор, 2006. – 656 с.
9. Ящук, Т. І. Філософія історії [Текст] : курс лекцій : навч. посіб. / Т. І. Ящук. – К. : Либідь, 2004. – 536 с.
10. Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Сов. энцикл., 1989. – С. 700.

Алфавітно-предметний покажчик

А

Абсолютна ідея – 111
Абсолютна істина – 275
Абстрагування – 297
Агностицизм – 21, 93, 260
Академічна філософія життя – 127
Аксіологічна концепція філософії історії – 392
Аксіологія – 24
Альтернативи діалектики – 250
Аналіз – 296
Аналітична філософія – 137, 142
Антиглобалізм – 409
Антиномії – 108
Антична філософія – 50
Антропологічний матеріалізм – 114
Антропологія – 24
Антропософія – 24
Антропосоціогенез – 336
Апологетика – 70
Апорії – 57
Апріорі – 106
Аскетизм – 352
Атман – 32
Атомізм – 57
Атхорваеда – 31

Б

Біологізаторські концепції розуміння людини – 334
Біфуркація – 326
Брахман – 32
Буддизм – 37
Буття – 55, 189

В

Вайшешика – 34
Веди – 31
Венданта – 34
Верифікації принцип – 141
Види пізнання – 267
Випадковість – 248
Висока класика – 59
Відносна істина – 275
Відображення – 209
Відповідальність – 357

Відчуття – 267
Вірування – 12
Волонтаризм – 355
Воля – 218

Г

Гедонізм – 35, 352
Герменевтика – 133
Гілозоїзм – 52, 207
Гіпотеза – 288
Глобальні проблеми сучасності – 411
Гносеологічний напрям філософії історії – 391
Гносеологія – 24, 261
Гуманізм – 80, 352

Д

Дао – 47
Даосизм – 47
Дедукція – 95, 297
Деконструкція – 147
Держава – 62
Джайнізм – 36
Діалектика – 22, 60, 226
Діалектико-матеріалістична концепція розуміння суспільства – 305
Дійсність – 249
Діяльність – 249, 319, 347
Догматизм – 252
Доказ гіпотези – 289
Дуалізм – 20, 95
Духовна культура – 362, 376
Духовне виробництво – 361
Духовне життя суспільства – 361

Е

Евдемонізм – 352
Еволюційна гіпотеза походження людини – 336
Еволюціонізм – 57
Еволюція – 323
Екзистенціалізм – 130
Екзистенціальна філософія – 130
Еклектика – 253
Елемент – 246
Емпіризм – 87

Емпіричне дослідження – 295

Емпіріокритицизм – 140

Епікуреїзм – 66

Епістемологія – 24, 261

Естетична свідомість – 369

Ж

Життєві норми – 12

З

Загальне – 244

Загальнологічні методи – 296

Загальнонаукові методи – 295

Загальнофілософський метод – 294

Закон – 235

Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін – 238

Закон діалектичної протилежності – 235

Закон заперечення заперечення – 240

Зміст – 245

Знання – 217

І

Ідеали – 11

Ідеалізм – 20

Ідеалістична модель розуміння суспільства – 304

Ідеологія – 366

Ідея всеєдності – 118

Індивід – 337

Індивідуальна свідомість – 371

Індивідуальність – 338

Індукція – 88, 296

Інтерес – 350

Інтуїція – 272, 273

Інь – 43

Ірраціоналізм – 124

Істина – 274

Історичний прогрес – 400

Історіософічність – 167

Історія філософії – 24

Й

Йога – 34

К

Карма – 32

Категорії діалектики – 243

Категорія буття – 188

Кількість – 238

Кінізм – 66

Класифікації світогляду – 13

Конвенціоналізм – 261

Конкретна істина – 276

Континуум просторово-часовий – 203

Конфуціанство – 44

Концепції філософії історії – 388

Концепція методологічного

індивідуалізму – 306

Концепція творчої еволюції – 128

Коперніканського перевороту ідея – 105

Корпоративізм – 352

Космізм – 119

Космічна гіпотеза походження людини – 335

Креаціонізм – 154

Критерії істини – 276

Критерії історичного прогресу – 401

Критичний раціоналізм – 142

Культура – 372

Л

Лінгвістична філософія – 142

Логос – 53

Локаята-чарвака – 35

Людина – 330, 337

М

Майєвтика – 60

Марксизм – 157

Масова свідомість – 371

Матеріалізм – 20, 114

Матеріальна культура – 377

Матерія – 193

Метафізика – 22, 250

Метод – 292

Методика – 293

Методологія – 293

Мислення – 218

Мистецтво – 369

Міманса – 34

Міра – 238

Містика – 78

Міфологічний світогляд – 14

Міфологія – 14

Мова – 214

Можливість – 249

Монадний підхід – 96, 399

Монадологія – 96
Мораль – 368

Н

Напрями лінійної філософії історії – 392
Народ – 302
Наслідок – 247
Натуралізм – 304
Натуралістична концепція розуміння суспільства – 304
Натуралістична концепція філософії історії – 390
Натуралістичний дуалізм – 334
Натурфілософія – 81
Наука – 280, 370
Наукове пізнання – 280
Науковий метод – 294
Нація – 302
Нелінійна концепція філософії історії – 393
Необхідність – 248
Неомарксизм – 160
Неопатримоналізм – 312
Неоплатонізм – 68
Неопозитивізм – 140
Неотомізм – 153
Неофрейдизм – 137
Несвідоме – 136
Ноумен – 107
Ньяя – 34

О

Об'єкт пізнання – 262, 281
Об'єктивна істина – 275
Об'єктивний ідеалізм – 61, 111
Одиничне – 244
Окремі методи – 298
Онтологічний напрям філософії історії – 391
Онтологія – 23, 189
Особистість – 338
Особливе – 244

П

Пам'ять – 219
Панлогізм – 334
Пантеїзм – 82

Патристика – 71
Передсвідоме – 136
Переконання – 11
Персоналізм – 156
Перфекціоналізм – 352
Пізнання – 266
Пізня класика – 65
Позитивізм – 140
Політична свідомість – 367
Поняття – 270
Постмодерн – 144
Постпозитивізм – 142
Потреба – 347
Правова свідомість – 368
Прагматизм – 352
Практика – 263
Праця – 214
Предмет філософії – 17
Предмет філософії історії – 384
Принцип – 231
Принцип зв'язку – 231
Принцип розвитку – 233
Принципи діяльності – 12
Принципи теорії пізнання – 262
Причина – 247
Проблема – 287
Проблема змісту історії – 399
Проблема спрямованості історичного процесу – 393
Прогрес – 401
Просвітництво – 97
Простір – 201
Протилежність – 236
Протиріччя – 236
Психологізм – 334

Р

Рання класика – 51
Раціоналізм – 87, 94, 273
Раціональне пізнання – 269
Революція – 323
Регрес – 401
Релігійна гіпотеза походження людини – 335
Релігійна свідомість – 370
Релігійний антропологізм – 334
Релігійний світогляд – 15

- Релігійно-міфологічна концепція філософії історії – 389
Релігійно-міфологічна модель розуміння суспільства – 303
Релятивізм – 252
Рефлексія – 219
Рігведа – 31
Розвиток – 233
Рух – 198, 233
Рушійні сили суспільства – 322
- С**
- Самаведа – 31
Самосвідомість – 219
Самхіти – 31
Санхья – 33
Сансара – 32
Свідомість – 136, 206
Світогляд – 10
Свобода – 354
Сенс життя людини – 346, 351
Сенсуалізм – 87, 272
Синергетика – 255
Синкретизм – 166
Система – 196, 247
Скептицизм – 67, 93, 260
Софістика – 59, 253
Соціальна система – 315
Соціальна структура суспільства – 317
Соціальна філософія – 23, 302
Соціальний закон – 322
Соціальні інститути – 319
Соціальні типи особистості – 342
Соціологізаторські концепції розуміння людини – 334
Соціологізм – 334
Соціологічний дуалізм – 334
Соціологія – 23
Спільність – 214
Спіритуалістичні концепції розуміння людини – 334
Спостереження – 295
Сприйняття – 268
Стоїцизм – 68
Стрибок – 239
Структура – 247
Структура культури – 376
Структура особистості – 339
- Структура свідомості – 10, 217
Структура суспільства – 317
Структура філософії історії – 387
Структуралізм – 143
Суб'єкт пізнання – 262, 281
Суб'єкт суспільства – 318
Суб'єктивний антропологізм – 334
Суб'єктивний ідеалізм – 92
Сублімація – 136
Субстанція – 192
Судження – 271
Суспільна психологія – 365
Суспільна свідомість – 363
Суспільні відносини – 318
Суспільно-економічна формація – 395
Суспільство – 302
Суспільство інформаційне – 310
Суспільство постіндустріальне – 308
Сутність – 244
Сутність людини – 347
Сфери суспільства – 320
Схоластика – 72
- Т**
- Творчість – 273
Теїстичність – 167
Тейярдизм – 155
Теологічна концепція розуміння суспільства – 303
Теологічна концепція філософії історії – 303
Теоретичне дослідження – 283
Теорія – 290
Теорія інтерпретації соціальної дії – 306
Теорія пізнання – 261
Теорія розвитку – 23
Технократичні концепції філософії історії – 393
Типи відносин між особистістю і суспільством – 343
Типології культури – 378
Типологія особистостей – 341
Томізм – 153
- У**
- Увага – 219
Узагальнені знання – 11
Умовивід – 271

Упанішади – 31
Уявлення – 268

Ф

Факт – 286
Фальсифікації принцип – 142
Фаталізм – 356
Феномен – 106, 129
Феноменологія – 128
Філософія – 9, 23, 54
Філософія волі до влади – 126
Філософія історії – 23, 384
Філософія культури – 24
Філософія природи – 23
Філософія релігії – 24
Філософія серця – 175, 177
Філософська антропологія – 24, 134
Філософська свідомість – 370
Філософський космізм – 119
Філософський раціоналізм – 94
Філософський світогляд – 15
Форма – 245
Формалізація – 299
Формаційний підхід – 394
Форми відображення – 209
Форми руху матерії – 200
Форми суспільної свідомості – 367
Фрейдизм – 135
Функції культури – 381
Функції практики – 264

Функції свідомості – 221
Функції філософії:
– аксіологічна – 26
– гносеологічна – 25
– інтегративна – 26
– критична – 25
– методологічна – 25
– прогностична – 26
– світоглядна – 25
Функції філософії історії – 387

Х

Хибний зміст – 276
Холізм – 41

Ц

Цивілізаційний підхід – 396
Ціле – 246
Ціль – 350
Цінності – 11

Ч

Час – 201
Частина – 246
Чуттєве пізнання – 267

Я

Явище – 244
Якість – 238
Янь – 43

Навчальне видання

Данильян Олег Геннадійович
Дзьобань Олександр Петрович

Філософія

Підручник

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *М. М. Поточняк*
Комп'ютерна верстка і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 14.05.2013.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 24,1. Ум. друк. арк. 27. Вид. № 823.
Тираж 1000 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98